

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA - COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

№ **11**

2015

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი
GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
Journal of Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA-COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

11

თბილისი 2015 Tbilisi

Editor-in-Chief: Gela Gamkrelidze

Editorial & Reviewers Board:

Z. Bragvadze, D. Braund (UK), N. Lordkipanidze,
D. Kacharava, M. Kvachadze, G. Kvirvelia, D. Mindorashvili,
M. Charkviani, G. Narimanishvili, V. Shatberashvili

Layout: Irakli Devdariani, Irakli Khutsishvili

მთ. რედაქტორი: გელა გამყრელიძე

სარედაქციო-სარეცენზიო საბჭო:

ზურაბ ბრაგვაძე, დევიდ ბრაუნდი, ნინო ლორთქიფანიძე,
დარეჯან კაჭარავა, მარინე კვაჭაძე, გურამ კვიციანი,
დავით მინდორაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი,
ვახტანგ შატბერაშვილი, მაია ჩარკვიანი

ტექნიკური უზრუნველყოფა: ირაკლი დევდარიანი, ირაკლი ხუციშვილი

See the web site:

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/31099>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/25201>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/13542>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/13546>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/9572>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/9572>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/31101>

<http://dSPACE.nplg.gov.ge/browse?type=author&value=Gamkrelidze%2C+Gela>

http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/61853/1/Iberia_Kolxeti_2014_N10.pdf

Address: Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology
14, D. Uznadze str. Tbilisi, 0102, Georgia
E-mail: iberiacolchis@yahoo.com.

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. 2015

ISSN 1512-4207

UDC 94(479.22)+902. ი-315

შინაარსი. CONTENTS.

ქეთევან ჯავახიშვილი, **საქართველოს გლიპტიკური ძეგლები**
(Ketevan Javakhishvili, GLYPTICAL MONUMENTS OF GEORGIA)5

ზურაბ ბრაგვაძე, **კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ.წ. V-IV საუკუნეებში**
(Zurab Bragvadze, COLCHIS KINGDOM AND IRAN IN 5TH-4TH CENTURIES BC) 37

გელა გიუნაშვილი, **ორგანყოფილებიანი ღუმელი**
(Gela Giunashvili, THE OVENS WITH TWO SECTIONS) 49

ქეთევან დიღმელაშვილი, **V საუკუნის სასლი მცხეთიდან**
(Ketevan Digmelashvili, THE HOUSE OF A 5TH CENTURY RESIDENT FROM MTSKHETA)..... 62

ნელი მუხიგულაშვილი, **რკინის საბრძოლო იარაღები ძვ.წ. VI-III სს. არაგვის ხეობაში**
(Neli Mukhigulashvili, IRON WEAPONS OF 6th-3rd CENTURIES BC. FROM ARAGVI VALLEY) 69

კოტე მელითაური, **მცხეთის ანტიკური პერიოდის ხუროთმოძღვრული ძეგლები**
(Kote Melitauri, ARCHITECTURAL MONUMENTS OF MTSKHETA OF CLASSICAL PERIOD) 98

იულონ გაგოშიძე, **2013-2015 წლების არქეოლოგიური გათხრები დედოფლის გორაზე**
(Iulon Gagoshidze, ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT DEDOFLISGORA IN 2013 -2015)..... 119

რეცენზიები:

საქართველო ანტიკურ ხანაში, დავიდ ბრაუნდი..... 140

საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, დავით მინდორაშვილი 142

იულონ გაგოშიძე, მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე 144

ამირან კახიძე – ღვანლმოსილ არქეოლოგს 80 წელი შეუსრულდა 151

ჩვენი ვერა ჩისლაძე 158

PAPERS IN ENGLISH:

Vera Chikhladze, **MUSICAL INSTRUMENTS DISCOVERED IN GEORGIA THROUGH ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS**.....162

Vakhtang Nikolaishvili, **HISTORICAL TOPOGRAPHY OF GREATER *MTSKHETA***174

Temur Todua, **COLCHIS IN THE SYSTEM OF THE PONTIC KINGDOM OF MITRIDATES**.....190

Konstantine Tsereteli †, **ARMAZIAN SCRIPT**196

— **გახსენება** —

კოტე მელითაურის ხსოვნას.....209

ნელი მუხიგულაშვილის გახსენება211

თემურ თოდუას გახსენება.....212

SUMMARIES.....214

Abbreviations.....221

ინფორმაცია ავტორებისათვის.....222

საქართველოს გლიპტიკური ძეგლები

გლიპტიკა – ძვირფას და ნახევრად ძვირფას ქვებზე (აგრეთვე ლითონზე, ძვალზე, მინაზე და სხვ.) გამოსახულების ამოჭრის ხელოვნებაა. გლიპტიკური ძეგლები – გემები ორგვარია. სიღრმეში ამოჭრილ გემას ინტალიო ეწოდება, ამოზურცულგამოსახულებიანს – კამეო. ინტალიოს სამგვარი დანიშნულება აქვს, გამოიყენება როგორც სამკაული, ავგაროზი და საბეჭდავი. კამეოს მხოლოდ სამკაულისა და ავგაროზის ფუნქცია აქვს.

გლიპტიკური ხელოვნება ჩაისახა უძველეს დროში – ძვ.წ. IV ათასწლეულში, მესოპოტამიასა და ეგვიპტეში ერთდროულად.

გლიპტიკა ხელოვნების ის დარგია, რომლის გავრცელება საქართველოში (ამჟერად განიხილება ძვ.წ. XIV – ახ.წ. VII სს.) მნიშვნელოვნად იყო დამოკიდებული გარე სამყაროსთან ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობებზე. საქართველოს მდებარეობამ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელ გზა-ჯვარედინზე მნიშვნელოვნად განაპირობა გლიპტიკური ძეგლების ხასიათი. შექმნილი პოლიტიკური ვითარების მიხედვით საქართველოში ხან აღმოსავლური ქვეყნების გლიპტიკური ძეგლები ვრცელდება, ხან დასავლეთისა. შესაბამისად, გავლენას განიცდის ადგილობრივი გლიპტიკური ნახელავიც, რომელიც თუმცა კი გარკვეული თავისთავადობით ხასიათდება, მაგრამ მაინც ძირითადად ხელოვნების ამ დარგის განვითარების საერთო ხაზს მიჰყვება. ამდენად, გლიპტიკური ძეგლები წარმოადგენს მნიშვნელოვან მატერიალურ წყაროს საქართველოს მოსახლეობის მატერიალური და კულტურული დონისა და გარე სამყაროსთან ქვეყნის ურთიერთობის საკითხის შესწავლისათვის.

საქართველოში გავრცელებული უძველესი ადგილობრივი გლიპტიკური ძეგლები ეს არის ძვ.წ. XIV-VII საუკუნეებში გავრცელებული თიხის დიდი ზომის სწორკუთხა (ტაბ. I, 1) და წრიული (ტაბ. I, 2-4) უხეში საბეჭდავები, რომელთა ზედაპირზე გამოსახულია სვასტიკა (ტაბ. II, 2), მებანდრი, კონცენტრული ხაზები

(ტაბ. II, 1), ჯვარი (ტაბ. II, 5) და სხვა. ამ საბეჭდავების აღმოჩენის ადგილებია ხოვლეგორა, გუდაბერტყა, უფლისციხე-ყათნალიხევი, ჭოგნარი, ცხინვალი [ლორთქიფანიძე მ., 1969: 12-31, 67-76, სურ. 10, 13, 16, 18-24, ტაბ. I, 1-3, 7-9, 12, 118], სამადლო [გაგოშიძე, 1981: 42, № 801, 802, ტაბ. V, 801, 802]. მოგვიანებით, ძვ.წ. IX-VI საუკუნეებში ჩნდება მთლიანი ქვისაგან (ქვიშაქვა, გველა) გამოთლილი არქაული ტიპის, დიდი ზომის საბეჭდავები, რომლებიც წინა აზიაში არსებული ყუნნიანი საბეჭდავების ფორმებს იმეორებს. აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი აღმოჩნდა ურბნისში, ხოვლეში, როქში, ფაშიანში, სამთავროსა და ნალკაში, დასავლეთ საქართველოში – ნატანებსა და ბორში [ლორთქიფანიძე მ., 1969: 31-32, 77-83, სურ. 26-28, 39, ტაბ. III 27-29, 32]. ამ საბეჭდავებზე ძირითადად სხვადასხვა ცხოველები არის გამოსახული.

ამ ხანაში საქართველოში მცირე რაოდენობით იმპორტული გლიპტიკის ძეგლებიც გვხვდება. კახეთში, ს. შრომაში შემთხვევით აღმოჩნდა ძვ.წ. XV-XIV სს. მითანური-კერკუტული საბეჭდავი ცილინდრი ცისფერი ფაიანსისა, რომელზედაც ზედა რეგისტრში წარმოდგენილია ადამიანის და უკანა ფეხებზე მდგომ ცხოველთა გამოსახულებები, ქვედა რეგისტრზე კი სხვადასხვა ცხოველები (გლიპტიკაბ. № 1178); თრიალეთში, ძვ.წ. XV-XIV სს. დათარიღებულ სამაროვანზე აღმოჩენილია სხვადასხვა ფორმის ფრიად საინტერესო გლიპტიკური ძეგლები [ნარიმანიშვილი, 2006: 93-106, ტაბ. XVIII, 1-13], მათ შორის ცილინდრული საბეჭდავებიც. ერთზე წარმოდგენილია საკურთხეველის წინ დაჩოქილი მამაკაცი ხელში სხივებიანი კვერთხით (ტაბ. II, 3), საკურთხეველზე დგას ჯიხვი [ნარიმანიშვილი, 2006: ტაბ. XVIII, 2, 4]; არის კიდევ სხვადასხვა ფორმის მცირე ზომის საბეჭდავები მარტივი გამოსახულებებით [ნარიმანიშვილი, 2006: 93-106, ტაბ. XVIII, 5-12], თევზები [ნარიმანიშვილი, 2006: ტაბ. XVIII, 1] და ბადისებური ორნამენტი [ნარიმანიშვილი, 2006: 93-106, ტაბ. XVIII, 13].

ცნობილია, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულში

სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობას ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა მითანის სამეფოსთან [მელიქიშვილი, 1995:165]. საქართველოში აღმორჩენილი გლიპტიკური ძეგლები ამის ნათელი დადასტურებაა.

ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში ანტიკურ სამყაროსა და მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებული იყო ძირითადად მთლიანი ქვისაგან გამოთლილი სხვადასხვა ფორმის საბეჭდავები (სკარაბეოიდები, ნაკლები რაოდენობით მრავალნახნაგები, გადმონაშთის სახით ცილინდრები) და ლითონისაგან დამზადებული (ოქრო, ვერცხლი, ბრინჯაო, რკინა) თითზე სატარებელი ფარაკიანი ბეჭდები. საქართველოში, სადაც ლითონის დამუშავების უძველესი ტრადიციები არსებობდა, ადგილობრივმა ოსტატებმა, როგორც ჩანს, ადვილად აითვისეს ლითონის ფარაკიანი ბეჭდების დამზადების ხელოვნება, ქვისაგან საბეჭდავების ამოჭრის ტექნოლოგია კი, რომლის გამოცდილება საქართველოში არ არსებობდა, უფრო ძნელი ასათვისებელი აღმოჩნდა. მცირე რაოდენობით აღმოჩენილი ქვის საბეჭდავები, მცირე ზომის სკარაბეოიდები ძალზე სქემატური და სავსებით უსახური გამოსახულებებით [ლორთქიფანიძე მ., 1969:52, 119-121, სურ. 50,51,51¹] ამის ნათელი დასტურია (ტაბ. I,13). ჩანს, ქვის იმპორტული საბეჭდავებიც არ სარგებლობდა მოსახლეობაში დიდი მონონებით [ჯავახიშვილი, 2011:121]. რაც შეეხება ლითონის ფარაკიან საბეჭდავ-ბეჭდებს, როგორც იმპორტული, ისე ადგილობრივი ნახელავი ძვ.წ. VI საუკუნიდან ფართოდ გავრცელდა საქართველოში.

როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ადგილობრივი ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდები ორგვარია რკალშეკრული და რკალგახსნილი (რკალგახსნილი ბეჭედი ზომის შეცვლის ადვილ შესაძლებლობას იძლევა). მ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს, რომ რკალგახსნილი ბეჭდები მხოლოდ საქართველოსთვის არის დამახასიათებელი [ლორთქიფანიძე მ., 1981:24]. უნდა ითქვას, რომ რკალგახსნილი ბეჭდები დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი პანტიკაპეონში, დნეპრისპირეთისა და ყობანის ყორღანებში. ისინი დათარიღებულია ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით და მათ “პანტიკაპეურს” უწოდებენ [მაქსიმოვა, 1955:441; ნევეროვი,

1978:6]. ი.გაგოშიძე აღნიშნავს, რომ არ არის გამორიცხული, ჩრდილომავიზღვისპირეთში და საქართველოში ამ ტიპის ბეჭდები დამოუკიდებლად შექმნილიყო [გაგოშიძე, 1964:33]. ი.გაგოშიძის აზრს ჩვენც ვიზიარებთ.

აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდები როგორც ფორმით, ისე გამოსახულებათა სიუფეტებით გარკვეულწილად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ამ დროის იბერიის გლიპტიკურ ძეგლებს, რომელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას ადგილობრივი ნახელავი წარმოადგენს, უფრო აღმოსავლური – მესოპოტამიური და აქემენიდური ხელოვნების გავლენა ემჩნევა [ლორთქიფანიძე მ., 1975:9]. მეორეს მხრივ, ზოგ შემთხვევაში ბერძნული ხელოვნების გარკვეული ელემენტებიც შეინიშნება [ლორთქიფანიძე მ., 1969:40], კოლხეთში კი სჭარბობს ანტიკური – ბერძნული სამყაროს სხვადასხვა ცენტრებიდან მომდინარე იმპორტული გლიპტიკის ძეგლები და ადგილობრივი ნახელავიც ბერძნული სამყაროს ხელოვნების გავლენას განიცდის [ლორთქიფანიძე მ., 1975:9]. კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ყველაზე ადრეული იმპორტული გლიპტიკის ძეგლები, დათარიღებული ძვ.წ. VI ს. ბოლო წლებითა და V ს. დასაწყისი ხანით – მაღალმხატვრული ხელოვნების ნიმუშებია – ოქროს ფარაკიანი ბეჭდები, ტიპიური არქაული ბერძნული ფორმისა, ოვალური ნაწვეტებული ფარაკით და ოდნავ განზიდული, ქვედა ნაწილში გამსხვილებული რკალით. ვანში აღმოჩენილ ამ ბეჭდებზე [ლორთქიფანიძე მ., 1975:81-88, სურ 18-22, ტაბ.V,20,24, ტაბ. 39-43: გვ.100-101, სურ 27, ტაბ.II,29] გამოსახულია სხვადასხვა ცხოველები: ნიამორი (ტაბ.II,7), წვეროსანი ადამიანისებრი არსება რომელსაც თავს ესხმის მტაცებელი, ფანტასტიკური არსება – ლომკაცი (ტაბ.II,8), თხა, კატისებრი ოჯახის ცხოველი [ლორთქიფანიძე მ., 1975:81-88, სურ. 18-22, ტაბ.V,20,24, ტაბ.VIII, 39-43]. ცალკე აღსანიშნავია ვანში აღმოჩენილი ქარვის კუბური ფორმის ოქროს ღერაკიანი ორმხრივი, იშვიათი საბეჭდავი. ერთ პირზე გამოსახულია კურდღელი, მეორეზე – ირემი (ტაბ.I,5; II,9). საბეჭდავი ბერძნული ორიენტიზირებული სტილის საბეჭდავია. დათარიღებულია ძვ.წ. V ს-ით [ლორთქიფანიძე მ., 1976:112-113, სურ.130,5].

აღსანიშნავია 1917 ვანში აღმოჩენილი ოქროს საბეჭდავი-ბეჭედი, რომლის წრიულ ფარაკზე გამოსახულია თიმიატერიონის წინ დაბალ უზურგო სკამზე მჯდომი აფროდიტე, რომლისკენაც მიფრინავს ეროტი გვირგვინით ხელში, ქვემოთ ეროტის საღრმთო ფრინველები – ყანჩა და გედია გამოსახული [ბარდაველიძე, 1959:65-71, ტაბ.№№ 1-6; ლორთქიფანიძე მ., 1975:100, სურ.,27, ტაბ. II,29], ბეჭედი მაღალმხატვრული დახვეწილი ხელოვნების სრულყოფილი, კლასიკური ნიმუშია (ტაბ.II,11),

ანტიკურ კოლხეთში ძვ.წ. V ს. კლასიკური ბერძნული გლიპტიკის რამდენიმე შესანიშნავი ნიმუშია აღმოჩენილი: ფიჭვნარში ოქროს ფარაკიანი ბეჭედი აფროდიტესა და ეროტის გამოსახულებით [ლორთქიფანიძე მ., 1975:21-24, ტაბ.II,1; კახიძე 2007:144, სურ 41,6], ასევე ვერცხლის ბეჭედი, რომლის ფარაკზე გამოსახულია ცხოველი (კურდღელი?) [ლორთქიფანიძე მ., 1975:21-24, ტაბ. II,2] და ბრინჯაოს ბეჭედი ფარაკზე მაღალმხატვრულად შესრულებული ყალყზე შემდგარი ნიამორის გამოსახულებით (ტაბ.II,10) [ლორთქიფანიძე მ., 1975:27-31, ტაბ.III,4]. ამავე ხანის არის საირხეში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭედი, რომლის ფარაკზე დაჩოქილი ჯიხვის მაღალმხატვრულად შესრულებული გამოსახულებაა [მახარაძე, წერეთელი, 2007:სურ.38], საირხეში ოქროს ბეჭედი ხარის შესანიშნავი გამოსახულებით (ტაბ.II,40) [ნადირაძე, 1990:51-52]. ფიჭვნარის ბერძენ მოახალშენეთა სამაროვანზე ფარაკიანი ბეჭდების მცირერიცხოვანი ჯგუფია აღმოჩენილი: ვერცხლის მთლიანი ფირფიტისაგან გამოჭრილი რკალშეკრული ბეჭედი, რომლის ზედა გაფართოებულ ნაწილზე გამოსახულია ფრინველი (გედი?), მის ზურგს უკან ვარდული, ქვევით კი – დელფინი. ბეჭედი ბერძნული “უხეში” სტილის ნახელავს წარმოადგენს და ძვ.წ. IV ს. მინურულითა და ძვ.წ. III ს. დამდეგი ხანით არის დათარიღებული [ლორთქიფანიძე მ., 1975:32-34, სურ.5, ტაბ.III,5, ტაბ.X,35], ბრინჯაოს ბეჭდის ფარაკი, რომელზედაც გამოსახულია მოზარდის (ქალის თუ ჭაბუკის?) თავი, პორტრეტული გამოსახულება, დასავლეთბერძნული ნახელავია, შესაძლო, სირაკუზისა, ძვ.წ. IV ს. დასაწყისისა (ტაბ. II,44) [ლორთქიფანიძე მ., 1975:24-27, ტაბ.II,3], ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედი, დაზიანებული,

რომლის ფარაკზე გამოსახულია მამაკაცის შიშველი ფიგურა [კახიძე, ვიკერსი 2004:104, სურ.194] პროპორციული, დაკუნთული სხეული გვაფიქრებინებს, რომ ინტალიო ბერძნული კლასიკური გლიპტიკური ხელოვნების საკმაოდ მაღალმხატვრული ნიმუში უნდა ყოფილიყო; ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედზე, რომელსაც თანაბარი სიგანის, გარედან განივი ნაჭდევებით შემკული რკალი აქვს, გამოსახულია ძალღი – მალტის დოგი. ასეთი გამოსახულებები მრავლად გვხვდება ე.წ. “ბერძნულ-სპარსულ” მრავალნახნაგებზე და სკარაბეოიდებზე [ბრანდტი, 1968:249-250, ტაბ.28,249; ბორდმანი 1970:293, სურ.289; №№874,906,964 და სხვა.]. ფიჭვნარში აღმოჩენილია ძალიან საინტერესო და ანტიკური პორტრეტისათვის მნიშვნელოვანი ბრინჯაოს ბეჭედი, რომლის ფარაკზე გამოსახულია კირენის მმართველის მაგასის (ძვ.წ. III ს.) ასულის, პტოლემეაიოს III ევერგეტის მეუღლის ბერენიკა II შესანიშნავი პორტრეტული გამოსახულება (ტაბ. III,9)[კახიძე, ვაშაკიძე 2010: 70, 71, სურ. 153,3]. ბეჭდის ფორმაც ტიპიურია ელინისტური ძვ. წ. III ს. ხანისათვის [ბორდმანი 1970:285].

დაფნარში 1967 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს რკალშეკრულ ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულია ფსიქეა, რომელსაც ხელში ჭრაქი უჭირავს (ტაბ. II,46). ბეჭედი დასავლეთ-ბერძნულ ნახელავს წარმოადგენს და ბეჭდის ფორმის მიხედვით (ჯ.ბორდმანისეული კლასიფიკაციის VII ტიპი) [ბორდმანი 1970:214, ტაბ.213 გვერდზე] ძვ.წ. IV საუკუნით თარიღდება [ლორთქიფანიძე მ., 1975:70-73, სურ.15, ტაბ.III,17, ტაბ.X,38]. მსგავსი სიუჟეტია გამოსახული ემერაში მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნაკლული ბეჭდის ფარაკზე, რომელიც ძვ. წ. IV საუკუნის II ნახევრით, სახელდობრ, ძვ.წ. 330 წლით არის დათარიღებული [ლორთქიფანიძე მ.,1975:53-54, ტაბ.III,14]. 2005 წელს ვანში №26-ე სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ერთი ნაკლული ბეჭედი და ბეჭდის დაზიანებული ფარაკი. ორივე ფარაკზე ბერძნული კლასიკური ხანის გლიპტიკის ძეგლებზე ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სიუჟეტია გამოსახული – უზურგო სკამზე ზის მანდილოსანი. ერთ შემთხვევაში მას გაშლილ ხელზე ნიკა უდგას (№1-2010/10) (ტაბ. II, 48), მეორეში გვირგვინი უჭირავს (№1-2010/2)). ბეჭდები

ძვ.წ. IV ს. თარიღდება [შეად. ბორდმანი, 1970, სურ.217; VIII და XVI ტიპი] და დასავლეთ-ბერძნული გლიპტიკის “უხეში” სტილის ნახელავს უნდა წარმოადგენდეს [შეად. ბორდმანი, 1970:777-779, სურ. 247,246; ჯავახიშვილი, 2011, გვ.121-124,ტაბ.1,3]. აქვეა აღმოჩენილი ოქროს ბეჭედი, რომლის ფარაკზე გამოსახულია იშვიათი მითოლოგიური სცენა – დაბალ ტახტზე მჯდომი მამაკაცი, რომელსაც მუხლებზე უზის მანდილოსანი (ტაბ. II,49). ვანიდან მომდინარეობს აღმოსავლურ-ბერძნული ბეჭდები, რომელთა ფარაკებზე გამოსახულია სხვადასხვა ფრინველები, ხარი და ლომი. ვანის ყველა ზემოჩამოთვლილი ბეჭდები ძვ.წ. IV ს. თარიღდება [ქ.ჯავახიშვილი 2011:121-128, ტაბ.1,1-7].

“უხეში” სტილის კარგად შესრულებულ ნახელავს წარმოადგენს დაბლაგომში აღმოჩენილი ოქროს მასიური ფარაკიანი ბეჭედი. ფარაკის მრგვალ პირზე გამოსახულია არწივი, რომელიც ბრჭყალებით ჩასჭიდებია კურდღელს. ბეჭედი ძვ.წ. IV ს. მეორე ნახევრით თარიღდება (ტაბ.II.43).

ცალკე გვინდა შევეხოთ სვანეთში ლარილარის სამაროვანზე აღმოჩენილ ერთ ფარაკიან ბეჭედს. ბეჭედი თავისი ფორმით ძვ.წ. IV ს. ბერძნული ბეჭდების ტიპისაა [შეად. ბორდმანი, ვოლენვეიდერი, 1978:სურ.8. №157,159]. ოვალური ფარაკის პირზე გამოსახულია ქალი დვთაება (ფორტუნა?), რომელსაც ერთი ხელი ზევით აქვს აპყრობილი, მეორეში დიდი ზომის სიუხვის ყანნი უჭირავს. ამავე ხელზე ძალიან მოხდენილად მსუბუქი სამოსის ბოლო არის გადაკიდებული. ნახატის მიხედვით დახვეწილი, მოხდენილი გამოსახულებაა. მანდილოსნის ლამაზი აღნაგობა, გრძელი პროპორციები ბერძნული ელინისტური გლიპტიკის ძეგლებისათვის არის დამახასიათებელი (ტაბ.III,6). სწორედ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ელინისტური გლიპტიკის ძეგლებზე ასეთი აღნაგობის მანდილოსნების გამოსახულებები ძალიან გავრცელებულია [ბორდმანი, ვოლენვეიდერი 1978: ტაბ.,301,302; რისტერი 1968, №№241,244,249,250 და მრავალი სხვა].

სრულიად განცალკევებულად დგას კოლხეთის ტერიტორიაზე გუადიხუს სამაროვანზე 1954 წელს აღმოჩენილი ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდები სხვადასხვა გამოსახულებებით (ტაბ.II,27,47) [ტრაპში 1969:242-268, ტაბ.XXXV,1-13; ლორთქიფანიძე მ., 1975:37-

52, სურ.6-9, ტაბ.IV, 7-13, VII,6]. ბეჭდის ფორმის მიხედვით ეს ბეჭდები ძვ.წ. V ს. უნდა იყოს [შეად. ბორდმანი, 1970:სურ.217, VII ტიპი]. არც შინაარსობრივად და არც სტილისტურად ამ ბეჭდების გამოსახულებების მსგავსი გამოსახულებები არც საქართველოს ტერიტორიაზე და არც სხვა მასალებში ცნობილი არ არის [ლორთქიფანიძე მ.,1975:37]. მ.ლორთქიფანიძე აღნიშნავს, რომ ამ ბეჭდების გამოსახულებები განვითარებული ბერძნული სტილის და მისი გავლენით შექმნილი წრის გლიპტიკურ ძეგლებთან პოულობს საერთოს [ლორთქიფანიძე მ., 1975:37,51].

დასავლეთ საქართველოში ადრეანტიკური ხანის კოლხეთში გავრცელებულ ადგილობრივი სახელოსნოების გლიპტიკურ ნაწარმს შორის არის ერთი ჯგუფი ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდებისა, რომლებიც როგორც ფორმით, ისე გამოსახულებათა თემატიკითა და სტილით გამოირჩევიან დიდი ინდივიდუალობით, მათ ანალოგი არ ეძებნება: ეს არის ლითონის (ძირითადად ბრინჯაოს) თხელი ფირფიტისგან გამოჭრილი მრგვალფარაკიანი, რკალგახსნილი ბეჭდები. მათ ფარაკებზე გამოსახულია ფრინველები: ფრინველი, რომელსაც ნისკარტში გველი უჭირავს, მის უკან ნახევარმთვარეა; ფრთაგაშლილი ფრინველი და მის წინ მცენარის ტოტი (დაბლაგომი) [კუფტინი 1950:44-45, სურ 11; ლორთქიფანიძე მ. 1969:86-87, ტაბ. IV,43,45]; ფრინველი და მის წინ მცენარის ტოტი, ფეხქვეშ ნახევარმთვარე (დაფნარი) [ლორთქიფანიძე მ. 1969:68-69, სურ.14, ტაბ.VII 16, ტაბ. X, 36]; ფრთაგაშლილი ფრინველი, მის წინ მნათობი და ნახევარმთვარე (ფიჭვნარი) [კახიძე, ვაშაკიძე 2010:434, სურ. 195,6]. განსაკუთრებით საინტერესოა ფიჭვნარში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სამაჯურის შემამკობელი ფარაკის გამოსახულება – ფრინველი, მნათობი და ნახევარმთვარე [კახიძე, ვაშაკიძე 2010:443, სურ. 159,1], სტილისტურად მსგავსი ზემოთგანხილულ ფიჭვნარისა და დაბლაგომის გამოსახულებებისა. ზემოაღწერილი ფორმის სამ ბეჭედზე დაბლაგომიდან (ტაბ. II,41) [ლორთქიფანიძე მ., 1969:86-87, ტაბ. IV,44], დაფნარიდან [ლორთქიფანიძე მ., 1975:65-66, ტაბ.VIIa,] და ფიჭვნარიდან (ტაბ. II,42) [კახიძე, ვაშაკიძე 2010:436, სურ. 153,6], გამოსახულია ექვსქიმიანი ვარსკვლავი. ამავე ფორმის ბრინჯაოს ბეჭდების ფარაკე-

ბზე მეტად თავისებური, ფაქიზად შესრულებული გამოსახულებებია; ერთზე ჰაერში აფრენილი ფრინველი (ტაბ. II, 33) [ლორთქიფანიძე მ., 1975:75, სურ. 6. ტაბ. VII, 18], მეორეზე – ფრთოსანი რაში-პეგასი [ლორთქიფანიძე მ., 1975:77, ტაბ. VII, 19]. მარგ. ლორთქიფანიძე ამ ბეჭდებს ვარაუდით ძვ.წ. IV ს. ათარიღებს და აღნიშნავს, რომ ისინი კოლხეთის ტერიტორიაზე არსებულ სახელოსნოდან უნდა მომდინარეობდეს კოლხი ან, შესაძლოა, უცხო ოსტატის მიერ შექმნილი [ლორთქიფანიძე მ. 1975:79]

ადგილობრივი ფარაკიანი ბეჭდების გამოსახულებებია თევზი (ტაბ. II, 26) (ვანი) [ჯავახიშვილი 2011:128, ტაბ. I, 10], სიცოცხლის ხე და აქეთ-იქით არნივები (ვანი) [ლორთქიფანიძე მ. 1976:159, სურ. 132, 7]; ხარის თავი (ტაბ. II, 39), მსგავსი II ტიპის კოლხური ნახევარდრაქმის რევერსის გამოსახულებისა [ჯავახიშვილი, 2011:127-128, ტაბ. I, 9]. ყველა ეს ბეჭედი ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება.

ადგილობრივი კოლხური ფარაკიანი ბეჭდების მეორე ჯგუფს როგორც ბეჭდის ფორმის, ისე გამოსახულებათა სტილისა და ნაწილობრივ, თემატიკითაც ბერძნული ხელოვნების, კერძოდ, დასავლეთბერძნული და იონიური ხელოვნების გავლენა ემჩნევა [ლორთქიფანიძე მ. 1975:111], ოქროსა და ვერცხლის ყველა ეს ბეჭედი რკალშეკრულია და კლასიკური ბერძნული ბეჭდების ფორმებს იმეორებს. ვანში, წარჩინებული კოლხი მეომრის სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულია ბერძნული კლასიკური ხანის საბეჭდავი. ბეჭდების ფარაკებზე ერთ-ერთი ყველაზე ფართოდ გავრცელებული სიუჟეტია დაბალ სკამზე მჯდომი, სხვადასხვა საქმით დაკავებული მანდილოსანი. ვანის ბეჭდის გამოსახულებაში მანდილოსანს ერთ ხელში თასი უჭირავს, მეორეში – ხის ტოტი. თავისუფალ არეზე ამოჭრილია ბერძნული წარწერა ΔΕΔΑΤΟΣ (ტაბ. II, 12). მ. ლორთქიფანიძის აზრით, ეს სამარხში დაკრძალული დიდად წარჩინებული და უფლებამოსილი პირის, სავარაუდოდ, კოლხი მეომრის სახელი უნდა იყოს [ლორთქიფანიძე მ. 1975:88-93, სურ. 23, ტაბ. VI, 25]. ამავე ჯგუფის სხვა ბეჭდებზე ასახული სიუჟეტები – ოქროს ბეჭდის ფარაკზე რქოსან ცხენზე მჯდარი შუბოსანი მხედარი და მის წინ მელოტი მამაკაცის ნიღბიანი თავი [ლორთქიფანიძე მ.

1975:93-96, სურ. 24, ტაბ. VI, 26], ვერცხლის ფარაკზე გამოსახული მამალი და ქათამი [ლორთქიფანიძე მ. 1975:99-100, სურ. 26, ტაბ. V, 28] და აგრეთვე ვერცხლის ბეჭედზე გამოსახული ირემი, რომელსაც თავს ესხმის ჯიქი [ლორთქიფანიძე მ. 1975:96-99, სურ. 25, ტაბ. V, 27] კოლხეთში გავრცელებულ კულტებს უკავშირდება [ლორთქიფანიძე მ. 1975:111] და ხშირად ძნელი ასახსნელია [ლორთქიფანიძე მ. 1975:114].

ნოქალაქევეში აღმოჩენილია ბრინჯაოს მთლიანი ფირფიტისაგან გამოჭრილი რკალგახსნილი ბეჭედი სწორკუთხედი, ოდნავ კუთხეებმომრგვალებული ფარაკით, რომელზედაც გამოსახულია ფრთოსანი რაში გრძელი, მოხრილი რქით და მოხრილი კუდით (ინვ. №12-974:3486). მოხდენილი, დახვეწილი ნახელავია. ცხენის ფიგურა ძალიან ახლოს არის ეშერის სამაროვანზე აღმოჩენილ ერთ სწორკუთხაფარაკთან, რკალგახსნილ ბრინჯაოს ბეჭედზე გამოსახულ ფანტასტიკურ ფრთოსან არსებასთან [კუფტინი, 1949:37, სურ. 16, ტაბ. VI], (ტაბ. II, 34), რომელსაც ბ. კუფტინი გრიფონს უწოდებს. ეს ორი ფანტასტიკური არსება შესრულებული მაღალმხატვრულად, როგორც ჩანს, ერთი ნიმუშის მიხედვით, გადმოცემულია მოძრაობაში. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ისინი ეხლა გადმოეშვნენ ქარაფიდან (თუ დაეშვნენ ზეციდან დედამიწაზე). ბ. კუფტინს მიაჩნია, რომ ეშერის ბეჭედი ადგილობრივი ნახელავია, რომელსაც უფრო აღმოსავლური ხელოვნების გავლენა ემჩნევა, ვიდრე ბერძნულისა [კუფტინი, 1949:62]. იგივე შეიძლება ითქვას ნოქალაქევის ბეჭდის შესახებაც.

ძალიან თავისებური, საინტერესო ლითონის ფარაკიანი ბეჭდების ჯგუფი აღმოჩენილია სვანეთში, ჭუბერის თემში, ლარილარის სამაროვანზე [ჩართოლანი, 1968:308].¹ ბეჭდებს შორის სამი სწორკუთხაფარაკიანია (უცხოურ ლიტერატურაში ამ ხანის სწორკუთხაფარაკიანი ბეჭდები ჩვენ არ შეგვხვებია), დანარჩენი მრგვალ და ოვალურფარაკიანი ბეჭდებია. აქედან ორია რკალგახსნილი. ორ ფარაკზე გამოსახულია ფრინველი, ერთს

1 ამ ბეჭდებს შორის 7-ის ჩანახატების ფოტო და ერთის ფოტო (ისარგაყრილი ირმის) გასული საუკუნის 60-იან წლებში გამოსცა შ. ჩართოლანმა. მხოლოდ სამ ბეჭედს აქვს რაღაც გაურკვეველი ნომრები. ეს ბეჭდები სვანეთის მუზეუმში ინახება.

პირში გველი უჭირავს, მეორეს წინ მცენარის ტოტია გამოსახული (შეად. დაბლაგომის და დაფნარის ბეჭედებს). ერთზე გამოსახულია ცხენი და მის ზევით ნახევარმთვარე, მეორეზე ცხენი(?) და მის წინ მცენარის ტოტი (ტაბ. II, 36, 38). ამ ბეჭედებს შორის არის ერთი უჩვეულო გამოსახულება: რქებდატოტვილი ირემი, რომელსაც ზურგში ისარი (თუ შუბი) აქვს გარჭობილი [ჩართოლანი 1968: ტაბ. III, 10] (ტაბ. II, 37). გამოსახულებათა სტილი ძალიან თავისებურია და, როგორც ჩანს, ადგილობრივი. თუ რაიმე გავლენა არის, უფრო აღმოსავლური ხელოვნებისა. ბეჭედები ბერძნული IV საუკუნის ფორმისა არის [შეად. ბორდმანი, ფოლენვეიდერი, 1978: სურ. 8; №№ 157-159].

ადრეანტიკური ხანის იბერიული გლიპტიკური ძეგლების აბსოლუტურ უმრავლესობას წარმოადგენს ლითონის ფარაკიანი ბეჭედები. ამ ბეჭედების ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული გამოსახულებაა ფანტასტიკური არსებები – სხვადასხვა სახის გრიფონები. სრულიად თავისებურია ახალგორის ოქროს ბეჭედზე [ლორთქიფანიძე მ. 1969: 43-44, სურ. 43, ტაბ. V, 46] და ითხვისის ბრინჯაოს ბეჭედზე [ლორთქიფანიძე მ. 1969: 83-84, სურ. 40, ტაბ. IV, 39] გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველები, რომლებსაც ანალოგიები არ ეძებნება. ადგილობრივი გრიფონების უმრავლესობა (ახალგორი) [ლორთქიფანიძე მ., 1981: 30-36, სურ. 3, ტაბ. I, 3], (ალგეთი) [ლორთქიფანიძე მ., 1981: 56-59, სურ. 9, ტაბ. I, 8], (ტახტიძირი) [გ.კ. №№ 1441-1443; 1445, 1464] გამოსახულია ზურგისკენ თავშექცეული და ძალიან პირობითად გამოსახული, ზურგიდან ზევით აღმართული, ბოლოში მოხრილი ფართო ფრთით. ამგვარ ფრთებს ჯ. ბორდმანი მსუქან მომრგვალებულ (plump) ფრთებს უწოდებს [ბორდმანი, 1968: 67-68], ბ. კუფტინი კი ნამგლისებურს [კუფტინი, 1949: 60-61]. მსუქანფრთებიანი არსებები საყოველთაოდ გავრცელებულია ძვ. წ. VI ს-ის ბერძნული სკარაბეების გამოსახულებებში [ბორდმანი 1968: №№ 31-40, 42, 123-130, 152-165 და სხვ.]. მათ შორის ზოგიერთი ზურგისკენ თავშექცეულიც არის [ბორდმანი, 1968: 349, 364, 490; ბრანდტი, 1968: ტაბ. 18 №№ 152, 154, 179]. შემდგომში – ძვ. წ. V-IV საუკუნეების ბერძნულ გლიპტიკაში ასეთი ფრთები აღარ გვხვდება. ამ ხანის ბერძნულ გრიფონებს რეალისტურ-

რად გადმოცემული ფრთები აქვთ [ბორდმანი 1970: 464-465, 511, 512 და სხვ.]. ძვ. წ. V-IV საუკუნეების აქემენიდური გლიპტიკის ძეგლებში კი ხშირად გვხვდება ე.წ. "მსუქანი ფრთები" [ბორდმანი 1970, №№ 830, 842, 913 და სხვ.]. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ იბერიელი ოსტატების მიერ ძვ. წ. IV-III საუკუნეებში შექმნილი გრიფონების ტიპი ბერძნული გლიპტიკის ძეგლებთან უშუალო კონტაქტით კი არ შეიქმნა, არამედ აქემენიდური ხელოვნების ძეგლების გავლენით.

აქემენიდურ გლიპტიკაში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სიუჟეტის [რიხტერი, 1968: №№ 503 (1-2), 506-508, 510; მაქსიმოვა, 1988, სურ. 5, 11, 12; ბორდმანი, 1970, 854, 879, 880, 891 და სხვ.] მიხედვით უნდა იყოს შექმნილი ადგილობრივი იბერიული საბეჭდავი-ბეჭედები, რომლებზედაც გამოსახულია გრძელი კაბით შემოსილი სპარსელი ქალი კეფაზე შეკრული, წელამდე ჩამოშვებული გრძელი თმით. ასეთი გამოსახულება არის კამარახევის სამაროვანზე აღმოჩენილ ბრინჯაოს ბეჭდის ფარაკზე [ლორთქიფანიძე მ. 1981: 45-50, ტაბ. II, 7, 7ა] და ტახტიძირის სამაროვიდან მომდინარე ვერცხლის ბეჭდის ფარაკზე (გ.კ. ინვ. № 1444) [გაგოშიძე, გოგიბერიძე ჯავახიშვილი, 2011] სტილისტურად ეს ორი გამოსახულება სავსებით განსხვავებულია. დიდი ოსტატობით არც ერთი არ გამოირჩევა, მაგრამ ქალის ფიგურის საერთო მოხაზულობით და ზოგიერთი დეტალით (დიდი გავა, ჭვინტიანი ფეხსაცმელი) კამარახევის გამოსახულება მაინც პოულობს ერთგვარ მსგავსებას ე.წ. "ბერძნულ-სპარსული" სტილის საპარსელი ქალის გამოსახულებასთან; რაც შეეხება ტახტიძირის ბეჭდის გამოსახულებას, ის სავსებით თავისებურია, ძალიან სქემატური და უხეშად შესრულებული. ეს ორი ნიმუში სხვადასხვა მხატვრული სკოლის ნახელავია. კამარახევის ბეჭდის ფორმის მსგავსი ბეჭედი ამუდარიის განძიდან ძვ. წ. IV საუკუნით არის დათარიღებული [ზეიმელი, 1979: 61, № 105]. ტახტიძირის ბეჭედი ფორმით ჯ. ბორდმანისეული კლასიფიკაციის VII და IX ჯგუფის [ბორდმანი, 1970: 214, ტაბ. 217 გვ-ზე] სინთეზს წარმოადგენს და ძვ. წ. IV საუკუნით თარიღდება.

"ბერძნულ-სპარსული" ხელოვნების გავლენით ადგილობრივ, ქართლში უნდა იყოს შექმნილი ბრინჯაოს სავსებით ერთნაირი ფორმის აქემენიდური ტიპის ბრინ-

ჯაოს სამი ბეჭედი: ყოლოთოდან [ლორთქიფანიძე მ. 1961:43, სურ. 22, ტაბ. VI,41], ნაომარი გორიდან [ჯავახიშვილი 2006:185, ტაბ. VI,17] და ერთი შემთხვევითი მონაპოვარი მტკვრის კალაპოტში (კერძო კოლექცია), რომელზედაც ერთი და იგივე გამოსახულებაა: დაბალი საკურთხევლის წინ მდგომი ქურუმი რომელსაც ზეანეულ ხელში რაღაც საგანი (ბარსომი?) უჭირავს. ბეჭდები ფორმის მიხედვით ძვ.წ. IV საუკუნით თარიღდება [ბორდმანი, 1970:322]. ზუსტად ასეთი, სტილისტურადაც მსგავსი გამოსახულება არის პასარგადში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ბეჭდის ფარაკზე [სტრონახი, 1978:(214),215, გამოსახ.4]. მ.ლორთქიანიძის აზრით, ყოლოთოში აღმოჩენილი ბეჭდები ასირიული გლიპტიკის გავლენით შექმნილი ადგილობრივი ნახელავია [ლორთქიფანიძე მ. 1981:78]. აქემენიდურ სამყაროსთან არის დაკავშირებული ბრინჯაოს ბეჭედი ღრმახევისთავიდან (ტაბ. II,20), რომლის ფარაკზე ერთმანეთთან ზურგით შეზრდილი ცხოველის ორი პროტომა არის გამოსახული [ლორთქიფანიძე მ., 1981:51-55, სურ.8]. იგივე სიუჟეტია ანყურის სამაროვანზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს სამაჯურის ფარაკზეც [ლიჩელი, 2007:59]. ორივე ეს ძეგლი ძვ.წ. IV საუკუნით არის დათარიღებული. პერსეპოლისის სასახლის ეს ცნობილი არქიტექტურული დეტალი ამუდარიის ერთ-ერთი ბეჭდის ფარაკზეა გამოსახული [ზეიმალი 1979:61-62, №106]. საქართველოში ეს დეტალი ცნობილი იყო; ერთი კაპიტელი შენყვილებულ ცხოველთა პროტომებით აღმოჩენილია ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსში [ცქიტიშვილი, 2003:13] და ერთი – ვანში (ცნობა მოგვანოდა დ. კაჭარავამ). საინტერესოა, რომ 1983 წელს ციხიაგორის მდიდრულ სამარხში აღმოჩნდა გიშრის მძივი, რომელიც ერთმანეთთან შეზრდილ ორი ხარის პროტომას წარმოადგენს [ცქიტიშვილი, 2001:42; ტაბ. I,12].

აქემენიდური გლიპტიკის ძეგლებზე გვხვდება იბერიულ საბეჭდავ ბეჭდებზე გამოსახული სიუჟეტები: ჯოხზე დაყრდნობილი მამაკაცი (ტახტიძირი, გ.კ.1457) [შეად. მაქსიმოვა, 1928:655-657. სურ.8,13], ზოლიანი აფთარი (ტახტიძირი, გ.კ. №1467) [შეად. ბორდმანი, 1970:290,295; ბორდმანი, 1973:97, №92], რიტონი (თოხლიაური, გ.კ. №1217) [შეად. ბორდმანი, 1970:322, სურ 315, გვ.353, გამოს.394], სხვადასხვა ცხოველები

(ახალგორი)(ტაბ. II,21, III,2) [ლორთქიფანიძე მ. 1969:№46,48, №61; ტახტიძირი, გ.კ.№№1460,1461,1446,1451,1452,1454,1456] და ფრინველები (ტახტიძირი გ.კ. №№1439,1453), იბერიული ფარაკიანი ბეჭდების ერთი ჯგუფის გამოსახულებებში – რქოსანი ცხენი, ფრინველი და მნათობი (ყანჩაეთი) (ტაბ. III,5) [გაგომიძე, 1964:23-25, ტაბ. II,7; ლორთქიფანიძე 1981:37, სურ.5, ტაბ. II,5], შუბოსანი მხედარი და ვარსკვლავი (ყანჩაეთი, ტაბ. II,22) [გაგომიძე, 1964:25-30, ტაბ. II,8; ლორთქიფანიძე მ., 1961:37-43, სურ.6, ტაბ. II,6]. ი.გაგომიძის აზრით აისახა ადგილობრივი რწმენა-წარმოდგენები, ქართული ასტრალური პანთეონის უმაღლესი ღვთაებების ტრიადა – მზე, მთვარე და ვარსკვლავები [გაგომიძე, 1964:35-40].

ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდების ძალიან საინტერესო ჯგუფი (5 ნივთი) აღმოჩენილია სამცხეში, მზეთამზესა და ანყურის სამაროვნებზე. ფარაკებზე საკმაოდ სქემატყურად სხვადასხვა სიუჟეტებია გამოსახული ხარის თავი და ნახევარმთვარე; ცხენი გალოპში და ნახევარმთვარე; ფრინველი, ნახევარმთვარე და მნათობი; დელფინი და ნახევარმთვარე; ქურუმი ლოტოსის(?) ყვავილით ხელში, საკურთხეველი და ნახევარმთვარე. ბეჭდები ფორმის მიხედვით ჯ.ბორდმანისეული კლასიფიკაციის მიხედვით ძვ.წ. IV საუკუნით დათარიღებულ VII და IX ჯგუფის ბეჭდების სინთეზს წარმოადგენს (ტაბ. II,16-19,28). [ბორდმანი, 1970:212-213, სურ.217]. ისინი ზოგადად აქემენიდური ხელოვნების ძეგლებს უკავშირდება და ეკუთვნის ძვ.წ. IV საუკუნეს [ლიჩელი, 2000:141]. ეს ბეჭდები, სავარაუდოდ, სამცხის რომელიღაც ცენტრის ნახელავი უნდა იყოს.

ადგილობრივი ოსტატების შექმნილი სრულიად უნიკალური ნივთებია აღმოჩენილი ძვ.წ. IV-III სს. დათარიღებულ ანყურის სამაროვანზე. ეს არის მოკლეცილინდრული ფორმის გიშრის 5 მძივი-ამულეტი სხვადასხვა ცხოველთა და ფანტასტიკური არსებების გამოსახულებებით [ლიჩელი, 2007:60, სურ. 4,1,6; სურ 6]. ზოგიერთ მათგანზე გამოსახულება ორივე პირზე არის, ზოგზე – მხოლოდ ერთზე. ყველა გამოსახულება ერთ სტილშია შესრულებული – უხეშია, მაგრამ ძალიან მეტყველი. ამ ნივთებს ჯერჯერობით ანალოგი არ ეძებნება.

იბერიის ადგილობრივ გლიპტიკურ ნახ-

ელავს შორის არის ძვ.წ. IV-III სს. დათარიღებული ფარაკიანი ბეჭდები, რომლებიც ბერძნულ ძეგლებთან ავლენს კავშირს. ასეთებია ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდები ქვიანიდან (ტაბ. III, 7) [ლორთქიფანიძე მ. 1969:43, სურ.32, ა, ბ., ტაბ III, 12] ედისიდან [ლორთქიფანიძე მ., 1981:77, სურ.13, ტაბ. III, 12], ყოლოთოდან (ტაბ. III, 1). [ლორთქიფანიძე მ. 1981:83-84, სურ.16].

იბერიის ადრენტიკური ხანის გლიპტიკურ ძეგლებს შორის არის ძალიან მოკრძალებული რაოდენობის იმპორტული ნახელავიც. აღმოსავლური გემებიდან ასეთია პატარა ჯგუფი საკუთრივ აქემენიდური, ე.წ. “ბერძნულ-სპარსული” საბეჭდავებისა. ცილინდრული ფორმის საბეჭდავი რაჭიდან – ჯოისუბნიდან (ტაბ. I, 12; II, 24), კონუსური საბეჭდავი ტახტიძირიდან (ტაბ. II, 23), პირამიდული საბეჭდავი სამთავროდან (ტაბ. I, 6), მრავალნახნაგა საბეჭდავები ბაიათხევიდან (ტაბ. I, 14; II, 25), სკარაბეოიდები – ერთი საგარეჯოს მუნიციპალიტეტის ს. ჯიმიითიდან (ტაბ. I, 13; III, 20), და ერთი - ბოლნისის მუნიციპალიტეტიდან (ტაბ. I, 13; III, 19), [ჯავახიშვილი, 2007:117-128, სურ.5, 7, 9, სურ.1-8; ჯავახიშვილი, 2009:85-93, ტაბ. I, 1-13]. ამ საბეჭდავთაგან მხოლოდ ორია ადრეულ კომპლექსში (ჯოისუბანსა და ტახტიძირში) აღმოჩენილი, დანარჩენი რომაული ხანის ძეგლებიდან მომდინარეობს. ამდენად, ძნელი სათქმელია, როდის შემოაღწიეს მათ საქართველოში.

კახეთში, “ნაომარი გორა I” ძვ.წ. IV-III სს დათარიღებულ სამაროვანზე აღმოჩენილია ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდების მცირე ჯგუფი (7 ნივთი), რომელიც ანტიკური, ბერძნული სამყაროდან მომდინარეობს, ერთი დასავლეთბერძნული რომელიდაცა ცენტრიდან უნდა იყოს [ჯავახიშვილი, 2006:183, ტაბ. VI, 17], ხოლო სამი ბეჭედი მცირე აზიიდან, შეაძლოა ქ. სმირნიდან [ჯავახიშვილი 2006:184, ტაბ. VI, 7-10].

ანტიკური გლიპტიკის იშვიათი ძეგლები არის ტახტიძირის სამაროვანზე აღმოჩენილი ოქროს ფურცლით შემკული თეთრი, გამჭვირვალე მინის ორი მედალიონი. ერთზე გამოსახულია გრიფონი, მეორეზე – ლოდზე (?) მჯდომი მანდილოსანი. მსგავსი ტექნიკით შესრულებული ნივთები სულ რამდენიმე არის ცნობილი [არტამონოვი, 1966:117, №№274, 275; უილიამსი, ოგდენი, 1995; პლატც-

ჰორსტენი 2002:569, კატ. №429c; გალანინა 1980:89, №34]. ვფიქრობთ, ეს ორი იშვიათი ნივთი ძვ.წ. IV-III სს უნდა დათარიღდეს. მათ სავარაუდოდ ეგვიპტესთან, კერძოდ, ალექსანდრიასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი [ჯავახიშვილი, 2012:20, სურ.1, 2].

ძვ.წ. III საუკუნეში ან, შესაძლოა, რამდენადმე უფრო ადრე ქართლში ჩნდება ადგილობრივი წარმოების ბრინჯაოს დიდი ზომის მართკუთხა (ტაბ. I, 15; III, 26-30) და სამკუთხა (ტაბ. I, 16; III, 31-34) ფირფიტისგან დამზადებული, ოვალურსახელოვანი საბეჭდავები. ამჟამად ცნობილია ასეთი ტიპის 15 საბეჭდავი [ჯავახიშვილი, 1997:28-41, ტაბ. XXXIX, 1; მათიაშვილი, 1991:1-8, სურ 4 გვ-ზე; ლიჩელი, 2007:59-60, სურ.4, 4] (ტაბ. III, 26-34). გარდა ამისა, ძვ.წ. IV-III სს. დათარიღებულ ციხია-გორის სატაძრო კომპლექსის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია თიხის ბულები, რომლებზედაც საკმაო რაოდენობით აღბეჭდილი მართკუთხა და სამკუთხა დიდი ზომის საბეჭდავების ანაბეჭდები სავარაუდოდ ამ ტიპს საბეჭდავებისა უნდა იყოს. მათზე გამოსახულია სხვადასხვა ცხოველები (მათ შორის ფანტასტიკურიც), მხედრები და სხვ. (ტაბ. VI, 7-9). ამ საბეჭდავების შემქმნელი ოსტატები, როგორც ჩანს, კარგად იცნობდნენ როგორც აქემენიდურ, ისე ბერძნულ ხელოვნებას [მათიაშვილი, 2005:15-21, ტაბ.1-4]. ამჟამად არქეოლოგიურ კომპლექსებში აღმოჩენილი ეს საბეჭდავები და ბულებზე მათი ანაბეჭდები საშუალებას იძლევა მათი თარიღი სადღაც ძვ.წ. III-I სს. ფარგლებში ვიგულისხმოთ [ჯავახიშვილი, 1997:226].

საყურადღებოა, რომ იმ დროისათვის, როცა ეს საბეჭდავები ჩნდება ქართლში, როგორც მმართველი წრის წარმომადგენლებს, ისე რიგით ნევრებს შორის საყოველთაოდ გავრცელებულია თითზე სატარებელი ლითონის ფარაკიანი საბეჭდავი-ბეჭდები. ამდენად, თითქოს გაუგებარია ელინისტურ ხანაში ისეთი არქაული და უხეში, პრიმიტიული საბეჭდავების გაჩენა, როგორც ბრინჯაოს დიდი ზომის საბეჭდავები არის. შესაძლოა, ისინი სატაძრო საბეჭდავებს წარმოადგენდნენ [ჯავახიშვილი 1997:228-229].

ძვ.წ. მიწურულს, სადღაც ძვ.წ II – ახ.წ. I ს დასაწყის ხანას შორის ქართლში ჩნდება ადგილობრივად მიჩნეული მინის მრავალნახნაგა ჩამონასხმები [ამ მრავალნახნაგების

შესახებ ვრცელი ლიტერატურა იხ. ჯავახიშვილი 2002:71-78]. მათ პირზე გამოსახულია ნადირობის სცენები, ადამიანის ბრძოლა ცხოველებთან და სხვადასხვა ცხოველები (ტაბ. I,14; III,21-25). მ.ი.მაქსიმოვამ, რომელმაც ამ მრავალნახნაგებს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა, პირველმა გამოსთქვა მოსაზრება მათი ადგილობრივი, ქართული – იბერიული წარმომავლობის შესახებ და მათ კავშირზე ე.წ. “ბერძნულ-სპარსულ” საბეჭდავებთან. მკვლევარს მიაჩნია (ამ აზრს იზიარებს მარგ. ლორთქიფანიძეც) [ლორთქიფანიძე მ., 1963:134,151], რომ ლურჯი მინის მრავალნახნაგები არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც ხელოვნების დამოუკიდებელი ნიმუშები. რომ ისინი ადგილობრივი მცირეაზიური საბეჭდავების მექანიკურ პირებს წარმოადგენენ [მაქსიმოვა 1941:77]. ამ აზრს მარგ.ლორთქიფანიძეც იზიარებს [ლორთქიფანიძე მ., 1963:136]. მ.მაქსიმოვა ლურჯი მინის მრავალნახნაგებს ძვ.წ. V-IV სს ათარიღებს [მაქსიმოვა,1941:70,74] მარგ.ლორთქიფანიძე – ძვ.წ.V-I სს. [ლორთქიფანიძე მ.,1963:136-137; ლორთქიფანიძე მ., 1954:27]. ს.ბარნაველს მიაჩნია, რომ ლურჯი მინის მრავალნახნაგების დედნები დაკავშირებულია მცირე აზიის გლიპტიკურ ძეგლებთან, მაგრამ, შესაძლოა მათი დედნებიც ადგილობრივ, იბერიაში მზადდებოდა [ბარნაველი 1945:578]. ჩვენ ს.ბარნაველის აზრი უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია (ამ აზრს იზიარებს ი.გაგოშიძეც) [გაგოშიძე, 1975:93-94], ვინაიდან, მიუხედავად იმისა, რომ დღეისათვის საკმარის რაოდენობით არის ცნობილი როგორც ლურჯი მინის მრავალნახნაგები, ისე “ბერძნულ-სპარსული” სხვადასხვა ჯგუფისა და ასაკის საბეჭდავები, რომლებზედაც ძირითადად ერთი და იგივე სიუჟეტებია გამოსახული, ჯერ-ჯერობით არ არის ცნობილი არც ერთი ლურჯი მინის მრავალნახნაგა, რომელიც რომელიმე ქვის საბეჭდავის პირს წარმოადგენს. უფრო მეტიც, ლურჯი მინის მრავალნახნაგების გამოსახულებები ახლოს კი დგანან ამ საბეჭდავებთან, მაგრამ მაინც საგრძნობლად განსხვავდებიან მათგან ნაკლები დეტალიზაციითა და მეტი სქემატურობით [გაგოშიძე, 1975:93]. საყურადღებოა ისიც, რომ ბერძნულ-სპარსული ყველა ჯგუფის საბეჭდავების უმეტესობა სკარაბეოიდის ფორმისა არის, ხოლო მრავალნახნაგები ძალიან მცირე რაოდენობით გვხვდება [ჯავახ-

იშვილი, 2002:76].

მ.მაქსიმოვამ პირველმა აღნიშნა, რომ ლურჯი მინის მრავალნახნაგების წარმოებას მასობრივი ხასიათი ჰქონდა. ზოგ შემთხვევაში მათი გამოსახულებები სრულ მსგავსებას იჩენს ერთმანეთთან – ერთ ყალიბში არის ჩამოსხმული [მაქსიმოვა, 1950:233; ლორთქიფანიძე მ. 1963:137; გაგოშიძე, 2009:14; ჯავახიშვილი, 2002:75]. ამჟამად ერთ ყალიბში ჩამოსხმული ლურჯი მინის მრავალნახნაგა გვხვდება ორ-ორიდან ექვს-ექვს ცალამდე (საქართველოში აღმოჩენილ ოთხმოცამდე საბეჭდავზე სულ 19 სიუჟეტია მოცემული). ამდენად, მათი საბეჭდავებად გამოყენება ეჭვის ქვეშ დგება [გაგოშიძე, 1975:94, სქოლიო 29; ჯავახიშვილი, 1975:25].

ნ.მ. ნიკულინამ ლურჯი მინის მრავალნახნაგები დაუკავშირა მის მიერ ბერძნულ-სპარსული საბეჭდავებიდან გამოყოფილ მოგვიანო ჯგუფს - სირო-კაპადოკიურს, რომელსაც ის ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით ათარიღებს [ნიკულინა, 1966:19; ნიკულინა, 1994:111-112, ტაბ553-559,561].

ცნობილმა ინგლისელმა მეცნიერმა ჯ.ბორდმანმა “ბერძნულ-სპარსული” საბეჭდავებიდან გამოჰყო საბეჭდავების მოგვიანო ჯგუფი – ბერნის ჯგუფი (შეად.საქართველოში აღმოჩენილი; ტაბ. III,19-20) რომელიც, მისი აზრით, სპარსეთის იმპერიის განაპირა მხარეებში მოგვიანო ხანაში (ალექსანდრე მაკედონელის მემკვიდრეთა ხანა) შემორჩა. ამ ჯგუფის საბეჭდავებს მკვლევარი ბერნის ჯგუფის საბეჭდავებს უწოდებს [ბორდმანი, 1970:321-322,326, სურ.310, ტაბ.972-977] და მათ საქართველოში აღმოჩენილ ლურჯი მინის მრავალნახნაგებსაც უკავშირებს [ბორდმანი, 1970: 322]. (გვინდა აღვნიშნოთ, რომ გემების ის ჯგუფი, რომელსაც მ.ი.მაქსიმოვა ადგილობრივ მცირეაზიურ საბეჭდავებად მიიჩნევს, იგივე ჯგუფია, რომელსაც ნ.გ.ნიკულინა სირო-კაპადოკიურს, ხოლო ჯ.ბორდმანი “ბერნის ჯგუფს” უწოდებს).

ლურჯი მინის მრავალნახნაგების, მათი რაობის, თარიღებისა და სხვა საკითხების შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ი.გაგოშიძემ [გაგოშიძე, 1975:90-94; გაგოშიძე, 2009:14-15, ტაბ.I-II). ი.გაგოშიძე ამ მრავალნახნაგებს ძვ.წ. I ან II-I სს. ათარიღებს [გაგოშიძე, 2009:16].

თუ შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ლურჯი მინის მრავალნახნაგები უნდა განვიხილოთ, როგორც “ბერძნულ-სპარსული” საბეჭდავების ერთ-ერთი დამოუკიდებელი, ადგილობრივი, იბერიული გლიპტიკური ძეგლების ჯგუფი, რომელიც ახლოს არის “ბერძნულ-სპარსული” საბეჭდავების იმ მოგვიანო ჯგუფთან, რომელსაც მკვლევარები ადგილობრივ მცირეაზიურს (მ.ი.მაქსიმოვა), სირო-კაპადოკიურს (მ.ნ.ნიკულინა) ან ბერძნულ ჯგუფისას (ჯ.ბორდმანი) უწოდებენ.

ვფიქრობთ, ამ მრავალნახნაგების წარმოება ძვ.წ. II - ახ.წ. I ს. დასაწყისს შორის უნდა ვიგულისხმოთ. ის შეწყდა ალბათ იბერიაში რომაული გლიპტიკური ნაწარმის მოზღვაობასთან დაკავშირებით [ჯავახიშვილი, 1975:25,117; ჯავახიშვილი, 2002:76;], მაგრამ მოსახლეობაში ისინი, როგორც ჩანს, კიდევ დიდხანს – ახ.წ. III ს-მდე ტრიალებდა [იხ.ნიკოლაიშვილი, 1978:95,98,102, ტაბ.53, გამოსახ.54]

იმთავითვე უნდა ითქვას, რომ რომაული და შემდგომი ხანის გლიპტიკური ძეგლების უმრავლესობა აღმოსავლეთ საქართველოდან მომდინარეობს. დასავლეთ საქართველოს მასალები ჯერჯერობით შედარებით მცირერიცხოვანია, ვინაიდან ამ ხანის სამაროვნები (როგორც არის მცხეთის, ურბნისის, ყინვალის სამაროვნები) დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი არ არის.

რომაული გლიპტიკის პირველ გამოჩენას ქართლში ძვ.წ. I ს. მეორე ნახევარში რომთან ურთიერთობას უკავშირებენ [მაქსიმოვა, 1950:225], რაც სრულიად გარკვეულად რომის სარდალ პომპეუსის ლაშქრობით დაიწყო (ძვ.წ.66 თუ 65 წ.) [ლომოური 1981:5]. უფრო ადრე ქართლის ელინისტური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ანტიკური-ელინისტური ხანის გემები არა ჩანს. ისინი მცირე რაოდენობით მხოლოდ უფრო გვიანდელ – რომაული ხანის არქეოლოგიურ კომპლექსებში გვხვება – ძეგლებზე, რომლებიც ძველი ქართლის დიდებულთა ყოფას უკავშირდება. ეს ნივთები ელინისტური გლიპტიკის მაღალმხატვრული ნიმუშებია, რომლებზედაც გამოსახულია ელინისტური ეგვიპტის მმართველთა – ლაგიდთა პორტრეტული გამოსახულებები: არსინოა II (ძვ.წ.316-270წწ.) (ტაბ. III, 8) [ჯავახიშვილი 2003:77-79, სურ.1,2]; არსინოა III (ძვ.წ.217-205/4 წწ) [ჯავახიშვილი 2003:79-81, სურ.6], ორივე დედოფლის გორის

სასახლის ნანგრევებიდან და პტოლემეაოს V (209-282/180 წწ) (ტაბ. III, 10), ზღუდრის სამაროვნიდან [ჯავახიშვილი 2003:81-83, სურ. 8,9]. ვფიქრობთ, ამ გემების გაჩენა შესაძლოა დაკავშირებული იყოს ძვ.წ. 36 წელს ქართლში მარკუს ანტონიუსის სარდალის პუბლიუს კანიდიუს კრასუსის ლაშქრობასთან [მელიქიშვილი 1959:336; ლომოური 1981:131], რომელსაც იბერიასთან მოკავშირეობის მისაღწევად საჩუქრების გაღება დასჭირდა [ჯავახიშვილი 2003:75-76].

ნათელ სურათს იმისა, თუ როგორ თანაარსებობს ადგილობრივი იბერიული საბეჭდავები და ახლადშემოსული რომაული გემები, იძლევა ძვ.წ. I ს მეორე ნახევრის და ახ.წ. I საუკუნის სასახლის ნანგრევებში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი მასალები – თიხის ბულები, რომელთა შორის ნაწილზე არის ადგილობრივი დიდი ზომის საბეჭდავთა ანაბეჭდები, ადგილობრივ რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული, ხშირად გაუგებარი სიუჟეტებით (ტაბ. VI,10-12,14,16). [ჯავახიშვილი 2008:217-219, №№1-10, ტაბ. 83,1-10, 13-22, ტაბ. 83, 13-15, 19-22, ტაბ. 82, 1, 2, 6, 8, 9, 13,15], ნაწილზე – რომაული გემების ანაბეჭდები, საყოველთაოდ გავრცელებული გამოსახულებებით: სილენის ნილაბი [ჯავახიშვილი 2008ბ:219-220, №№23-25, ტაბ. 82,23], ომფალა [ჯავახიშვილი 2008:220-, №№26, ტაბ. 82,26 ტაბ.83, 26], ფორტუნა [ჯავახიშვილი 2008ბ:220, №27-29, ტაბ 83,29] ჰიგეია და ასკლეპიოსი [ჯავახიშვილი 2008:217-220, №№32, ტაბ 83,32] და სხვ (ტაბ. VI, 13, 15,17,18).

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ ურბნისში, ძველი ქალაქის ზღუდის კოშკში აღმოჩენილი თიხის ბულა ახ.წ. II საუკუნის რომაული გემის ანაბეჭდით. ბულაზე აღბეჭდილია რომაულ გლიპტიკაში ძალიან გავრცელებული გამოსახულება – ეტლში შებმული მამლები, რომლებსაც კოფოზე შემომჯდარი თავი მათრახით მიერეკება [ჯავახიშვილი 1972:19-20, ტაბ.IX ბ].

მიუხედავად შედარებითი მცირერიცხოვანებისა, ამ ხანის ქართლის გლიპტიკურ მასალებში საკმაოდ მკაფიოდ აისახა წელთაღრიცხვათა მიჯნის რომაული გლიპტიკის ძირითადი ტენდენციები: ერთის მხრივ მცირე ზომის მინისა და ქვის ინტალიოები იტალიკური (ტაბ. III, 17, 18)[ლორთქიფანიძე მ., 1954; ლორთქიფანიძე მ.,1961, ტაბ.1,4,5,9;

ჯავახიშვილი 1972, ტაბ.1,2] და რომაული [მაქსიმოვა 1950:241, № 1-3; ტაბ.1,1; ჯავახიშვილი 1972:22, №№1-3, ტაბ.1-3; მირიანაშვილი 1983:73-76, სურ.107-113], მათ შორის გემების ფრიად საინტერესო მცირე ჯგუფი რომის სამოქალაქო ომის დროინდელ ისტორიულ პირთა – იულიუს კეისრის ასულის იულიასი, გნეუს პომპეუს უმცროსისა (ტაბ. III,11), სექსტ პომპეუსისა (ტაბ. III,12), ოქტავიანე ავგუსტუსისა, და უცნობი მამაკაცისა (ტაბ. III,13), [ჯავახიშვილი 2011:290-296, სურ.1,3,6,8,10]; მეორეს მხრივ, მინისა და ქვის დიდი ზომის ავგუსტუსის კლასიციზტური მიმართულების მაღალმხატვრული გემების ნიმუშები: მონაცრისფრო-იასამნისფერი მინის ინტალიო დიონისეს გამოსახულებით რიყიანების ველის სამაროვნიდან (ტაბ. III,15), [მირიანაშვილი 1983:74, სურ.107; ჯავახიშვილი 2003:84, სურ.15], ამეთვისტოს გორელიეფური კამეო – ბავშვის თავი სამთავროდან (№905 სამარხი) [აფაქიძე, ნიკოლაიშვილი 1996:22-23, ტაბ.1,1-4; ჯავახიშვილი 2003:83-84, სურ.12-14], აგრეთვე გემებზე ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები: მინის ინტალიო, რომელზედაც გამოსახულია ძვ.წ. V-IV სს ბერძენი მხატვრის ნიმანტეს სიუჟეტი – ათენას კენჭისყრა [ჯავახიშვილი 2001:64-67, სურ.1]; გრანატის ინტალიო [რამიშვილი 1979:50, ფერადი ტაბ. II,1., ტაბ.43,5] შექმნილი ძვ.წ. V ს. გენიალური ბერძენი მოქანდაკის ფიდიასის ცობილი ქანდაკების – ათენა ლემნიას მიხედვით (ტაბ. III,16), სავარაუდოდ, ავგუსტუსის ეპოქის გემების ცნობილი მჭრელის პილოსის მიერ [ჯავახიშვილი ქ. 2002:52-55, სურ 1.] და გრანატის ძალიან ეფექტური გორელიეფური კამეო [აფაქიძე, ნიკოლაიშვილი 1996:21-22, ტაბ.21,1-4] – ალექსანდრე მაკედონელის პორტრეტული გამოსახულება, შექმნილი ძვ.წ. IV ს. ცნობილი ბერძენი მოქანდაკის ლისიპეს პერგამონში აღმოჩენილი ქანდაკების მიხედვით [ჯავახიშვილი 2005:175-176, სურ.1-3]. ნიშანდობლივია, რომ ყველა ეს გემა გვიანდელ – ახ.წ. III საუკუნის კომპლექსებშია აღმოჩენილი და შესაძლოა, გვიან არის საქართველოში მოხვედრილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ “ახ.წ. I საუკუნის წინარე ხანაში ჯერ კიდევ არაა საქართველო, ყოველ შემთხვევაში ქართლი მაინც, ისე აქტიურად გამოსული საერთაშორისო ასპარეზზე” [ლომთათიძე 1955:332].

ნიშანდობლივია, რომ საქართველოში აღმოჩენილი გემების დიდი ნაწილი ჩასმულია ისეთი ფორმის ბეჭდებში, რომლებიც უნდა ეკუთვნოდეს იმპერატორ ვესპასიანეს ხანას (ახ.წ. 69-78 წწ) და მის შემდგომ პერიოდს [იხ. ჰენკელი 1913:261]. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ისიც, რომ ქართლში რომაული დენარების ფართო გავრცელება ახ.წ. I ს. 60-იანი წლების (კერძოდ კი იმპერატორ ნერონის 64 წლის ფულადი რეფორმის) შემდგომ ხანაში ივარაუდება [გოლენკო 1964:45], როგორც ჩანს, ქართლში რომაული გემების ფართო გავრცელება ახ.წ. I ს შუა წლების შემდგომ ანდა ვიგულისხმით [ჯავახიშვილი ქ. 1975:34]. სწორედ ამ ხანებში რომსა და აღმოსავლეთში მის ძირითად მოკავშირეს – იბერიას შორის განსაკუთრებით მეგობრული ურთიერთობა მყარდება. მცხეთაში ახ.წ. 75 წლით დათარიღებული იმპერატორ ვესპასიანესა (ახ.წ. 69-79 წწ.), ტიტესა და დომიციანეს ცნობილი წარწერა ქალაქის კედლის გამაგრების შესახებ [ყაუხჩიშვილი 1951]. ამის ნათელი დადასტურებაა ახ.წ. I ს. 60-70-იან წლებში დაწყებული გაცხოველებული სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობა რომსა და ქართლს შორის, რომელიც ახ.წ. II და III საუკუნეებშიც გრძელდება. საქართველოში გავრცელებული გემები მასალით, ფორმით სიუჟეტებით, გამოსახულებათა სტილით და ბეჭდის ფორმით არ განსხვავდება მთელ რომაულ სამყაროში გავრცელებული ძეგლები-საგანს. ძირითადად, ეს არის შედარებით წმინდად შესრულებული ნიმუშები და ამასთანავე მასობრივი წარმოების იაფფასიანი, ზოგჯერ უხეშად და დაუდევრად შესრულებული ნივთები, რომლებიც, როგორც ჩანს, ხელმისაწვდომი იყო მოსახლეობის საშუალო და ღარიბი ფენებისთვისაც. ისინი მრავლად არის აღმოჩენილი სამთავროს [მაქსიმოვა 1950: კატ. №№4-60; ლორთქიფანიძე მ., 1954: კატ. №№4-23], ურბნისის [ჯავახიშვილი 1972: კატ. №№5-100, 101-108, 113-124], კლდეეთის [ლორთქიფანიძე მ., 1961: კატ. №№2,3, 10-16, ტაბ.1,2,3. ტაბ. II, 10-16] ქუშნანანთგორის [რამიშვილი ქ. ი., 1979:93-94, სურ.15, ტაბ.43,1-3,5,6], ჭერემის [მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 1984: 77-105, ტაბ XXXIX, 114-120] და ბიჭვინტის [მშვილდაძე 2012:ტაბ. I-IX] და სხვა სამაროვნებზე, აგრეთვე შემთხვევით, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში. ამ გემებზე

წარმოდგენილია სხვადასხვა გამოსახულებები, ძირითადად ღვთაებები სტატუალურ პოზაში, სიუხვის, ნაყოფიერებისა და ადამიანთა კეთილდღეობის სხვადასხვა სიმბოლოები, ზოდიაქოს ნიშნები, ცხოველები და ფრინველები და ისეთი სიუჟეტები, რომლებიც საყოველთაოდ გავრცელებულია რომაულ გემებზე (ტაბ. IV,4,5,12,14,15,21,23,25-29,32,33,40,41)

სულ სხვა ხასიათისა არის მმართველი წრეების წარმომადგენლების სამარხებში აღმოჩენილი გლიპტიკური მასალები არმაზისხევიდან, ბაგინეთიდან, სამთავროდან, კლდეეთიდან (ტაბ.III,14), უსახელოდან, ციხისძირიდან, ქუშანანთგორიდან. ეს არის რომაული გლიპტიკური ხელოვნების მაღალმხატვრული ნიმუშები. ამ ნივთების გამოსახულებები სხვადასხვაგვარია. მათ შორის არის პორტრეტული გემები: რომაულ ხანაში შექმნილი, ოსტატ პლატონის (ΠΛΑΤΩΝ) ხელმოწერილი ალექსანდრე მაკედონელის შესანიშნავი პორტრეტული გემა პრაზერისა (ტაბ. IV,1) [ლორთქიფანიძე 1958:51-53, სურ.27,29, ტაბ.III,14]; ძალიან ეფექტური გორელიეფური კამეო – ალექსანდრე მაკედონელის (?) პორტრეტული გამოსახულება სამთავროდან [აფაქიძე, ნიკოლაიშვილი 1996:21-22, ტაბ. XXXII,1; ჯავახიშვილი 2005:173-176, სურ.1,3]; ოქროს მოთვალულ მედალიონში ჩასმული მთის ბროლის ინტალიო რომის იმპერატორ ლუციუს ვერუსის (161-169) შესანიშნავი რეალისტური პორტრეტული გამოსახულებით, შესრულებული ძალიან ეფექტური იშვიათი ტექნიკით – ქვის ამოჭრილ გამოსახულებაში ჩანს ხელია ოქროს თხელი ფირფიტა, ბუდეში ქვა ამოჭრილი პირით ქვევით არის ჩაბრუნებული ისე, რომ გამჭვირვალე ქვის ზედაპირზე ღრმად ნაკვეთი გამოსახულება ოქროსფრად გამოსჭვივის [ლორთქიფანიძე მ., 1969:121-122, ტაბ.VII,109; ნევეროვი 1976:110, №137], III საუკუნის რომაული პორტრეტისათვის დამახასიათებელი ექსპრესიულობით აღსავსე შესანიშნავი რეალისტური პორტრეტი რომის იმპერატორ კარაკალასი (211-217) ურბნისიდან (ტაბ. IV,20) [ჯავახიშვილი 1972:67 ტაბ.VI, 102, ტაბ.XIII, 102]. ადამიანის შინაგანი სამყაროს გადმოცემით გამოირჩევა ბერძენი მოაზროვნეების პორტრეტები: ნეფრიტის (?) ინტალიო არმაზისხევიდან (ტაბ.

IV,2) [ლორთქიფანიძე 1958:35-37, ტაბ.I,4] და შავი მინისა ზღუდრიდან (ოსტატის ხელმოწერილი ?) (ტაბ. IV,10) [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982:145-148, ტაბ.X. 1,2], აგრეთვე კერძო პირთა პორტრეტები: სარდონიქსის წყვილი კამეო მანდილოსნების პორტრეტული გამოსახულებით ბაგინეთიდან (ამკობს ოქროს სამაჯურებს) (ტაბ. VI,3) [ლორთქიფანიძე მ., 1958:41-44, სურ.20 ტაბ.II,7,8], სარდონის ინტალიო, რომელზედაც გამოსახულია ერთმანეთის პირდაპირ ორი პორტრეტი – ახალგაზრდა მანდილოსნისა და მამაკაცისა ზღუდრის სამაროვნიდან. გემაზე შესრულებული ბერძნული წარწერა გვამცნობს გამოსახულთა სახელებს – მატრონა (ΜΑΤΡΟΝΑ) და კაბრიასი (ΚΑΒΡΙΑΣ) (ტაბ. IV,18) [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982:139-144, ტაბ.IX,1,2]. არის გემებზე გამოსახული სხვადასხვა ღვთაებები: არიადნას ბიუსტი, გამოსახული ნილკანში მოპოვებულ ამეთვისტოს ინტალიოზე (ტაბ. IV,11) (ადრიანეს ეპოქის კლასიციზმის შესანიშნავი ნიმუში), რომელიც ოქროს ყელსაბამს ამკობს [ლორთქიფანიძე 1961: 26-29, სურ.8-12, ტაბ. III,20] და არმაზისხევის ნეკროპოლში აღმოჩენილი ქამრის ოქროს ბალთაში ჩასმულ სარდონის კამეოზე (ტაბ. VI,4) [ლორთქიფანიძე მ., 1958:33-35, სურ.10, ტაბ.I,3], ოქროს მოთვალულ ჩარჩოში ჩასმული ოქროსფერი ტოპაზის ინტალიო უსახელოდან, რომელზედაც გამოსახულია ჰელიოსის ბიუსტი (ინახება პეტერბურგში, ერმიტაჟში) [ლორთქიფანიძე მ., 1969:121-123, ტაბ.VII,110], არმაზისხევის ნეკროპოლიდან მომდინარე, ოქროს ბეჭედში ჩასმული ამეთვისტოს შესანიშნავი ინტალიო, რომელზედაც გამოსახულია აქტეონის ირმად გადაქცევის სცენა (ტაბ. IV,7) [ლორთქიფანიძე მ., 1958:48-51, სურ.26, ტაბ.III,13]; სამფენიანი სარდონიქსის კამეო ზღუდრიდან, რომელზედაც გამოსახულია მოცურავე დელფინის ზურგზე წამოწოლილი ნიმფა ნერეიდა (ტაბ. VI,2) [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982:134-139, ტაბ.VII,3,4; ბრაუნდი, ჯავახიშვილი, ნემსაძე 2009:62, სურ. 63 გვერდზე]. ამ კამეოს შემქნელი ხელოვანი სრულყოფილად ფლობს როგორც პლასტიკის, ისე ფერწერული ხელოვნების ხერხებს და მათი ოსტატური კომბინაციით შესანიშნავ მხატვრულ ეფექტს აღწევს.

ცნობილია, რომ რომაული ხანის გემების საჭრელი სახელოსნო ჯერ-ჯერობით აღ-

მოჩენილი არ არის. ამასთან, მთელ რომის იმპერიაში და მისი გავლენის სფეროში მყოფ ქვეყნებში გავრცელებული გლიპტიკური ძეგლები იმდენად ერთგვაროვანია, რომ ლოკალური ჯგუფების გამოყოფა დიდ სიძნელეს წარმოადგენს. საქართველოში ზოგიერთ, ძირითადად წარჩინებულ პირთა პორტრეტული გემის სტილისა და გემაზე აღნიშნული მათი საკუთარი სახელების მეშვეობით შესაძლებელი გახდა ზოგჯერ ადგილობრივი ნიმუშების დადგენა [ლორთქიფანიძე მ., 1969:56].

ამათგან ყველაზე ადრეულია კლდეეთში აღმოჩენილი გრანატიტით მოთვალულ ოქროს დაკბილულ აგრაფში ჩასმული სარდონის უნიკალური გემა-ინტალიო, რომელზედაც გამოსახულია შუახნის წვეროსანი მამაკაცის პორტრეტული ბიუსტი პროფილში. მამაკაცს ძალიან ინდივიდუალური, დამახასიათებელი ნაკვთები აქვს, ჭკვიანი სახე რბილი, სანდომიანი გამომეტყველებით; თავზე ახურავს ყაბალახის მსგავსად ჩახვეული მაღალი, როგორც ჩანს, რბილი ქსოვილის თავსაბურავი; შუბლს უმშვენებს ძალიან ვიწრო, სადა დიადემა; თავსაბურავიდან კეფაზე ეშვება ბოლოში გაბრტყელებული წვრილი თასმა, რომელიც შეიძლება დიადემის ბოლო იყოს; მხარზე მოხვეული მოსასხამი შეკრულია წვრილი თასმით თუ ბაფთით, რომელიც ყელის გარშემო არის შემოხვეული, ნიკაპის ქვევით გამოდის და მხართან პატარა ფუნჯით მთავრდება. ინტალიოს კვეთა ღრმა არის, მკაფიო, ძალიან დახვეწილი და ოსტატური (ტაბ. III, 14).

ცნობილია სამი პორტრეტული გემა, რომელზედაც გამოსახულ მამაკაცებს მაღალი ფესკისმაგვარი თავსაბურავი ახურავს. [ლორთქიფანიძე მ., 1961:49, სურ 27-28; ლორთქიფანიძე მ., 1969:127-128, სურ.53; პლანტცოსი 1997:199-200, სურ.2,3,5]. მართალია, კლდეეთის გემაზე გამოსახულ მამაკაცს რამდენადმე განსხვავებული, ყაბალახისმაგვარი რბილი ქსოვილის თავსაბურავი ამშვენებს, მაგრამ მაინც შეიმჩნევა ოთხივე პორტრეტის თანაგვარობა და იკონოგრაფია, რომელიც გამოსახულ პიროვნებათა აღმოსავლურ წარმომავლობაზე მეტყველებს. მნიშვნელოვანია, რომ ოთხივე გემა აღმოსავლური ქვეყნებიდან (თურქეთი, კონსტანტინოპოლი, ეგვიპტის სანაპირო და საქართველო) მომდი-

ნარეობს [პლანტცოსი, 1979:200].

ფესკისებური თავსაბურავი გვხვდება მონეტებზე გამოსახულ ფარსის მმართველთა გამოსახულებებში. ფარსი ძვ.წ. III საუკუნეში გამოეყო სელევკიდების სამეფოს და ამავე საუკუნის შუა ხანებიდან [პლანტცოსი 1979:201] თუ ოციანი წლებიდან [ფრაი 1972:280]. მისი მმართველები – ფრატარაკარები იწყებენ საკუთარი მონეტის მოჭრას. ამ მონეტებიდან უადრესი ეკუთვნის ფარსის მმართველს ბაგადატს [ლუკონინი 1977:114]. საყურადღებოა, რომ კლდეეთის გემაზე გამოსახული მამაკაცის თავსაბურავი ყველაზე მეტად სწორედ მონეტაზე გამოსახულ ბაგადატის რბილ ყაბალახისებურ თავსაბურავს ემსგავსება. ნიშანდობლივია ისიც, რომ განხილული ოთხი პორტრეტიდან კლდეეთის მამაკაცის მსგავსი ვიწრო დიადემა მხოლოდ ბაგადატს ამშვენებს [შეად. ბაგადატის მონეტას. [ბაბელონი 1950:81, ტაბ. XII, 3] ამდენად, სავარაუდოა, რომ კლდეეთის ინტალიო ბაგადატის თანადროული უნდა იყოს და ძვ.წ. III ს. შუა ან 20-იანი წლებით დათარიღდეს. ამ თარიღს არ ეწინააღმდეგება გემის სტილისტური თავისებურებებიც, რომლის მოხედვითაც მ.ლორთქიფანიძე მას ძვ.წ. უკანასკნელი საუკუნეებით ათარიღებს [ლორთქიფანიძე მ., 1969:128].

რაც შეეხება კლდეეთის პორტრეტულ გემაზე გამოსახული მამაკაცის სამოსს, მისი მოსასხამი მსგავსია ერთ-ერთ გემაზე [პლანტცოსი 1997:სურ.2] გამოსახული მამაკაცის ჰიმატიონისებურ სამოსისა, მაგრამ ამ უკანასკნელზე მამაკაცის მხარზე სამოსი თასმით ბადისებურად არის შეკრული, კლდეეთის პორტრეტზე კი უბრალო კვანძით. ამასთანსვე ამ უკანასკნელს თასმა, რომელიც კისრის გარშემო არის შეკრული და ნიკაპის ქვევიდან ამოდის, პატარა ფუნჯით მთავრდება. როგორც დ.პლანტცოსი ვარაუდობს, აქ ხელოვანს უნდა აესახა დეტალები იმ სამოსისა, რომელსაც ხმარობდნენ მის გარემოცვაში. კლდეეთის გემა დამზადებული უნდა იყოს არა იქ, სადაც დანარჩენი სამი გემა, არამედ სხვაგან – იქ, სადაც ის არის აღმოჩენილი [პლანტცოსი 1997:199]. იგივე აზრის იყო მარგ. ლორთქიფანიძეც, რომელსაც მიაჩნია, რომ კლდეეთის გემა ადგილობრივ არის შექმნილი უცხო ოსტატის მიერ და მასზე გამოსახულია ადგილობრივი წარჩინებული წრის წარმომად-

გენელი [ლორთქიფანიძე მ., 1969:127-128].

ძვ.წ. III ს-ის კლდეეთის ინტალიო თავდაპირველად უფრო დიდი ზომის ყოფილა. მოგვიანებით ის დააპატარავეს, ჩამოაჭრეს ნაწილი, უხეშად შემოამტვრიეს ნაპირები ისე, რომ მამაკაცს აღარ შემორჩა თავსაბურავის ზედა ნაწილი და მოარგეს ახ.წ. II-III სს აგრაფს [ლორთქიფანიძე მ., 1969:127].

ადგილოგრივად არის დამზადებული ოქროს ბალთაში ჩასმული გრანატის ინტალიო არმაზისხევიდან, რომლის პირზე ერთმანეთის პირდაპირ გამოსახულია ორი პორტრეტი – მანდილოსნისა და მამაკაცისა. აქვე ბერძნულ წარწერებში მითითებულია მათი სახელები – კარპაკი და ზევახი. გამოსახულებათა თმისვარცხნილობის მიხედვით გემა ახ.წ. II საუკუნით თარიღდება (ტაბ. IV, 19) [ლორთქიფანიძე მ., 1969:130-132, სურ. 56. ტაბ. IX, 121]. გამოსახულება შესრულების დიდი ოსტატობით არ გამოირჩევა, კვეთა რამდენადმე გრაფიკულია და სქემატური. ოქროს ბეჭედში ჩასმული სარდონის ინტალიო, რომლის პირზე გამოსახულია წვერიანი ხანდაზმული მამაკაცის ბიუსტი – შესანიშნავი რეალისტური პორტრეტი მტკიცე ხასიათის გოროზი ადამიანისა. გემაზევეა აღნიშნული პიროვნების ვინაობა – ასპარუგ პიტიახში. დათარიღებულია ახ.წ. I ს. ბოლო წლებით (ტაბ. IV, 9) [ლორთქიფანიძე მ., 1969:132-133, სურ. 57, ტაბ. IX, 122; არმაზისხევი]; ოქროს ბეჭედში ჩასმული გრანატის ინტალიო, რომელზედაც გამოსახულია პორტრეტი საყურიანი მამაკაცსა რამდენადმე უცნაური მაღალაფრიანი მუზარადით. მამაკაცის გულ-მკერდზე სამი რამდენადმე გაურკვეველი ბერძნული ასოა ამოჭრილი, რაც გემაზე გამოსახული პიროვნების ინიციალები უნდა იყოს. პიროვნების დადგენა ვერ ხერხდება. გემა III საუკუნით არის დათარიღებული (არმაზისხევი) (ტაბ. IV, 6) [ლორთქიფანიძე მ., 1961:137, სურ. 59, ტაბ. IX, 126]

IV საუკუნის მახლობელ აღმოსავლეთში ისეთი ვითარება იქმნება, რომ ოდესღაც ძლიერი რომის იმპერია, თანდათან კარგავს თავის ყოფილ პოზიციებს. მეორე დიდი სახელმწიფო – სასანური ირანი ჯერ მხოლოდ აღზევების გზაზეა. ამ ორ სახელმწიფოს შორის გაუთავებელი ბრძოლის შედეგად მოშლილია საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალები,

საგრძნობლად შეფერხებულია სავაჭრი-ეკონომიკური და კულტურული კავშირები [ჭილაშვილი 1970:27; გამსახურდია 1973:121]. ამავე დროს, IV ს-ში მნიშვნელოვნად კლებულობს გემების რაოდენობა, მრავლდება მინისა და ქვის სადათვლიანი სამკაულები [მცხეთა I, 1955:200].

მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ გემებს შორისაც აღარ გვხვდება მაღალი მხატვრული ოსტატობით შექმნილი გლიპტიკური ნახელავი [ლორთქიფანიძე მ., 1955:69-80, სურ. 48, 52, 55, 57, 58, ტაბ. V, 25, 27-29]. ეს ნიშანდობლივია, რამდენადაც IV საუკუნე ანტიკური გლიპტიკის ჩასვენების ხანაა. ერთადერთი დარგი გლიპტიკური ხელოვნებისა, რომელმაც ასე თუ ისე შეინარჩუნა თავისი მხატვრული სახე, არის პორტრეტული ხელოვნება (ნევეროვი 1983:130-131).

IV საუკუნეში შექმნილი პოლიტიკური ვითარების შედეგად საუკუნის მიწურულისათვის ქართული კულტურა უფრო დამოუკიდებელი და თავისთავადი ხდება. ქვეყნის, მეტადრე ქართლის ხელოვნებაში შემჩნევა დაუცხრომელი ძიება ახალი, თვითმყოფადი, ეროვნული ფორმების შექმნისთვის. ეს ტენდენცია განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიკვეთა ოქრომჭედლობაში, მინის ჭურჭლის ფორმებში [ლომთათიძე 1973:192, 220, 231] და გარკვეულწილად გლიპტიკაშიც. ამ მხრივ ძალიან საინტერესოა პორტრეტული გემები: ოქროს ბეჭედში ჩასმული გრანატის ინტალიო არმაზისხევიდან, რომლის პირზე გამოსახულია წვერიანი მამაკაცის ბიუსტი, შემკული საყურითა და ყელსაბამით (ტაბ. V, 1) [ლორთქიფანიძე მ., 1969:141, სურ. 63, ტაბ. VII, 132]. ბეჭედი IV საუკუნის სამარხში არის აღმოჩენილი [მცხეთა I, 1955:112-113, 116]. გემა და ბეჭედი ადგილობრივ ნახელავად არის მიჩნეული [ლორთქიფანიძე მ., 1958:70;71, სურ 50, ტაბ. V, 23] და IV ს. ბოლო წლებით თარიღდება [ჯავახიშვილი 2009-2010:177]. აქვე გვინდა განვიხილოთ პარიზში, ნაციონალური ბიბლიოთეკის მედლების კაბინეტში დაცული დიდი ზომის სარდონიქსის პორტრეტული ინტალიო, რომლის გამოსახულების სტილი, კვეთის გრაფიკული მანერა, მამაკაცის საყურის ფორმა, ყელსაბამი, ულვაშები და წვერი, განსაკუთრებით კი სრულიად თავისებური თმისვარცხნილობა ძალიან ახლოს არის არმაზისხევის ზემოთგანხილული “საყ-

ურიანი მამაკაცის” პორტრეტულ გამოსახულებასთან (ტაბ. V,2) [ჯავახიშვილი 2008:49-54, სურ.1-4; ჯავახიშვილი 2009-2010:174-181, სურ.1-4; გამოკვლევაში დანვრილებით განხილულია ამ გემისადმი მიძღვნილი მრავალრიცხოვანი ლიტერატურა]. პარიზის გემის ბერძნული წარწერა გვამცნობს, რომ გემაზე გამოსახულია უსა (უჩა, უშა) კარხედონელ (სასანელ ?) იბერების პიტიახში (OVCAC ΠΙΤΙΑ=HC IBHPQN KAPXHΔQN). გემა არმაზისხევის “საყურიანი მამაკაცის” თანადროულია – IV ს. ბოლო წლებისა. უსა არის იბერიის (ქართლის) პიტიახში და სრულიად გაუგებარია, რომ მისი პორტრეტული გემა პარიზში ექსპონირებულია გამოფენაზე “სომხეთი აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის” [კევორკიანი 1996:72237, №98], როგორც სომეხქართველთა პიტიახშის პორტრეტული გემა.

სოხუმის გარეუბანში, მდინარე კელასურთან აღმოჩნდა მინის თვლებით შემკულ ოქროს მედალიონში ჩასმული სარდიონის ინტალიო, რომლის პირზე გამოსახულია სამი ადამიანის პორტრეტული ბიუსტი (კინჟალოვი, 1960:98-104; ლორთქიფანიძე მ., 1969:143-144, ტაბ.X,135. ნივთი ინახება სახელმწიფო ერმიტაჟის აღმოსავლეთის განყოფილებაში. ინგ.№ W-1170). ცენტრში წარმოდგენილია ყმანვილი კაცის ბიუსტი პირდაპირ. მარჯვნივ გამოსახულია შუახნის წვერ-ულვაშიანი მამაკაცი პროფილში; მარცხნივ, აგრეთვე პროფილში შუა ხანის მანდილოსნის ბიუსტი, გამოსახულების ირგვლივ თავისუფალ არეზე ბერძნული ანბანით შესრულებულ წარწერა გვამცნობს მათ სახელებს: NINAC, OYHZANHC, OYAPNOYHC. თ.ყაუხჩიშვილს მიაჩნია, რომ ეს არის გაბერძნულებული ირანული სახელები [ყაუხჩიშვილი 199:13-14]. გამოსახულება შესრულებულია ძალიან რელიეფურად, მკაფიოდ. დიდი ოსტატობით არ გამოირჩევა. რ.ვ. კინჟალოვის აზრით, გემის შემსრულებელი კარგად იცნობდა ანტიკურ გლიპტიკას, მაგრამ მისდევდა სხვა (არა პართული და არა სასანური) ხელოვნების ტრადიციებს [კინჟალოვი 1960:100]. პერსონაჟთა პორტრეტების განლაგების, ბიუსტების სიმალისა და ფორმის, სამოსისა და მედალიონის მიხედვით გემა III-IV საუკუნეებით არის დათარიღებული და საქართველოს ადგილობრივ ნახელავად არის მიჩნეული [კინჟალოვი 1960:103-104; ლორთქიფანიძე მ., 1969:143-145].

ადგილობრივი ნახელავი უნდა იყოს პატარა ზომის ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდები. მაგ. ბრინჯაოს ორი ფარაკიანი ბეჭედი: ერთი აღმოჩენილია სამთავროს სამაროვანზე (გლიპ. კაბ. ინგ.№ 330), მეორე – ამბროლაურში VI ს. დასაწყისი ხანის სამარხში [აფხაზავა 1979:125, ტაბ.III,35]. ერთზე გამოსახულია ფარშევანგი (უკვდავებისა და აღდგომის ქრისტიანული სიმბოლო) და მის წინ პალმის ტოტი, მეორეზე – მამალი (აღდგომის ქრისტიანული სიმბოლო) და მის წინ აგრეთვე პალმის ტოტი. ორივე გამოსახულება ძალიან სქემატურია და შესრულების მანერით სავსებით იდენტური, შესაძლოა, ერთი ხელოსნის შესრულებული. ძვერის მიდამოებში, მოქვაბულ საგვარჯილეს წინ გათხრილ III-VI საუკუნეებით დათარიღებულ სამაროვანზე აღმოჩენილი იყო ბრინჯაოს ადგილობრივად მიჩნეული სამი ფარაკიანი ბეჭედი უნიკალური გამოსახულებებით. ერთზე გამოსახულია ადამიანის პროფილი და პირამიდულ სადგარზე აღმართული ჯვარი, მეორეზე – ბოლოებგანშტოებული ჯვარი, მესამეზე – შავარდედიანი ადამიანი, ნამგალა მთვარე, ფრინველი და ჯვარი. უკანასკნელ გამოსახულებაში მაზდეანური და ქრისტიანული ნიშნები ისეა შერწყმული, როგორც ეს VI-VII საუკუნეების “ქართულ-სასანური” დრამების გამოსახულებებში არის ასახული [ლომთათიძე 1973:542-543] (ამჟამად ეს ნივთები დაკარგულია).

სანამ გადავიდოდეთ საქართველოში ირანული-სასანური გემების გავრცელებაზე, ორი სიტყვით გვინდა შევეხოთ პართული გემების საკითხს საერთოდ. პართული ხელოვნების, განსაკუთრებით კი გლიპტიკის ძეგლები საკმარისად არ არის გამოვლენილი. ცნობილია, რომ პართული ხელოვნება, შექმნილი სხვადასხვა კულტურული ტრადიციების მქონე ხალხების მიერ, არ იყო ერთგვაროვანი. ელინისტურმა კულტურამ დიდი გავლენა მოახდინა სამეფოს დასავლეთისა და აღმოსავლეთის დამაკავშირებელ სავაჭრო ტრასების გაყოლებაზე, მაშინ, როდესაც სამეფოს ჩრდილოეთი და სამხრეთი რაიონები აგრძელებდნენ ძველი აღმოსავლეთის კულტურულ ტრადიციებს [ლუკონინი 1971:111; ლუკონონი 1987:98-99 და შემდეგ.]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პართულ გლიპტიკაშიც არსებობს განსხვავე-

ბული ჯგუფები [კინჟალოვი 1957:53-54; კინჟალოვი 1959:73-86], რომლებიც ჯერ კიდევ სათანადოდ არ არის გამოვლენილი [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:28].

გვინდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში ახ.წ. I-III სს. პართული გემები საერთოდ არა ჩანს. ქართლში რომაული გლიპტიკის ნაწარმია გაბატონებული. არის მხოლოდ ურბნისის სამაროვანზე ახ.წ. I-II სს-ის დამდეგით დათარიღებულ სამარხში აღმოჩენილი თეთრი მინის მრავალნახნაგა საბეჭდავი, რომლის პირზე გამოსახულია ინვესტიტურის სცენა (ტაბ. IV,22). ამ საბეჭდავს გლიპტიკაში ანალოგი არ ეძებნება. მასზე გამოსახული სცენა კომპოზიციურად მხოლოდ პართულ რელიეფებზე გვხვდება. კომპოზიციის დეტალებისა და სამარხის თარიღის მიხედვით იგი პართული გლიპტიკის ძეგლად არის მიჩნეული [ჯავახიშვილი 1975:121]. პირად საუბარში ცნობილმა ირანისტმა ვ.გ.ლუკონინმა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ საბეჭდავი ნამდვილად პართულია, უნიკალური. ეს საბეჭდავი ეკუთვნის პართული გლიპტიკის აქამდე უცნობ ჯგუფს, რომელსაც არ შეეხო ელინიზმის გავლენა და ძველ აღმოსავლურ ტრადიციებს აგრძელებს [ჯავახიშვილი 1975:121].

IV საუკუნეში საქართველოში, (ძირითადად აღმოსავლეთ ნაწილში) უკვე ჩნდება მცირე რაოდენობით სასანური გემები, ხოლო ამიერკავკასიაში ირანის პოზიციების თანდათან გაძლიერებისა და განსაკუთრებით 532 წელს ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ [ბოგვერაძე 1973:147] – V ს II ნახევრიდან იწყება მათი საყოველთაო მოზღვაება [ჯავახიშვილი 1975:36-37; რამიშვილი ქ.ი. 1979:18]. ნიშანდობლივია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში სასანური მონეტების ინტენსიური გავრცელება V ს. მეორე ნახევრიდან შეინიშნება (ჯალალანია 1979:13; წონელია 1981:19). იმ მცირერიცხოვანი გემების მიხედვით, რომლებიც IV საუკუნის სამკაულებს ამშვენებს, კარგად ჩანს, თუ როგორ შეენაცვლა სასანური გლიპტიკის ძეგლები რომაულებს. IV საუკუნის ბოლო წლებით კარგად დათარიღებულ ე.წ. მაღალთვალბუდიან მხრებდაკუთხულ ბეჭდების ნაწილში კვლავ რომაული გემებია ჩასმული (ტაბ. I,22; IV,3) [ლორთქიფანიძე მ., 1958: №№25,27,28; ნადირაძე 1975:სურ.11], ხოლო ნაწილში, მათ შორის IV საუკუნით კარგად დათარიღებულ

ერთ მედალიონშიც [რამიშვილი ქ.ი. 1979:57-59, ტაბ.IX,1), უკვე სასანური გლიპტიკის ნიმუშებია (ტაბ. V,5) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:57-59, აღწ.1, ტაბ. I,1; აღწ. 2,3, გვ.59-60, ტაბ.I,2,3, ტაბ. IX, 2,3].

ყველაზე დიდი რაოდენობით სასანური გემები აღმოჩენილია მცხეთაში [ზახაროვი 1928:245-257, ტაბ.I,10-26; ტაბ. II, 27-65, ტაბ. III, 66-106; მაქსიმოვა 1950:264-274, ტაბ.III,67-95; ლორთქიფანიძე მ., 1954:36-63, სურ.8-15, ფერ.ტაბ. IV-VIII, ტაბ IV-VI] და არმაზისხევის ღარიბულ სამარხებში [ლორთქიფანიძე მ., 1954:80-97, სურ.63-79, ტაბ. IV,31,-VIII, ტაბ. VII-VIII, 42-44,46,53]. გარდა ამისა, სხვადასხვა პუნქტებში გათხრილი და შემთხვევითი მონაპოვარი მასალა თავმოყრილია ქ. რამიშვილის ნაშრომში, რომელშიც მოცემულია საკითხის ვრცელი, საფუძვლიანი კვლევა და შესანიშნავი კატალოგი [რამიშვილი ქ.ი. 1979:3-158, ტაბ. I-XV]. სასანური გემების აღმოჩენის პუნქტებია: კარსნისხევი, თელოვანი, ვაშლიჯვარი, რუსთავი, მაგრანეთი, ახალციხე, ყოლოთო, ჯინისი, კაჭრეთი [რამიშვილი ქ.ი. 1979:4], ქვემო ალევნი [აფხაზავა 1988:103, ტაბ.XXXV. გლიპტიკური მასალა საგანგებოდ არ არის შესწავლილი]. ერთეულები არის დასავლეთ საქართველოშიც (მოდინახე) [ნადირაძე 1975, სურ.21], (კორბოული – გ.კ. № 182).

საერთოდ სასანური გემები ფორმათა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. არის მთლიანი ქვის (სარდიონი, აქატი, ქალცედონი) საბეჭდავები სხვადასხვა ფორმისა: ელიფსისებური (ტაბ. I,23), აქვს ნახვრეტი თასმისათვის, პირი წაკვეთილ მხარეზეა [რამიშვილი ქ.ი. 1979:41, ტაბ.XIII,21]. ზოგ შემთხვევაში ზურგის მხარე ორნამენტირებულია [რამიშვილი ქ.ი. 1979:41, ტაბ.XIII,47]; წაკვეთილი სფეროს ფორმისა (ტაბ. I,24). პირი ზოგჯერ მრგვალია, ზოგჯერ ოვალური [რამიშვილი ქ.ი. 1979:41, ტაბ.XV,7]; ლითონის (ვერცხლი, ბრინჯაო) გვერდებშებრტყელებული სფეროს ფორმისა [რამიშვილი ქ.ი. 1979:41-42, ტაბ.XV,10]; ქარვისა (ქვემო ალევნი, გლიპტ.კაბ. ინვ.№1633,1654); გუმბათისებური [ლორთქიფანიძე მ., 1955:22; ჯავახიშვილი 1972: ტაბ.IXა]; თითზე სატარებელი ბეჭდები: მთლიანი ქვისა (ტაბ. I,25), რომელთა ცალ მხარეს წაკვეთილი ნაწილი წარმოადგენს საბეჭდავ პირს [რამიშვილი ქ.ი. 1979:41, ტაბ.

XIII,50,83, ტაბ.XV,9] და სხვადასხვა ლითონის (ოქრო, ვერცხლი, ბრინჯაო) თითზე სატარებელი ბეჭდები თვალბუდეში ჩასმული გემებით (ტაბ. I,26,27) – უკლებლივ ყველა ინტალიოები. გემები არის უმეტესად ლაჟვარდისა, არის სარდიონისა და, საკმაოდ ხშირად, სხვადასხვა ფერის მინისა. გვხვდება მცირე რაოდენობის ლითონის ფარაკიანი ბეჭდებიც [რამიშვილი ქ.ი. 1979:47, ტაბ.IX,10,11].

საქართველოში გავრცელებულ სასანური გლიპტიკის ძეგლებში ასახულია ამ ჯგუფის გემებისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა სიუჟეტი. საერთოდ, სასანურ გემათა სიუჟეტები მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა. ამასთანავე, მთელი ირანის ტერიტორიაზე და მისგან საკმაოდ დაშორებულ პუნქტებშიც გლიპტიკური მასალა როგორც ფორმით, ისე გამოსახულებათა თემატიკით და სტილით სავსებით ერთგვაროვანია [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:29; რამიშვილი ქ.ი. 1979:93]. ისევე, როგორც საერთოდ სასანური ხელოვნება, გემათა სიუჟეტებიც მკაცრად კანონიზირებულია. ამასთანავე, საკმაოდ ხშირად მეორდება არა მარტო ერთი და იგივე სიუჟეტები, არამედ გამოსახულებათა იკონოგრაფიული დეტალებიც [ბორისოვი, ლუკონინი 1965:31; რამიშვილი ქ.ი. 1979:21, ტაბ.XV,10]. სასანური გემების გამოსახულებათა უმეტესობა სიმბოლურ მნიშვნელობას ატარებდა და დაკავშირებული იყო ირანის უძველეს რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან და ასტრალურ კულტებთან. ამდენად, დასაშვებად მიაჩნიათ, რომ ისინი “ავესტას” ილუსტრაციას წარმოადგენს [ბორისოვი, ლუკონინი 1965:34-35; რამიშვილი ქ.ი. 1979:23]. ხშირად ერთი და იგივე გამოსახულებას სხვადასხვა მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. მაგ. მზის ღვთაება გამოსახულებოდა საკურთხეველის (ტაბ.V,13) [რამიშვილი ქ.ი.1979:22, ტაბ.VII,91, გლიპტ. კაბ. ინვ №№1660,1678,1679], ახურამაზდას ბიუსტის, არწივის, ლომის (ტაბ. V,14) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22, ტაბ.V,63; გვ.126, ტაბ.VII,83], მთვარის ღვთაება – ხარის (ტაბ. V,10) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22, ტაბ.IV,49], გოპატშაჰის (ტაბ. V,18) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22, ტაბ.VII,80], თხის, ცხვრის და სხვა.; გამარჯვების ღვთაება რეთრაგნა – ცხენოსნის(ტაბ. V,6), ცხენის (ტაბ. V,25) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22, ტაბ.IV,47] და სხვ.; ქალღმერთ ანაჰიტას უკავშირდება

ლოტოსის ყვავილი (ტაბ. V,11, 12, 28) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22]. ირანულ რელიგიურ სიუჟეტებს დაემატა შუამდინარეთის უძველესი თემა – გმირის ბრძოლა ლომთან(ტაბ. V,22) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:23, ტაბ.VII,89], ხოლო ანტიკური სამყაროდან – ფროსოსანი სეროში – ანტიკური ეროტი(ტაბ. V,23) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:23, ტაბ.III,37], ფროსოსანი რაში – პეგასი [რამიშვილი ქ.ი. 1979:23, ტაბ. I,4], კაცი ხელში ქისითა და მოსასხამით – ჰერმესის გამოსახილი(ტაბ. V,15) [რამიშვილი ქ.ი. 1979:23, ტაბ.V,55].

სასანური გემების ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული თემა არის მამაკაცის პორტრეტი. ისევე, როგორც მთელი სასანური ხელოვნება და გლიპტიკა, პორტრეტული გამოსახულებებიც მკაცრად კანონიზირებულია. ჩვეულებრივ ბიუსტი წარმოდგენილია პირდაპირ, თავი – მიბრუნებული მარჯვნივ (ანაბეჭდზე). ამ პოზას მაგიურ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ [რამიშვილი ქ.ი. 1979:23]. ამ გამოსახულებებში თავსაბურავი – კულახი, სამკაულები (საყურები, ყელსაბამი) და სამოსი უფლებრივ ინსიგნიებს წარმოადგენენ [ბორისოვი, ლუკონინი 1965:13]

საქართველოში აღმოჩენილ სასანური გლიპტიკის ძეგლებს შორის არის რამდენიმე პორტრეტული გემა. მათ შორის ყველაზე ადრეული არის სართიჭალის მულანლოში შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედი, რომელზედაც გამოსახულია მამაკაცის ბიუსტი – ტანი პირდაპირ არის წარმოდგენილი, თავი – პროფილში მარჯვნივ, იდაყვში მოხრილი ხელის თითები სახესთან აქვს მიტანილი – ადორაციის შესტი. მამაკაცის მაღალი, მტაცებელი ფრინველის (ვარანგის) თავით დაბოლოებული კულახი, თმის ვარცხნილობა, საყურე, ყელზე მსხვილი მარგალიტის ასხმა, გრძელსახელოიანი, ნაქარგობით შემკული სამოსი – ეს სასანიანთა ოფიციალური პორტრეტის კანონიკური ნიშნებია [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:13; რამიშვილი ქ.ი 1979:63-65], ადორაციის შესტი, რომელიც მეფის ან ღვთაების მიმართ პატივისცემის და თავყანისცემის გამომხატველია [მაქსიმოვა 1950:271, ტაბ.III,82; რამიშვილი ქ.ი. 1979:57-59, ტაბ I,1, ტაბ.IX,1] და ძალიან გავრცელებულია სასანური ხელოვნების ძეგლებზე – რელიეფებზე, ტორევეტიკის ძეგლებზე [რამიშვილი ქ.ი. 1979:65], მათ შორის საქართველოში

არმაზისხევში აღმოჩენილ პიტიახშ პაპაკის თასზე და სარგვეში აღმოჩენილ კილიკზე, სადაც გამოსახულია შაჰი ვარახრან II ანალოგიური ჟესტით [რამიშვილი ქ.ი. 1979:65]. სართიჭალის ბეჭდის გამოსახულება ძალიან მკაფიოა, საკმაოდ პლასტიკური, წმინდად დამუშავებული დეტალებით. ბეჭედი III ს-ით ან IV ს. დასაწყისი ხანით არის დათარიღებული [რამიშვილი ქ.ი. 1979:66].

საინტერესო პორტრეტული გემა ამშვენებს სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილ ოქროს მოთვალულ მედალიონს (ტაბ. V,5) [მაქსიმოვა 1950:271, ტაბ.III,82; რამიშვილი ქ.ი.1979:57-59, ტაბ. I,1, ტაბ.IX,1]. ეს პორტრეტი განსხვავდება სასანური ოფიციალური პორტრეტისაგან თმისვარცხნილობით, ასევე იმით, რომ არა აქვს თავსაბურავი და სხვა ინსიგნიები. ქ.ი.რამიშვილის აზრით, ასეთი პორტრეტები არის საშუალო ფენების კუთვნილ საბეჭდავებზე, რომლებიც ოფიციალურ პორტრეტებთან ერთად არსებობენ. მკვლევარის აზრით, სამთავროს პორტრეტული გემა ერთგვარად ემსგავსება ადრე-ბიზანტიურ მონეტებზე გამოსახულ იმპერატორთა პორტრეტებს. გემა დათარიღებულია III ს. მეორე ნახევრითა და IV ს. დასაწყისი ხანით [რამიშვილი ქ.ი. 1979:24-25].

თბილისში, ერეკლეს მოედანზე აღმოჩნდა ელიფსისებური ფორმის აქატის საბეჭდავი მამაკაცის პორტრეტული გამოსახულებით [რამიშვილი ქ.ი. 1979:22]. მხრები პირდაპირ არის წარმოდგენილი, თავი - პროფილში მარჯვნივ, მოკლე თმა სწორი პარალელური ხაზებით არის გადმოცემული. შუბლს ტეხილი ხაზებით გადმოცემული დიადემა უმკობს. სწორი ირიბი ხაზები მოკლე წვერს გამოსახავს. მკერდზე ვერტიკალური და ჰორიზონტული ხაზებით გამოსახულია სამოსი. მორკალული ღარი მკაფიოდ გამოსახავს სამოსის გულისპირს. პორტრეტის მარჯვნივ და მარცხნივ მცენარის ტოტებია გამოსახული (ტაბ. V,27). ქ.ი. რამიშვილის აზრით, გემაზე საკმაოდ წარჩინებული პირია წარმოდგენილი. გემა V საუკუნით არის დათარიღებული [რამიშვილი ქ.ი. 1979:26, 74, ტაბ.II,22].

რიგითი პორტრეტია გამოსახული ს. საძე-გურში კობათის ეკლესიაში აღმოჩენილ ელიფსოიდური ფორმის აქატის(?) საბეჭდავზე. საბეჭდავის ზურგის მხარე ორნამენტირებულია (გ.კაბ. ინვ.№1688). სწორ პირზე გამოსახუ-

ლია მამაკაცის პორტრეტი პროფილში. მხრები პირდაპირ. მამაკაცს თავს სადა დიადემა უმკობს. მისი თმა და სამოსი სწორი პარალელური ხაზებით არის გადმოცემული: თავისუფალ არეზე სამი პატარა ჯვარია გამოსახული. ეს პორტრეტი საშუალო ფენების წარმოდგენლისა უნდა იყოს. ვფიქრობთ, საბეჭდავი V-VI საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებულ მასალებს შორის არის სარდიონის გემა-ინტალიო, რომლის პირზე გამოსახულია მამაკაცის პორტრეტი (ტაბ. V,7) მხრებით პირდაპირ, თავით პროფილში მარჯვნივ [რამიშვილი ქ.ი. 1979:103, ტაბ.V,53]. სწორი პარალელური ხაზებით გამოსახულია მამაკაცის თმა, წვერი - ერთი მსხვილი ხაზით, ჰორიზონტული და ვერტიკალური ხაზებით - სამოსი. ყურს დიდი ზომის საყურე უმშვენებს; პორტრეტის მარჯვნივ და მარცხნივ პატარა ოვალური ბურცობებია ჩამნკვრივებული. გემა სასანურ გლიპტიკაში გვიან გავრცელებულ ე.წ. შტრიხულ მანერაში არის შესრულებული. დათარიღებულია V-VI სს. [რამიშვილი ქ.ი. 1979:28, 103, ტაბ.V, 53].

ქვემო ალევის სამაროვანზე აღმოჩენილია ქარვის (რამდენადმე დაზიანებული) ნაკვეთილი სფეროს ფორმის ძალიან საინტერესო საბეჭდავი, რომლის პირზე გამოსახულია ირანელი დიდებულის პორტრეტი პროფილში [აფხაზავა 1988:116-111, ტაბ.XVIII,30; ტაბ.XXXV,30]. მკაფიოდ გამოსახულია მამაკაცის წარბი, გრძელი უღვაში, წვერი და ნახევარსფერული კულახის ქვევიდან მხრებამდე ჩამოშვებული მკვრივად დახვეული კულულები. ყურს უმშვენებს გრძელი საყურე. ყელის გარშემო თითქოს შეიმჩნევა სადა ყელსაბამი (?). მკერდზე სამი სამფურცელა ყვავილია გამოსახული. გამოსახულებას გარშემო ფალაური წარწერა შემოუყვება. ზოგიერთი ნიშნებით - მამაკაცის კულახის ფორმა [შეად. ბორისოვი, ლუკონინი 1963:ნახ.47], მკერდზე გამოსახული ყვავილები, მიგვანიშნებს, რომ ეს საბეჭდავი უნდა ეკუთვნოდეს სასანური ოფიციალური პორტრეტული გემების იმ ჯგუფს, რომელსაც ვ.გ.ლუკონინი მიიჩნევს VI-VII საუკუნეებში აღორძინებულ III-IV საუკუნეების ნიმუშებად [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:17,81, ტაბ.81 გვერდზე]. აღსანიშნავია, რომ სამარხი, რომელშიც ალევის საბეჭდავია აღმოჩენილი, VI-VII სს მიჯნით ან VII ს. და-

საწყისი ხანით თარიღდება. ამ ხანას ეკუთვნის საბეჭდავიც.

საერთოდ, სასანური ხანის პორტრეტები ძალიან განზოგადებულია და მოკლებული ყოველგვარ ინდივიდუალობას. სასანიანთა ოსტატები არც ცდილობდნენ გადმოეცათ ცალკეული პერსონაჟების ინდივიდუალური თვისებები. მათთვის მთავარი იყო კანონიკური პოზები და ინვესტიტურის ნიშნები [ლუკონინი 1969:21].

ისევე, როგორც საერთოდ, საქართველოში აღმოჩენილ სასანური გლიპტიკის ძეგლებზეც მრავლად არის წარმოდგენილი სხვადასხვა ფრინველები (ტაბ. V,3,4), ცხოველები და სტილიზებული მცენარეები (ტაბ. V,11,12,28). შესაძლოა, ზოგიერთი მათგანი შესრულების მხრივ დახვეწილობით არ გამოირჩევა, მაგრამ მთლიანად მოსახულებები მოხდენილია და მომხიბლავი [რამიშვილი 1979:35]. მაგ. გარეული ვირის გამოსახულება (ტაბ. V,16) სარდიონის საბეჭდავზე, დათვისა – ლაჟვარდის გემაზე (ტაბ. V,21), ზებუსა და ლომის ბრძოლა (ტაბ. V,24) – აქატის საბეჭდავზე, წერო (ტაბ. V,4) – გრანატის ინტალიოზე და სხვ. [რამიშვილი ქ.ი. 1979, კატ.№№24,28,23,15].

სასანურ ხელოვნებაში, მათ შორის გლიპტიკურ ძეგლებში ყველაზე გავრცელებული სიუჟეტია ე.წ. “მონოგრამები” (“ნემან“-ები). ამ ნიშნების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს [იხ.ბორისოვი, ლუკონინი 1963:42-45; რამიშვილი ქ.ი. 1979:38-39]. ვ.გ. ლუკონინის აზრით, სასანური გემების ამ გამოსახულებებში, როგორც ჩანს, არის გვაროვნული ნიშნები, ტიტულებისა და რანგების, ან ტაძრების ნიშნები [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:45]. გემები ასეთი ნიშნებით საქართველოშიც არის აღმოჩენილი (სამთავროში(ტაბ. V,30), ურბნისში (ტაბ. V,29) [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ.IX,139], არმაზისხევში, მაგრანეთში[მაქსიმოვა 1950:269, ტაბ.III,78; რამიშვილი რ.,1979:36, ფერ.ტაბ.I, ტაბ.43,7; რამიშვილი ქ.ი. 1979:83-84, ტაბ. III,31; გვ.135-138, ტაბ. VIII, 95-99].

მას შემდეგ, რაც შაპურ I-ის დროს (241-272წწ.) ირანში დიდძალი ქრისტიანული მოსახლეობა გაჩნდა, და ქრისტიანობა გავრცელდა თვით ირანელ მოსახლეობას შორისაც, სასანურ სიმბოლიკაში ჩნდება ჯვრის გამოსახულებები [რამიშვილი ქ.ი. 1979:38;

რამიშვილი 2005:188-190, ტაბ.I,1,7,9]. ეს გამოსახულებები საკმაოდ მრავლად არის ქვემო ალევის სასანურ გემებზე(ტაბ. V,36,37) [აფხაზავა 1988: ტაბ.XXXV, 14,26,32,36). ყურადღებას იპყრობს სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი ერთი გემა, რომელზედაც გამოსახულია ნვეროსანი მამაკაცი საკურთხევის (ათაშდანის) წინ (ტაბ. V,19). მის ზურგს უკან დგას ცხვარი [მაქსიმოვა 1950:272, ტაბ. III,83; რამიშვილი ქ.ი. 1979:103-104, ტაბ.V,54. გემა დათარიღებულია V-VI სს-ით]. ეს ერთ-ერთი გავრცელებული გამოსახულებაა სასანურ გლიპტიკაში [ლუკონინი 1982:101-102, კატ.№№ 154-158, გამოს.154,156], რომელშიც, ვ.გ.ლუკონინის აზრით, გადმოცემულია აბრაამის მიერ ცხვრის შეწირვა – სიუჟეტი, ახლებურად გააზრებული ირანში მცხოვრები ქრისტიანების მიერ. ასეთი გემები გვიან სასანური ხანით თარიღდება [ლუკონინი 1982:49].

საერთოდ, სასანური გლიპტიკის ადრეულ ნიმუშებზე გამოსახულებები შედარებით რეალისტურია, საკმაოდ რელიეფური და პლასტიკური. მოგვიანი ხანის გემებზე (განსაკუთრებით VI-VIIIსს) ჭარბობს ძლიერი სქემატიზაცია და ერთგვარი ხაზოვანი (“შტრიხული”, “ესკიზური”) ზედაპირული კვეთა. ეს სასანური ხელოვნების განვითარების საერთო ტენდენციაა. ადრესასანური ხანის რეალისტური მისწრაფებები სასანური ხანის მიწურულს სქემატიზაციისა და სტილიზაციის გამარჯვებით დასრულდა [ბორისოვი, ლუკონინი 1963:24; ფრაი 1972:317; რამიშვილი ქ.ი. 1979:20,42-43].

აქვე გვინდა განვიხილოთ საქართველოში, ძველი ქართლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი თიხის ბულები სასანური საბეჭდავების ანაბეჭდებით უფლისციხე-ყათლანისხევიდან (III ს. მიწურული - IV ს. პირველი ნახ.) [ხახუტაიშვილი 1964:83-84, ტაბ.I,8], სვეტიცხოვლის უბნიდან (IV—V ს [რამიშვილი ქ.ი., 2005:186-193, სურ.1-5] და ურბნისის ნაქალაქარიდან (ტაბ. VI,19,20). (V ს. მეორე ნახ. – VII ს 30-იანი წლები) [ჯავახიშვილი 1982 :122-128, ტაბ. VII,1-3]

ძნელია დაბეჭდვით რაიმეს თქმა იმის შესახებ, ჰქონდა თუ არა საქართველოს მოსახლეობას გაგებული სასანურ გემათა გამოსახულებების შინაარსი და სიმბოლოური მნიშვნელობა. უნდა ვიფიქროთ, რომ არა. უფრო ხშირად საბეჭდავის შერჩევა ხდებ

ბოდა უბრალოდ მფლობელის გემოვნების მიხედვით [რამიშვილი ქ.ი. 1979:49] და რომ ქართლში სასანურ გემათა სიუხვე უფრო მეტად შედეგია ირანთან მჭიდრო პოლიტიკურ-ეკონომიკური კონტაქტებისა [რამიშვილი ქ.ი. 1979:52], თორემ სხვა რითი უნდა აიხსნას ის თითქოს პარადოქსული მოვლენა, რომ მაშინ, როდესაც საქართველოში IV საუკუნიდან ქრისტიანობა უკვე ოფიციალურ რელიგიად იყო გამოცხადებული, გემები ქრისტიანული სიუჟეტებით სასანურთან შედარებით ძალზე მოკრძალებული რაოდენობით გვხვდება.

უკვე ახ.წ. III-IV სს-ში ქართლში რომაულ გემებს შორის გვხვდება გემები ადრექრისტიანული სიმბოლოებით. არის რამდენიმე ინტალიო (სამთავრო, სვეტიცხოველი (ტაბ. V,31,32), ჟინვალის სამაროვანი)სავსებით ერთნაირი სიუჟეტით – შუაში ჯვარი (რომელიც ღუზადაც აღიქმება) და მის ორივე მხარეს თითო თევზი (სურგულაძე, ბიბილური, ძნელაძე 1981:741-742, სურ1,2). ბეჭდის ფორმის მიხედვით სამთავროს გემა III ს-ით არის დათარიღებული. ვფიქრობთ, ჟინვალის ბეჭედი III-IV საუკუნისა უნდა იყოს. ასეთი სიუჟეტი საყოველთაოდ გავრცელებული იყო ადრექრისტიანულ გემებზე (დალტონი 1915:73, ტაბ.275,2887); საკმაოდ მრავლად გვხვდება ქრისტიანული მონოგრამებიც (ე.წ.ქრიზმები) ერნოში, მაგრანეთში (III-IVსს) [რამიშვილი რ. 1979:36, ფერ.ტაბ.43,4], სამთავროსა (ტაბ. V,34) (VI ს) [მაქსიმოვა 1950:262; ტაბ. II,62, ტაბ.XXXV,41] და ქვემო ალევის სამაროვანზე (VI-VII სს. მიჯნა, VII ს. დასაწყისი) [აფხაზავა 1988:30,126, ტაბ.VIII,25, ტაბ.XXXV,41]. გარდა ამისა, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილია ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედი ქრისტიანული შინაარსის ბერძნული წარწერით (IV-V სს.?) (ტაბ.V,33) [მაქსიმოვა 1950:261-262; ტაბ. II,61].

არის ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდების პატარა ჯგუფი ძალიან საინტერესო ქრისტიანული სიუჟეტებით, აღმოჩენილი ქვემო ალევის სამაროვანზე. მცირე ზომის ორი ბეჭდის მრგვალ ფარაკზე გამოსახულია ერთი და იგივე გამოსახულება: ორი ნიმბიანი წმინდანის ზევით გამოსახული ჯვარი (გლიპტ.კაბ. ინვ.№1683, 1691); ერთ ბეჭედზე გამოსახულია წმინდანი – ნიმბიანი მხედარი (გამოსახულება დაზიანებულია, ყველა დეტალი არა ჩანს (გლიპტ.კაბ. ინვ.№1682); ასეთივე ფორ-

მის ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულია ნიმბიანი წმინდანი, რომელიც მარჯვენა ხელით ფარს ეყრდნობა. ფართან გველია გამოსახული. მარცხენა ხელში ჯვარი უჭირავს (გლიპტ.კაბ. ინვ. №1650). ამ ფორმის ბეჭედებს ნ. აფხაზავა VII ს-ით ათარიღებს [აფხაზავა 1988:125-126, ტაბ.VII,31,41, ტაბ.XII,9]. ძალიან საინტერესოა გურჯაანის მუნიც. ს. დარჩეთში ეკლესიის ეზოში გათხრილ ქვისსამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ბეჭედი რომბისებური ფარაკით. ფარაკზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, ხელებგაშლილი, (ჯვარცმას მოგვაგონებს), შემოსილი გრძელი, მდიდრული ნაქარგობით შემკული ბიზანტიური ყაიდის სამოსით. მამაკაცს სწორი ჩამოშვებული თმა და გრძელი წვერი აქვს. თავზე ადგას ბიზანტიური სამეფო გვირგვინი – სტემა, რომლის აუცილებელი ნაწილებია პენდილია – მარგალიტის ასხმულა და გვირგვინის შუაში ამოზიდული ჯვარი (ტაბ. V,35). ბეჭედი VII საუკუნით თარიღდება [მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 2006:175-178. ტაბ. I,2,3].

დასავლეთ საქართველოში გლიპტიკური ძეგლების გავრცელების რეალურ სურათს დღეისათვის არსებული მეტად მწირი მასალა სრულად ვერ წარმოადგენს, მაგრამ მაინც სწორად ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს. ზღვისპირა საქართველოში ბიზანტიის გავლენა ბევრად მეტია, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოში [ლომთათიძე 1973:571]. ყურადღებას იქცევს ბიჭვინტის ნაქალაქარის ნგრევის ფენაში ნაპოვნი ბრინჯაოს ბეჭედი, რომლის ფარაკზე გამოსახულია ახალგაზრდა მამაკაცის ბიუსტი პროფილში. მამაკაცის დიადემა და ნაოჭიანი სამოსი მიუთითებს, რომ ფარაკზე გამოსახულია ვინმე დიდებული, შესაძლოა, თვით იმპერატორიც. ბეჭედი იუსტინიანეს ხანას (482-565 წწ.) უნდა ეკუთვნოდეს (შეად. ბელინგერი, გრეისონი 1966:102, ტაბ.XXII, AE 99a-3; AE 96 b-3; AE 96 d-2 და სხვ.). VI საუკუნით არის დათარიღებული “ნგრევის ფენა”, რომელშიც ბეჭედი აღმოჩენილი (მასალა მოგვანოდა ნ.კილურაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ).

ძალიან საყურადღებოა დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი ტყვიის შეკიდული ბულები, რომლებზეც აღბეჭდილია როგორც ადგილობრივი მმართველების, ისე ლაზიკაში მოღვაწე ბიზანტიელი მოხელეების კუთვნილი საბეჭდავების ანაბეჭდები. ამას

ადასტურებს ბერძნული წარწერები ბულე-ბზე. მაგ.ციხისძირში შემთხვევით მოპოვებული ტყვიის ბულის შუბლზე გამოსახულია ბლოკური ტიპის მონოგრამა სახელისა “პავლე” (გენიტივში), ხოლო ზურგზე ჯვრისებური მონოგრამა და დაქარაგმებული თანამედებობის სახელი – სტრატეგი, ე.ი. “პავლე სტრატელატესი”. ბულა VI ს. შუა ხანებით ან მეორე ნახევრით არის დათარიღებული. [ლაზიკაში მოღვაწე ბიზანტიელი მოხელეების კუთვნილი ბულები იხ. ზაკოსი, ვეგლერი, 1972, №№164,178,179,204,208,221,2764 ბის. ტაბ.29.] (ცნობები ბულების შესახებ მოგვანოდა ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეც. კვლევითი ინსტიტუტის თანამშრომელმა ნ. ინაიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ).

ნოქალაქევეში აღმოჩენილია ტყვიის ბულა, რომლის ორივე მხარეს გამოსახულია ჯვრიანი მონოგრამა და მის გარშემო ბერძნული წარწერა, რომელიც ასე იკითხება – “ღვთისმშობელო შეინყალე მონა შენი სერგი ბარნუქის ძე”. ბულა თარიღდება VII ს ბოლო წლებითა და VIII ს. დასაწყისით [ლექციონაძე 1980:275-281, სურ.1,2,1]. ბიჭვინტაში აღმოჩენილია ორი შეკიდული ბულა. ერთის შუბლზე გამოსახულია წმინდა სოფიო და ბერძნული წარწერა, რომელიც ასე იკითხება: “წმინდა სოფიო”. ზურგზე აგრეთვე ბერძნული წარწერაა: “თეოდორე ეპისკოპოსისა”. ბულა დათარიღებულია VI-VII სს [დუნდუა 1973:73-76]. მეორე ბულის შუბლზე ბერძნული წარწერა ასე იკითხება: “კონსტანტინე აბაზგი”. ბულა ეკუთვნის კონსტანტინე I-ს ან კონსტანტინე II-ს და თარიღდება VIII საუკუნით [ლექციონაძე 1955:403-406, ნახ.1].

VII საუკუნეში საქართველოში არაბების გამორჩენასთან არის დაკავშირებული ქართლში აღმოჩენილი რამდენიმე საბეჭდავი არაბული წარწერით: შიდა ქართლში, მტკვრის კალაპოტში აღმოჩენილი ინტალიო, ძალიან წმინდად და ლამაზად შესრულებული, ორსტრიქონიანი ყუფური წარწერით (VI-VIII სს. გლიპტ. კაბ. ინვ.№№1154)., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი მთის ბროლის დიდი ზომის სასანური გემა, რომელზედაც წმინდად, საკმაოდ დახვეწილად გამოსახულია ლომი, მის ფეხებთან მისი ნაშიერი და ზევით ლამაზად შესრულებული არაბული წარწერა [კიბალჩიჩი 1910:30. №10, ტაბ.1,10].

გემა VI-VII სს. არის დათარიღებული [რამიშვილი ქ.ი. 1979:132, ტაბ.VII,90]. არაბული ნივთების ასეთი სიმცირე არ არის მოულოდნელი. არაბულ მუსლიმანურ სარწმუნოებას და კულტურას საქართველოში საერთოდ რაიმე მნიშვნელოვანი კვალი არ დაუტოვებია [ლომთათიძე 1973:533-571].

დასასრულ, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ გლიპტიკური ძეგლები, რომლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოს ტერიტორიაზე როგორც მოსახლეობის მაღალი, ისე დაბალი წრის წარმომადგენლებს შორის, საუკუნეების განმავლობაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ყოველდღიურ ცხოვრებაში. გარდა იმისა, რომ გემებს ავგაროზებად და სამკაულად ხმარობდნენ, მათ დიდი პრაქტიკული გამოყენებაც ჰქონდა. ამის დასტურია მრავალრიცხოვანი ბულები სხვადასხვა პერიოდისა და კულტურული კუთვნილების საბეჭდავთა ანაბეჭდებით.

ლიტერატურა:

- აფაქიძე, ნიკოლაიშვილი 1996:** – აფაქიძე ა, ნიკოლაიშვილი ვ. – მცხეთის წარჩინებულთა განსასვენებელი ახ.წ. III საუკუნისა-აკლდამა 905 – მცხეთა, XI. თბილისი, გვ.7-79.
- აფხაზავა 1988:** – აფხაზავა ნ. ქვემო ალვეი ადრეულ შუა საუკუნეებში, თბილისი.
- აფხაზავა 1979:** – აფხაზავა ნ. ადრეული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ.
- ბარნაველი 1945:** – ბარნაველი ს. ორი გემისათვის. მოამბე ტ. VI, №7, გვ.573-579.
- ბოგვერაძე 1973 :** – ბოგვერაძე ა. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბილისი, გვ.246-296.
- ბრაუნდი 2009** – ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. საგანძური ზღუდრიდან. თბ.
- გაგოშიძე 1964** – გაგოშიძე ი. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ.
- გაგოშიძე 2009 :** – გაგოშიძე ი. საქართველო და “ბერძნულ-სპარსული” გემები. – ჟურ. იბერია-კოლხეთი №5, თბ., გვ.14-19.
- გამსახურდია 1973 :** – გამსახურდია თ. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბილისი, გვ.118-138.
- დუნდუა 1955** – დუნდუა გ. ვინ იყო თევდორე ეპისკოპოსი? “ძეგლის მეგობარი”, XVI, გვ 403-406.

კახიძე, ვიკერსი 2004 – კახიძე ა., ვიკერსი მ., ფიჭვნარი I, ბათუმი-ოქსფორდი.

კახიძე 2007 – კახიძე ა, ფიჭვნარი II, ბათუმი-ოქსფორდი.

კახიძე, ვაშაკიძე 2010 – კახიძე ა, ვაშაკიძე ნ., ფიჭვნარი III, ბათუმი-ოქსფორდი.

ლექვინაძე 1955 – ლექვინაძე ვ. კონსტანტინე აფხაზის შეკიდული ბეჭედი. – მეცნ.აკად. მოამბე, ტ.XVI, №5, გვ.403-406.

ლიჩელი 2011 – ლიჩელი ვ. სამარხეული ინვენტარი ანყურიდან – კრებ. ინტერდისციპლინარული არქეოლოგია, I, თბილისი, გვ. 25-57.

ლომთათიძე 1955 – ლომთათიძე გ. ქართული კულტურა IV-V საუკუნეებში. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბილისი, გვ.189-235.

ლომთათიძე 1973 – ლომთათიძე გ. საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და კულტურული დახასიათებისათვის ახ.ნ. I-III სს. – ივ.ჯავახიშვილის სახ. ინ-ტის შრომები, I, თბ., გვ.331-333.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1954 – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1958 – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, II, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1961 – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, III, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1963 – გვიანაქემენიდური ხანის მცირეაზიური საბეჭდავების იბერიული პირები – ლურჯი მინის მრავალნახნაგა საბეჭდავები.- მოამბე საზ.მეცნ. №6 გვ.134-154.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1969 – ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1975 – კოლხეთის ძვ.ნ. V-III საბეჭდავი ბეჭდები, თბილისი 1975.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1976 – წარჩინებული კოლხი ქალის საბეჭდავი №6 სამარხიდან. – ვანი II, თბ., გვ. 103-115.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1976ა – არქაული და “არქაიზირებული” საბეჭდავი-ბეჭდები ვანიდან. – ვანი II, თბილისი, გვ.116-166.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1981 – უძველესი საბეჭდავი – ბეჭდები იბერიიდან და კოლხეთიდან, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1983 – ანტიკური (ბერძნული) იმპორტი ვანსა დამ ის მიდამოებში. 6 გლიპტიკური ნახელავი. – ვანი VII გვ.91-96.

მათიაშვილი 2005 – მათიაშვილი თ. კავთისხევის (ციხიაგორა) გლიპტიკური ძეგლები. – საკანდ. დისერტ. ავტორეფერატი, თბ.

მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 1984 – მამაიაშვილი ნ. ჯავახიშვილი ქ. ჭერემის გვიანანტიკური ხანის სამაროვანი. – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI, გვ.77-107.

მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 2006 – მამაიაშვილი ნ. ჯავახიშვილი ქ. ადრეშუსაუკუნეთა ხანის სამარხი დარჩეთიდან. – ძიებანი №17-18, თბილისი, გვ.175-178.

მირიანაშვილი ნ. 1983 – შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ.

მშვილდაძე მ. 2012 – ბიჭვინტის ნაქალაქარის

გლიპტიკური ძეგლები, თბ.

მცხეთა I 1955 – თბ.

ნადირაძე ჯ. 1975 – ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.

ნადირაძე ჯ. 1990 – საირხე – საქართველოს უძველესი ქალაქი, თბ.

ნარიშანიშვილი გ. 2006 – საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი, 17-18 გვ.93-106, ტაბ. XVIII, 1-13.

ნიკოლაიშვილი 1978 – ანტიკური ხანის ძეგლები დიღმის ხეობიდან, საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, I, თბ.

რამიშვილი რ. 1979 – ერნოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. თბ.

რამიშვილი ქ.ი. 1979 – სასანური გემები საქართველოში., თბ.

რამიშვილი ქ.ი. 2003 – სასანური პორტრეტი სართიქალის საბეჭდავ-ბეჭედზე. – ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №1, თბ., გვ.62-69.

რამიშვილი ქ.ი. 2005 – ორი ბულა მცხეთის სვეტიცხოვლის უბნიდან. – ძიებანი, №15-16, თბ., გვ.186-193

სურგულაძე 1981 – სურგულაძე თ., ბიბლიური თ., ძნელაძე მ. ადრეული ქრისტიანობის სიმბოლო მცხეთიდან. – მეცნ.აკად. მოამბე, ტ.101, №3, თბილისი, გვ.741-742

ყაუხჩიშვილი 1951 – ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბილისი.

ყაუხჩიშვილი 1999 – ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, თბ.

შატბერაშვილი 1007 – შატბერაშვილი ვ. მდიდრული სამარხი სოფელ ხოვლედან. – ჟურ. იბერია-კოლხეთი №3, თბ., გვ.87-96

ჩართოლანი 1968 – ჩართოლანი შ. ლარილარის სამაროვანი. – საქართველოს, ამიერკავკასიის და წინააზიის საკითხები, თბ., გვ.300-318.

ცქიტიშვილი 2001 – ცქიტიშვილი გ. მდიდრული სამარხი ციხია-გორის სამაროვნიდან. – ძიებანი, დამატება XI, გვ.7-25.

ცქიტიშვილი 2003 – ცქიტიშვილი გ. ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსი. – ძიებანი, №7, თბ., გვ. 41-46.

ჭილაშვილი 1970 – ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ.

ხახუტაიშვილი 1964 – ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, თბ.

ჯავახიშვილი 1972 – ჯავახიშვილი ქ. ურბნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები, თბ.

ჯავახიშვილი ქ. 1975 – პართულ საბრეჭდავი ურბნისიდან. – მაცნე №4, ისტ... სერია, გვ.112-122.

ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. 1982 – ზღუდრის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები. – სსმმ XXXVI – B, გვ. 129-153.

ჯავახიშვილი ქ. 1982ა – ბრინჯაოს საბეჭდავების ერთი ჯგუფი ურბნისის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი სასანური ბულა. – სსმმ XXXVI-B, გვ.122-128.

ჯავახიშვილი ქ. 1997 – ბრინჯაოს საბეჭდავების ერთი ჯგუფი სსმმ XI – B, გვ.220-234.

ჯავახიშვილი ქ. 2001 – გლიპტიკურ ძეგლებზე

ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები I, გემა უფლისციხიდან. – ძიებანი №7, თბილისი, გვ.64, სსმმ XXXVI – B, გვ. 129-153.

ჯავახიშვილი ქ. 2002 – ლურჯი მინის მრავალნახნაგები. – ძიებანი №6, თბ., გვ.71-80.

ჯავახიშვილი ქ. 2002ა – გლიპტიკურ ძეგლებზე ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები II, გემა უფლისციხიერნო-თიანეთიდან. – ძიებანი №10, თბ., გვ.52-56.

ჯავახიშვილი ქ. 2003 – ქართლის სამეფოსა და ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან რომაულ ხანაში (გლიპტიკური მასალის მიხედვით). – ძიებანი, №12, თბილისი, გვ.75-88.

ჯავახიშვილი ქ. 2005 – გლიპტიკურ ძეგლებზე ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები III, გემა სამთავროდან. – ძიებანი №15-16, თბილისი, გვ.173-176.

ჯავახიშვილი ქ. 2008 – უსა – IV ს. ქართლის პიტიასში. – ქართველოლოგია №2, თბ., გვ.49-52.

ჯავახიშვილი ქ. 2009 – ჯავახიშვილი ქ. საქართველოში აღმოჩენილი აქემენიდური საბეჭდავები. – ჟურნალი «იბერია-კოლხეთი» №5, თბილისი, გვ.85-93.

ჯავახიშვილი ქ. 2011 – ჯავახიშვილი ქ. ვანის ნაქალაქარზე 2003-2005 წლებში აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები. – ჟურ. იბერია-კოლხეთი №7, თბილისი, გვ.121-130.

ჯავახიშვილი ქ. 2011ა. – ჯავახიშვილი ქ. რესპუბლიკური ხანის რომაული პორტრეტული გემები (საქართველოში მოპოვებული გლიპტიკური მასალების მიხედვით). – ძიებანი №20, თბ., გვ.239-298

ჯავახიშვილი ქ. 2012 – ჯავახიშვილი ქ. ოქროს ფურცლით შემკული იშვიათი ნივთები ტახტიძის სამაროვნიდან – ჟურ. იბერია-კოლხეთი №8, თბილისი, გვ.17-21.

არტამონოვი 1966 – Артамонов М. Сокровища скифских курганов. Прага-Ленинград.

ბორისოვი, ლუკონინი 1963 – Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. Ленинград.

გაგოშიძე 1975 – Гагошидзе Ю.М. К датировке могильника Нерон-Дереси. Известия АН ГССР, серия ист., №2, Тбилиси, 90-103.

გაგოშიძე 1981 – Гагошидзе Ю.М. Самадло. Каталог археологического материала. Тбилиси.

გალანინა 1980 – Галанина Л. Курджипский курган. Ленинград.

გოლენკო 1971 – Голенко К.В. Заметки об обращении римской монеты в Закавказье. – ВДИ, №4.

ჯავახიშვილი 2006 – Джавахишвили К. Удобно, «Наомари Гора» 1. Эллинистический могильник. – Археология Кавказа, 1, Ред.К.Пицхелаури, Тбилиси, с.183-201.

ჯავახიშვილი 2009 -10 – Джавахишвили К. Еще раз о питиахше Иберии (Картли) IV в. Питиахш Уса. – Археология Кавказа, 2-3, Ред.К.Пицхелаури, Тбилиси, с.174-178.

ჯალალანია 1979 - Джалагания И. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V-XIII вв. Тб.

ზახაროვი 1928 – Захаров А.А. Геммы и античные перстни Государственного Исторического Музея. – РАНИОН, М., с.104-152.

ზეიშალი 1979 – Зеймаль Е.В. Амударьинский клад. Л-д.
კიბალჩიჩი 1910 – Кибальчич Т.В. Южно-Русския геммы. Берлин.

კინჯალოვი 1957 – Кинжалов Г.А. Парфянская туалетная ложечка из слоновой кости. – Сообщ. Гос. Эрмитажа, XI, Л-д, с.53-54.

კინჯალოვი 1959 – Кинжалов Г.А. Серебряная пластина с изображением парфянского царя. – СА, №2.М., с.73-86.

კინჯალოვი 1960 – Кинжалов Р.В. Резной сердолик Государственного Эрмитажа. – Сб. Исследования по истории культуры народов Востока. М.Л., с. 98-104.

კუფტინი 1949 – Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси.

კუფტინი 1950 – Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды, II. Тбилиси.

ლექვინაძე 1980 – Леквинадзе В. Вислая печать с именем Сергия из Грузии. – СА, №4, М., с. 275-281

ლომოური 1981 – Ломоури Н.Ю. Грузино-римские взаимоотношения, Тбилиси.

ლუკონინი 1971 – Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. – Сб. История иранского государства и культуры. М., с.105-121.

ლუკონინი 1977 – Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. М.

ლუკონინი 1971 – Луконин В.Г. Библейский сюжет в сасанидской глиптике. – СГЭ, XLVII, с.49-50.

ლუკონინი 1987 – Луконин В.Г. Древний и ранне-средневековый Иран. М.

მაქსიმოვა 1941 – Максимова М.И. Стекланные многогранные печати найденные на территории Грузии. – Вестник Ин-та яз., Ч, с.75-92.

მაქსიმოვა 1950 – Максимова М.И. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро.- Вестник Гос Музея Грузии, XVI-V, с.221-274.

მაქსიმოვა 1955 – Максимова М.И. Резные камни. – Сб. Античные города Северного Причерноморья, М-Л. с.435-445.

მელიქიშვილი 1959 - Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси.

ნევეროვი 1976 - Неверов О.Я. Античные инталии. Л-д.

ნევეროვი 1978 - Неверов О.Я. Античные перстни. Л-д.

ნევეროვი 1983 - Неверов О.Я. Геммы античного мира, М.

ნიკულინა 1966 – Никулина Н.М. Малоазийская глиптика второй половины V-IV до н.э. и проблема восточно-греческого и «греко-персидского» искусства. Автореферат канд.дис. М.

ტრაპში 1969 - Трапш М.М. Древний Сухуми, Том 2, Сухуми, с.241-283.

უილიამსი, ოგდენი 1995 - Уильямс Д., Огден Дж. Греческое золото. С.Петербург.

ფრაი 1972 – Фрай Р. Наследие Ирана. М. 1972.

აფაქიძე, ნიკოლაიშვილი 1994 – Apakidze A., Nikolaiashvili V. An Aristocratic Tomb of the Roman Period

from Ntskheta, Georgia – The Aniquaries Journal, vol. LXXIV, 1994, p.16-54.

ბაბელონი 1950 - Babelon J. Le Portrait Dans L'Antiquite' D'Aprés Les Monnaies, Paris.

ბელინგერ გრიერსონი 1966 - Bellinger A.R., Grier-son P.H., Catalogue the Bizantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. one, Washington.

ბორდმანი 1968 - Boardman J. Archaic Greek Gems, London.

ბორდმანი 1970 – Boardman J. Greek Gems and Finger Rings. London.

ბორდმანი 1975 - Boardman J. Intaglios and Rings. London

ბორდმანი, ვოლენვეილერი 1978 - Boardman J., Wollenweider M.L. Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings, I, Greek and Etruscan, Oxford.

ბრანდტი 1968 - Brandt E. Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen. München.

ბრანდტი, კრუგი 1972 - Brandt E., Krug A., Gercken n., Schmidt E. Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, Band I, Teil 3, München.

დალტონი 1915 - Dalton O.M.M.A. Catalogue The Engraved Gems of the Post-classical Period. München.

ჯავახიშვილი 2007 - Djavakhishvili. Achaemenian Seals Found in Georgia. – Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Sauthern Caucasus and Iran. Leiden, Boston, pp. 117-128.

ჯავახიშვილი 2008 - DzhavakhiShvili K. Engraved Gems and Impressions of seals on Cley Bulle. – Iberia and Rome. Ed. by A.Furtwangler, I. Gagoshidze, H.Löhr, N.Ludvig, Langenweißbach.

ჰენკელი 1913 - Henkell Fr. Die Römischen Finger- ringe der Rheinland, Berlin.

კევორკიანი 1996 - Kevorkian R. Catalogue de l'exposition "Armenie entre Orient et Occident", Paris.

ლიჩელი 2007 - Ličeli W. Jriental Innovations in Samtskhe (Southern Georgia) in the 1st Millenium BC. – Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia. Southern Caucasus and. Iran, Leiden-Boston pp.55-66.

მაქსიმოვა 1928 – Maximova M.E. Griechisch – persische Kleinkunst in Kleiasien nach den Persen riegen. "Archaologischer Anzeiger", 3-4, Berlin, c.649-678.

პლანცტოსი 1997 – Planztos D. Greek gee-cutters in Babilonia and beond, Greek offerings. – Essays on Greek Art in honor of John Boardman, edited by Olga Palagia ,Oxbow Monograph, 89.

პლატ-ჰორსტერი 2002 - Platz-Horster G. Griechischer Schmuck in "barbarischen" Graben.- Die Griechische Klassik Idea oder Mirklichkeit, Berlin.

რიხტერი 1968 – Richter G. Engraved Gems of the Greeks and Etruscans, I, London.

სტრონახი 1978 – Sronach D. Pasargadae, Oxford.

ზახოსი, ვეგლერი 1972 – Zacos G., Vegler A. Byzantine lead Seals. Vol.1, Basel.

ტაბულაჰის აღწერილობა:

ტაბ. I.

1. უფლისციხე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ.13];
2. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ.9ა];
3. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ. 16];
4. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ.25];
5. ვანი [ლორთქიფანიძე მ. 1983, ტაბ. 45,418];
6. მცხეთა-სამთავრო [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ. I, 5];
7. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ 20];
8. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ 27];
9. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 23];
10. სვანეთი, ლარილარი.
11. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ.25,26];
12. რაჭა. ჯოისუბანი [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ. I, 1];
13. ჯიმიტი [ლორთქიფანიძე 1969, სურ.51];
14. ბაიათხევი [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ. I, 8];
15. ბრინჯაოს ოთხკუთხა საბეჭდავი [ჯავახიშვილი 1997, ტაბ. I, A];
16. ბრინჯაოს სამკუთხა საბეჭდავი [ჯავახიშვილი 1997, ტაბ. II, B];
17. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, სურ.11];
18. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, სურ.1];
19. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, სურ.3];
20. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, სურ.6];
21. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, სურ.9];
22. არმაზისხევი [ჯავახიშვილი 2009-2010, გვ.180, სურ.1];
23. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. XIII, 47];
24. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. XIII, 21];
25. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. XIII, 50];
26. ქვემო ალევი [აფხაზავა 1988, ტაბ. XXXV, 36];
27. ქვემო ალევი [აფხაზავა 1988, ტაბ. XXXV, 26];
28. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. IX, 4];
29. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. XII, 104];
30. მცხეთა (სვეტიცხოველი) [სურგულაძე, ბიბილური, ძნელაძე, 1981, სურ. 1];
31. მცხეთა-სამთავრო [სურგულაძე, ბიბილური, ძნელაძე, 1981, სურ.2];
32. სოფ. დარჩეთი (გურჯაანის მუნიცი.) [მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი, 2006, ტაბ. I, 2,3].

ტაბ. II.

1. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. I, 1];
2. უფლისციხე [ყათლანახევი. ლორთქიფანიძე 1969, ტაბ. I, 8];
3. საფარ-ხარაბა [ნარიმანიშვილი 2006, ტაბ. XVIII, 2];
4. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ.9ა];
5. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. I, 18];
6. ხოვლე [ლორთქიფანიძე მ. 1969, სურ.25];
- 7,8. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ 20,22];
9. ვანი [ლორთქიფანიძე მ. 1983, ტაბ. 45,418];
10. ფიჭვნარი [ლორთქიფანიძე მ. 1975, ტაბ. III, 4];
11. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 27];

12. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 23];
13. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 24];
14. კამარახევი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 7];
15. ყოლოთო [ლორთქიფანიძე 1969, ტაბ. IV,59];
- 16-19,28. ანყური [ლიჩელი, 2000:139-141, სურ.1,4];
20. ღრმასხევისთავი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 8];
21. ახალგორი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 4];
22. ყანჩაეთი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 6];
23. ტახტიძირი [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ.1,4];
24. რაჭა. ჯოისუბანი [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ.1,2];
25. ბაიათხევი [ჯავახიშვილი 2009, ტაბ.1,7,9];
26. ვანი [ჯავახიშვილი ქ. 2011. ტაბ.1,10];
27. ბატნაოხორუ [ლორთქიფანიძე მ.1975, ტაბ. IV12];
- 29-31. ვანი [ჯავახიშვილი ქ. 2011. ტაბ.1, 5,4,6];
32. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ.26];
33. ბატნაოხორუ [ლორთქიფანიძე მ. 1975, ტაბ. VII,18];
34. თრიალეთი [კუფტინ 1949, სურ.16];
35. ვანი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 25];
- 36-38. სვანეთი, ლარილარი [ჩართოლანი. 1968, ტაბ. III,11];
39. ვანი [ჯავახიშვილი ქ. 2011. ტაბ.1, 9];
40. საირხე [მახარაძე გ,წერეთელი მ, სურ.24];
41. დაბლაგომი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. IV, 44];
42. ფიჭვნარი [კახიძე ა., ვაშაკიძე ნ. 2010, ტაბ.153,6];
43. დაბლაგომი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ. 10];
44. ფიჭვნარი [ლორთქიფანიძე მ. 1975, ტაბ. II,3];
45. ეშერა. ფიჭვნარი [ლორთქიფანიძე მ. 1975, ტაბ. III,14];
46. დაფნარი [ლორთქიფანიძე 1975, სურ.15];
47. ბატნაოხორუ [ლორთქიფანიძე მ.1975, ტაბ. IV,10];
48. ვანი [ჯავახიშვილი ქ. 2011. ტაბ.1, 2];
49. ვანი [ჯავახიშვილი ქ. 2011. ტაბ.1, 3.

ტაბ. III.

1. ყოლოთო [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 16];
- 2-4. ახალგორი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 1,2, 3];
5. ყანჩაეთი [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ. 5];
6. სვანეთი. ლარილარის სამაროვანი. (შ. ჩართოლანი ფოტო);
7. ცხინვალი, ქვიანა [ლორთქიფანიძე მ. 1981, სურ.12];
8. დედოფლის გორა [ჯავახიშვილი 2003, სურ.1];
9. ფიჭვნარი [კახიძე, ვაშაკიძე 2010, ტაბ.153, 208,3];
10. დედოფლის გორა [ჯავახიშვილი 2003, სურ.1,8];
11. რიყიანების ველი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.77,4];
12. სვანეთი [ჯავახიშვილი 2008 ბ ტაბ.77,5];
13. მცხეთა-სამთავრო [ჯავახიშვილი 2008 ბ.

- ტაბ.77,7];
14. კლდეეთი [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ. VIII, 53];
15. რიყიანების ველი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.79,45];
16. მარგანეთი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.77,10];
17. ბორი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.78,17];
18. სვანეთი [ჯავახიშვილი 2008 ბ ტაბ.77,5];
19. ბოლნისის მუნიცი. [ჯავახიშვილი ქ. 2009, ტაბ.1, 13];
20. ჯიშთი [ჯავახიშვილი ქ. 2009, ტაბ.1, 11];
21. ლოჭინი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. VI,99];
22. ნალკა, ნერონ-დერესი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. VI,90];
23. არკნეთი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. VI,95];
24. არკნეთი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. VI,89];
25. არკნეთი [ლორთქიფანიძე მ. 1969, ტაბ. VI,96];
26. კავთისხევი [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.1,1];
27. სამთავისი [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.1,5];
28. სოფ. შრომა, გურჯაანის მუნიცი. [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.1,3];
29. საირხე [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.1,4];
30. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.1,6];
31. შრომა [ჯავახიშვილი 1997,ტაბ.11,11];
32. თეთრინყაროს მუნიცი. [ჯავახიშვილი 1997, ტაბ. II,10];
33. როქი [ჯავახიშვილი 1997, ტაბ.11,9];
34. ციხიაგორა [მათიაშვილი 2005, ტაბ. I].

ტაბ. IV.

1. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. III, 14];
2. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. IV,4];
3. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. VI, 29];
4. . მცხეთა-სამთავრო [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.78,21];
5. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.78,22];
6. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. IV,20];
7. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. III, 13];
8. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. IV,19];
9. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. IV,18];
10. ზღუდერი [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982, ტაბ. X,2];
11. ნილკანი [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ.III,20];
12. ჟინვალი, არაგვისპირი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.79,44];
13. კლდეეთი [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ.II,14];
14. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.78,29];
15. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ.78,33];
16. კლდეეთი [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ.II,12];
17. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ.VI,103];
18. ზღუდერი [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982, ტაბ. IX,2];
19. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. IV,17];
20. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. VI, 102];
21. კლდეეთი [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ.II,16];
22. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1975, ტაბ. I, 3];
23. ზღუდერი [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982, ტაბ.

- IX,6];
 24. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. I, 16];
 25. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 80,67];
 26. მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა, 1950, ტაბ. I,36];
 27. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,49];
 28. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 78,31];
 29. ბორი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,39];
 30. მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა, 1950, ტაბ. I,14];
 31. მცხეთა-სამთავრო [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. IX, 10];
 32. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,40];
 33. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,37];
 34. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. V, 74];
 35. ბიჭვინტა [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. IX,9];
 36. ბიჭვინტა [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. IX, 8];
 37. ბიჭვინტა [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. IX,2];
 38. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. I,15];
 39. მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა, 1950, ტაბ. I,16];
 40. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,43];
 41. ურბნისი [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 79,42];
 42. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. VIII,135];
 43. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. I,10];
 44. ბიჭვინტა [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. VIII,10];
 45. ზემო-ავჭალა [ლორთქიფანიძე 1961, ტაბ. II,33].

ტაბ. V.

1. არმაზისხევი [ჯავახიშვილი 2009-2010, გვ. 180, სურ. 1];
2. პარიზი, მედლების კაბინეტი [ჯავახიშვილი 2009-2010, გვ. 181, სურ. 3];
3. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. I,14];
4. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. II,15];
5. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. I,1, ტაბ. IX, 1];
6. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. I,4];
7. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. V, 53];
8. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. 29];
9. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. III,34,29];
10. . მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. IV,49];
11. სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. V,57];
12. სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. III,30];
13. კარსნისხევი [რამიშვილი 1979, ტაბ. VII,91];
14. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. VII,83];
15. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. V,55];
16. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. VII,81];
17. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. III,28];
18. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. VII,80];
19. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. V, 54];
20. სოფ. ტბისი (ალგეთის ხეობა) [რამიშვილი

- 1979, ტაბ. IV,48];
21. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. II,18];
22. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. VII,89];
23. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. III,37];
24. ახალციხე [რამიშვილი 1979, ტაბ. II,23];
25. მცხეთა-სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. IV,47];
26. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. VI,31];
27. თბილისი (ერეკლეს მოედანი) [რამიშვილი 1979, ტაბ. II,22];
28. სამთავრო [რამიშვილი 1979, ტაბ. V, 56];
29. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1972, ტაბ. IX, 139];
30. მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა 1950, ტაბ. III, 78];
31. . მცხეთა (სვეტიცხოველი) [სურგულაძე, ბიბლიური, ძნელაძე, 1981, სურ. 1];
32. მცხეთა-სამთავრო [სურგულაძე, ბიბლიური, ძნელაძე, 1981, სურ. 2];
33. მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა 1950, ტაბ. II, 61];
34. . მცხეთა-სამთავრო [მაქსიმოვა 1950, ტაბ. II, 62];
35. სოფ. დარჩეთი (გურჯაანის მუნიცი.) [მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი, 2006, ტაბ. I, 3];
36. ქვემო ალევი [აფხაზავა 1988, ტაბ. XXXV,36];
37. ქვემო ალევი [აფხაზავა 1988, ტაბ. XXXV,26];

ტაბ. VI.

კამეო:

1. ახალდაბა [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 77,14];
2. ზღუდერი [ჯავახიშვილი, ნემსაძე 1982, ტაბ. VIII, 4];
3. ბაგინეთი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. II, 7];
4. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. I,3];
5. არმაზისხევი [ლორთქიფანიძე 1958, ტაბ. I,6];
6. ბიჭვინტა [მშვილდაძე მ. 2012, ტაბ. VIII,5].

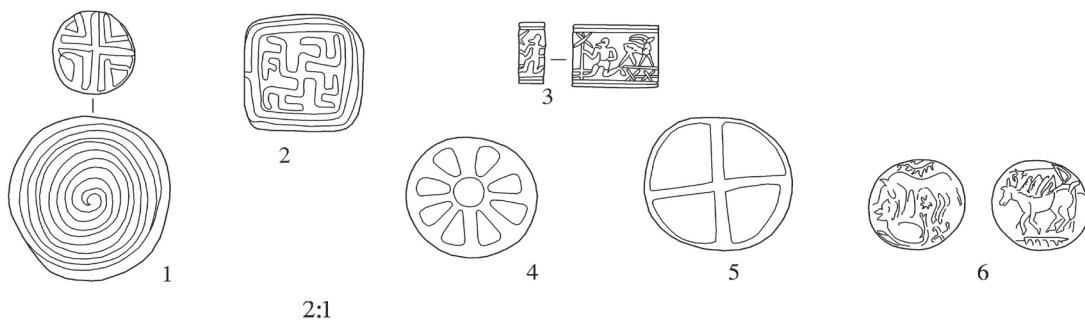
ბულა:

- 7-9. ციხიაგორა [მათიაშვილი 2005. ტაბ. 4,2,1; ტაბ. 3,2];
- 10-18. დედოფლის გორა [ჯავახიშვილი 2008 ბ. ტაბ. 82, 14,9,8,23,12,37,13,32,39];
- 19,20. ურბნისი [ჯავახიშვილი 1982ა, ტაბ. VII,1,2].

I

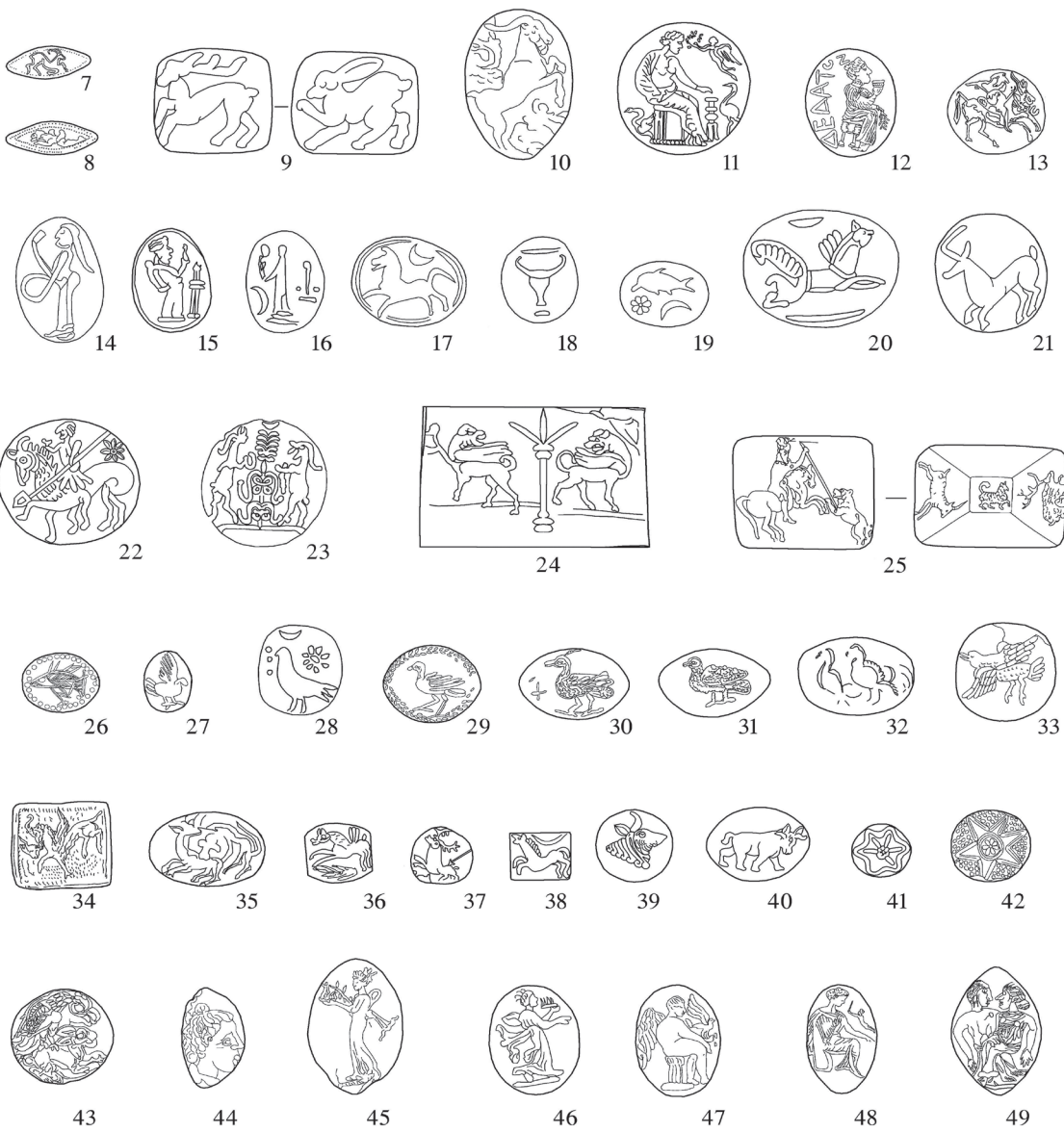
<p>ძვ.წ. XIV-VIII სს.</p>	
<p>ძვ.წ. VI-IV სს.</p>	
<p>ძვ.წ. III-სვ.წ. I სს.</p>	
<p>სვ.წ. I-III სს.</p>	
<p>სვ.წ. IV-VII სს.</p>	

ժ3.Վ. XV-VII ն.ն.

2:1

ժ3.Վ. VI-IV ն.ն.

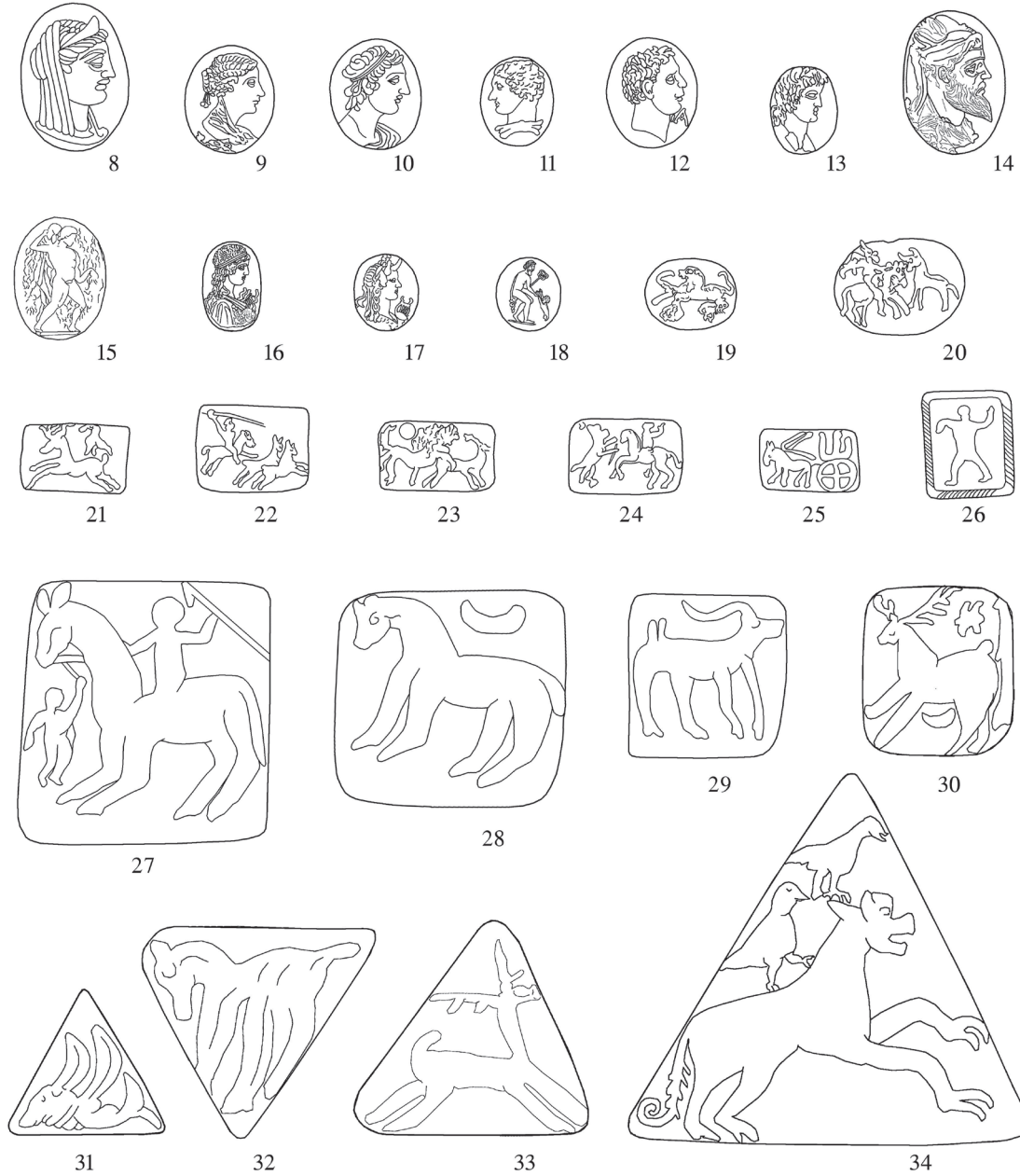
1:1

III

дз.џ. IV – III вв.

дз.џ. III – в.џ. I

1:1

ՏԵՄ. I-III ԵԵ.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

1:1

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

1:2

сб.ф. IV-VII вв.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

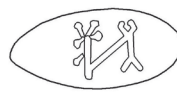
31

32

33

34

35

36

37

1:1

კამეო

ძვ.წ. I – ახ.წ. IV სს.

1

2

3

4

5

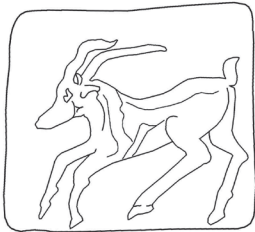
6

1:1

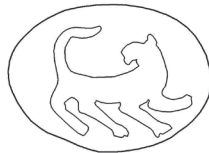
1:2

ბუღა

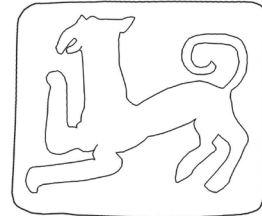
ძვ.წ. III - ახ.წ. I სს.

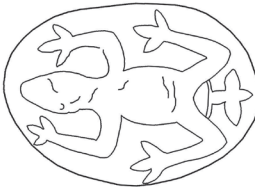
7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

ახ.წ. V-VII სს.

19

20

1:1

კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ.წ. V—IV საუკუნეებში

თავიდანვე აღვნიშნავ, რომ ამ საკითხის შესახებ უკვე გამოვაქვეყნე ნაშრომი ქართულ [ბრაგვაძე 2009] და რუსულ ენებზე [Брагвадзе 2012] და მოხსენებაც წავიკითხე თეირანის სახელმწიფო უნივერსიტეტში [ბრაგვაძე 2011], მაგრამ თემა იმდენად პრობლემატური, მეცნიერული თვალსაზრისით საინტერესო და მრავლისმომცველია, რომ გადავწყვიტე კიდევ ერთხელ გამემახვილებინა მასზე ყურადღება და იგი გამემდიდრებინა ბოლო წლების არქეოლოგიური აღმოჩენებითა და სხვადასხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმული მოსაზრებებით, რომლებიც ობიექტური მიზეზების გამო ვერ აისახა წინა წლებში გამოქვეყნებულ სტატიებში.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ირან-საქართველოს პოლიტიკურ, კულტურულ და სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს აქვს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ მაღალ დონეზეა შესწავლილი ამ ურთიერთობების ცალკეული ასპექტები და ამ მიმართულებით კვლევები დღესაც წარმატებით მიმდინარეობს. ქართველ მეცნიერთა მხრიდან განსაკუთრებული დაინტერესება ირანის შუა საუკუნეების, ისლამური ეპოქის მიმართ შეინიშნება და ეს ვითარება არც არის მოულოდნელი, რადგან ირან-საქართველოს ურთიერთობები ისეთი ინტენსიური არასდროს ყოფილა, როგორც შუა საუკუნეებში, განსაკუთრებით XVI—XVIII საუკუნეებში. ალბათ გაჭირდება იმ სამეცნიერო ნაშრომთა ზუსტი რაოდენობის დასახელება, რომლებიც დაწერილია საქართველოში და შეეხება შუა საუკუნეების ირანის ისტორიისა თუ ქართულ-ირანული ურთიერთობების ცალკეულ პერიპეტიებს. ამ ფონზე შედარებით მოკრძალებულად გამოიყურება ძვ.წ. I ათასწლეულის ისტორიული რეალიებისადმი მიძღვნილ ნაშრომთა ნუსხა და უკანასკნელ დრომდე აქემენიდებისა და ქართული სახელმწიფოების (კოლხეთი, იბერია) ურთიერთობების შესწავლას მაინც და მაინც დიდი ყურადღება არ ეთმობოდა და მეცნიერული თვალსაზრისით სათანადოდ არ გაიაზრებოდა ირანის როლი და მნიშვნე-

ლობა ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესში. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ამ ვითარებას ჰქონდა თავისი ობიექტური მიზეზები და პირველ რიგში ესაა უაღრესად მწირი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა. მხედველობაში თუ არ მივიღებთ ჰეროდოტეს, ქსენოფონტესა და ლეონტი მროველის საკმაოდ ზოგად და რიგ შემთხვევაში, ისტორიული თვალსაზრისით ძალიან საეჭვო ცნობებს, ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების ირან-ქართული ურთიერთობების ირგვლივ თითქმის არაფერი გავაჩნია. სამწუხაროდ, ამ კუთხით არაფერია შემორჩენილი საკუთრივ აქემენიდურ წარწერებშიც. ბეჰისტუნის ცნობილ წარწერაშიც, რომელშიც დაცულია ცნობა იმ ეპოქის არაერთი ქვეყნისა და ხალხის შესახებ, ქართული სამყარო საერთოდ არ მოიხსენიება. ვითარებას არსებითად არ ცვლის ზოგიერთი მკვლევარის მცდელობა ბეჰისტუნის წარწერაში მოხსენიებულ ტოპონიმ მაკაში მესხეთი დაინახონ [სახოკია 2012: 86]. უფრო დიდია ცდუნება ტოპონიმ კარკასთან დაკავშირებით. როგორც აქემენიდური წარწერების კორპუსის მთარგმნელი და გამომცემელი მაია სახოკია აღნიშნავს, აღნიშნული ტოპონიმი აგრეთვე იწვევს გარკვეულ კავკასიურ ჰიპოთეზას და მას უკავშირებენ კოლხეთს, მაგრამ კვლევის დღევანდელ ეტაპზე კარკას-კოლხეთის ერთიდაიგივეობა დიდი კითხვის ნიშნის ქვეშ დგას [სახოკია 2012: 94]. თუმცა, ამ მიმართულებით კვლევებს, რა თქმა უნდა, აქვს პერსპექტივა და შესაძლოა გარკვეული შედეგის მომტანი იყოს.

წერილობითი წყაროების უკმარისობის პირობებში ერთადერთ ამოსავლად რჩება არქეოლოგიური მონაცემები. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არქეოლოგიური მასალის კვლევა ხშირ შემთხვევაში მაინც ვერ სცილდება ემპირიულ დონეს და ამიტომ საკმაოდ ძნელდება სათანადო არგუმენტებით დასაბუთებული მეცნიერული შედეგების მიღწევა. ამის მიუხედავად, თუ ჩვენ დღეს შეგვიძლია კონკრეტულად ვისაუბროთ აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთ-იბერიას შორის

არსებულ პოლიტიკური, რელიგიური, კულტურული და ეკონომიკური კონტაქტების შესახებ, ეს უპირველეს ყოვლისა სწორედ არქეოლოგიის დამსახურებაა და სწორედ ქართველი არქეოლოგებისა და კულტუროლოგების მიერ წამოიწია წინა პლანზე აღნიშნული საკითხების კვლევამ და ამ პრობლემებით დაინტერესება უკვე საკმაოდ მნიშვნელოვანია. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ არქეოლოგიაში აქემენიდური ირანის თემა შემოიტანა იულონ გაგოშიძემ და შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ის პირველი მკვლევარია, რომელმაც აღნიშნული პრობლემის მრავალპლანიანი ასპექტით შესწავლის აუცილებლობა დაასაბუთა [დანვრილებით იხ: გაგოშიძე 1984].

გასული საუკუნის 70–80–იან წლებში საქართველოში წარმოებული ინტენსიური არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად დაგროვდა საყურადღებო არტეფაქტები, რომლებიც ამკარად უკავშირდება ძვ.წ. V–IV საუკუნეების ირანულ სამყაროს. ერთი მხრივ, ამ მასალის კვლევამ და მეორე მხრივ, შემორჩენილი წერილობითი წყაროებისა და აღნიშნული არქეოლოგიური მონაცემების ურთიერთშეჯერებამ ნათლად აჩვენა, რომ ძვ.წ. V–IV საუკუნეებში ირანულ–ქართული კავშირები საკმაოდ საინტერესოდ და ინტენსიურად ვითარდებოდა და ამ კონტაქტებს ჰქონდა რამდენიმე ასპექტი. საერთოდ, არქეოლოგებს შორის მიღებული თეზაა, როდესაც არქეოლოგიურ მონაპოვარში ჩნდება ქვეყნის გარედან შემოსული არტეფაქტები, ისინი უკავშირდება ეკონომიკურ კონტაქტებს და განიხილება როგორც სავაჭრო იმპორტი. ძალიან მარტივი იქნებოდა, რომ საქართველოში აღმოჩენილი ირანული ნივთებისთვისაც აღნიშნული და კარგად აპრობირებული სქემა მიგვესადაგებინა და მაშინ საკვლევიც ბევრი არაფერი იქნებოდა, მხოლოდ მოვძებნიდით ირანის იმ ცენტრებს, სადაც მზადდებოდა ესა თუ ის ნივთი, შედარებითი ანალიზის საფუძველზე დავადგენდით მიახლოებით თარიღს და ამით თემაც ამოიწურებოდა, მაგრამ ჩვენამდე მოღწეული არქეოლოგიური მასალისა და წერილობითი ცნობების შეჯერება საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ძვ.წ. V–IV საუკუნეების ირანისა და კოლხეთის ურთიერთობებში ალბათ ყველაზე ნაკლები ადგილი სწორედ სავაჭრო და ეკონომიკურ

კონტაქტებს ეჭირა და როგორც ამის დამტკიცებას ქვემოთ შევეცდები, პრიორიტეტი პოლიტიკურ და მისგან გამომდინარე რელიგიურ და კულტურულ კავშირებს ენიჭებოდა. უპირველეს ყოვლისა განვიხილოთ წერილობითი წყაროები.

უძველესი წყარო, რომელშიც დაცულია ცნობა ირანისა და კოლხეთის ურთიერთობის შესახებ, არის ჰეროდოტეს “ისტორია”. როგორც ცნობილია, შაჰმა დარიოს I-მა ირანში ჩაატარა ადმინისტრაციულ რეფორმები და იმპერია დაჰყო სატრაპიებად. ერთ–ერთი მათგანი, XIX სატრაპია აერთიანებდა სამხრეთ კოლხეთში მცხოვრებ ქართველურ ტომებს. მასში, ჰეროდოტეს ცნობით, შედიოდნენ ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მოსხები და მარები. საკუთრივ კოლხებს ჰეროდოტე ცალკე გამოჰყოფს და აღნიშნავს, რომ ისინი არც ერთ სატრაპიაში არ შედიოდნენ. “ისტორიის მამის” გადმოცემით, დარიოსს კოლხები უშუალოდ იმპერიის შემადგენლობაში არ (თუ ვერ) შეუყვანია. კოლხების დამოკიდებულება ირანის მიმართ ნებაყოფლობითი ხარკის თუ ძღვენის გაღება იყო და ისინი ყოველ მეხუთე წელს ირანში გზავნიდნენ 100 გოგოს და 100 ბიჭს [Herod. III.94-9]. ჰეროდოტეს ცნობებს გარკვეულწილად ავსებს ბერძენი სარდალი და ისტორიკოსი ქსენოფონტე. მან ძვ.წ. 401 წელს თავის რაზმთან ერთად გაიარა სამხრეთ კოლხეთის ტერიტორია და აღნიშნავს, რომ აქ მცხოვრები ტომები (კარდუხები, მოსხები, ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, ტიბარენები, მოსინიკები და კოლხები) აღარ ემორჩილებოდნენ ირანის სამეფო კარს და თავისუფალი იყვნენ მათგან [Anab. VII. 8. 25]. ქსენოფონტეს ცნობა განეკუთვნება ირანში შინა აშლილობის ხანას, როდესაც არტაქსერქსე II-ს აუჯანყდა საკუთარი ძმა კიროსი. როგორც ჩანს, სწორედ ამ ვითარებით ისარგებლეს კოლხეთის სამხრეთით მცხოვრებმა ტომებმა და თავი გაითავისუფლეს ირანის პოლიტიკური გავლენისაგან. ძვ.წ. 358 წელს არტაქსერქსე II-ის გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე ავიდა არტაქსერქსე III ოხი. მან შეძლო იმპერიისთვის ძველი დიდების დაბრუნება, მაგრამ ეს პერიოდი ხანმოკლე აღმოჩნდა. ოცნლიანი მეფობისა და მისი გარდაცვალების შემდეგ სამეფო ტახტი დარიოს III-მ დაიკავა, რომლის მმართველობა სრული კრახით დასრულდა

აქემენიანთა ოდესღაც ძლევამოსილი სახელმწიფოსთვის. მან ვერანაირი წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ალექსანდრე მაკედონელის უძლეველ არმიას და აქემენიდების ირანმა არსებობა შეწყვიტა. მოხმობილი ისტორიული ფაქტები თითქოს იმის პირდაპირი მონაპოვია უნდა იყოს, რომ ძვ.წ. V და განსაკუთრებით ძვ.წ. IV საუკუნეში კოლხეთის სამეფო ირანის გავლენას არ განიცდიდა, რადგან შინაური ბრძოლებითა და გარეშე მტრებით შენუხებულ ირანს ვერ უნდა მოეცალა კოლხეთში ვითარების გასაკონტროლებლად. არადა, სულ საპირისპირო სიტუაციას წარმოაჩენს არქეოლოგიური მონაპოვარი.

ირან-კოლხეთის ურთიერთობების თვალსაზრისით განსაკუთრებული ხელშესახები მასალა მოგვცა საირხის გათხრებმა. საირხე მდებარეობს ზემო იმერეთში, რაიონულ ცენტრ საჩხერიდან 3 კმ-ის მოშორებით და საკმაოდ ახლოსაა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს გამყოფ პირობით საზღვართან ლიხის ქედთან. აქ XX საუკუნის 60-80-იან წლებში არქეოლოგიურ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდა ან განსვენებული ჯ.ნადირაძე. განსაკუთრებით ნაყოფიერი აღმოჩნდა 1982-1988 წლები, როდესაც გაითხარა კოლხი წარჩინებული პირების მდიდრული სამარხები. ჩვენი ამჟამინდელი ინტერესის საგანია №1,8,13 სამარხებისა და ე.წ. საკულტო მოედნის მონაცემები. №13 სამარხი ყველაზე ადრეულია საირხეში გათხრილ კომპლექსებს შორის და იგი ძვ.წ. V საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება [მახარაძე, წერეთელი 2007: 101] მრავალრიცხოვან მონაპოვარს შორის ყურადღებას იქცევს ოქროს საკერებელი ფირფიტა [სურ. 1- 2.] და ვერცხლის სურა [სურ. 3], რომელსაც ე.გიგოლაშვილი მცირეაზიურ (ლიდიურ) ნაკეთობად განიხილავს. თუმცა, არ გამოირიცხავს მის ადგილობრივ დამზადებას აქემენიდური ხელოვნების მიბაძვით და ფიქრობს, რომ შესაძლოა ის ყოფილიყო პოლიტიკური ძღვენის ნაწილი, ან კოლხეთში დაკვეთით შესრულებული ნივთი [გიგოლაშვილი 2005: 61].

ჩვენ ამჯერად გავინტერესებს არა თვითონ ნივთების გარეგნული ფორმა, არამედ მათზე გადმოცემული სიუჟეტები. ორივე არტეფაქტზე ანალოგიური სცენაა წარმოდგენილი. ესენია ხარისა და ლომის ანტითეზური

გამოსახულებები. ორივე ნივთის სიუჟეტი ერთი და იგივე შინაარსისაა – ლომი ამარცხებს ხარს. ცხოველთა ბრძოლის თემატიკა ფართოდაა გავრცელებული ძველი წინა აზიისა და შუამდინარეთის ხელოვნებაში, მაგრამ აქემენიდურ ირანში მან ახალი, ასტროლოგიური, მნიშვნელობა შეიძინა და აღიქმებოდა გაზაფხულის ბუნიობის სიმბოლოდ. თებერვლის დასაწყისში ირანის მეფეთა სასახლეებიდან კარგად ჩანდა, როგორ გადაეფარებოდა და როგორ “კლავდა” ხოლმე ლომის თანავარსკვლავედი ხარისას. ამ დროს კი იწყებოდა ახალი სამინათმოქმედო წელი [Hartner 1965: 11], აქემენიდურ ირანში ეს მოტივი აღიქმებოდა როგორც ზოროასტრული კალენდრის უმთავრესი დღე და უპირველესი რელიგიური დღესასწაული, როდესაც ხდებოდა შაჰის საზეიმო კორონაცია. ამიტომ ლომის მიერ ხარის დამარცხება გაიგივებული იყო სამხედრო და პოლიტიკური ძლიერებასთან და წარმოადგენდა ძლევამოსილების სიმბოლოს. კოლხეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარში საირხის გარდა ხარისა და ლომის ბრძოლის სიუჟეტი წარმოდგენილია ვანის ძვ.წ. V საუკუნის შუა ხანებით დათარიღებულ ოქროს დიადემაზეც [ლორთქიფანიძე 1972: 11]. ძნელია დაბეჯითებით მტკიცება იმისა, თუ რა სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდათ ვანის დიადემაზე, საირხის ფირფიტასა და სურაზე გადმოცემულ სიუჟეტებს, მაგრამ ერთი რამ აშკარად ნათელია, რომ მათი სახით საქმე გვაქვს ირანის რელიგიისა და ხელოვნების პირდაპირ გავლენასთან. ვანის დიადემის ადგილობრივი, კოლხური წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს, რადგან ასეთი სახის თავსამკაული საერთოდ უცნობია კოლხეთის ფარგლებს გარეთ და მხოლოდ ვანსა და საირხეშია აღმოჩენილი [ბრაგვაძე, წერეთელი 1999: 38-46]. რაც შეეხება საირხის ოქროს ფირფიტასა და ვერცხლის სურას, არ გამოირიცხება არც ერთი ვარაუდი. შესაძლოა ისინი ადგილობრივი ნაწარმი იყოს, ან მოტანილი ირანიდან. თუ საირხული ცალები ადგილობრივი, კოლხური ნიმუშებია, მაშინ სწორედ ამ ვითარების გათვალისწინებით უფრო იზრდება მათი მეცნიერული მნიშვნელობა, რადგან კოლხმა იუველირებმა მათზე (ისევე როგორც ვანის დიადემაზე) გამოსახეს ირანული სიუჟეტი და ისიც ცხადია, რომ ოსტატები ამ შემთხვევაში ვილაცის, ანუ ამ ნივთების მფლობელთა

დაკვეთას ასრულებდნენ. აღნიშნულ თემას ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდები, რადგან ასეთი ჰიპოთეზის მართებულად გააზრებისთვის საჭიროა შევეხოთ საირხეში აღმოჩენილ კიდევ სამ ნივთს, ცხენის საშუბლე ოქროს მედალიონებს №8 სამარხიდან [სურ.4], №1 სამარხში აღმოჩენილ ოქროს საყურეს [სურ. 5] და საკულტო მოედანზე დაფიქსირებულ მინის ფიალას [სურ. 6].

საქართველოს ტერიტორიაზე აქემენიდური პერიოდის სულ ორი მინის ფიალაა აღმოჩენილი. ერთი მათგანი მიკვლეულია ალგეთში [საგინაშვილი, გაგოშიძე 1973: 84-92], ხოლო მეორე—საირხეში. სათანადო გამოკვლევით დადგენილია, რომ საირხის ფიალა ძვ.წ. V საუკუნის შუა ხანებით თარიღდება და საქართველოში გამოვლენილი მინის უძველესი ნიმუშია [საგინაშვილი, მახარაძე 1999: 47-50]. როგორც აღინიშნა, მინის ფიალა აღმოჩნდა სამარხებთან გამართულ საკულტო მოედანზე და ეს ძალიან მნიშვნელოვან მომენტად გვეჩვენება, რადგან შემდეგი განსახილველი არტეფაქტები, აჭურამაზდას გამოსახულებიანი ოქროს მედალიონები, რომლებიც საირხის გარდა საქართველოს სხვა არც ერთ არქეოლოგიურ ძეგლზე არ არის მიკვლეული, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძვ.წ. V–IV საუკუნეების კოლხეთის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესახებ. ზოროასტრიზმის მთავარი ღვთაება აჭურამაზდა საკმაოდ პოპულარული კულტი იყო ძველ საქართველოში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც აღნიშნულია, რომ იბერიის სამეფოს უპირველესი ღვთაება არმაზი სხვა არაფერია, თუ არა აჭურამაზდას ადგილობრივი ვარიაცია [გველესიანი 2000: 49-60]. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ, რომ ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის (ქართლის ცხოვრების) თანახმად, ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა არმაზი უმთავრეს კერპად იმის გამოც აქცია, რომ მისი სახელი სპარსულად არმაზს ნიშნავდა [ლეონტი მროველი 1955: 23]. ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით არც თუ ძნელი უნდა იყოს მსგავსება აჭურამაზდას, არმაზს და ფარნავაზს შორის. უკვე აღინიშნა, რომ საირხის სამაროვანზე სამარხების გარდა განმედილი იქნა საკულტო მოედანიც, სადაც მრავლად აღმოჩნდა დამწვარი ხის (წაბლის) ნაშთები. დამწვარი ხის ფრაგმენტებთან ერთად შემორჩენილი იყო

სხვადასხვა შესანიშნავი ნივთები, მათ შორის მინის ფიალის ფრაგმენტებიც. ეჭვს გარეშეა, რომ საირხელების დაკრძალვის რიტუალში ცეცხლს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. ცეცხლის და აჭურამაზდას გამოსახულების აღმოჩენის ფაქტები იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ ძველ საირხეში აქემენიდური ირანის ოფიციალური რელიგია ზოროასტრიზმი უცნობი მოვლენა არ იყო. კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია დაბეჯითებით იმის მტკიცება, რომ კოლხეთის ამ ნაწილში ირანული რელიგია ოფიციალური სახით არსებობდა თუ არა, მაგრამ ერთი რამ ეჭვს მაინც არ უნდა ინვევდეს. ჩემი აზრით, ძვ.წ. V–IV საუკუნეების საირხეში და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთში საქმე უნდა გვექონდეს ზოროასტრიზმის რალაც ადგილობრივ გამოვლინებასთან, რადგან კლასიკური მაზდეანობისთვის წარმოუდგენია მიცვალებულის დამარხვა მიწაში. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მიწა, წყალი და ცეცხლი აჭურამაზდას სამი წმინდა გამოვლინებაა და კატეგორიულად მიუღებელია მიცვალებულის სხეულის, როგორც უწმინდური სუბსტრატის შეხება მათთან.

კიდევ ერთი არქეოლოგიური არტეფაქტი, რომელიც აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთს შორის ურთიერთობას ადასტურებს, არის საირხის №1 სამარხში აღმოჩენილი ძვ.წ. IV საუკუნის საყურე [სურ. 5]. ასეთი ტიპის სამკაული სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება აქემენიდური ხელოვნების ტიპიურ ნიმუშებად და საკმაოდ რაოდენობითაა გამოვლენილი სუზასა და პასაგრადეში [Stro-nach 1973:168-178]. საირხე საქართველოში მეორე პუნქტია, სადაც ეს საყურეები იქნა აღმოჩენილი. კიდევ ერთი წყვილი მსგავსი საყურე დასტურდება ე.წ. “ახალგორის განძში” [ლორთქიფანიძე 2003: 31].

როგორც მოხმობილმა მასალებმა აჩვენა, კოლხეთში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნიმუშები (ოქროს და ვერცხლის ნაწარმი) მიეკუთვნება ირანულ სამყაროს. ამ ორი ცივილიზაციის ინტენსიურ კონტაქტებზე მეტყველებს ასევე ყოველდღიური საყოფაცხოვრებო ნივთების ძალიან ხშირი აღმოჩენის შემთხვევები საქართველოს ძვ.წ. V–IV საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე. მხედველობაში მაქვს ჩვეულებრივი თიხის ჭურჭელი, რომელიც გარეგნული ფორმითა და შემკულობის მანერით აშკარად განსხვავდე-

ბა ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმისაგან. ესაა ნითლად მოხატული დოქები, რომლებიც საქართველოს უკვე არაერთ არქეოლოგიურ ძეგლზეა მიკვლეული და მათი აღმოჩენების გეოგრაფიული არეალი მოიცავს თითქმის მთელ შიდა ქართლს, ქვემო ქართლს, მესხეთს, იმერეთს [Нариманишвили 1991: 79-102] და მათი ირანული წარმომავლობა მკვლევართა შორის ეჭვს არ იწვევს. კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლებიდან ასეთი ტიპის დოქები აღმოჩენილია ვანში [Lordkipanidze 1996: ტაბ.72. სურ.4], ძვერში [ბრაგვაძე 2003: 89], საირხესა [ნადირაძე 1990: 77], და ითხვისში [სურ. 10] [გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006: 43-44]. რა თქმა უნდა, მოხატული დოქების ასეთი მრავალრიცხოვანი აღმოჩენის შემთხვევები გვაფიქრებინებს, რომ მათ ჰქონდათ ყოველდღიური, პრაქტიკული გამოყენება და ისინი კოლხეთის ტერიტორიაზე, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, მოხვდა ირანსა და ქართულ სახელმწიფოებს შორის ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად.

ამავე კონტექსტში უნდა განვიხილოთ ფიჭვნარში ბერძნულ სამაროვანზე აღმოჩენილი აქემენიდური წარმომავლობის სანელსაცხებლე Kohl-Tube, რომელიც ა.კახიძის აზრით, აქ უნდა მოხვედრილიყო აღმოსავლეთ საქართველოდან, რასაც ავტორი უკავშირებს კლასიკურ და ელინისტურ ხანაში ქართლის რეგიონებსა და ირანულ სამყაროს შორის არსებულ მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს [კახიძე 2008: 53]. საქართველოში აღმოჩენილ Kohl-Tube-ების თემას საგანგებო გამოკვლევა მიუძღვნა მ.საგინაშვილმა, რომლის მოსაზრებითაც, ისინი ირანიდან თავდაპირველად ვრცელდება აღმოსავლეთ საქართველოში სახმელოთ გზით, ხოლო შემდეგ ხვდება კოლხეთის ტერიტორიაზე [საგინაშვილი 2000: 76].

საინტერესო სურათს იძლევა ძვ.წ. V-IV საუკუნეების კოლხური ოქრომჭედლობის ნიმუშები. კერძოდ, ვანში და საირხეში აღმოჩენილი ე.წ. ვერძისთავებიანი სამაჯურები (სურ.8) ა.ჭყონიას აზრით, დამზადებულია საკუთრივ კოლხეთში აქემენიდური მოდელის გამოყენებით [ჭყონია 2013: 117-121]. თუმცა, ამ სტილის აქემენიდური წარმომავლობა ეჭვსგარეშეა.

აქვე აღვნიშნავ, რომ საირხის მდიდრულ

სამარხები ზემოთ უკვე ნახსენები არტეფაქტების გარდა შეიცავს ძვ.წ. V-IV საუკუნეების ირანული წარმომავლობისა თუ აქემენიდური ხელოვნების მიბაძვით დამზადებულ ოქროსა და ვერცხლის ნიმუშებს. ბუნებრივია, თითოეული მათგანი ცალკე განხილვისა და კვლევის საგანია. ამჯერად მხოლოდ მათი ზედაპირული ჩამოთვლით შემოვიფარგლებით, რათა დაინტერესებულ მკითხველს შეძლებისდაგვარად ზუსტი წარმოდგენა შეექმნას კლასიკური ხანის საირხეში აქემენიდური ხელოვნებისა და ყოფითი კულტურისთვის დამახასიათებელი ნივთების რაოდენების შესახებ. აქვე იმასაც შევნიშნავთ, რომ ირანული წარმომავლობის ნიმუშები გამოვლინდა საბადურის გორის №1, 5, 8, 10 და 13 სამარხებში. ეს ნივთებია: ოქროს საკერებლები არწივებისა და იხვების გამოსახულებით (სამარხი №5) [მახარაძე, წერეთელი 2007: სურ. 9-10]; ჯიხვის მცირე ოქროს ქანდაკება-საკიდი (სამარხი №8) [მახარაძე, წერეთელი 2007: სურ. 89]; ოქროს ნახევარმთვარისებური საკიდი, ვერცხლის სურა, ვერცხლის ფიალა და ვერცხლის კოვზი (სამარხი №10) [მახარაძე, წერეთელი 2007: სურ. 27, 126, 127, 128]; ოქროს ყელსაბამი ვერძისთავების გამოსახულებით, ხარის თავის ოქროს საკიდი, ვერცხლის სურა, ვერცხლის ომფალოსიანი ორი ფიალა, ვერცხლის ოქროს ომფალოსიანი ფიალა, ვერცხლის ორი კოვზი (სამარხი №13) [მახარაძე, წერეთელი 2007: სურ. 33, 34, 149, 150, 157, 159, 160]; საკერებელი ფირფიტები არწივების გამოსახულებით (საკულტო მოედანი) [მახარაძე, წერეთელი 2007: სურ. 36]. წარმოდგენილი ნიმუშები შეიძლება არც თუ ისე მრავალრიცხოვანია, მაგრამ თამამად შეიძლება აღინიშნოს, რომ ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე საირხე გვევლინება ძველი კოლხეთის იმ მცირერიცხოვან არქეოლოგიურ ძეგლად, სადაც ირანული წარმომავლობის ორ ათეულზე მეტი ნივთია გამოვლენილი და ეს რეალობა მის მეცნიერულ მნიშვნელობას კიდევ უფრო აძლიერებს.

ამავე კონტექსტითაა განსახილველი მთისძირში აღმოჩენილი ირანული ტორევიტიკის მიბაძვით დამზადებული, ვერცხლის რიტონი [იხ. გამყრელიძე 1982: 73-80; Gamkrelidze 1998: 211-219; Гамкრелиძე 1992: 67-82] (სურ. 9). სოფ. მთისძირის სამარხში

შესაძლოა დაკრძალული ყოფილიყო საზოგადოებრივ იერარქიაში საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგომი წარჩინებული პირი, რომელიც ალბათ, მეორეხარისხოვან როლს არ ასრულებდა კოლხეთის სამეფოს ამ ნაწილის მართვა-გამგეობის საქმეში [Gamkrelidze 2009: 204-214].

დასაწყისში აღვნიშნეთ, რომ სავაჭრო კონტაქტების გარდა აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთს შორის უნდა არსებულიყო მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობაც. მართალია წერილობითი წყაროები ამ კუთხით ბევრს ვერაფერს გვეუბნება, მაგრამ ჩვენს განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური არტეფაქტები არ გამორიცხავენ ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას. უკვე აღინიშნა, რომ დარიოს I-ის მიერ გატარებული რეფორმების შედეგად ირანმა თავისი გავლენა განავრცო მისგან ჩრდილოეთით მდებარე მინა-წყალზეც, მათ შორის ქართული ტომებით დასახლებულ ტერიტორიებზეც. საგულისხმოა, რომ კოლხეთში სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ემთხვევა ირანში დარიოს I-ის მეფობის ხანას. სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩამოყალიბებულია აზრი, რომ კოლხეთში სახელმწიფო შეიქმნა ძვ.წ. VI საუკუნეში და ამ სამეფოს აღმავლობის პერიოდად მიჩნეულია ძვ.წ. VI–IV საუკუნეები [ინაძე 1961: 783-790], ანუ აქემენიდური ირანის ძლიერების ხანა. ბუნებრივია, სახელმწიფო ორგანიზაცია გულისხმობდა ქვეყნის მართვა-გამგეობის მონესრიგებას და ადმინისტრაციული ერთეულების შექმნასაც. ძველი ბერძენი გეოგრაფოსისა და ისტორიკოსის სტრაბონის ცნობით, კოლხეთის სამეფო დაყოფილი ყოფილა სკეპტუხიებად [Strabo. X.12]. სკეპტუხია იყო ტერიტორიულ პრინციპზე შექმნილი ადმინისტრაციული ერთეული და მას სათავეში ედგა სკეპტუხი, რომელიც კოლხეთის ცენტრალური ხელისუფლების მხრიდან აღჭურვილი იყო საგანგებო საერო და სასულიერო უფლებებით. კოლხეთის არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით არავინ დაობს იმის შესახებ, რომ ძვ.წ. V–IV საუკუნეებში ვანი და საირხე წარმოადგენდნენ სწორედ სკეპტუხიის მთავარ ცენტრებს და ის მდიდრული სამარხებიც, რომლებიც შესწავლილია ამ ორ პუნქტში, სწორედ სკეპტუხთა საკუთრებაა [ბრაგვაძე 1998: 67-68]. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ, რომ დარიოს I-ის

რეფორმების შედეგად ირანის იმპერიაში შეიქმნა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულები სატრაპიები. მართალია, სატრაპია გაცილებით ფართო მინა-წყლის მომცველი ერთეული იყო სკეპტუხიასთან შედარებით, მაგრამ ორივე მათგანს საფუძვლად ედო ერთი და იგივე პრინციპი – გარკვეული ოლქის მართვა-გამგეობა და სახელმწიფოს ინტერესის დაცვა. ძველი კოლხეთის ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ სტრაბონის უაღრესად ზოგადი ცნობის გარდა, სხვა არავითარი გადმოცემა არ გავაჩნია, მაგრამ ამ შემთხვევაში შეიძლება გარკვეული დახმარება გავგინიოს ცოტა მოგვიანო ხანის ქართლის (იბერიის) სამეფოში მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა ანალოგიურმა ღონისძიებამ. “ქართლის ცხოვრების” საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, ფარნავაზმა სამეფო დაყო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად, საერისთაოებად და რაც ყველაზე ნიშანდობლივია, მან ეს რეფორმა გაატარა და სამეფო მოაწყო “სპარსთა სამეფოს მსგავსად” [ლეონტი მროველი 1955: 23]. ანუ სახელმწიფოს მოწყობის ირანული მოდელი ქართლის (იბერიის) სამეფოში ამოქმედდა აქემენიდების სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ, ძვ.წ. III საუკუნეში. ჩემი აზრით, ეს მეტად საყურადღებო გადმოცემაა, რადგან კარგად წარმოაჩენს, რომ ირანში შემუშავებული და განხორციელებული რეფორმები ამ სამეფოს შემდეგაც აქტუალური და მისაბაძი იყო. “ქართლის ცხოვრების” ამ გადმოცემაში სხვა მნიშვნელოვანი მომენტის დანახვაც შეიძლება. კერძოდ კი ის, რომ შედარებით გვიან წარმოქმნილი მეორე ქართული სამეფო (ქართლი-იბერია) პირადად იმეორებს სახელმწიფო მოწყობის იმ სისტემას, რომელიც არსებობს კოლხეთში. იზადება კითხვა, რატომ ან ვისი მიზანით შეიქმნა კოლხეთში სკეპტუხიები და სინამდვილეში რა ენოდეობდა ამ ერთეულებს. სტრაბონი კოლხეთის ტერიტორიული ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინად ბერძნულ სიტყვას, სკეპტუხიას იყენებს. ცხადია, მისი ინტერესის საგანი ვერ იქნებოდა სკეპტუხიის შესაბამისი ირანული ან საკუთრივ კოლხური ტერმინის გამოყენება და როგორც ჩანს, მან ეს შესატყვისები არც იცოდა. ამიტომ შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი იმასთან დაკავშირებით, რომ იმას რასაც სტრაბონი სკეპტუხიად

მოიხსენიებს, სინამდვილეში სულ სხვა სახელი ერქვა და იგი უკავშირდებოდა ირანულ ონომასტიკონს, რადგან მიმაჩნია, რომ კოლხეთში სკეპტუხები სწორედ ირანის სამეფო კარის უშუალო ჩარევით უნდა შექმნილიყო. მეტიც, კვლევის ამ ეტაპზე ვვარაუდობ, რომ თვით სახელმწიფო ორგანიზაციის ჩამოყალიბება კოლხეთში პირდაპირ უკავშირდება ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ ინტერესებს კავკასიაში. ჰეროდოტე დანვრილებით აღწერს იმ ბრძოლებს, რომელსაც დარიოს I აწარმოებდა მომთაბარე სკვითებთან. ეს მომთაბარეები დიდ პრობლემებს უქმნიდნენ მეზობლებს და მათ შორის ირანსაც. როგორც ჩანს, ირანის სამეფო კარს კავკასიაში სჭირდებოდა დასაყრდენი ძალა, რომლის მეშვეობითაც შეძლებდა სკვითებისა და შემდეგში სარმატების თავდასხმების აცილებას. ვინაიდან კოლხეთი უშუალოდ ემიჯნებოდა კავკასიონის ქედს, საჭირო იყო აქ მძლავრი სახელმწიფო ორგანიზაციის არსებობა, რათა მყარად ჩაკეტილიყო კავკასიონის გადასასვლელები და ამ მომთაბარე ტომების შემაკავებელ ძალად სწორედ ირანის მეგობარი სახელმწიფო კოლხეთი უნდა ქცეულიყო. ამდენად, ძლიერი და სახელმწიფოებრივად კარგად ორგანიზებული კოლხეთი ირანის ინტერესსაც წარმოადგენდა, რადგან ეს კარგ გარანტიას ქმნიდა ჩრდილოეთიდან ირანზე თავდასხმების შესაკავებლად. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, არ გამოირიცხება ვარაუდი, კოლხეთის სახელმწიფოს შექმნაში ირანის აქტიური როლისა და უშუალო მონაწილეობის შესახებ, რადგან საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისთვის ირანს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთიანი და ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება უფრო აწყობდა, ვიდრე ცალკეული სუსტი ტომობრივი გაერთიანებები. ამიტომ ჰგავს ასე კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაცია აქემენიდური ირანისას. ახლა ძნელია გადაჭრით იმის მტკიცება, კოლხეთის ადმისტრაციული ერთეულების მმართველები (სკეპტუხები) იყვნენ ირანელი მოხელეები, თუ ადგილობრივი წარჩინებული პირები. არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით, მეორე შემთხვევა უფრო სარწმუნო ჩანს, რადგან ადგილობრივი დანიანურებული პირების აღჭურვა საგამგეო ფუნქციებით უფრო მისაღები იქნებოდა ირა-

ნისთვისაც და ეს კოლხეთის მოსახლეობის უკმაყოფილებასაც არ გამოიწვევდა. და რაც არანაკლებ ნიშანდობლივი ფაქტია, ვანის და საირხის დიდებულთა დაკრძალვის რიტუალის შესწავლით ირკვევა, რომ ეს პირები არ არიან ირანის ოფიციალური რელიგიის, ზოროასტრიზმის მყარი მიმდევრები, თუნდაც იმის გამო, რომ მინაში იმარხებიან და სხვებსაც აძლევენ ამის უფლებას, მაგრამ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საირხეში და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთში, საქმე გვაქვს მაზდეანობის რაღაც ლოკალურ ვარიანტთან. შემთხვევითი არც ის გვეჩვენება, რომ აქემენიდების სახელმწიფოს დამხობის შემდეგ, საირხის სკეპტუხთა შტოც არსებობას წყვეტს. საირხის სამაროვანზე ყველაზე გვიანდელი მდიდრული სამარხი ძვ. IV–III საუკუნეთა მიჯნას ეკუთვნის [ნადირაძე 1990: 84], ანუ იმ ეპოქას, როდესაც აქემენიანთა დინასტიამ არსებობა დაასრულა. ძვ.წ. IV–III საუკუნის მიჯნის შემდეგ საირხეში მდიდრული სამარხები საერთოდ ქრება. სამეცნიერო ლიტერატურაში კი ეს მოვლენა დაკავშირებულია სკეპტუხთა შტოს პოლიტიკური და სოციალური კონტინუიტეტის დაკარგვასთან [ბრაგვაძე 1998: 73]. ყოველივე ამ მსჯელობიდან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ საირხეში აღმოჩენილი ირანული არტეფაქტები შეიძლება განვიხილოთ როგორც სამხედრო-პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური ურთიერთობების შედეგი. ირანის მეფეები და სატრაპები კოლხეთის სკეპტუხებს, როგორც საკუთარ ქვეშევრდომებსა და მოკავშირეებს, ერთგულების ნიშნად უგზავნიდნენ ძვირფას ძღვენს და სწორედ ამ ძღვენის ნაწილია, ჩემი აზრით, საირხის სამარხებში (ისევე როგორც ვანის სამარხებში!) შემორჩენილი აქემენიდური წარმომავლობის ოქროსა და ვერცხლის მაღალმხატვრული ნიმუშები.

წინამდებარე სტატიის თემა და სათაური თავისთავად გვიბიძგებს, პასუხი გავცეთ კითხვას, რომელიც აუცილებლად გაუჩნდება მკითხველს: იყვნენ თუ არა აქემენიდები კოლხეთში? ჩვენი ცოდნის ამ ეტაპზე მათი უშუალო ყოფნა კოლხეთში არ დასტურდება და თუ ძვ.წ. V–IV საუკუნეების ზოგად ისტორიულ ვითარებას გავითვალისწინებთ, აქ მათი ყოფნის საჭიროება არც იყო. უკვე აღინიშნა, რომ დასავლეთ საქართველოში

ირანი საკუთარ პოლიტიკას ახორციელებდა მათ სამსახურში მდგარი ადგილობრივი მოხელეების (სკეპტუხების) მეშვეობით; ანუ კოლხეთი ისედაც წარმოადგენდა მათი სამხედრო-პოლიტიკური გავლენის ზონას და არ არსებობდა აქემენიდების ჯარის მუდმივად დგომის აუცილებლობა. ის მნიერი წერილობითი ცნობები, რომლებიც კოლხეთის შესახებ მოგვეპოვება, არსად გაკვრითაც არ ახსენებენ იმ ფაქტს, კოლხეთში ანტიირანული განწყობა არსებობდა. უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენები ყარაჯამირლის მიდამოებში (დასავლეთ აზერბაიჯანი) [Knaus, Gagoshidze, Babaev 111-112] ნათლად ადასტურებს, რომ სამხრეთ კავკასიაში ეს არის ერთად-ერთი პუნქტი, სადაც შეიძლება დანამდვილებით ყოფილიყო აქემენიდური ირანის დიდი მოხელის, სატრაპის, რეზიდენცია [Бабаев, Гагошидзе, Кнаусс 2009: 92-96]. კვლევის ამ ეტაპზე არ გამოვრიცხავთ ვარაუდს, რომ ირანის პოლიტიკა სამხრეთ კავკასიის რეგიონებში და მათ შორის, კოლხეთის სამეფოშიც, სწორედ აღნიშნული სასახლიდან ხორციელდებოდა.

ლიტერატურა:

ბრაგვაძე 1998. ზ. ბრაგვაძე, საირხე კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიის ცენტრი. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის “ნარკვევები” IV. თბ.1998.

ბრაგვაძე, წერეთელი 1999. ზ. ბრაგვაძე, მ. წერეთელი, კოლხურ დიადემებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის “ნარკვევები” V. თბ.1999.

ბრაგვაძე 2003. ზ. ბრაგვაძე, ძვერის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. საქ. მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ჟურ. “ძიებანი” №12. თბ.2003.

ბრაგვაძე 2009 ზ.ბრაგვაძე, აქემენიდური ირანი და ძველი კოლხეთი, Bulletin of the AGIBAS, №7, თბ.2009.

ბრაგვაძე 2011 ზ.ბრაგვაძე, აქემენიდური ირანის როლი ძველი კოლხეთის ისტორიაში, “საქართველო-ირანი; წარსულის გამოცდილება, სამომავლო პერსპექტივები” თეირანი 2011.

გაგოშიძე 1984. ი.გაგოშიძე, საქართველო ქრისტეშობამდე ძვ.V-I საუკუნეებში. რეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ. 1984.

გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006. ი.გაგოშიძე, ნ.გოგიბერიძე, გ.მახარაძე. ითხვისის სამაროვანი. არქეოლოგიური ჟურნალი. №4. თბ.2006.

გამყრელიძე 1982. გელა გამყრელიძე. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, მეცნ. აკად. გამომც. “მეცნიერება”, თბ., 1982.

გველესიანი 2000. მ. გველესიანი, არმაზის კერპის საკითხისათვის. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის “ნარკვევები” VI. თბ.2000.

გიგოლაშვილი 2005. ე.გიგოლაშვილი, ვერცხლის ჭურჭელი საირხიდან. ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №2. 2005

ინაძე 1961. მ.ინაძე, კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ.26. ნაკვეთი 6. თბ.1961.

კახიძე 2008. ამ. კახიძე, ირანული მინის ჭურჭელი ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს. ნეკროპოლიდან. ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №4. თბ. 2008.

ლეონტი მროველი 1955. ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. “ქართლის ცხოვრება” I. თბ.1955.

ლორთქიფანიძე 1972. ოთ. ლორთქიფანიძე. ვანის ნაქალაქარი, ვანი I, თბ.1972.

ლორთქიფანიძე 2003. ოთ. ლორთქიფანიძე, ახალგორის განძი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ჟურ. “ძიებანი” №11. თბ.2003.

მახარაძე, წერეთელი 2007. გ.მახარაძე, მ.წერეთელი. საირხე. თბ.2007.

ნადირაძე 1990. ჯ.ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბ.1990.

საგინაშვილი, გაგოშიძე 1973. მ. საგინაშვილი, ი. გაგოშიძე, ალგეთის ფიალა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის “მაცნე” ისტ., არქ., ეთნოგ. და ხელოვნების ისტორიის სერია, №4. თბ.1973.

საგინაშვილი, მახარაძე 1999. მ.საგინაშვილი, გ.მახარაძე, აქემენიდური ხანის მინის ფიალა საირხიდან, საკითხი, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის “ნარკვევები” V. თბ.1999.

საგინაშვილი 2000. მ.საგინაშვილი, მინის სანელსაცხებლების ოკლ-თუბე-ების გავრცელება საქართველოში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ჟურ. “ძიებანი” №5. თბ.2000.

სახოკია 2012. აქემენიდთა ძველსპარსული წარწერები. თარგმანი ძველსპარსულიდან მაია სახოკიასი. თბ. 2012.

ჭყონია 2013. ან. ჭყონია, ძველი კოლხეთის კონტაქტები აქემენიდურ სამყაროსთან (ოქროს სამაჯურები). ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №9. 2013.

Бабаев, Гагошидзе, Кнаусс 2009. И. Бабаев, Ю. Гагошидзе, Ф. Кнаусс, Раскопки дворцовых зданий ахеменидского времени вблизи селения Гараджамирли Шамкирского района Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен

знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н.э. Международный симпозиум. Баку. 2009.

Брагвадзе 2012. З. Брагвадзе, Иран при Ахеменидах и Древняя Колхида. "Культуры Степной Эвразии и Их Взаимодействие с Древними Цивилизациями". Санкт-Петербург 2012.

Гамкрелидзе 1992.– Гамкрелидзе Г., К Археологии долины Фасиса. Тбилиси.

Нариманишвили 1991. Г. Нариманишвили. Керамика Картли V-I вв. до н.э. Тб. 1991.

Gamkrelidze 1998. Gamkrelidze Gela, Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, Berlin, 1998, S. 211-219, 2 Abb.

Gamkrelidze 2009. Gamkrelidze Gela, TWO SILVER RHYTONS FROM WEST GEORGIA – COLCHIS (Mtisdziri and Gomi), Journal Iberia-Colchis, #5, Published by National Museum of Georgia Tb., 2009, pp. 204-214.

Knaus. Gagoshidze. Babaev. Florian Knaus, Iulon Gagoshidze, Ilias Babaev. A Persian Propyleion in Azerbaijan Excavations at Karacamirli. <http://www.pontos.dk/publications/books/bss-11-files/bss-11-knauss>.

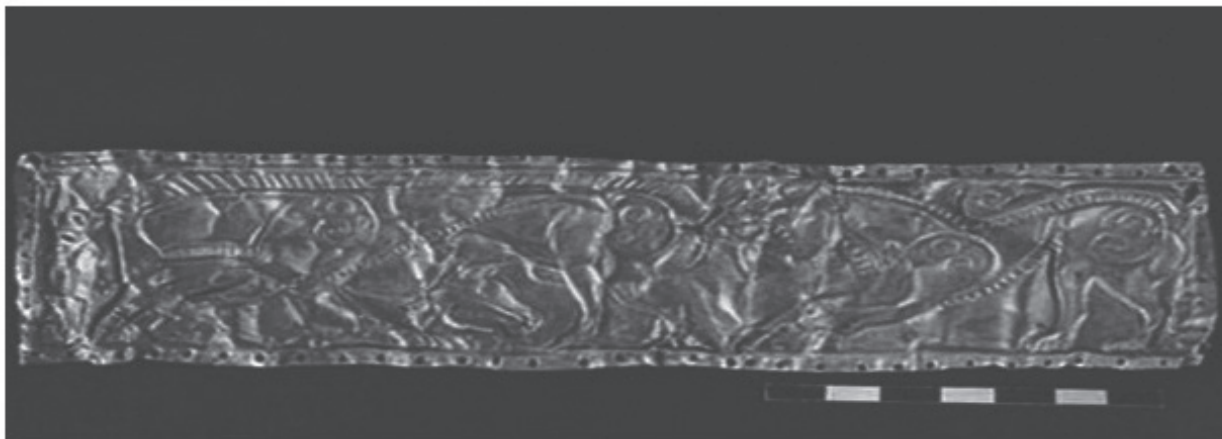
Lordkipanidze 1996. O. Lordkipanidze. Vani Ein Antikes Religioses Zentrum Im Lande Des Goldenen Vlieses (Kolchis). Mainz. 1996.

Hartner 1965. W. Hartner. The Earliest History of the Constellations in the Near East and the Lion-Bull Combat, JNES, XXIV, 1965, N1-2.

Stronach 1973. D. Stronach, Pasagradæ. A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963. Oxford. 1973.

სურათების აღწერილობა:

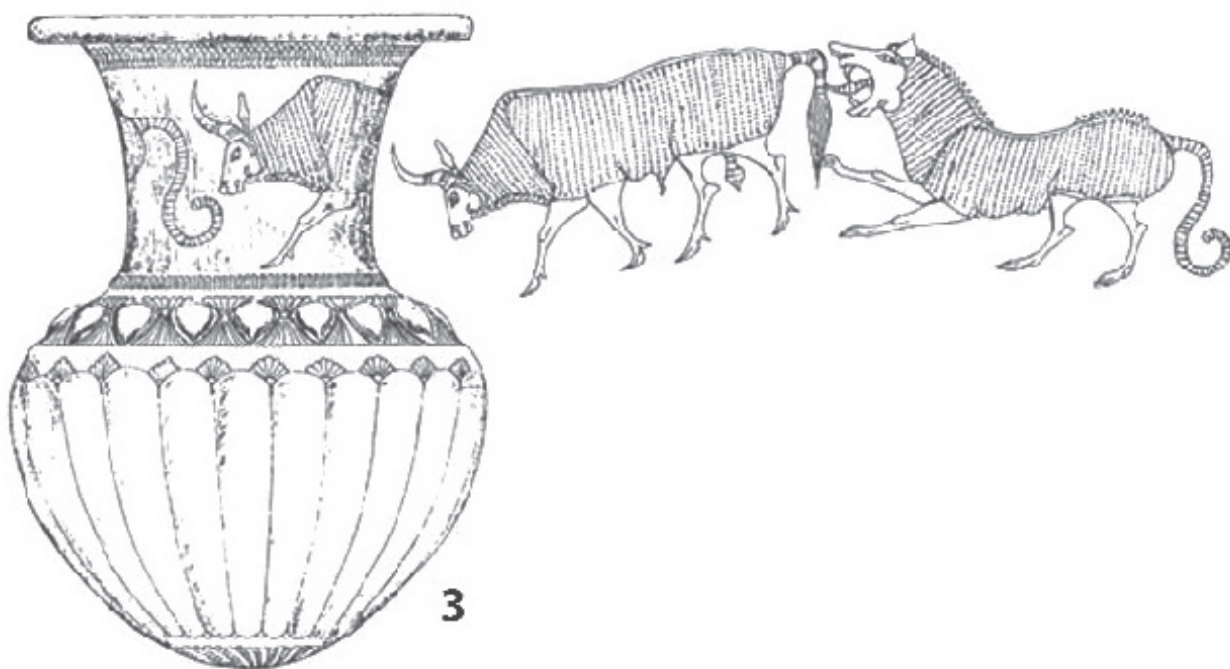
- სურ. 1. ოქროს ფირფიტა. ძვ.წ. V ს. საირხე.
- სურ. 2. ოქროს ფირფიტაზე გამოსახული ლომისა და ხარის ბრძოლის სცენის გრაფიკული ჩანახატი.
- სურ. 3. ვერცხლის ფიალა. ძვ.წ. V ს. საირხე.
- სურ. 4. აჭურამაზდას მედალიონები. ძვ.წ. IV ს. საირხე.
- სურ. 5. ოქროს საყურე. ძვ.წ. IV ს. საირხე.
- სურ. 6. აქემენიდური მინის ფიალა. ძვ.წ. V ს. საირხე.
- სურ. 7. აქემენიდური მინის ფიალის გრაფიკული ჩანახატი.
- სურ. 8. ოქროს ვერძის თავებიანი სამაჯური. ძვ.წ. IV ს. საირხე.
- სურ. 9. ვერცხლის რიგონი. ძვ.წ. IV ს. სოფ. მთისძირი, (გ. გამყრელიძის რეკონსტრუქცია).
- სურ. 10. მოხატული დოქი. ძვ.წ. IV ს. ითხვისი.

1

2

3

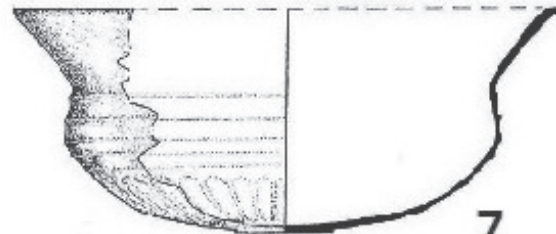
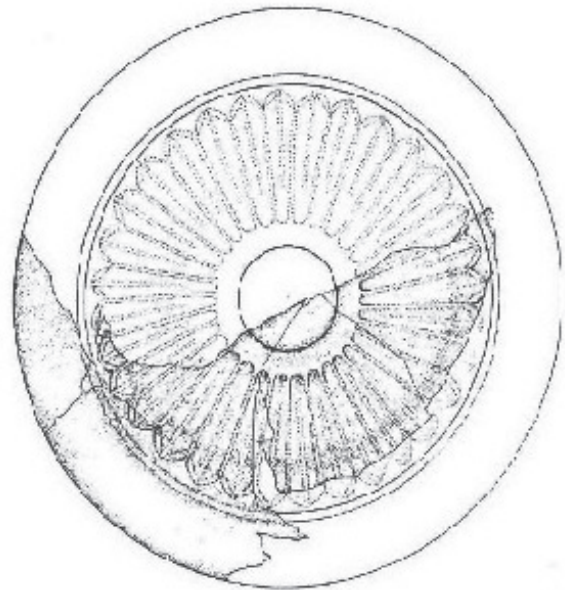
4

5

6

7

8

9

10

ორგანოფილქიანი ლუმელი

შიდა ქართლის გორანამოსახლარებზე და-
მონმებული სახლის სამშენებლო ტრადიცია და
ინტერიერის მოწყობის პრინციპი ანალოგებს
ჰპოვებს სამთავროს გვიანბრინჯაო-ადრერ-
კინის ხანის ნამოსახლარზე – სამთავრო I
გათხრილ სახლებში; ნახევრადმინური სახლის
კედლები ქვაბულის ზედაპირამდე ქვა-ტა-
ლახით იყო ნაგები; მიწის ზევით კი, სავარაუ-
დოდ, ორმხრივ თიხალესილი ხე-ლასტის კე-
დლებით იქნებოდა დასრულებული. ხის ძეღე-
ბზე განყოფილი, თიხატყეპნილი, ბანური სახუ-
რავი კედლებს, პილასტერებსა და შუა ბოძზე
ან ბოძების რიგზე გადებულ თავხეს ეყრდ-
ნობოდა. იატაკი უმთავრესად თიხატყეპნილი
ჰქონდა. სახლები მეტწილად ერთი, იშვიათად
ორსენაკიანი (№№ 1,3) იყო. ძირითადი სათავ-
სის ზურგის მარცხენა კუთხეში გვხვდება ორ-
განყოფილებიანი ლუმელი, მისგან მარჯვნივ –
ეთნოგრაფიულ ყოფაში ცნობილ “ანგელოზის
კუთხეში” [ჩიტაია გ. 1951: 376] კი საკუთხე-
ველი. საკუთხეველის წინ, სახლის (№№ 1,2,5)
მარჯვენა მხარეს მართავდნენ ქვის ფილებით
მოზღვავებულ საქონლის სადგომს – ბაგა-სა-
ნერწყულიან ზღვეს. სახლებისათვის დამახა-
სიათებელი იყო აგრეთვე სამეურნეო ორმო,
კერა, მერხი, თახჩა-თაროები და სხვ. სახეზეა
გარკვეული სამშენებლო ტრადიცია, ინტერიერ-
ის განყოფილის მყარად ჩამოყალიბებული პრინ-
ციპი და სავალდებულო ელემენტები (ტაბ. I^{1,6}).

სამთავროს სახლის (№№ 1,2,4,5,6,7) ინ-
ტერიერის ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტია
ორგანოფილქიანი ლუმელი¹, რომელიც
უმეტესად ზურგის მარცხენა კუთხეში (№№
1,2,5,6) გვხვდება (ტაბ. I¹⁻⁶). მარცხენა კუთხი-
დან ლუმელის ოდნავ წინ ან მარჯვნივ გადაწ-
ევის ფაქტი ცნობილია ხოვლეგორის ე. წ.
“მზიანი” ნაგებობის D ოთახის [მელითაური კ.
1973: გვ. 3,4], ნარეკვავზე 1983 წელს გათხრი-
ლი მეორე სახლისა [სადრადე ვ, დავლიანიძე რ.
1983: გვ. 4] და სამთავროს მეოთხე და მეშვიდე
სახლის მაგალითზე. მსგავსი შემთხვევები იშ-

ვიათია.

ლუმელს თაღოვანი გადახურვა, მარცხნივ
საცხოობი და მარჯვნივ საცეცხლე განყოფილე-
ბა, ერთი (№№ 4,5,7) ან ორი (№№ 1,2) სანაცრე
და საცხოობის ჩამოსწვრივ (№№ 1,2), კედელზე
ამოკვეთილი, პატარა ნიში (გამოღრმავებუ-
ლი ადგილი კედელში, რისამე შესადგმელად)
[ქეგლ. 1986: 359] ჰქონდა (ტაბ. I^{2,3,6}) [აფაქიძე
ა. და სხვ. 1978: გვ. 112,115]. ასეთი ნიში დამ-
ახასიათებელი ყოფილა ხოვლეგორის ე.წ.
“ხახალიანი” ნაგებობისა [მელითაური კ. 1973:
გვ. 1,2] და ნარეკვავის (თახჩა?) ნამოსახლარზე
გათხრილი ორი სახლის (№№ 1,2) [აფაქიძე ა.
და სხვ. 1978: გვ. 145,146, სურ. 29,353,355,356]
ლუმელისათვის.

მე-2 სახლის ლუმელს საცეცხლეს ზურგ-
თან პატარა თარო, ხოლო იატაკზე, ძირი-
თად სანაცრესთან დაკავშირებული, ნაცრის
გამოსაყრელი – სასულე ხვრელი ჰქონდა
(ტაბ. I^{2,3}) [აფაქიძე ა. და სხვ. 1978: გვ. 115-116;
Гиунашвили Г.Д, Мелитаури К.Н. 1979: стр. 505-
508]. ასეთი პატარა თარო ჰქონდა არადეთის
ორგორის ჩრდილოეთის გორის ლუმელიანი
სათავსისა [გაგომიძე ი. და სხვ. 1986: გვ.57-58,
სურ. 1] და ნარეკვავზე 2000 წელს გათხრილი
№2 სახლის (კალანდაძისგორა III, II ტერასა;
ძვ.წ. VIII-VI სს.) ლუმელის საცეცხლეს, რო-
მელიც გამთხრელებმა “შემის დასაწყობად
და ცეცხლის სწრაფად გასაღვივებლად” გა-
კეთებულად მიიჩნიეს [აფაქიძე ა. და სხვ. 2001:
გვ. 6-8]. საგულისხმოა სულხან-საბასეული
განმარტება სიტყვისა – კერა მუგუზის თა-
ვის სადები, მუგუზის თავის დასადებელი
(მუგუზი ცეცხლკიდეებული, ცეცხლიანი შეშა)
[ორბელიანი სს. 1949: 366,526]; მუგუზალი (მუ-
გუზისა) ცეცხლმოკიდეებული შეშა [ქეგლ.
1986: 343].

საკუთრივ ნაცრის გამოსაყრელი - სა-
სულე ხვრელები დამონმებულია ხოვლეგორის
“ხახალიანი” ნაგებობის (ძვ.წ. XIII ს) [მელითაუ-
რი კ. 1973: 1], არადეთის ორგორის ჩრდილო-
ეთის გორის ლუმელიანი სათავსის (ძვ.წ. IX-VII
სს) [გაგომიძე ი. და სხვ. 1986: გვ.57-58, სურ. 1]²,

1 . “ლუმელი არს პურის საცხოობი” [ორბელიანი სს.
1949: 312-313]; “ლუმელი კედელთა შინა კამაროსანი
საცეცხლე პურთა საცხოობელად და საჭმელთა
შესანველად” [იქვე: გვ. 67, იხ. “საცეცხლე”].

2 . არადეთის დედოფლის გორის ლუმელის

ნარეკვავის: 1976 წელს გათხრილი პირველი და მეორე სახლის (კალანდაძისგორა I; ძვ. ნ. VII-VI სს) [აფაქიძე ა. და სხვ. 1978: გვ. 144-146; დავლიანიძე რ, სადრაძე ვ. 1993: 7,10-11,25-26; ტაბ. V_{1,2-5}], 1983-1988 წწ. გათხრილი №3 სახლის (კალანდაძისგორა II) [დავლიანიძე რ, სადრაძე ვ. 1993: 7,14; ტაბ. XIV_{1,2}], 2000 წელს გათხრილი №2 და №3 სახლის (კალანდაძისგორა III, II ტერასა; ძვ. ნ. VII-VI სს) [აფაქიძე ა. და სხვ. 2001: გვ. 6-10; ტაბ. II,III,XI] ლუმელის საცეცხლეზე. სხვებისაგან განსხვავებით, ნარეკვავზე 2000 წელს გათხრილი №3 სახლის ლუმელის სანაცრე ხვრელი ჩაჭრილი იყო საცეცხლეს პირთან და გადიოდა ლუმელზე, საცეცხლეს წინ, მიშენებულ სანაცრე ორმოში. ლუმელს არა ჰქონდა გვერდითი დიდი სანაცრე ორმო [აფაქიძე ა. და სხვ. 2001: 9-10, ტაბ. I-III,XI]. საცეცხლედან დიდ სანაცრეში ნაცრის გადატანის ეს წესი ძველთაგანვე ყოფილა ცნობილი და გვიანაც არაერთხელ გამოუყენებიათ³.

სამთავროს ლუმელებისათვის დამახასიაღებელი იყო ოთხკუთხა (№2), ნახევრადოვალური (№4), სეგმენტური (№5) და ოთხკუთხა კუთხეებმომრგვალებული (№7) სანაცრეები.

მეშვიდე სახლის დაზიანებული ლუმელის მაგალითზე გაირკვა, რომ ქვატეხილითა და თიხით აშენებულ ბაქანზე მარცხენა – საცხოების მხარეს, თიხაში შერეული კერამიკის ნატეხებით, ქმნიდნენ ე.წ. თერმოსაიზოლაციო ფენას. ამ ხერხით ლუმელი დიდხანს ინარჩუნებდა სიმხურვალეს. იგივე ქმედება იწვევდა საცეცხლესთან შედარებით, საცხოების ზედაპირის ამალღებას. ორივე განყოფილების ზედაპირს, პერიოდულად, თიხის ახალი ფენით ლესავდნენ და ანახლებდნენ (ტაბ. I^{4,5}).

გახურებისას ცეცხლს ანთებდნენ ლუმელის ორივე განყოფილებაში. გახურების შემდეგ, ნაღვერდალი გადაჰქონდათ ღრმა საცეცხლეში და იქ შემის პერიოდული შემატე-

ბით ლუმელში ინარჩუნებდნენ სასურველ ტემპერატურას. გახურებული საცხოები კი “პურთა საცხოებელად და საჭმელთა შესანველად” მზად იყო.

საქართველოში პირველი ორგანოფილებიანი ლუმელი ცხინვალის ნაცარგორის (1945-48 წწ) II ფენის შენობათა ზოგ ნანგრევთან და III ფენის №5 სენაკის მარცხენა კუთხეში აღმოჩნდა. მაშინ, გ. გობეჯიშვილმა, სენაკის ინტერიერის ეს კონკრეტული ელემენტი საკურთხევლად მიიჩნია და აღწერა როგორც ოთხკუთხედი საკურთხეველი [გობეჯიშვილი გ. 1951: 246,255-257, IV₂,XIV₁].

შემდგომი კვლევა-ძიების შედეგად გაირკვა, რომ შიდა და ქვემო ქართლის, მათ შორის ნალკა-თრიალეთისა და ჯავახეთის, ბრინჯაორკინის ხანის და შემდგომი პერიოდის ნამოსახლარებზე გათხრილი სახლების ინტერიერისათვის, ახ.წ. VI საუკუნის ჩათვლით, დამახასიათებელი ელემენტია ორგანოფილებიანი ლუმელი. მსგავსი ორგანოფილებიანი ლუმელი უკვე აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს, ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასიის (დაღესტანი), აზერბაიჯანისა და ჩრდილო-დასავლეთი ირანის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე.

საქართველოში, ახალციხის ამირანის გორის ადრებრინჯაოს ხანის – ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული ნამოსახლარის ცხოვრების მეორე და ბოლო პერიოდის, შესაბამისად XIII და XXII სათავსოში აღმოჩნდა ორგანოფილებიანი პურის საცხოები ლუმელი, რომელიც მცირე სიმაღლის თალით უნდა ყოფილიყო გადახურული. აბაზანისებური “ლუმელი” XIII ნაგებობის უკანა მარცხენა, დასავლეთის, კუთხესთან იყო გამართული. ორივე შემთხვევაში ლუმელი და კერა თანაარსებობდა [ჩუბინიშვილი ტ. 1963: 32-35, 64-65, 88, სურ. 6,7¹; Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 64-66, 92-93; ტაბ.II¹]. საგანგებოდ ჩაჭრილ გრუნტზე გამართული, 20-54 მ² ფართის მქონე ქვის სწორკუთხა ფორმის, ბანურ-გადახურვიანი ნაგებობები ფასადით სამხრეთით ან სამხრეთ-აღმოსავლეთით იყო მიმართული. ფასადისაკენ ოდნავ დაქანებული თიხალესილი იატაკის ცენტრში სხვადასხვა ტიპის თიხის კერები გაუმართავთ. ზოგ შენობაში იყო ლუმელი, ზოგში ზურგის კედელთან გამართული ტახტისებური შემალღება, იყო ნიშიც. შენობის გარეთ, იშვიათად

აღმოსავლეთ კედელს მთელ სიმაღლეზე ორი პილასტრი აუყვებოდა [გაგოშიძე ი. და სხვ. 1986: გვ.57-58] და ამ ნიშნითაც ჰგავდა სამთავროს მეორე სახლის ლუმელს.

3 . მაღლობას მოვასხენებთ ბატონ იულონ გაგოშიძეს, რომელმაც ნება დაგვრთო გამოგვექვეყნებინა ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ 2012 წელს არადეთის დედოფლის გორის რომაული ხანის ფენაში გაითხარა სრულყოფილად – თალიანად დაცული ორგანოფილებიანი ლუმელი, რომლის საცეცხლეს იატაკზე ანალოგიური სასულე ხვრელი ჰქონდა.

შიგაც, სამეურნეო ორმოები იყო გამართული [ჩუბინიშვილი ტ. 1963: 23; Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 64-66; ორჯონიკიძე ა. 1983: 11-12].

1976 წელს ღუმელი აღმოჩნდა მჭადი-ჯვრის გორანამოსახლარის ქვედა, ადრებრინჯაოს ხანის გვიანი ეტაპით დათარიღებულ ფენაში [Цитланаძე Л. и др. 1979: 88-89,91. ტაბ. XXXI].

აღმოჩენას მოჰყვა მოსაზრება, რომ ეს ფაქტი მსგავსი ღუმელების ხანგრძლივად გამოყენებაზე და ადგილობრივ წარმოშობაზე მიგვითითებდა (აფაქიძე ა. და სხვ. 1978: 145-146). გვიან, შეცვალეს დამოკიდებულება და ღუმელი გვიანბრინჯაოს ხანით დაათარიღეს [Tsitanadze L. 2008: 189, Fig. 3: 4]. თუმცა, ღუმელის “არქაული” ფორმა უფრო ძველი – პირველი თარიღის სასარგებლოდ მეტყველებდა.

ბერიკლდეების მრავალფენიან ნამოსახლარზე, 1979-1992 წწ, ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ხუთი ქრონოლოგიურად განსხვავებული კულტურული ფენიდან III ფენა ბედენურ მასალას შეიცავდა. დაახ. 1,0 მ სიმაღლის კულტურულ ფენაში გამოიყო 8 სამშენებლო ჰორიზონტი. მათგან შვიდი ნაგებობებს ეკუთვნოდა: გაიწმინდა 14 შენობა და შენობის ნაშთი, 20 სამსხვერპლო ბაქნიანი კონსტრუქცია; მერვეში გაიწმინდა, სხვადასხვა დროის, 233 საკულტო ორმო [ჯალაბაძე მ. 1998: 10,11,30,33-34]. მიუხედავად იმისა, რომ ბედენური ფენის შვიდივე სამშენებლო ჰორიზონტზე მასალის – კერამიკის მიხედვით დიდი ცვლილებები არ ჩანდა, სიახლე ჩნდება არქიტექტურაში. კერძოდ, ბედენის ფენის ბოლო – მეშვიდე სამშენებლო ჰორიზონტზე სწორკუთხა, ცენტრალურკერიანი, ნაგებობებს ცვლის მსუბუქი კონსტრუქციები. მათთვის დამახასიათებელია სანაცრე ღარის მქონე ბრტყელზედაპირიანი, სხვადასხვა ფორმის (ოთხკუთხა, ოვალური, წრიული), ბაქნები [ჯალაბაძე მ. 1998: 30,40]. სამსხვერპლო ბაქნის, რომელსაც მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ გაკეთებული ჰქონდა “სანაცრე ღარი”, ბედენური ფენის მეშვიდე სამშენებლო ჰორიზონტისათვის დამახასიათებელი მსუბუქი კონსტრუქციის მქონე ნაგებობების უკანა მარცხენა კუთხესთან აგებდნენ. ბაქნის გვერდებზე, უფრო წინა გვერდზე, რელიეფურ სპირალს და სხვა ასტრალურ სახეებსაც ძერწავდნენ. ბაქნის წინა გვერდის ძირთან, სანა-

ცრე ღარის ჩასწვრივ, იატაკზე, თიხითვე მოილესებოდა წრიული ბორტიანი დაბალი კერა, წყვილი, რქისებური დაბალი შვერილით [ჯავახიშვილი ალ. 1985: გვ. 20-21, 27; ჯავახიშვილი ალ. 1986: გვ. 12-13]. 1989 წელს გათხრილი სამი სამსხვერპლო ბაქნიდან (№№ 18,19,20) №19-ის ნაშთზე, თიხის თხელი ნალესობის ქვეშ გამოჩნდა ბრტყლად, 3-4 ფენად, დალაგებული ბედენური კერამიკის, უმთავრესად ტლანქად ნაძერწი, თიხის ჭურჭლის მოზრდილი ნატეხები [ჯავახიშვილი ალ. 1989: გვ. 7-8, ტაბ. I], რომელიც გვიანდელი ღუმელების საცხოვში გამართული თერმოსაიზოლაციო ფენის იდენტიური ჩანდა.

“სანაცრე ღარის მქონე ბრტყელზედაპირიანი, . . . ბაქნები” [თორთლაძე ზ. 2010: 56] შეიქმნა საფუძველი ეჭვისა, რომ იქ ორგანოფილებიანი ღუმელები იყო აღწერილი. მითუმეტეს, რომ ბერიკლდეების სავლე სამუშაოების დოკუმენტური ანგარიშების ტაბულებზე, ბედენური ფენის ამსახველ სავლე ფოტოებსა და გეგმებზე [ჯავახიშვილი ალ. 1985: ტაბ. II₆₋₈; III₁₁₋₁₈; IV_{19,20}; V_{24-27,30}; VI₃₁; ჯავახიშვილი ალ. 1989: ტაბ. I; II_{3,5-8}; IV_{3,4}], კარგად იკითხება ორგანოფილებიანი ღუმელები (ტაბ. II²). მითუმეტეს, რომ 1989 წელს გათხრილი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სახლის ნაშთის უკანა მარცხენა კუთხეში გამართული იყო სამსხვერპლო ბაქანი (№20), რომელიც არ განსხვავდებოდა ბედენური ხანის ბაქნისაგან და წარმოადგენდა სწორკუთხა მასივს, რომლის სამხრეთის – მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ ამოღარული იყო სანაცრე ღარი [ჯავახიშვილი ალ. 1989: გვ. 8-10, ტაბ. I, IV_{3,4}]. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი 21 ბაქნიდან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთი (№20) გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანისა ყოფილა და, მათ შორის დიდი ქრონოლოგიური სხვაობის მიუხედავად, კონსტრუქციულად ერთი და იმავე ტიპს ეკუთვნოდა [ჯალაბაძე მ. 1998: 11, შენ.2]. ხოლო, “ბაქნის” ეს ტიპი არის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელი ორგანოფილებიანი ღუმელი. შესაბამისად, ეჭვგარეშეა, რომ ბედენურ ფენაში აღმოჩენილი “სამსხვერპლო ბაქანი”, რომელიც აქაც სახლისა თუ “სამლოცველოს” უკანა მარცხენა კუთხეშია გამართული, ტიპური ორგანოფილებიანი ღუმელია, რომელსაც, ასევე, მარცხენა მხარეს აქვს საცხოვში (“სამსხვერპლო ბაქანი”), მარჯვნივ კი საცეცხლე (“სანაცრე ღარი”) განყოფილება.

უაღრესად საინტერესოა ალ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ “№20 ბაქნის კომპლექსის აღმოჩენა ორი მნიშვნელოვანი ფაქტის დადგენის საშუალებას იძლევა: 1. სამსხვერპლო ბაქნები თიხალესილი ხის სამლოცველო შენობების ორგანულ ნაწილს წარმოადგენენ და, უეჭველია ამ სახით ბედენური კულტურის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ჩნდებიან, საფიქრებელია მტკვარ-არაქსის კულტურასთან მჭიდრო კონტაქტის შედეგად; 2. სამსხვერპლო ბაქნების შემცველი სამლოცველოები ამ დროიდან იკიდებენ ფეხს ადგილობრივ სანესო პრაქტიკაში – განაგრძობენ არსებობას გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში და შემდეგაც, თვით ადრეფეოდალურ ხანამდე, როგორც ამას მონმოზს ი. გაგომიძის ექსპედიციის 1989 წლის აღმოჩენები დედოფლის გორაზე” [ჯავახიშვილი ალ. 1989: გვ. 11].

ფაქტიურად, ციტირებულ მონაკვეთში განსაზღვრულია დრო – ბედენური კულტურის განვითარების გარკვეული საფეხურიდან ადრეფეოდალურ ხანამდე, როცა “სამსხვერპლო ბაქნები” და მათი “შემცველი სამლოცველოები” არსებობდა.

ალ. ჯავახიშვილის მიერ შემუშავებულ კონცეფცია, რომ სამსხვერპლო ბაქნების შემცველი მსუბუქი კონსტრუქციის მქონე თიხალესილი შენობები სამლოცველოებია [ჯავახიშვილი ალ. 1989: გვ. 11], წარმოადგენს გ. გობეჯიშვილის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებათა ლოგიკურ განვითარებას. გ. გობეჯიშვილი თვლიდა, რომ ცხინვალის ნაცარგორის II და III ფენა საცხოვრებელი და საკულტო შენობათა ხარჯზე იყო შექმნილი; ზოგ ნანგრევთან აღმოჩენილი საკურთხევლები და სამსხვერპლოები კი მონმოზდა, რომ ეს ნანგრევები პირველყოფილი-წარმართული ტაძრების და საკულტო-სამლოცველო სენაკების ნაშთს წარმოადგენდა; ყველა სენაკში მდგარა ერთი ან მეტი თიხალესილი მცირე ნაგებობა – საკურთხეველი, სამსხვერპლო და მისთანა; ხოლო, №5 სამლოცველო სენაკის ინტერიერში გამოვლენილი ყველა ელემენტი საკურთხეველი (ღუმელი) ან სამსხვერპლოა (ბაგებიანი სამსხვერპლო) [გობეჯიშვილი გ. 1951: 246, 254-257, XIII, XIV, XV].

ნაგებობაში საკურთხევლის აღმოჩენა სავალდებულოდ არ უნდა გულისხმობდეს იმას, რომ მათი სახით, ყოველთვის, გვაქვს სამლოცველო ანუ საკულტო ნაგებობა. ის

ფაქტი, რომ ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში სახლისა და მარნის მარჯვენა კუთხე “ანგელოზის კუთხედ” ითვლებოდა (-საკმარისია, გავიხსენოთ ქართლის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სახლის მარჯვენა კუთხეში დამონმებული ზურგიანი საკურთხეველი და მივხვდებით, თუ რაოდენ ძველია ეს ეთნოგრაფიული ტრადიცია) და ამ კუთხეში წარმართულთან ერთად ტარდებოდა არაერთი ქრისტიანული რიტუალი, მათ შორის ნათლობისა და ჯვრისწერისა (ჩიტაია გ. 1951: 376; თოფურია ნ. 1957: 59-62; თოფურია ნ. 1984: 30-35), განა საეჭვოს ხდის სახლის სახლობასა და მარნის სამეურნეო დანიშნულებას. პირიქით, ყოველივე ზემოთქმული ადასტურებს ნიკო ბერძენიშვილის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას, “., რომ საზოგადოების ცხოვრებაში იყო დრო, როცა კულტი ადამიანისათვის იგივე პრაქტიკა იყო და იქვე სრულდებოდა, სადაც ადამიანი ბინადრობდა” (ბერძენიშვილი ნ. 1975: 48).

ღუმელთან დაკავშირებით ვიზიარებ დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებას და ვთვლი, რომ ცხინვალის ნაცარგორის მსგავსი ნაგებობების ერთი ჯგუფი, რომელსაც გ. გობეჯიშვილი “ოთხკუთხა საკურთხევლებს” უწოდებს, “დამოუკიდებლად იმისა დაკავშირებული არიან თუ არა სანესო რიტუალთან, მაინც ღუმელებია და არა საკურთხევლები” [ხახუტაიშვილი დ. 1964: 26]. იგივე ითქმის ბერიკლდეების “სამსხვერპლო ბაქნებთან” დაკავშირებით. მითუმეტეს, რომ მათ ადარებენ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარზე აღმოჩენილ კონსტრუქციებს და, მათ შორის დიდი ქრონოლოგიური სხვაობის მიუხედავად, კონსტრუქციულად ერთი და იმავე ტიპს აკუთვნებენ [ჯავახიშვილი ალ. 1989: გვ. 8-10, ტაბ. I, IV_{3,4}; ჯალაბაძე მ. 1998: 11, შენ.2; გაგომიძე ი. 1999: 57-59].

ბერიკლდეების ბედენური ფენა განეკუთვნება ადრეული ბრინჯაოს ხანის მიწურულს – ე.წ. ბედენურ ეტაპს და ნასახლარმა არსებობა შეწყვიტა ადრეული ბრინჯაოს ხანის მიწურულს ან ადრედან შუა ბრინჯაოზე გარდამავალ ხანაში [ლლონტი ლ, ნემსაძე გ, ჯავახიშვილი ალ. 1986: 41-42; ჯალაბაძე მ. 1998: 45-46]⁴.

4 . “ბედენური ფენა C₁₄ მეთოდით დათარიღებულია ძვ.წ. 2900 წლით”. [გაგომიძე ი, ჯავახიშვილი ალ. 1990: 359]. თარიღი აშკარად დაძველებულია (?). 1998 წელს მ. ჯალაბაძე წერს: “გარკვეული მიზეზების გამო ჯერჯერობით ხელთ არა გვაქვს ფენის რადიოკარბონული

ახალციხის ამირანის გორის (ძვ.წ. III ათას-წლეულის I ნახევარი), მჭადიჯვრის გორისა და ბერიკლდეების ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ორგანოფილებიანი ლუმელი კარგი მონიშნა უნდა იყოს იმისა, რომ კავკასია – სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი რეგიონების მსგავსად, ორგანოფილებიანი ლუმელი ადრებრინჯაოს ხანის საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ჩნდება.

ლუმელი აღმოჩენილია მთიანი დაღესტნის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე. იქ, ადრებრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ნამოსახლარებზე (ჩირკეი, მეგეკი, გალგალათლი I) საცხოვრებელი არქიტექტურის ძირითადი ფორმა იყო მრგვალი გეგმარების სათავსი ბანური გადახურვით, ცენტრში – იატაკში გამართული მრგვალი სტაციონარული კერითა და გეგმაში ოვალური ან არანესიერი ოთხკუთხა წინკარით⁵. ამ უკანასკნელში, როგორც წესი, იმართებოდა ორგანოფილებიანი ლუმელი თაღოვანი გადახურვით [Гаджиев М. Г. 1991: 155-158, 229; სურ. 38,42,43; ტაბ. II³]. ადრებრინჯაოს ხანის ბოლოს დაღესტნის ნამოსახლარებზე (სიგიტმა) ჩნდება ქვის სწორგვერდა, კუთხეებმომრგვალებული, საცხოვრებელი ნაგებობები. მათი მშენებლობის პრინციპები, სავარაუდოდ იქ, წინა აზიიდან და ამიერკავკასიიდან შემოდის, სადაც ასეთი ნაგებობები უძველესი დროიდან არსებობდა [Абакаров А, Давудов О. 1993: 37-38]. არქიტექტურულ-დაგეგმარებითი მნიშვნელობით სიგიტმას ნამოსახლარისათვის დამახასიათებელი ხდება უკვე სხვა სამშენებლო ტრადიცია, განსხვავებული მთიანი დაღესტნის ადრეული ძეგლებისაგან. ნამოსახლარის ძირითადი კონსტრუქციული თავისებურება ხდება ნაგებობა სწორი კედლებითა და მომრგვალებული კუთხეებით. საცხოვრებელ სათავსებში ჩვეულებრივია კედელთან (მარჯვენა კუთხეში - გ.გ. იხ. ტაბ. II^{3,4}) გამართული ორგანოფილებიანი ლუმელი; ხოლო, იატაკის ცენტრში გამართული კერა, დამახასიათებელი მრგვალი ნაგებობებისათვის, რჩება, მაგრამ კარგავს ადრინდელ მნიშვნელობას (აღმოჩენილია 3 კერა და 16 ლუმელი; ტაბ. II⁴). იქ, თავდაპირველად, სახლმშენე-

ბლობის ძირითადი ტიპი იყო დამოუკიდებლად მდგარი სახლი, მიმდებარე ეზო-მოედნით. მხოლოდ დასახლების გვიან ეტაპზე, გადაკეთების შედეგად, პირველად მთიანი დაღესტნის არქიტექტურის ისტორიაში ჩნდება ორ-სამსათავსიანი ნაგებობები. [Гаджиев М. Г. 1991: 160-163, სურ. 49].

ადრე და შუაბრინჯაოს ეპოქების ზღვარზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის კულტურულ-ისტორიულ განვითარებაში მოხდა საფუძვლიანი ცვლილებები, რამაც საბოლოოდ გამოიწვია ამ მხარის შესამჩნევი კულტურული გარდასახვა. მიუხედავად ამისა, შუაბრინჯაოს ხანის კულტურებში შემორჩა წინამორბედი ეპოქისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ტრადიცია: ქვის სამშენებლო ტექნიკა, ინტერიერის დეტალები – ორგანოფილებიანი ლუმელი, საწოლი და სხვა [Гаджиев М. Г. 1991: 238]. მთის ტიპის დასახლებებზე არსებობდა ძირითად ხაზებში ჩამოყალიბებული ქვის არქიტექტურა, სწორკუთხა (20-40 მ²) ნაგებობის სახით. მათი კედლები შენდებოდა ერთმანეთზე კარგად მორგებული ქვებით, შემაკავშირებელი ხსნარის გარეშე; სათავსებს ჰქონდა ბანური გადახურვა; ისინი ერთმანეთსა და ქუჩას უკავშირდებოდნენ საკარე ლიობებით; სათავსებში აგებდნენ საგანგებო საწოლებს; კედლებთან განალაგებდნენ თაღოვან ორგანოფილებიან ლუმელს – “კორა”-ს. ნიშანდობლივია, რომ საცხოვრებლის იერსახეში (საკარე ლიობის გაფორმება, ინტერიერის ელემენტები – საწოლი, თიხით ნაგები ორგანოფილებიანი ლუმელი) ბევრი საერთოა თანამედროვე დაღესტნისმთის სახლთან [Абакаров А, Давудов О. 1993: 45-48].

მაკინის ალბანური ხანის (ძვ.წ. III – ახ.წ. IV სს.) ნამოსახლარზე გათხრილი საცხოვრებელი სახლის, რომელიც შესდგებოდა ორი ოთახისა და შემოზღუდული ეზოსაგან, ერთ-ერთ ოთახში გაიწმინდა ორგანოფილებიანი ლუმელი [Абакаров А, Давудов О. 1993: 70-71].

ლუმელი აღმოჩნდა ნახჭევნის ოვჩულარ თეფესის, 6 არეალში გათხრილი, ადრებრინჯაოს ხანის ნაგებობაში. ეს იყო, ალიზის-აგურითა და ქვით აშენებული, 7 მ-მდე დიამეტრის მრგვალი ნაგებობა, რომელსაც, მთიანი დაღესტნის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების მსგავსად, ჰქონდა მცირე ზომის კვადრატული მინაშენი, ანუ წინკარი, სადაც გამართული იყო ლუმელი [Бахшалиев В. и др. 2009: 61, 59-62].

თარიღები” [ჯვალაბაძე მ. 1998: 45-46].

5 . წინკარი: ბინაში შესასვლელი პირველი მომცრო ოთახი (არასაცხოვრებელი), საიდანაც შედიან სხვა ოთახებში (ქეგლ. 1986: 564).

ნახჭევანთან, ქიულ-თეფე II ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე გამოვლენილ 14 სამშენებლო ჰორიზონტში გაითხარა 28 მრგვალი (დმ. 4-13 მ.) გეგმარების სათავსი. ზოგიერთი სათავსის (XXI, XXVI-XXVIII) კედელზე მიშენებული იყო ოთხკუთხა ორგანყოფილებიანი ღუმელი (ტაბ. II^{5,6}). ძეგლზე, 8,5 მ. სიღრმეზე, აღებული ხის ნახშირის ნიმუშისათვის განისაზღვრა (4880±90) ძვ.წ. 2930⁺ 90 წელი [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 85-89, 92-93, рис. 33].

იანიკ-თეფეს ნამოსახლარი მდებარეობს ჩრდილო-დასავლეთ ირანში, ურმიის ტბიდან აღმოსავლეთით. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა სამი ფენა: გვიანნეოლითური, ხალკოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის; ნამოსახლარზე, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ძირითადი საზღვრებიდან ერთგვარი დაცილების მიუხედავად, ჩამოყალიბდა ტიპური მტკვარ-არაქსული კომპლექსი, ყველა ნამყვანი ნიშნით. რასაც ძეგლის გამთხრელი არქეოლოგი ჩ. ბარნეი იმით ხსნიდა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა იქ ჩრდილოეთიდან მოსულემა მოიტანეს. ძეგლზე გამოვლენილი ცხრა სამშენებლო ჰორიზონტი მან დაჰყო ადრებრინჯაოს ხანის I და II პერიოდებად. I პერიოდის ყველა ჰორიზონტზე აღმოჩნდა თიხისა და ალიზის 37 მრგვალი ნაგებობის ნაშთი. მათთვის დამახასიათებელი იყო “სტანდარტული” ხასიათის ინტერიერი. ყველა სათავსში იყო თიხის დაბალი ორნაწილიანი ღუმელი და იქვე კერა (ტაბ. II⁷). ადრებრინჯაოს II პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტები უშუალოდ ედო I პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტებს. იქ, მრგვალი გეგმარების სათავსებს ჩაენაცვლა ორსართულიანი სწორკუთხა ნაგებობები. ორ ოთახში (№N¹, 4), აღმოჩნდა ღუმელი და კერა (ტაბ. II⁸) [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 89-93, рис. 36,37,39].

იანიკ-თეფეზე მოპოვებული მასალებიდან ჩანდა, რომ ხალკოლითის ბოლოს მიტოვებული ნამოსახლარი მხოლოდ ადრებრინჯაოს ხანის უკანასკნელ პერიოდში დასახლდა. ჩ. ბარნეი ადრებრინჯაოს I პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტებს ძვ.წ. 2100-1900 წწ. ათარიღებდა. კ. კუშნარიოვამ და ტ. ჩუბინიშვილმა მასალის – კერამიკის შესწავლის საფუძველზე ჩ. ბარნეის მიერ გამოყოფილი ადრებრინჯაოს I პერიოდში ორ ეტაპი გამოჰყვეს. ხოლო, ადრებრინჯაოს II პერიოდის ჰორიზონტებს, მათ-

ვის დამახასიათებელი სწორკუთხა სახლებით, ადრებრინჯაოდან შუაბრინჯაოზე გარდამავალ პერიოდს მიაკუთვნებენ. ისინი თვლიან, რომ იანიკ-თეფეს ადრებრინჯაოს I პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტები წარმოადგენენ ერთი ტერიტორიული ჯგუფის (სამხრეთი აზერბაიჯანი და ჩრდილო-დასავლეთი ირანი) ადრებრინჯაოს კულტურის ყველაზე გვიანდელ ეტაპს [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 93-95].

ავტორთა მოსაზრებით, აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე, კერების გარდა, დამატებითი გათბობის მიზნით, ზოგიერთ სახლში, კედელთან აგებდნენ ღუმელს. უმეტეს შემთხვევაში, ეს იყო თიხის სწორკუთხა, ორნაწილიანი, თალიანი ღუმელი; საცეცხლე ნაწილი შედარებით დაბლა მდებარეობდა, საიდანაც არხით ცხელი ჰაერი ხვდებოდა კამერაში (ქიულ-თეფე II, ამირანის გორა). ასეთი ღუმელები არსებობდა შედარებით გვიან პერიოდშიც (იანიკ-თეფე, ღუნბი). ზოგიერთებს იმავდროულად ჰქონდა საწარმოო ხასიათი, კერძოდ, იყო პურის საცხობი [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 100].

განხილული მასალიდან უძველესი ჩანს მრგვალი ნაგებობის ოვალურ ან არანესიერ ოთხკუთხა (მთიანი დაღესტნის ნამოსახლარები: ჩირკეი, მეგეკი, გალგალათლი I) [Гаджиев М. Г. 1991: 155-158, 229; სურ. 38,42,43] და ოთხკუთხა (ოვრულარ თეფესი) [Бахшалиев В. и др. 2009: 61, 59-62] წინკარში გამართული ღუმელი. წინკარი (დერეფანი), ჯერ კიდევ, იმირის გორის ენეოლითური ხანის ნამოსახლარზე გათხრილ №8 შენობას ჰქონდა და მისი გამოჩენა “მხოლოდ შენობის ფართობის გადიდების უკიდურესი საჭიროებით” აიხსნა (ჯაფარიძე ო, ჯავახიშვილი ალ. 1971: 66-72; სურ. 21,23-25). ადრებრინჯაოს ხანიდან, წინკარი, მასში ღუმელის გამართვის შემდეგ, სამზარეულოსა და სახაბაზოს ფუნქციასაც შეიძენდა. ამის შემდგომ პერიოდში ღუმელი წინკარიდან უშუალოდ საცხოვრებელ ნაგებობაში გადააქვთ და არსებობის მთელი დროის მანძილზე იქ რჩება. ღუმელს აგებენ კვლავინდებურად მრგვალი ნაგებობის კედელთან: ნახჭევანის ქიულ-თეფე II (4880⁺ 90; ძვ.წ. 2930⁺ 90 წ) [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 85-89, 92-93, рис. 33], იანიკ-თეფეს ნამოსახლარის I პერიოდი (ძვ.წ. 2100-1900 წწ) [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 89-93, рис. 36,37,39,93-95]. მომდევნო პე-

რიოდისაა ღუმელი, რომელიც გამართულია ნაგებობაში სწორი კედლებითა და მომრგვალებული კუთხეებით, კედელთან (სიგიტმა ადრებრინჯაოს ხანის ბოლო) [Гаджиев М. Г. 1991: 160-163, სურ. 49].

ადრე და შუაბრინჯაოს ეპოქების ზღვარზე დაღესტნის მთის ტიპის დასახლებებზე საბოლოოდყალიბდება ქვის არქიტექტურა, სწორკუთხა ნაგებობის სახით, რომლებისთვისაც, კვლავაც, დამახასიათებელია თიხით ნაგები ორგანოფილებიანი ღუმელი [Гаджиев М. Г. 1991: 238; Абакаров А, Давудов О. 1993: 45-48]. ამავე დროისა იანიკ-თეფეს გვიანი, ადრედან შუაბრინჯაოზე გარდამავალი, II პერიოდის სამშენებლო ჰორიზონტებში აღმოჩენილი სწორკუთხა ნაგებობები. ღუმელები კვლავ ნაგებობის კედელთანაა გამართული.

ახალციხის ამირანის გორის ქვით ნაგები ოთხკუთხა ნაგებობებიდან ორში (№№ XIII, XXII) აღმოჩენილი ღუმელებიდან, ერთი გაუმართავთ ნაგებობის (№ XIII) უკანა მარცხენა - დასავლეთ კუთხესთან, ჩრდილო-დასავლეთი კედლის ძირში [ჩუბინიშვილი ტ. 1963: 32-35, სურ. 6,7¹]. ბერიკლდეების ბედენური ფენის მეშვიდე სამშენებლო ჰორიზონტისათვის დამახასიათებელი მსუბუქი კონსტრუქციის მქონე ნაგებობების უკანა მარცხენა კუთხესთან იმართებოდა სამსხვერპლო ბაქანი [ჯავახიშვილი ალ. 1985: გვ. 20-21, 27; ჯავახიშვილი ალ. 1986: გვ. 12-13] ანუ ღუმელი. აქედან დანყებულნი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ნაგებობის მარცხენა კუთხე არის ღუმელის განთავსების ძირითადი ადგილი.

უძველესი ღუმელები მრგვალი არქიტექტურულ-გეგმარებითი გემოვნების გათვალისწინებითაა შექმნილი. მათთვის დამახასიათებელია მომრგვალებულ-ოვალური ფორმა (ჩირკეი, სიგიტმა და სხვ) [ტაბ. II³⁻⁸; Гаджиев М. Г. 1991: 158,162, рис. 43,49]. ანალოგიური ფორმისაა ახალციხის ამირანის გორისა და ბერიკლდეების ადრებრინჯაოს ხანის ღუმელები. თუმცა, ნაგებობებს უკვე ოთხკუთხა გეგმარება აქვს (ტაბ. III²) [ჩუბინიშვილი ტ. 1963: 33, სურ. 6,7¹; Jalabadze . 2014: 222, ფიგ, 3]. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ღუმელები ძირითადად ოთხკუთხა გეგმარებისაა. თუმცა, შეიმჩნევა მომრგვალებული ფორმებიც.

გ. მირცხულავა თვლის, "რომ ღუმელები, როგორც ჩანს, უფრო მკაცრი კლიმატის პირობებში ჩნდება პიველად და შესაძლოა მერე

ვრცელდება" სხვაგან. ღუმელი, ღია ცეცხლთან შედარებით, საწვავის მოხმარების მხრივ უფრო ეკონომიური იქნებოდა და უფრო მეტხანს შეინარჩუნებდა სითბოს [მირცხულავა გ. 2011: 137-138].

ღუმელი დამახასიათებელი ელემენტია შიდა ქართლის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარებზე გათხრილი სახლები-სათვის: მჭადიჯვარი [Цитланадзе Л. и др. 1980: 57-59. ტაბ. XXXI₂; Цитланадзе Л. 1985: 16-19. ტაბ. XXXI₁], საჯოგე [Абрамишвили Р. 1995: 59-60; Абрамишвили Р. 1997: 53-55], ცხინვალის ნაცარგორა [გობეჯიშვილი გ. 1951: 254-257, XIII₁, XIV], ხოვლეგორა [მელითაური კ. მ1973: 1-31], ყათნალიხევი [ხახუტაიშვილი დ. 1964: 26], თრელიგორები [აბრამიშვილი რ. და სხვ. 1972: 167; აბრამიშვილი რ., რამიშვილი ალ. 1975: 21], ნარეკვავი [სადრადე ვ, დავლიანიძე რ. 1993: 10-28], არადეთის ორგორის ჩრდილოეთის გორა [გაგოშიძე ი. და სხვ. 1986: 57-58], ნასტაგისი [Бохочадзе А. и др. 1981: 145-146; Бохочадзе А. и др. 1982: 44-47; XXII₂], სამთავრო I და სხვ [Гиунашвили Г. 2010: 124-126].

ჩამოთვლილთაგან უადრესია მჭადიჯვრისა და საჯოგეს აღმოჩენები: 1977 წელს, მჭადიჯვრის გორის ჩრდილოეთის ფერდზე გავლებულ თხრილში (№3), გვიანბრინჯაოს ხანის ფენაში, გაითხარა ღუმელი [Цитланадзе Л. и др. 1980: 57-59. ტაბ. XXXI₁], რომელიც იქ აღმოჩენილი არტეფაქტების საფუძველზე გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით დათარიღდა [Цитланадзе Л. 1985: 16-19. ტაბ. XXXI₁]. 1988 წელს ღუმელი აღმოჩნდა იმავე პერიოდის, კერძოდ, გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით დათარიღებული, ე.წ. ლჭაშენ-წითელგორული ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურისათვის დამახასიათებელი არტეფაქტების შემცველ ძეგლზე – საჯოგეს ნამოსახლარის I უბნის №1 სათავსში [Абрамишвили Р. 1997: 54-55].

ქვემო ქართლში, დმანისის რაიონის სოფ. ვარდისუბნის დასავლეთით, ღრმახევისთავის რკინის ფართო ათვისების ხანის ნამოსახლარზე გათხრილი 11 ნაგებობიდან პირველ და მერვე ნაგებობაში აღმოჩნდა ორგანოფილებიანი პურის საცხობი ღუმელი [აბრამიშვილი რ. და სხვ. 1980: 23-24; Абрамишвили Р. 1976: 22].

2003 წელს ისტორიულ ჯავახეთში, ბორჯომის მუნიციპალიტეტის სოფ. ტაბანყურიდან ჩრდილო-დასავლეთით, ზღვის დონიდან 2000 მ. სიმაღლეზე, ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებით

დათარიღებული ე.წ. “ქციის მინდვრის ნამოსახლარზე” გაითხარა 13 სათავსის ნაშთი. მათგან ორში (№№1,2) აღმოჩნდა ორგანოფილებიანი ლუმელი. პირველი სათავსის ლუმელი სახლის მარცხენა კუთხეში ყოფილა გამართული [ლამბაშიძე ირ. 2003: 4.311,12.311,14.311,34.311,43,311; სურ. 3; ტაბ. XXIII, XIV, I, II, VII].

ქვემო ქართლის ნალკის მუნიციპალიტეტის სოფ. დარაქოში, მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირზე, გაითხარა ძვ.წ. VI-IV სს. ნამოსახლარის ნაშთები – 9 სახლი, 20 სამეურნეო ორმო და 2 ხარო. ორიდან, ზედა ფენაში გათხრილი 9 სახლიდან შედარებით უკეთ დაცული 6 სახლის სხვადასხვა კუთხეში (№№ 1-NW; 2-NO; 3-?; 4-NO; 5-NO; 6-W) აღმოჩნდა ორგანოფილებიანი პურის საცხობი ლუმელი [ნარიმანიშვილი გ. და სხვ. 2011: 85-100].

2004-2005 წლებში თეთრინყაროს არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ტერიტორიაზე, რომელსაც ადგილობრივები სხალთას უწოდებენ, შეისწავლა ელინისტური ხანის – ძვ.წ. IV-III სს ნამოსახლარი და სამაროვანი. გათხრილი ექვსი სახლიდან ყველაზე კარგად №3 სახლი იყო დაცული. ფასადით სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიმართული ნაგებობის ორივე სათავსის მარცხენა – ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში გამართული იყო პურის საცხობი ლუმელი [ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2010: 430-431,448].

2009 წელს, ქვემო ქართლში, მდ. ბზისწყლის ხეობაში, თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტის სოფ. ახალსოფლის მიდამოებში, თბილისი-კოდა-ნალკა-ახალქალაქის საავტომობილო გზის რეაბილიტაციასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური სამუშაოების დროს ახალსოფლის ნამოსახლარის III და IV უბნებზე გაითხარა ელინისტური ხანის – ძვ.წ. III-I სს ორი სახლის ნაშთი. მეცხრე სახლის მარცხენა – ჩრდილოეთ კუთხეში შემორჩენილი იყო ორგანოფილებიანი ლუმელი [დავლიანიძე რ. და სხვ. 2011: 101-104, ტაბ. V,VI].

თუკი, ნასტაგისის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სახლებში ლუმელს აგებდნენ მარცხენა – ჩრდილო-დასავლეთ (NW) კუთხეში, ელინისტური ხანის (ძვ.წ. III-II სს) სახლებსა და სამლოცველო კომპლექსში, რომლებსაც შესასვლელი ასევე სამხრეთიდან ჰქონდა, ლუმელი მარჯვენა – ჩრდილო-აღმოსავლეთ (NO) კუთხეში აუგიათ [Bohochadze A. и др. 1982ა: 99; Бохоцадзе А, Мирианшвили Н. 1982ც: 115; Бохоцадзе А. и др. 1982ბ: 44-47; XXII]. ბამბების

ნამოსახლარის IV – ადრეელინისტური ხანის ფენის ქვედა დონის საცხოვრებელი კომპლექსის ძირითადი დარბაზის ჩრდილო-აღმოსავლეთ (NO) – მარჯვენა კუთხეში გადარჩენილი იყო ხოვლური ლუმელის სანაცრე, ხოლო სამხრეთ კედელში კარების ქრილი [ხახუტაიშვილი დ. 1964: 24-26]. ციხიაგორის სამოთახიანი ნაგებობის პირველი სათავსის (№11) აღმოსავლეთის კედელში გაჭრილი იყო საკარე ლიობი; მისგან მარჯვნივ, სათავსის წინა მარჯვენა, კვლავ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ () კუთხეში გამართული იყო ლუმელი [Цкитишвили Г. и др. 1979: 117-118; ცქიტეშვილი გ. 2003: 16]. საყარაულო სერის ნამოსახლარის ძვ. წ. III ს-ის – ელინისტური ხანის სათავსის ჩრდილო-აღმოსავლეთ (NO) მარჯვენა კუთხეში აუგიათ ლუმელი [გვეტაძე ჯ. 1979: 15-17; Цкитишвили Г. и др. 1980: 129]. აშკარაა, რომ შიდა ქართლის ამ კონკრეტულ რეგიონში მაინც, ელინისტური ხანის სახლისა და სამლოცველოს მარჯვენა, ხაზგასმითა და გამორჩეულად ჩრდილო-აღმოსავლეთ (NO), ე.წ. ანგელოზის კუთხეში ლუმელი საკურთხევლის ადგილს იკავებს და, სავარაუდოდ, ის საკულტო-სარიტუალო ფუნქციასაც იძენს (!?).

ზევით აღვნიშნეთ, რომ არადეთის დედოფლის გორის რომაული ხანის ფენაში გაითხარა საუცხოოდ დაცული ორგანოფილებიანი ლუმელი. კარსნისხევის მეთუნე ხელოსანთა დასახლების №4 სახლში (ახ.წ. III) აღმოჩნდა, ალიზით ნაგები, პურის საცხობი ორგანოფილებიანი ლუმელი. იქვე გამართული ყოფილა სანაცრე ორმო [ნიკოლაიშვილი ვ, 1993: 11-12,26].

არადეთის დედოფლის გორის ზედა, ანუ პირველი, ახ.წ. IV-VI სს-ით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში ექსპედიციამ გამოავლინა სამლოცველოების ნაშთი, რომელთა უკანა მარცხენა კუთხეში იდგა საკურთხეველი – რიყის ქვითა და თიხით ნაგები ოთხკუთხა ტრაპეზი, რომელსაც ზედაპირზე წინიდან გახსნილი დიდი ოთხკუთხა კეცი და მისგან მარჯვნივ მოწყობილი ვიწრო და ღრმა სანაცრე ჰქონდა. კეცის წინ და ოდნავ დაბლა საგანგებო საფეხურში პირისკიდემდე ჩადგმული იყო თიხის ქოთანის. “საკურთხეველები თავისი კონსტრუქციით” თითქმის არ განირჩეოდა დედოფლის გორის მახლობლად ადგილ ბერიკლდეებზე გათხრილი ძვ.წ. VIII-VII სს საკურთხეველებიდან, რომლებიც თავისთავად ძალიან ჰგავდ-

ნენ “იქვე გათხრილი ადრებრინჯაოს ხანის საკულტო ბაქნებს“ [გაგოშიძე ი. 1999: 57-59].

საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1988 წელს სავსებით ასეთივე წარმართული საკურთხეველი გათხარა ყათნალიხევის ამავე პერიოდის (ახ.წ. IV-VI სს) ნამოსახლარზე [გაგოშიძე ი. 1999: 57-59]. ყათნალიხევის სკ სათაგისის ჩრდილოეთის, ზურგის მარცხენა კუთხეში აღმოჩენილ დეტალს ლუმელს უწოდებენ [ახალია ლ. 1996: 174]. ე.ი. დედოფლის გორისა და ყათნალიხევის ახ.წ. IV-VI სს. “საკურთხეველი”, ისევე როგორც ბერიკლდეების ადრებრინჯაოს და, მითუმეტეს, რკინის ფართო ათვისების ხანის “საკულტო ბაქნები”, ტიპური ორგანყოფილებიანი ლუმელები ყოფილა.

ცხინვალის ნაცარგორის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარზე პირველი (1945-48 წწ) ორგანყოფილებიანი ლუმელის აღმოჩენის შემდეგ, მათი აღმოჩენის შემთხვევებმა იმატა და ამჟამად ლუმელი აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს, ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასიის (დაღესტანი), აზერბაიჯანისა და ჩრდილო-დასავლეთი ირანის ადრებრინჯაოს (ახალციხის ამირანის გორა, ბერიკლდეების ბედენური ნამოსახლარი, ჩირკეი, მეგეკი, გალგალათლი I, სიგიტმა, ოვჩულარ-თეფესი, ქიულ-თეფე II, იანიკ-თეფე, ლუნიბი), შუაბრინჯაოს (ზემო ლუნიბი, ირგანაი, უსიშა), გვიანბრინჯაო-ადრერკინის (ცხინვალის ნაცარგორა, ხოვლეგორა, ყათნალიხევი, მჭადიჯვარი, საჯოგე, ღრმახევისთავი, სამთავრო, ნარეკვაგი, თრელიგორები, ნასტაგისი, ბერიკლდეები და სხვ), ანტიკური (ქციის მინდორი, დარაქოი – ძვ.წ. VI-IVსს; მაკინი, ნასტაგისი, სხალთა, ახალსოფელი, ბამბები, ციხი-აგორა, საყარაულო სერი – ძვ.წ. III-სს; მაკინი, არადეთის დედოფლის გორა – ახ.წ. I-IIIსს) და ადრეული შუასაუკუნეების (ყათნალიხევი, არადეთის დედოფლის გორა – ახ.წ. IV-VIსს) ნამოსახლარებზე.

ზემოთქმულის საფუძველზე ვასკვნიტ, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასიის, აღმოსავლეთი ამიერკავკასიისა და ჩრდილო-დასავლეთი ირანის ნამოსახლარებზე გათხრილი სახლების მნიშვნელოვანი ნაწილის ინტერიერისათვის, ადრებრინჯაოს ხანიდან (ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლო) ადრეული შუასაუკუნეების (ახ.წ. IV-VIIსს) ჩათვლით, დამახასიათებელი ელემენტია ორგანყოფილებიანი ლუმე-

ლი, რომელსაც იყენებდნენ გათბობის მიზნით, “პურთა საცხობელად და საჭმელთა შესანველად”. მათზე, სავარაუდოდ, სარიტუალო კვერიც ცხვებოდა და, შესაბამისად, ლუმელის საკულტო-სარიტუალო დანიშნულება ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

ლიტერატურა:

- აბრამიშვილი რ, ნიკოლაიშვილი ვ, რამიშვილი ა. 1972:** დიღმის ხეობაში 1971 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების წინასწარი ანგარიში. – აკძს 1971 წელს, 12 - 15. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ, რამიშვილი ა. 1975:** არქეოლოგიური გათხრები თბილისში. – ძმ, № 39, 16 - 24. თბ.
- აბრამიშვილი რ, გიგუაშვილი ნ, კახიანი კ. 1980:** ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ.
- აფაქიძე ა, კალანდაძე ა, ნიკოლაიშვილი ვ, მანჯგალაძე გ, სიხარულიძე ა, სადრაძე ვ, ხეცურიანი ლ, ჯღარკავა თ, ძნელაძე მ, დავლიანიძე რ, გიუნაშვილი გ. 1978:** მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა II, 81 - 156. თბილისი.
- აფაქიძე ა, ყიფიანი გ, ნიკოლაიშვილი ვ, გიუნაშვილი გ, გავაშელი ე, სიხარულიძე ა. 2001:** მცხეთის ინსტიტუტის ნარეკვავის რაზმის არქეოლოგიური კამპანია 2000 წ. – V სამეცნიერო სესია, 2000 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ანგარიშები, 5 - 23. თბ.
- ახალია ლ. 1996:** ადრეფეოდალური ხანის ნაგებობათა ნაშთები ყათნალიხევიდან, სხსმ, ნარკვევები, II, 173-175, XIV-XV, თბილისი.
- ბერძენიშვილი ნ. 1975:** საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII. თბილისი.
- გაგოშიძე ი, ქორიძე ე, გოგიჩაიშვილი ა. 1986:** შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979-81 წლების მუშაობის ანგარიში – სსმაე, VIII, 56-67. თბილისი.
- გაგოშიძე ი, ჯავახიშვილი ალ. 1990:** ბერიკლდეების ნასოფლარი და სამაროვანი, სიკძა, ტ.5, 359-360. თბ.
- გაგოშიძე ი. 1999:** ქართლში ქრისტიანობის დამკვიდრების ისტორიისათვის – სსმმ, 43-ბ, 57-68, თბ.
- გვეტაძე ჯ. 1979:** საყარაულოს სერის ნასახლარი – ძმ № 49, 15 - 18. თბილისი.
- გობეჯიშვილი გ. 1951:** სტალინის ნაცარგორა. – მიმომხილველი II, 239 - 276, ტ. I - XVII, 1 - 7. თბ.
- დავლიანიძე რ, სადრაძე ვ. 1993:** ნარეკვავის ნამოსახლარი და სამარავანი, შიდა ქართლის ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხები. თბ.
- დავლიანიძე რ, მურვანიძე ბ, შანშაშვილი ნ, კვაჭაძე მ, ნარიმანიშვილი გ. 2011:** არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ხადიკსა და ბზისწყლის ხეობაში – კრებ. ძსა, №20, გვ.101-117, ტაბ. I-X, თბილისი.
- თორთლაძე ზ. 2010:** საქართველოს ტერიტო-

რიაზე აღმოჩენილი უძველესი კერები და მათი ფუნქციური დატვირთვა. – სემმ, I (46-B), 48-71. თბილისი.

თოფურია ნ. 1957: ზოგიერთი არქეოლოგიური მონაცემი ეთნოგრაფიული მასალების შუქზე. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, IX, 55-67. თბილისი.

თოფურია ნ. 1984: ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან (მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები). თბილისი.

მელითაური კ. 1973: ხოვლეგორელთა მშენებლობის ხელოვნება. – 31 ხელნაწერი გვერდი. თბილისი.

მირცხულავა გ. 2011: მტკვარ-არაქსის კულტურის პრობლემები. თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ, 1993: კარსნისხევის მე-თუნე-ხელოსანთა დასახლება. თბილისი.

ნარიმანიშვილი გ, ყვავაძე ე, დავლიანიძე რ, მურვანიძე ბ, შანშაშვილი ნ, კვაჭაძე მ, ბენდუქიძე ო, 2011: არქეოლოგიური გათხრები სოფ. დარაქოში, კრებ. ძსა, № 20, გვ. 85-100. თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ, შატბერაშვილი ზ, შატბერაშვილი ვ, 2010: სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი, კრებ. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში, გვ. 430-453. თბ.

ორბელიანი სულხან-საბა. 1949: სიტყვის კონა. თბილისი.

ორბელიანი სულხან-საბა. 1993: ლექსიკონი ქართული, II. თბ.

ორჯონიკიძე ა. 1983: სამცხე-ჯავახეთი ადრე-ბრინჯაოს ხანაში, თბ.

სადრაძე ვ, დავლიანიძე რ. 1983: ნარეკვავის ნამოსახლარი (1983 წ. ანგარიში). ხელნაწერი.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. 1986: თბ.

ლამბაშიძე ირ. 2003: ბორჯომის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების ანგარიში. თბილისი.

ლონტი ლ, ნემსაძე გ, ჯავახიშვილი ალ. 1986: ქარელის რაიონში, ბერიკლდეებზე, 1979-1981 წლებში ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, სსმაე, VIII, გვ. 36-44, ტაბ. VI-IX, თბილისი.

ჩიტაია გ. 1951: ქართული თორნე. – მიმომხილველი, ტ. II, 369 - 385. თბილისი.

ჩუბინიშვილი ტ. 1963: ამირანის გორა, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის უძველესი ისტორიისათვის. თბ.

ცქიტიშვილი გ. 2003: ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსი, თბილისი.

ხახუტაიშვილი დ. 1964: უფლისციხე, I (1957 - 1963 წწ. არქეოლოგიური კვლევის შედეგები), თბ.

ჯავახიშვილი ალ. 1985: ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბერიკლდეების არქეოლოგიური ექსპედიციის 1985 წლის საველე სამუშაოების დოკუმენტური ანგარიში, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრში.

ჯავახიშვილი ალ. 1986: საქართველოს სახელმწი-

ფო მუზეუმის ბერიკლდეების არქეოლოგიური ექსპედიციის 1986 წლის დოკუმენტური ანგარიში, ინახება იქვე.

ჯავახიშვილი ალ. 1989: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბერიკლდეების არქეოლოგიური ექსპედიციის 1989 წ. მუშაობის დოკუმენტური ანგარიში, ინახება იქვე.

ჯალაბაძე მ. 1998: ბედენის კულტურა შიდა ქართლში (ბერიკლდეების ნამოსახლარი), ისტ. მეცნ. კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბ., ხელნაწერი.

ჯაფარიძე ო, ჯავახიშვილი ალ. 1971: უძველესი მინათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი.

Jalabadze M. 2014: Bedeni Culture and Berikldeebi Settlement, Proceedings of International Conference: Problems of earli metal age archaeology of Caucasus and Anatolia, 216 -225. Tbilisi.

Tsitlanadze L. 2008: Mchadijvari Gora, Ancient near eastern studies, Supplement 19, Archaeology in southern Caucasus: perspectives from Georgia, Edited by Antonio Sagona and Mikheil Abramishvili, PEETERS, LEUVEN-PARIS-DUDLEY, MA.

Абакаров А, Давудов О. 1993: Археологическая карта Дагестана. Мос.

Абрамишвили Р, Кахиани К, Гоциридзе Д, Цикаридзе С. 1976: Грмахевиставское селища и могильники - ПАИ в 1974 году (ПАИ в 1974 году), 20 - 24. Тбилиси.

Абрамишвили Р, Вашакидзе Т, Пхаладзе Б, Гигუაშვილი Н, Даташвили М, Султანიшвили И, Туриашვიდი Д. 1995: Раскопки в Тбилиси. - ПАИ в 1987 году, 55 - 62. Тбилиси.

Абрамишвили Р, Абрамишвили М, Вашакидзе Т, Гоциридзе Д, Джугели Д, Кренташвили Э, Пхаладзе Б, Султანიшвили И. 1997: Археологические Раскопки в Тбилиси. - ПАИ в 1988г., 47-56. Тб.

Бахшалиев В, Ашуров С, Марро К. 2009: Археологические работы на поселении Овчулар Тепеси. Первые результаты и новые перспективы. сб. Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до. н.э., симпозиум, Баку, 1-3 апреля 2009 года, стр. 59-62.

Бохочадзе А, Мирианшвили Н, Нариманишвили Г, Надибаидзе М. 1981: Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. - ПАИ в 1978 г., 143 - 159. Тб.

Бохочадзе А, Мирианшвили Н, Нариманишвили Г. 1982а: Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. – ПАИ в 1979 году, 93 - 106. Тб.

Бохочадзе А, Мирианшвили Н, Нариманишвили Г, Надибаидзе М, Карая К, Сургуладзе В. 1982б: Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. - ПАИ в 1980 году, 44 - 51. Тбилиси.

Бохочадзе А, Мирианашвили Н. 1982с: Основные итоги работ Настакисской археологической экспедиции в 1975 - 1979 гг. - АИНН ГССР, 111 - 123. Тб.

Гаджиев М. Г. 1991: Ранне-землевельчская культура северо-восточного Кавказа, эпоха энеолита и ранней бронзы, Мос.

Гиუნაშვილი Г, Мелитаური К. 1979: Жильё рубежа II - I тысячелетий до н. э. в Самтавро. - საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, 96, №2, 1979, 505-508. თბ.

Гиუნაშვილი Г. 2010: Поселение Самтавро I, Международная научная конференция, Археология, Этнология, Кавказа, Сб., Тбилиси, 25-27 июня 2009 года, 124-126, Тб.

Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: Древние культуры южного кавквза (V-III тысячюдо н. э.), Ленинград.

Цитланадзе Л, Кигურადзе Т, Менабде М, Мирцхулава Н. 1979: Раскопки населённого холма в с. Мчадиджвари. - ПАИ в 1976 году, 88 - 91. Тбилиси.

Цитланадзе Л, Мирцхулава Н. Менабде М, Кигურადзе Т. 1980: Итоги археологических исследований «Мчадиджварис гора». - ПАИ в 1977 году, 55 - 60. Тбилиси.

Цитланадзе Л. 1985: Археологические исследования Мчадиджварис гора. - ПАИ в 1982 г., 16 - 18. Тб.

Цкитишвили Г, Гветадзе Дж, Накаидзе Н, Берадзе Э, Рамишвили А, Квиташвили Р, Челидзе Л, Нуцубидзе А. 1979: Итоги работ Кавтисхевской арх. экспедиции. - ПАИ в 1976 г., 117 - 130. Тб.

Цкитишвили Г, Гветадзе Дж, Берадзе Э, Накаидзе Н, Квиташвили Р, Джинджихашвили Г. 1980: Отчёт археологической экспедиции Каспского района. - ПАИ в 1977 г., 127 - 130. Тб.

№7 მრგვალი სახლის ღუმელი [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 91, рис37]; 8. იანიკ-თეფეს ნამოსახლარი, ადრებრინჯაო III-დან შუაბრინჯაოზე გარდამავალი ხანის სახლები, გეგმა [Кушнарёва К, Чубინიшვილი Т. 1970: 94, რის39].

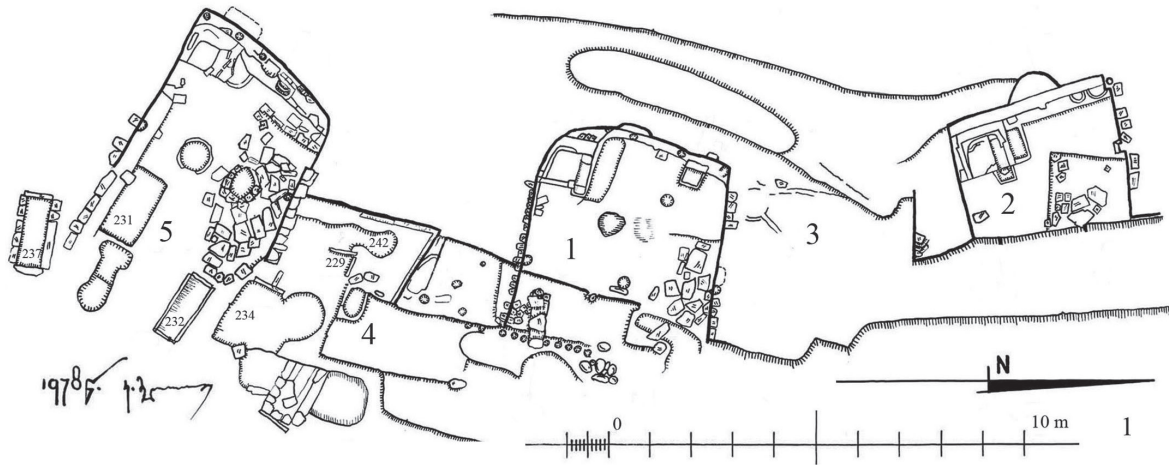
ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I. სამთავრო I – 1976-1981 წწ. 1. სახლები №№ 1-5; გეგმა (კ. მელითაური); 2. №2 სახლის ღუმელი; 3. იგივე, რეკონსტრუქცია (კ. მელითაური); 4. №7 სახლის ღუმელი, რეკონსტრუქცია (კ. მელითაური); 5. №7 სახლის ღუმელი, განივკვეთი (გ. გიუნაშვილი); 6. №1 სახლის ინტერიერი.

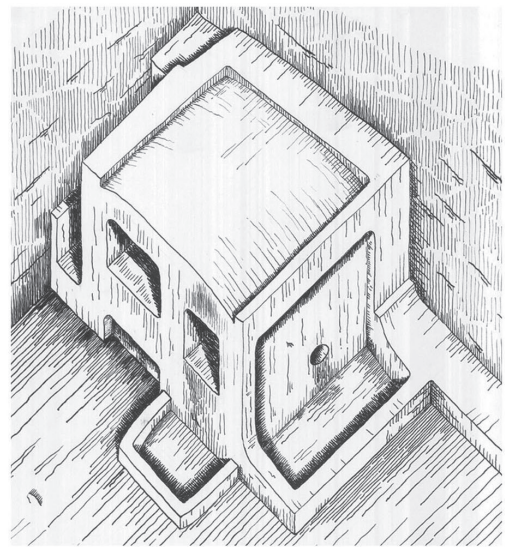
ტაბ. II. 1. ახალციხის ამირანის გორა, № 22 სახლის ღუმელი (ჩუბინიშვილი ტ. 1963: 33, სურ. 7); 2. ბერიკლდეების ბედენური ნამოსახლარი, ბაქანი 10 (Jalabadze M. 2014: 222, fig, 3); 3. ჩირკეის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, ღუმელი (გადჯიევ მ. გ. 1991: 158, რის. 43); 4. სიგიტმას ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. საცხოვრებელი ნაგებობების გეგმა (გადჯიევ მ. გ. 1991: 162, რის. 49); 5. ქიულ-თეფე II, თიხის ღუმელი მრგვალი ნაგებობიდან [Кушнарёва К, Чубинишვილი Т. 1970: 88, რის33]; 6. ქიულ-თეფე II, II და III ჰორიზონტის ღუმლიანი ნაგებობების გეგმა (დ-სიმბოლო აღნიშნავს ღუმელს) [Кушнарёва К, Чубинишვილი Т. 1970: 88, რის34]; 7. იანიკ-თეფეს ნამოსახლარი,

Gela Giunashvili

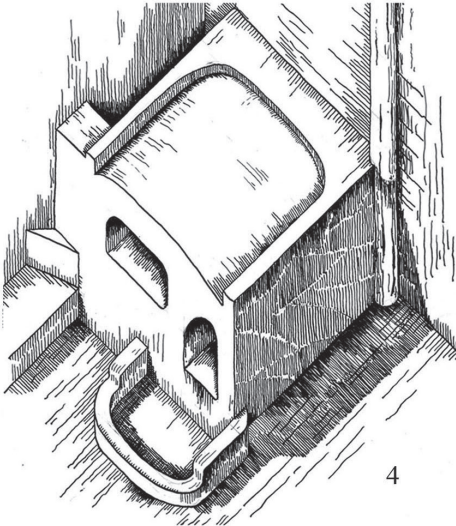
1

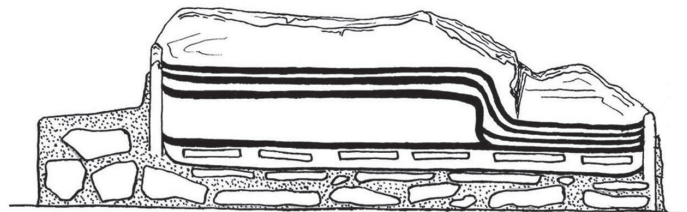
2

3

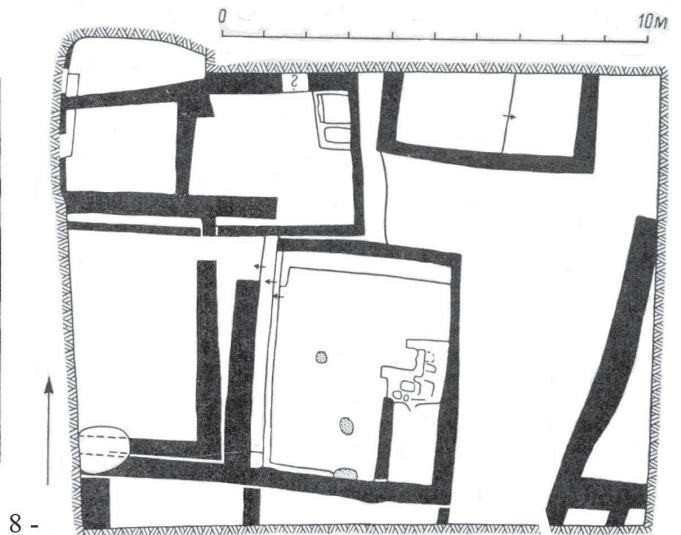
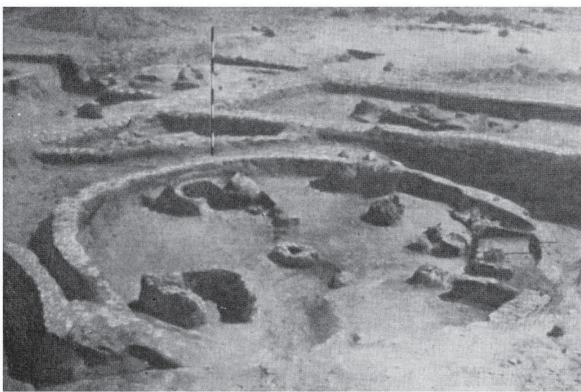
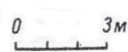
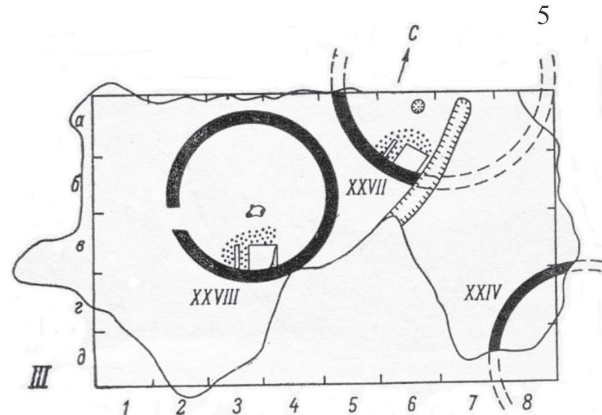
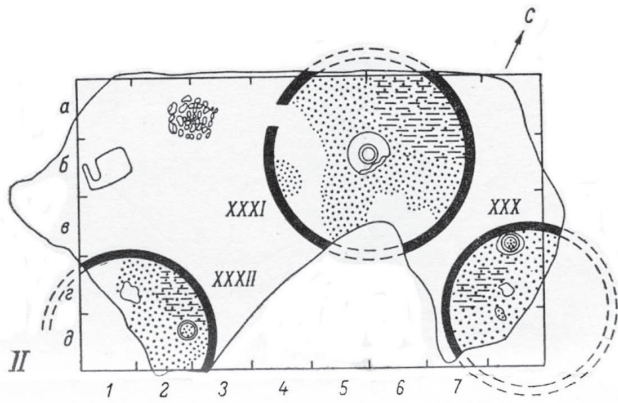
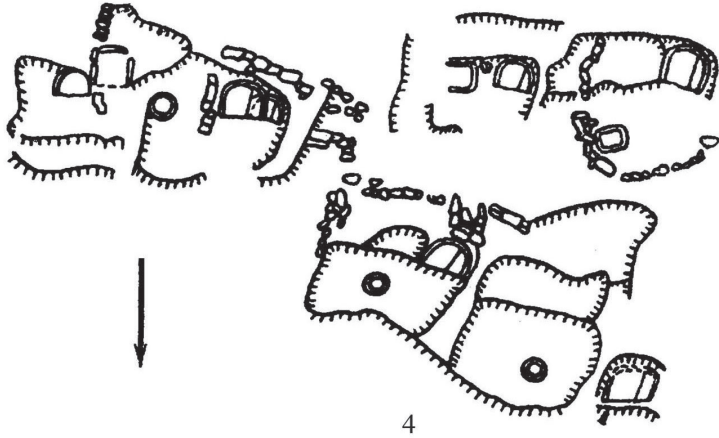
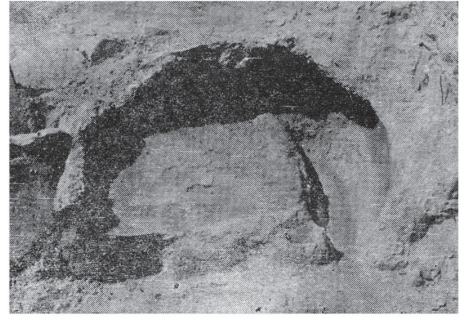
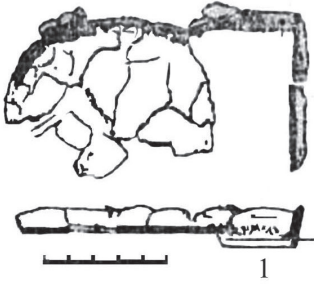
4

5

6

V საუკუნის სახლი მცხეთიდან

მცხეთის დედაქალაქობის დროინდელ ურბანიზაციაზე საუბრისას, მეცნიერთა მხრიდან ყოველთვის პირველწყაროდ სტრაბონის გადმოცემა სახელდება, რომლის თანახმადაც, იბერიაში (და უპირველესად მცხეთაში) ქალაქები მჭიდროდ იყო დასახლებული და სახლები წითელი კრამიტით დახურული (სტრაბონი XI,3,1). ამას ემატება არქეოლოგიური გათხრების შედეგად შეძენილი ინფორმაცია, რომელიც სტრაბონის სიტყვებს მთლიანად ადასტურებს. წლების მანძილზე მცხეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს გამოვლენილი არაერთი ნამოსახლარით თუ ვიმსჯელებთ, რომლებიც იშვიათი გამონაკლისის გარდა ძლიერ ფრაგმენტულია, ახ.წ. I-V სს. მცხეთის სახლებს ძირითადად წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა ქონდათ. ნაგები იყო თიხით შემტკიცებული ქვიშაქვის ქვატეხილითა და რიყის ქვით, ან ქვატეხილების ნყოფაზე ამოყვანილი ალიზით. გადახურული იყო ან მცხეთური ბრტყელი და ღარიანი კრამიტით, ან ქონდა ბანური სახურავი. იატაკი უმეტესად თიხატკეპნილი იყო. სახლები ძირითადად ერთი ოთახისგან შედგებოდა, რომლის შუაშიც ალიზით ნაგები კერა იყო მოწყობილი. ზოგ შემთხვევაში, სახლებს ქონიათ გადახურული აივანი ან სათავსო. ყველაზე რთული საკითხი, რომელიც დღემდე გადაუჭრელად რჩება, ესაა სახლებში სარკმელთა არსებობა. ასეთი სახლების ნაშთები უკეთაა დადასტურებული კარსნისხევის მეთუნეთა უბანში, სამთავროს სამაროვნის სამხრეთ უბანზე (სამთავროს ტაძრის წინ) და სვეტიცხოვლის უბანში [ნიკოლაიშვილი ვ. 1993:8-15; აფაქიძე ა., . . . 1989:10-11; აფაქიძე ა., . . . 1989:40-42].

1989-1992 წწ. მცხეთა-ქალაქის ტერიტორიაზე, სვეტიცხოვლის დასავლეთით რამდენიმე ასეული მეტრის დაშორებით, მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ შეისწავლა ნამოსახლარის ნაშთები, რომელმაც ამ მხრივ არაერთი სიახლე შემოგვთავაზა. ადრეშუასაუკუნეების ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ორი ხუროთმოძღვრული კომპლექსი და მათი გამყოფი ქუჩის ნაშთი.

ამ კომპლექსებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ქუჩის სამხრეთ-აღმოსავლეთით გამოვლენილი სახლი, რომელიც მცხეთელ ებრაელს, აბრაამს ეკუთვნოდა. არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე ის V ს. დათარიღდა [აფაქიძე ა., . . . 2004:70-81].

სახლი დამხრობილი იყო სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (ტაბ.1). ნაგები იყო პოლიგონალური ნყოფით – დიდრონი ქვატეხილითა და რიყის ქვით თიხაზე. სახლის კედლებიდან, რომელთა სისქე 0.55-0.80-1.20 მეტრს შორის მერყეობდა, ყველაზე სქელი ყოფილა ზურგის კედელი. კედლების ნყოფა სისქეში ორ-ორ მნკრივს ითვლიდა და შუაში ე.წ. ხურდა ქვით იყო შევსებული. კედლები სიმაღლეში დაახლოებით 0.5-0.8 მ სიმაღლეზე შემორჩა, ამიტომ დაზუსტებით იმის თქმა, სახლი მთლიანად ქვის იყო თუ არა, ძნელია. თუმცა, თუ მცხეთაში გათხრილ გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების სამშენებლო ტრადიციებს გავითვალისწინებთ, რომლის თანახმადაც, არა მხოლოდ რიგითი მოსახლის საცხოვრებელი, არამედ საკულტო დანიშნულების ძეგლიც კი ქვის ბაზისზე ალიზის აგურით ამოყვანილი კედლებით იყო ნაგები (კარსნისხევი, ბაგინეთი, სამთავრო, სვეტიცხოვლის უბანი) [ნიკოლაიშვილი ვ. 1993:8-15; ნიკოლაიშვილი ვ. 2011; აფაქიძე ა., . . . 1989:10-11; აფაქიძე ა., . . . 1989:40-42], უფრო სავარაუდოა, რომ ამ სიმაღლის ქვის ნყოფის შემდეგ კედლები უკვე ალიზის ყოფილიყო. სახლის გადასახურად მცირე ზომის ბრტყელი გვერდებაკეცილი კრამიტი იყო გამოყენებული, იატაკად კი – თიხატკეპნილი.

იმის მიხედვით, რაც არქეოლოგიური გათხრების დროს გამოვლინდა, სახლი ორ სამშენებლო პერიოდს მოიცავს: როგორც ჩანს, თავიდან აქ უფრო მცირე ზომის სახლი მდგარა, რომელსაც ჰქონია ერთი სენაკი და 22 მ² ფართობის მქონე მარანი. მოგვიანებით კი სახლი გაუფართოვებიათ: გადაკეთება შეხებია მარანს, რომლის სივრცე უფრო გაზრდილა და იგი სამეურნეო დანიშნულების ოთახად ქცეულა. გათხრების შედეგად და-

მონმებული ფენები იმაზე მეტყველებს, რომ აქ სულ მცირე ორი თაობის ცხოვრება უნდა ვიგულისხმოთ. იმის გარკვევა, ერთი ოჯახის ორი თაობის საცხოვრებელთან გვაქვს საქმე თუ სხვადასხვა ოჯახისა, არ ხერხდება. ამჯერად, სწორედ მეორე სამშენებლო პერიოდზე და მის მესაკუთრეზე შევჩერდებით.

სახლი შედგებოდა: სასტუმროსა და სამეურნეო ოთახისაგან¹. სასტუმროს, რომლის ფართობი 42.5 მ² წარმოადგენდა, გრძივი კედლების გასწვრივ გამართული იყო ქვა-ტალახით და ხის ძელებით ნაგები ჩამოსასხდომად განკუთვნილი მერხები (სიგანე – 0.73-1.45 მ; სიმაღლე – 0.15-0.27 მ). სასტუმროს ცენტრალურ ნაწილში მოწყობილი იყო ოთხკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული, ალიზით ნაგები კერა (ზომები: 0.95×0.95 მ). მისგან სამხრეთით კი გაუჭრიათ დაბალი ორმო (დმ – 1.1 მ; სიღრმე – 0.3 მ), რომელიც მთელი ოთახის მსგავსად, შევსებული იყო სამშენებლო ნარჩენებით [აფაქიძე ა., . . . 2004:70-71].

სასტუმრო ოთახს ორი კარი ჰქონია: ერთი, სამხრეთის კედელში დატანებული, შესასვლელი უნდა ყოფილიყო (კარის სიგანე – 2.4 მ, ამ ვარაუდის საშუალებას იძლევა). მეორე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაჭრილი 1.45 მეტრის სიგანის კარით კი – სამეურნეო დანიშნულების სენაკში გადიოდნენ. ხის ორივე კარს ჰქონია რკინის ანჯამები, რომელთა ფრაგმენტები სენაკებში დადასტურდა.

სამეურნეო დანიშნულების სენაკი თითქმის კვადრატული ფორმისაა და მისი ფართობი 50.3 მ² აღწევს. სენაკის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, კედლის გასწვრივ მოწყობილი ყოფილა თიხა-ალიზით ნაგები შემადგენელი მოედანი, რომლის ფუნქციის განსაზღვრა,

1 იმის გამო, რომ არქეოლოგიურად შესასწავლი მონაკვეთი საბჭოთა პერიოდის ნაგებობებით იყო შემოზღუდული და არ იძლეოდა არქეოლოგიური ველის გაფართოების საშუალებას, ჩვენთვის საინტერესო სახლიც ფრაგმენტულად იქნა შესწავლილი. ამიტომ, დაზუსტებით იმის თქმა, ამ ორი ოთახის გარდა კიდევ ქონდა თუ არა სახლს სხვა დანიშნულების ოთახ-ნაგებობები (მათ შორის ზღვეც), ძნელი სათქმელია. მიუხედავად ამისა, მაინც ვცადეთ იმ მონაცემებზე დაყრდნობით, რაც ჩვენ ხელთ გვქონდა, წარმოგვედგინა როგორი უნდა ყოფილიყო სახლი. ამ მონაცემების ზუსტად გათვალისწინებით არქიტექტორ არჩილ ჩიხლაძის მიერ გაკეთდა სახლის სამგანზომილებიანი, ინტერიერის ვირტუალური მოდელი, რომელმაც ნათლად წარმოადგინა სახლის შიდა სახე (ტაბ. I_{2,3}).

ცუდი დაცულობის გამო, არ მოხერხდა. მისი იატაკისა და კედლების შელესილობა, როგორც ჩანს, ცეცხლის ძლიერ ზემოქმედებას განიცდიდა. აქ აღმოჩნდა ძლიერ ცეცხლში ნამყოფი და ადგილზე დაშლილი 8 თიხის ჭურჭელი, ძირითადად სურები და ხელადები (ინვ. №№1182-1189; სამ. №19770-19777) (ტაბ. II₄). ამ მოედნის მარცხნივ, პირველი და მეორე სენაკის გამტახრავი კედლის პარალელურად, ქვიშაქვის ქვატეხილის ერთი რიგით მოწყობილი იყო მომცრო მოედანი (ზომები: 1.9×0.7×0.3 მ), რომლის სიახლოვეს ჭარბობდა დამსხვრეული თიხის ჭურჭლის ნატეხები. სენაკის ჩრდილოეთი კედლის სიახლოვეს ჩამშვებული იყო მოჩაღისფრო-მოწითალოდ გამომწვარი, ბრტყელპირიანი ქვევრი (ზომები: სიმაღლე – 1.45; მუცლის დმ – 1 მ). ამავე ოთახის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში კი კიდევ შვიდი ქვევრი ჩაუდგამთ. მათგან ნაწილი წინა პერიოდის სახლის კუთვნილი იყო, ნაწილი კი მოგვიანებით, სახლის პატრონს ჩაუდგამს. ქვევრები, ძირითადად მოჩაღისფრო-მოწითალოდაა გამომწვარი, აქვთ ბრტყელი ბაკო, ვიწრო პირი, მაღალი ყელი, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირი. ტანზე შემოსდევთ რელიეფური სარტყლების რიგი (ტაბ. II₁₀).

ქვევრების აღმოჩენა ებრაელის სახლში შემთხვევითი და უცნაური არ გახლავთ, რადგან ებრაელთათვის ღვინო იყო და დღესაც რჩება ბუნებრივ და ყოველდღიურ სასმელად, რომლის შესმის წინ ყოველთვის წარმოითქმის ღვთის სადიდებელი. თვით ძველ აღთქმაში ღვინო და ვაზი 443-ჯერაა ნახსენები, რაც მათ სიმბოლურ დატვირთვაზე მეტყველებს. ებრაელთა წეს-ჩვეულებებისა და რელიგიური პროცესებიდან აქ მხოლოდ ერთს გამოვყოფთ, რომელიც ყველაზე მეტად უსვამს ხაზს ღვინის მნიშვნელობას ებრაელებში: პასექობის დღესასწაულის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილის სედერის დროს, როცა ებრაელებში ხდება ეგვიპტიდან გამოსვლის შეხსენება, ყველა ებრაელმა (განურჩევლად ასაკისა და სქესისა) აუცილებლად უნდა შესვას ოთხი ჭიქა ღვინო, რომლის რიცხვი ღვთის ოთხი აღთქმის სიმბოლოა (გამოსვლა 6: 6-8)². ამდენად, ღვინო ებრაელთათვის ისევე მნიშვნელოვანია, როგორც ქრისტიანებისთვის.

2 აღნიშნულის შესახებ იხილეთ: <http://www.jewfaq.org/holidaya.htm>

სახლის სენაკებში დადასტურებული ნივთიერი მასალა მოიცავდა როგორც თიხის ნანარმს, ისე ბრინჯაოს, რკინის, ძვლის ნივთებს, რომლებიც სახლის მაცხოვრებელთა ყოფას ასახავენ. ოჯახის სამზარეულო და სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭელი, ქვევრებთან ერთად, მოითვლიდა მაღალყელიან სურებსა და ხელადებს, რომელთაც სამტურა პირი, ნიბოიანი ყელი და მსხლისებრი მუცელი აქვთ, ყელსა და მუცელზე კი დაძერწილია ოვალურგანივკვეთიანი ყური; ქოთნებს, თითო ან ორი ყურით; თეფშებსა და სხვადასხვა ზომის ჯამებს; ჭრაქებს. აქ აღმოჩენილი ჭურჭელი დამზადებულია წმინდად განლექილი თიხისგან და ძირითადად მოჩალისფროდაა გამომწვარი. ჭურჭლის უმეტესობას, იმ პერიოდში გავრცელებული ფორმების მსგავსად, ყელზე შემოსდევს ნიბო და ყურები შემკული აქვს კოპებით. სახლის გასანათებლად ჩვეულებრივ, გამოუყენებიათ თიხის ჯამისებური ჭრაქები.

სახლში აღმოჩენილი მასალა მცხეთასა და ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ყოფითი კულტურის ნაწილია. მსგავსი ნივთები აღმოჩენილია როგორც მცხეთის ნამოსახლარებსა და სამაროვნებზე, ასევე ქართლის სხვადასხვა ნამოსახლარებზე. ისინი უმეტესად ადგილობრივ ნანარმს წარმოადგენს და IV-VI სს. თარიღდება [აფაქიძე ა., . . . 1978:63; რამიშვილი რ. 1979:23,17,65; რამიშვილი რ. 1983:104,114; Рамишвили Р. . . 1991:89-95, таб.226; ნიკოლაიშვილი ვ., . . . 1995:98,112-113; აფაქიძე ა., . . . 1989:9-10, სურ.4; მანჯგალაძე გ. 1985:58-59; აბუთიძე თ., . . . 1988:653-656].

იმ პერიოდის მცხეთის მოსახლეობის სავაჭრო ურთიერთობებზე მეზობელ სახელმწიფოებთან მშვენიერ ინფორმაციას იძლევა სახლის სამეურნეო სენაკში აღმოჩენილი თიხის ორი საბეჭდავი-ბულა სასანური მონოგრამების გამოსახულებით³. ერთი მათგანი აღმოჩნდა ქვევრის ფსკერზე (ინვ.№1175, სამ.№19763, ტაბ. II,). წარმოადგენს მოვარდისფრო-მოყავისფრო, წმინდად განლექილ, მკვრივი თიხის გუნდას (პირის დმ – 29 მმ), რომლის დაბრტყელებულ პირზე მრგვალი ფორმის, ბრტყელპირიანი საბეჭდავის მკ-

ვეთრი ანაბეჭდია (დმ – 16 მმ). გამოსახულია რთული კომპოზიცია: დიდი ჯვარი ვერტიკალური ღერძის გაფართოებული ბოლოებით. მის ძირში ჯიხვის წყვილი თავი და რქები გაშლილი ფრთების ასოციაციას იწვევს. ჯვრის თავთან ორი ფრთაგაშლილი მტრედია, რომლებიც ნისკარტებით ჯვარს ეხებიან. რქებსა და ჯვრის მკლავებს შორის კი აფრიალებული ბაფთებია გამოსახული. გარდა ამ, ძირითადი ანაბეჭდისა, ბულის კიდებზე მოცემულია კიდევ ორი მცირე ანაბეჭდი. ერთი გამოსახავს მწოლიარე ჯიხვს უკან გადახრილი პარალელური რქებით (ანაბეჭდის დმ – 10 მმ), მეორე კი – მინიატურულ ჯვარს, ასევე წყვილი აფრიალებული ბაფთით შემკულს (ანაბეჭდის დმ – 7 მმ). უკანასკნელი ანაბეჭდი ბუნდოვანი და ჩადრეკილია, რაც ქ. რამიშვილის მოსაზრებით, იმას უნდა მიუთითებდეს, რომ ინტალიო ამობურცულ-ზედაპირიანი მინის იყო (რამიშვილი 2005: 188). აშკარაა, რომ ბულაზე მოცემული მთავარი ანაბეჭდი ქრისტიანული საიდუმლოს – ზიარების სიმბოლური გამოსახულებაა, ერთგვარად შერწყმული სასანური კულტურის ელემენტთან – აფრიალებულ ბაფთებთან და ამდენად, ბულა ცხადად მიუთითებს საბეჭდავის მფლობელის ქრისტიანობაზე.

მეორე ბულა (ინვ.№1177, სამ.№19765, ტაბ. II,) წმინდად განლექილი თიხის მოზრდილი გუნდაა (დმ – 35 მმ), რომელსაც ატყვია ცეცხლში მოხვედრის კვალი. ბულა პირისა და ზურგის მხარეს მცირედ დაბრტყელებულია; პირის კიდესა და ზურგიდან პირისკენ აქვს სამი გამჭოლი ხვრელი. პირზე საბეჭდავის ანაბეჭდია: მოცემულია სასანური მონოგრამა – „სადგარი“ ნახევარმთვართით (რამიშვილი 2005: 186). მონოგრამის გარშემო ფალაური წარწერაა: „იაზდან შაჰი ძე სტადანისა“⁴ (ანაბეჭდის დმ – 20 მმ). გარდა ამ მონოგრამისა, ბულაზე კიდევ სამი მცირე ზომის ბუნდოვანი ანაბეჭდია. მათგან ერთი, გამოსახავს მწოლიარე ლომს პროფილში მარჯვნივ (ანაბეჭდის დმ – 10 მმ). მეორე გრძელ სამოსიან, მდგომარე პიროვნებას (სიგრძე – 10 მმ), მესამე კი უბრალოდ ფრჩხილის ჩანაჭდევი უნდა იყოს. ბულის მთავარი ანაბეჭდი ქ. რამიშვილმა მსგავსი სასანური მონოგრამების გათვალისწინებით, ცეცხლის საკურთხევე-

3 ბულები შეისწავლა ქ. რამიშვილმა [რამიშვილი ქ. 2005:186-193].

4 წარწერა გაშიფრა მედეა ნონელიამ.

ლის – ათაშდანის გამოხატულებად მიიჩნია და შენიშნა, რომ დაკვირვების მიხედვით, მონოგრამიანი საბეჭდავები სასულიერო პირებს – ქურუმებს ეკუთვნოდათ, რომლებიც იმავე დროს, მსაჯულის ფუნქციასაც ასრულებდნენ [რამიშვილი ქ. 2005:188].

ბულათა ნაწილი გამოიყენებოდა სხვადასხვა დოკუმენტების, პირადი წერილების, სიგელების თუ ამანათების დასაბეჭდად, ხოლო მეორე ნაწილი, უფრო მოზრდილები, რამოდენიმე გამოსახულებითა და ზონარის გასაყრელი გამჭოლი ფოსოებით, საქონლის დასაბეჭდ ბულებს წარმოადგენდნენ. ამ ფაქტორების გათვალისწინებით, ქ. რამიშვილი სათავსოში აღმოჩენილ ბულებს სწორედ ასეთი ტიპის ბულებად თვლის. მათი აღმოჩენა სათავსო ოთახში უნდა მიუთითებდეს, რომ აქ ინახებოდა ამ ბულებით დაბეჭდილი საქონელი [რამიშვილი ქ. 2005:190].

სათავსოში აღმოჩენილი ბულებიდან პირველი, როგორც ჩანს, ქრისტიანი სასულიერო პირის საბეჭდავის ასლია, ხოლო მეორე ზოროასტრ ქურუმ-მსაჯულს უნდა მიეკუთვნოს, „რომელმაც თავისი ბეჭდით დაადასტურა საქონლის ვარგისიანობა“. ვინაიდან, სასანურ ირანში არა მხოლოდ ზოროასტრული რელიგიის მესვეურებს ენიჭებოდათ მსაჯულობის უფლება, არამედ ქრისტიანული ეკლესიების მეთაურებსაც, ქ. რამიშვილის მოსაზრებით, დიდი ალბათობით, მცხეთის ბულებით, სწორედ, ირანიდან იმპორტირებული საქონელი უნდა ყოფილიყო დაბეჭდილი [რამიშვილი ქ. 2005:191].

განსაკუთრებული დატვირთვა შეიძინა სასტუმრო ოთახში აღმოჩენილმა ოქროს გრაგნილმა არამეული წარწერით (ინვ.№1437; სამ.№17646, ტაბ. II₃). ოთხად მოკეცილი ფურცელი ჩადებული იყო ჩალისფრად გამომწვარ, სამტურჩა, ცილინდრულ ხელადაში (ინვ.№1594, სამ.№20187), რომელიც ოთახის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, იატაკში იყო ჩადგმული. გრაგნილი დამზადებულია ოქროს თხელი ფურცლისგან (სისქე – 0.9 მმ, გაშლილის სიგრძე 5.8 სმ-ია, სიგანე – 2.8 სმ) და მასზე, როგორც აღინიშნა, ამოკვეთილ-ამოჭრილია 29 სტრიქონიანი არამეული ტექსტი – ებრაული შელოცვა, რომელიც ებრაული ანბანის ასოთა სახელწოდებებით ბოლოვდება. წარწერა შეისწავლა კ. წერეთელმა. რომლის თანახმადაც, ტექსტი

დანერილია იუდეურ-არამეულზე, ანუ ენაზე, რომელზედაც გვიანანტიკურ ხანაში მეტყველებდნენ ებრაელები, მათ შორის ქართლში მცხოვრებნიც⁵. მისეული ნაკითხვით, ტექსტი ასე გამოიყურება: „ეს არის კეთილი ამულეტი აბრაჰამ სარას ძისათვის, მისი ოჯახის წევრებისათვის, ეს [არის] ბეჭედი, რომლითაც დაბეჭდა სოლომონ მეფემ [ბოროტი სულები], რათა არ ევნოს ბრაჰამ სარას ძეს, და [არც] არავის მისი ოჯახის წევრებიდან ჩვენს წინაშე და, როგორც ადრეც, შეასრულა [სიტყვა] ღმერთმა ძლიერმა აბრაჰამის მიმართ, რომ [იგი] იქნებოდა ღმერთი დამცველი [მისი] მუდამ. შენ შეჭირვებული ხარ. განდევნე [ბოროტი სულები], გააკეთე სიკეთე და ფარულად (საიდუმლოდ) დაადე ხელი მას! [და] კვლავ (კიდევ უფრო) განამტკიცე სამართლიანი [საქმე], სახელითა ამ ანგელოზებისა მე ვბეჭდავ და ვკრავ [ბოროტ სულს], რათა [მან] არ იბატონოს მასზე, აბრაჰამ სარას ძეზე [იყოს] ჯადო და ავი საქმე და არც შეკრულნი (მოჯადოებულნი), და არც ქერუბიმნი. და არც ეშმაკი და არც ეშმაკეული და არც არავითარი ბოროტი დემონი, და არ ექნებათ [მათ] ძალა, აბრაჰამ სარას ძეზე დღეიდან უკუნისამდე! ამენ, ამენ, სელა! აღდეგ და აღასრულე ნამოქმედარი მოწყალებისა! არ არის მათში სუბსტანცია. ალფე, ბეთ, გიმელ, დალეთ, ჰე, ვა, ზაინ, ხეთ, ტეთ, იოდ, ქაფ, ლამედ, მემ, ნუნ, სამეხ [აინ], ფე, ცადე, კოფ, რეშ, შინ, თავ. და თქვა იაკობმა, როდესაც იხილა ისინი: „ღმერთის ბანაკია ეს“. და უწოდა სახელი ადგილსა მას მახანაიმ“ [წერეთელი კ. 1996:100-101].

ფირფიტა წარმოადგენს ამულეტს – ავგაროზს, რომელსაც ადრეულ შუა საუკუნეებში ებრაელები ფართოდ იყენებდნენ როგორც პატრონის დამცველს ავი თვალისა და ბოროტებისაგან. ამულეტები, უფრო ხშირად, გულსაკიდებს წარმოადგენდნენ, შესრულებული იყო ლითონის (ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი, ტყვია) თხელ ფირფიტაზე, რომელიც იგრაგნებოდა და თავსდებოდა ბუდეში ყელზე დასაკიდებლად. მაგრამ, ასევე ხშირად, მსგავს ამულეტებს ათავსებდნენ ხოლმე კერძო სახლებსა და სინაგოგებში [წერეთელი კ. 1996:95-96]. მცხეთის შემთხვევაში, ამულე-

5 მეცნიერი ამულეტს შინაარსის, პალეოგრაფიული ნიშნების, ენობრივი მახასიათებლებით და თანმდევნი არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინებით V-VI სს. ათარილებს [წერეთელი კ. 1996:126].

ტი სწორედ სახლის, აბრაჰამ სარას ძისა და მისი ოჯახის, ავგაროზად გვევლინება, რომელიც ხელადაში ჩადებული, მოთავსებული იყო სასტუმრო ოთახის იატაკში.

სახლის მოცულობის, ოქროს გრაგნილი-სა და საბეჭდავი ბულების გათვალისწინებით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სახლი ეკუთვნოდა მცხეთის ებრაელ მკვიდრს, აბრაჰამ სარას ძეს. იგი რწმენით იუდეველია, სოციალური სტატუსით – მაღალი ფენის წარმომადგენელი, კონკრეტულად კი, ვფიქრობთ, სწორი უნდა იყოს ვ. ნიკოლაიშვილის მოსაზრება, რომ აბრაჰამ სარას ძე ვაჭართა ფენის წევრი უნდა ყოფილიყო [ნიკოლაიშვილი ვ. 2010:241-256] და შესაძლოა, გარკვეული გავლენითაც სარგებლობდა.

ამდენად, 1989-1992 წწ. მცხეთაში შესწავლილმა სახლმა, საშუალება მოგვცა მეტი წარმოდგენა შეგვექმნა მცხეთის დედაქალაქობის ბოლო პერიოდის შეძლებული მოსახლეობის ერთი ნაწილის ცხოვრების სტილსა და ქალაქის ურბანიზაციაზე.

ლიტერატურა:

აბუთიძე ა., ბიბლიური თ., მაისურაშვილი ნ. 1988: ახალი არმაზის ადრექრისტიანული ხანის სამაროვანი. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე. თბილისი. ტ.131.

აფაქიძე ა., კალანდაძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. 1978: მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში. მცხეთა. II. თბ.

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბლიური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ. 1989: დიდი მცხეთა, 1980. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. მცხეთა. IX. თბ.

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბლიური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ., ხეცურიანი ლ. 1989: დიდი მცხეთა, 1981. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. მცხეთა. IX. თბ.

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., ნარიმანიშვილი გ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ირემაშვილი შ., ნონეშვილი ა., ხეცურიანი ლ., გავაშელი ე. 2004: მცხეთის ექსპედიცია. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში. თბ., გვ. 70-81.

მანჯგალაძე გ. 1985: სამთავროს სამაროვნის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. კატალოგი. მცხეთა. VII. თბ.

ნიკოლაიშვილი ვ. 1993: კარსნისხევის მეთუნე-ხელოსანთა დასახლება. თბ.

ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ. 1995: ბაიათხე-

ვი. მცხეთა, X. თბ.

ნიკოლაიშვილი ვ. 2010: ქართლის (იბერიის) სამეფოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ებრაული წარწერები (ისტორიულ-არქეოლოგიური წარწერები). საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები. VI. თბ., გვ.241-256.

ნიკოლაიშვილი ვ. 2011: არმაზციხე: ქართლის მეფეთა რეზიდენცია. თბ.

რამიშვილი რ. 1979: ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. თბ.

რამიშვილი რ. 1983: ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973 წწ. განათხარის მიხედვით. ჟინვალი. I. თბ., გვ.81-130.

რამიშვილი ქ. 2005: ორი ბულა სვეტიცხოვლის უბნიდან. – ძიებანი. საქართველოს მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის ჟურნალი, №15-16.

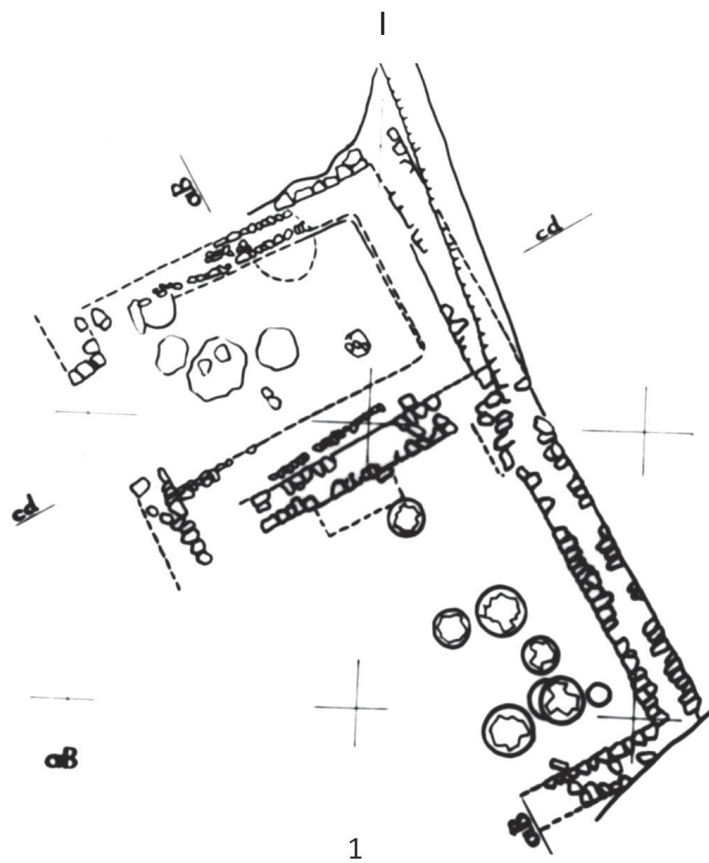
წერეთელი კ. 1996: მცხეთის არამეული ამულეტი. მცხეთა. XI. თბ., გვ.95-132.

Рапишвили Р., Джорбенадзе Б., Чиковани Г., Глonti М., Гогочури Г., Цитланадзе Л., Мухигулашвили Н., Маргвелашვილი М., ... 1991: Археологическая экспедиция горного региона Восточной Грузии. Полевое Археологическое Исследования в 1986 г.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I – 1. აბრაამის სახლის გეგმა; **2.** აბრაამის სახლის სასტუმრო ოთახის 3D მოდელი; **4.** მარნის 3D მოდელი (არქიტ. ა. ჩიხლაძე).

ტაბ. II – 1-2. მარანში აღმოჩენილი თიხის ბულები. **3.** სასტუმრო ოთახში აღმოჩენილი ოქროს ამულეტი. **4-6.** ხელადაები; **7-9.** დოქები და სურები; **10.** ქვევრი; **11.** რკინის სამეურნეო იარაღი.

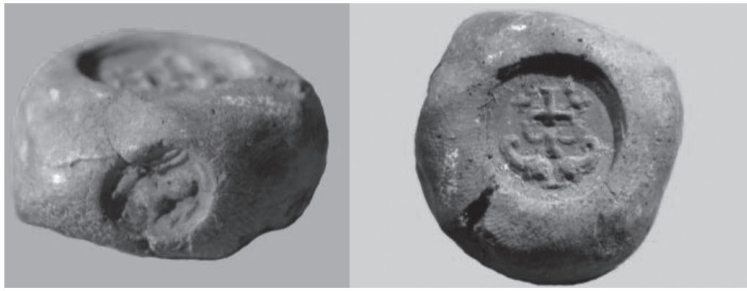

2

3

II

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

რკინის საბრძოლო იარაღები

ძვ.წ. VI-III სს. არაბვის ხეობაში

ნამოსახლარების თუ სამაროვნების ხასიათის გასარკვევად, მათი სოციალურ-ეკონომიკური ბუნების ასახსნელად, ისევე როგორც მატერიალური კულტურის სხვა დარგებს (კერამიკა, სამკაული), უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საბრძოლო და სამეურნეო იარაღსაც, მით უმეტეს ისეთ პერიოდში როგორცაა ძვ.წ. VI-IV სს. ძეგლის სოციალური ბუნების გასაგებად, ამ პერიოდში საბრძოლო იარაღი, ვფიქრობთ ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორიც კია. ცნობილია რომ სამხედრო ხელოვნების და შეიარაღების დონე, მისი განვითარება უპირველესად განისაზღვრება ეკონომიკური პირობებით [Блаваткий, 1954, გვ. 5], ეკონომიკა კი, როგორც ბაზისი ყოველთვის წარმოგვიდგენს ზედნაშენის სოციალურ სახეს.

ვფიქრობთ ვარსიმაანთკარის მასალებიც გარკვეულ წვლილს შეიტანს ადრეანტიკური ხანის იარაღ-საჭურველის შესწავლის საქმეში, მით უმეტეს რომ ყველაზე მასიურად იგი აქაა წარმოდგენილი და დაცულობის მხრივაც უკეთეს მდგომარეობაშია.

ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი საბრძოლო იარაღ საჭურველს უკავია, იგი თითქმის ყველა სახეობითაა წარმოდგენილი რითიც შეიარაღებული იყო იმ პერიოდის მეომარი (ცულის გარდა): შუბისპირები, ხელშუბები, სატევრები, აკინაკი, დანები, ისრისწვერები, მუჯირა, ფარი, მუზარადი, ჯავშანი, ე.ი. წარმოდგენილია როგორც შეტევითი ისე თავდაცვითი იარაღი.

ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე იარაღი ყველა მამაკაცის სამარხისთვისაა დამახასიათებელი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (ისიც არაა განსაზღვრული ანთროპოლოგიურად ვის ეკუთვნოდა სამარხი – ქალს თუ მამაკაცს). 118 სამარხიდან 66-ში იარაღია დადასტურებული. სულ აღმოჩენილია 49 შუბისპირი, 16 ხელშუბისპირი, 3 მუჯირა, 1 მახვილი-აკინაკი, 63 დანა, 13 ისრისწვერი, 7 სატევარი, 2 ფარი, 2 მუზარადი, 3 ჯავშანი. სახეობების მიხედვით სამარხებში მათ განლაგებაში კანონზომიერება არ შეინიშნება.

თითოეულ სახეობას განვიხილავთ ცალ-ცალკე.

შუბისპირები. 66 სამარხში დადასტურებულია 49 შუბისპირი და 16 ხელშუბისპირი. როგორც აღვნიშნეთ სამარხში მათ განლაგებაში რაიმე კანონზომიერება არ შეინიშნება. ყველაზე მეტად თავის ქალის არეში გვხვდება (14 შემთხვევა). გარდა ამისა დადასტურებულია წელის არეში, (5 შემთხვევა). გულ-მკერდის ნინ (4 შემთხვევა). ზურგს უკან, (9 შემთხვევა), მუხლებთან (3 შემთხვევა). ტერფებთან (2 შემთხვევა), მენჯთან მხოლოდ ერთ შემთხვევაში აღმოჩნდა. როგორც ვხედავთ ყველაზე მეტად დამახასიათებელია თავის ქალასთან. მათ განლაგებას სამარხში მნიშვნელობა ჰქონდა იმდენად, რამდენადაც დაგვეხმარებოდა მთლიანი ზომის წარმოდგენაში, მაგრამ ყველა შემთხვევაში სამარხის ზომების მიხედვით (ყველაზე დიდი 1,6 მ.) წარმოდგენილია მათი მთლიანი გამართვა სამარხში პროპორციების მიხედვით. ასევე წარმოდგენილია ისეთი მოკლე ტარის ხმარება, რასაც სამარხის ზომები იძლევა. ამასთან ყველა მათგანის მასრაში შემორჩენილია ხის ნაშთი, ნიშანი იმისა რომ უტაროდ ატანდნენ. ე.ი უნდა ვივარაუდოთ რომ ტარს სამარხში ჩატანების დროს აჭრიდნენ, რადგან იმასაც ვერ დავუშვებთ რომ ტარს ვერტიკალურად არჭობდნენ სამარხში, ვინაიდან *in situ* ყველა ჰორიზონტალურ მდგომარეობაშია აღმოჩენილი. ზოგიერთი შუბისპირის მიხედვით, რომელიც მიცვალებულის ზურგს უკანაა ჩატანებული და წვერი სამარხი ორმოს ზღვარს ებჯინება, შეგვიძლია დაახლოებით ვივარაუდოთ მათი მთლიანი სიგრძე 1,2-1,3 მ. შუბისპირები თავისი ფორმისა და ზომის მიხედვით თითქმის ყველა განსახვავებულია ერთმანეთისაგან, რის მიხედვითაც შეიძლება რამოდენიმე ტიპისა და ქვეტიპის გამოყოფა.

I ტიპი (ტაბ. I; სურ. 1 №164, 149, 172, 287) დიდი ზომის შუბისპირები, მოკლე ოვალურგანიკვეთიანი გახსნილი მასრით, დაქანებული მხრებით რომლებიც მთავრდება მცირე ნიბოთი, რომელიც სწორ კუთხეს ქმნის გვერდთან. გრძელი წვეროსაკენ თანაბრად შევიწროვ-

ბული პირით, პირზე ორმხრივი, რელიეფური ქედით. ქედის გამოყვანა მასრიდან იწყება. მასრა ფუძესთან დაბრტყელებულია, სიგრძე მერყეობს 33-42-43-80 სმ. მასრის სიდიდე - 3-3,5 სმ. I ტიპში გამოირჩევა №149 (ტაბ. I, სურ. 1), რომელსაც შედარებით ვიწრო და გრძელი, თითქმის მასრის სიგანის პირი აქვს. პირის სიგრძე რამდენჯერმე აღემატება მასრას.

ამ შუბისპირების ზუსტი ანალოგიები ვერ მოვიძიეთ ვერც ა/კავკასიის სინქრონულ სამაროვნებზე და არც სკვითურ-სავრომატული და ბერძნული შეიარაღებისათვის ჩანს დამახასიათებელი, რაც გვაფიქრებინებს მათ ადგილობრივ წარმოებას, მაგრამ ესეც სათუთა, ვინაიდან არც ერთ სინქრონულ სამაროვანზე საქართველოში მსგავსი ფორმები არ არის დაფიქსირებული. სკვითებს მართალია ახასიათებთ დიდი ზომის შუბისპირები, მაგრამ ისინი ფორმით განსხვავებულია. [Мелюкова 1964. გვ. 36]. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი რომ ასეთი შუბისპირები გვხვდება მხოლოდ ე.წ. წარჩინებულ პირთ სამარხებში (№№ 105, 106, 107, 117), რომელთაც ალბათ ყველაზე მეტი საშუალება გააჩნდათ გამოირჩეული იარაღის დასამზადებლად და შესაძენად, სავარაუდოა რომ ე.წ. წარჩინებულები მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსნებს მიეკუთვნებოდნენ, რომელთა შეიარაღება გამოირჩეოდა რიგითი ქვეითებისაგან. ერთი შეხედვით საერთო ფორმით ისინი თითქოს არ გამოირჩევიან დანარჩენებისაგან, მაგრამ მხრებისა და მასრის ფორმით ამკარად უცხოდ გამოიყურებიან დანარჩენ მასალაში. სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ისინი შეიძლება ძვ. წ. VI ს ბოლო V ს. დავათარილოთ. მათთან ერთადაა დადასტურებული თიხის გოფრირებული ჭურჭელი, სკვითური ტიპის სამფრთიანი ისრისპირები რომლებიც დამახასიათებელია ძვ.წ. VI-IV სს., ძელისებურთავიანი და თირკმლისებურვადიანი სატევარი, ძვლის პირამიდური ისრისწვერები და სხვა. გარდა ამისა თუ გავითვალისწინებთ მასრის ფორმას (ოვალურგანივკვეთიანი უფრო ადრეული ჩანს), პირის გაფორმებას, ზომებს რომლებიც ჩვენი სამაროვნის მაგალითზე გვიანდელი ჯგუფის სამარხებში ამკარად მცირდება. ვფიქრობთ რომ I ტიპი წინ უნდა უსწრებდეს მათ ან ისინი თანაარსებობენ მაგრამ სოციალურად განსხვავებულ პირთა სამარხებში, რაც თავის მხრივ მძიმედ შეიარაღებულ მეომრებს უკავშირდება.

II ტიპის შუბისპირებს (ტაბ. I სურ. 1. №№43, 309) ახასიათებთ მოკლე გახსნილი მასრა მრგვალი დიამეტრით განიერი დაქანებული ფრთები, პირზე ორმხრივი მაღალი რელიეფური ქედი. I ტიპისაგან განსხვავდება მხოლოდ მასრის ფორმით, იგი მრგვალდიამეტრიანია და შედარებით ვიწრო. პირი წვეროსაკენ თანაბრადაა შევიწროვებული და არც ნიბო ახასიათებს, სიგრძე 37-64, მასრის დმ. 2,5 სმ.

III ტიპის შუბისპირები (ტაბ. I, სურ. 1, №№ 193, 222, 208]. ხასიათდება გახსნილი მრგვალი მასრით, მკვეთრად დაქანებული მხრებით, რომლებიც გვერდთან შეერთების ადგილას სწორ (პატარა) კუთხეს ქმნის, წვერისაკენ თანაბრად შევიწროვებული პირით, პირზე ორმხრივი რელიეფური ქედი. I და II ტიპისაგან განსხვავდება მხრებისა და მასრის გაფორმებით (ქედიც ყოველთვის არ ხასიათდება მაღალი რელიეფით № 208). სიგრძე მერყეობს 32-56 სმ. მასრის სიგრძე 10,5-12 სმ. დმ 2,5 სმ.

როგორც ვხედავთ I-II-III ტიპის შუბისპირები განსხვავდება მცირე დეტალებით. რაც შეეხება IV ტიპის შუბისპირებს [ტაბ II, სურ I №№ 268, 161]. მათგან გამოირჩევა მხოლოდ შემცირებული ზომებით. ახასიათებთ მრგვალდიამეტრიანი საშუალო სიგრძის მასრა, დაქანებული მხრები, ვიწრო პირი, პირზე ორმხრივი ქედი, სიგრძე 26,5-39სმ, მასრის სიგრძე 10,5-12 სმ, დმ-2,5.

მსგავსი ვიწროპირიანი შუბისპირები გავრცელებულია ა/კავკასიის მთელ ტერიტორიაზე, მაგრამ განსხვავებაა მასრისა და მხრების გაფორმებაში. სამართლიანად შენიშნავს ც. დავლიანიძე “რომ ადრეანტიკურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული რომელიმე გარკვეული ტიპის შუბისპირებისათვის ლოკალური რაიონის გამოყოფა არ ხერხდება. თითქმის ყველანაირი შუბისპირი მეტ-ნაკლები ურთიერთმიმსგავსებით გვხვდება, როგორც საქართველოს სხვადასხვა რაიონში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ გამოვლენილ თანადროულ მასალებს შორის”. [დავლიანიძე 1983. გვ 46]. აქედან გამომდინარე, ხომ არ შეიძლება I-II-III-IV ტიპის შუბისპირებისათვის არაგვის ხეობა მივიჩნიოთ ლოკალურ რეგიონად, სადაც I-IV ტიპის შუბისპირები მზადდებოდა, ვინაიდან ისინი განსხვავდება სხვა რეგიონის შუბისპირებისაგან. დაბეჯითებით რა თქმა უნდა ამას ვერ ვიტყვით, ვინაიდან სხვა ძეგლებზე მასალა

უფრო ფრაგმენტულადაა წარმოდგენილი და შესაძლოა სწორედ ის დეტალები აკლდეთ, რომლებზეც ჩვენ ყურადღებას ვამახვილებთ. მაგრამ სწორედ კარგად შემონახულ მასალებშიც არ ჩანს ანალოგიური ცალები.

V ტიპის შუბისპირებს №№ 116, 532 ახასიათებს მრგვალი, საშუალო სიგრძის გახსნილი მასრა, ფოთლისებური პირი, მომრგვალებული მხრები, წვერისაკენ თანაბრად შევიწროვებული პირი, პირზე ორმხრივი, მომრგვალებული, რელიეფური ქედი. სიგრძე 41 სმ. მასრის სიგრძე 12 სმ. – დმ. 2,3 სმ. პირის საშუალო სიგანე – 4,5 სმ. მსგავსი შუბისპირები (მაგრამ არა ანალოგიური) აღმოჩენილია ყანჩათში [გაგოშიძე 1964 გვ. 80. სურ 34]. ღრმხევისთავში [აბრამაშვილი რ და სხვა. 1980 ტაბ. XXXII გვ 471]. რკინის კალოზე [კობაიძე ლ. 1978 ტაბ. XVII გვ. 74]. ჩვენი შუბისპირები განსხვავებულია მათგან, უფრო მომრგვალებული მხრები აქვს და ქედიც მასრაში გადადის, პირიც უფრო მეტად აქვს დავიწროვებული წვეროსაკენ, ამით იგი უფრო მეტად უახლოვდება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის შუბისპირებს, როცა ქედი მასრაში გადადის [თბილისი 1978 ტაბ XI]. მსგავსია გოლოვინოში აღმოჩენილი შუბისპირები. რომლებიც I ჯგუფშია გაერთიანებული. [Мартirosian 1954, სურ 1-6]. ხასაითდება იგივე ფორმით, ნაგრძელებული ფოთლისებრი პირით, კარგად გამოხატული ქედით, ა. მარტიროსიანი I ჯგუფის შუბისპირებს ურარტულ შუბისპირებს უკავშირებს და რკინის ფართო ათვისების ხანით ათარილებს. მსგავსი შუბისპირები აღმოჩენილია მუსიერში, ახტალაში, ლალვარის, ვორნაკის სამაროვნებზე, სადაც ძვ. წ. VII-VI სს თარიღდება [Мартirosian 1954, გვ. 42]. მხრებისა და მასრის გაფორმებით, ძალზე ჰგავს ათარბეკიანში ძვ.წ VII-VI სს დათარიღებულ შუბისპირებს [Есаиан 1966 ტაბ. III 3,4]. მსგავსი შუბისპირები შედარებით ფართოდაა წარმოდგენილი ქვემო ქართლის ძეგლებზე, ბეშთაშენის, კიკეთის და კუმისის სამაროვნებზე [დავლიანიძე 1983, ტაბ VI 2. 35] მაგრამ მცირე ზომებით ხასიათდება. ც. დავლიანიძე მათ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში გავრცელებულ ბრინჯაოს შუბისპირებს უკავშირებს [დავლიანიძე 1983 გვ. 45]. სწორად შენიშნავს იმასაც, რომ ქვემო ქართლის შუბისპირების უფრო ზუსტი ანალოგიები ქარბობს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილ თანადროულ

შუბისპირებს შორის [დავლიანიძე 1983 გვ. 45]. რადგან დასავლეთ საქართველოს შუბისპირებს ახასიათებს უფრო ნაგრძელებული ფორმები და შედარებით ვიწრო პირიც. ორი ცალი შუბისპირია აღმოჩენილი კავთისხევშიც, ქასრაანთ მიწების სამაროვანზე, აქედან ერთი მათგანი ჰგავს V ტიპის შუბისპირს [ბერაძე 1980 XXIII], თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს. როგორც ვხედავთ V ტიპის შუბისპირები ჩნდება ძვ. წ. VII-VI სს-ში. გენეტიკურად უკავშირდება ბრინჯაოს ფოთლისებურპირიან შუბისპირებს და ძირითადად გავრცელებულია ა/კავკასიის ტერიტორიაზე. ჩრდ. შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილ შუბისპირებს ა. მელიუკოვა კავკასიას უკავშირებს [Мелюкова 1964. გვ 42]. და აღნიშნავს, რომ ისინი ჩნდება ძვ.წ. VI ს I ნახევარში, ფართოდ ვრცელდება VI-V ს I ნახევარში [Мелюкова 1964. გვ 38].

VI ტიპის შუბისპირი (ტაბ. I სურ. 2) წარმოდგენილია ორი ცალით (№№ 75. 105), ახასიათებს გრძელი გახსნილი მასრა, დაქანებული მხრები ძალზე ვიწრო პირი რომელიც მასრისაგან ოდნავაა გამოყოფილი, წვრილი პირი წვეროსაკენ თანაბრად ვიწროვდება, აქვს ოდნავ გამოხატული ქედი. სიგრძე 20-21 სმ. მასრის სიგრძე 8-10 სმ. დმ. 2 სმ. მსგავსი შუბისპირები უფრო მეტად დამახასიათებელი ჩანს დასავლეთ საქართველოს ძეგლებისათვის, კერძოდ, აღმოჩენილია ნითელი შუქურის სამაროვანზე, ძვ.წ. VIII-VI სს. სამარხებში [Трапш 1969, ტაბ. XXI/9]. გუადიხუს, სოხუმის სამაროვნებზე არსებობს ძვ.წ. VI ს – დან IV-III ს. ჩათვლით, [Лорткипанидзе г. 1973. გვ. 54. ტაბ. IX] მსგავსი შუბისპირები აღმოჩენილია აგრეთვე წინანდალში [ქორიძე 1958. ტაბ XX]. დათარიღებულია ძვ.წ VI-IV სს ით, დნესტრისპირეთში [Петренко 1967. გვ. 48 ტაბ 36, სურ 15]. სადაც ძვ.წ IV-III სს. თარიღდება, ლუგოვოს [ГИМ №238 K33/3]. და ბერიოზოვსკის [ГИМ K33/3 №347]. სამაროვნებზე, სადაც ძვ.წ. VI-V სს ითაა დათარიღებული სამარხისეული ინვენტარის მიხედვით. კრუპნოვი მათ ადგილობრივ, კავკასიურ ტიპად მიიჩნევს. [Крупнов 1960 გვ. 282]. და აღნიშნავს რომ ისინი გავრცელებულია ყაბარდო-ბალყარეთის საზღვრებამდე, დასავლეთით – ყუბანამდე. [Крупнов 1960 გვ. 283]. დამონმებულია აგრეთვე ისთ-სუს სამაროვანზე [Артемонова-Полтавцева 1950 სურ 202]. ჩვენი შუბისპირები სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ძვ.წ. IV ს. განეკუთვნებიან.

VII ტიპის შუბისპირები (ტაბ. II, სურ. 3) ხასიათდება საშუალო სიგრძის გახსნილი მასრით, დაქანებული, სამკუთხედად ჩამოჭრილი მხრებით. პირი ნვეროსაკენ შევიწროვებულია, ორმხრივი რელიეფური ქედით. მაღალი ქედით გამოირჩევა №11. სიგრძე მერყეობს 26-32-36 სმ, მასრის სიგრძე – 9-11 სმ. დმ. 2-2,8 სმ. პირის სიგანე – 2,3-3,5 სმ.

შუბისპირების ეს სახე ყველაზე დამახასიათებელია ჩვენი სამაროვნისათვის და საერთოდ ა/კავკასიის ძეგლებისათვის. შედარებით დიდი რაოდენობითაა ქვემო ქართლის ძეგლებზე [დავლიანიძე 1983. ტაბ. V, სურ. 9,13]. ბეშთაშენში, კიკეთში, კუმისში, დიდ ლილოში, საგარეჯოში, ნინანდალში, სამთავროში ძვ.წ. VII-VI სს. დათარიღებულ სამარხებში [აბრამიშვილი რ. 1961, ტაბ. XVI-2], კავთისხევში [ბერაძე ე. ტაბ. XXIII], განთიადში [ავალიშვილი 1974. გვ. 77], კამარახევში [ჯღარკავა 1982. 1385], ღრმახევისთავში [აბრამიშვილი 1980. ტაბ XXXII. 553. სურ. 77], რკინის კალოზე [კობაიძე ლ. 1978. ტაბ. XXI114 VIII-VI სს.], სიმაგრის ნამოსახლარზე [მიქელაძე 1978. ტაბ. XXXVIII, 1249], ნიგეზიანის [Микеладзе 1977 სურ. 32]. გუადიხუს [Трапш 1969. ტაბ III] წითელი შუქურას [Трапш 1969. ტაბ. VI. სურ.12, 13]. სამაროვნებზე, სადაც ძვ.წ VIII-VI სს თარიღდება, ვანში მეომრის მე-9 სამარხში [ლორთქიფანიძე და სხვა. 1972. სურ 175]. დიდი რაოდენობითაა სომხეთში, გოლოვინოში [Мартirosian 1954, გვ. ტაბ. I სურ. 3, 4, ტაბ XV სურ. 12 (VII-VI სს.)]. ბამბეკში, დილიჟანში, [Есян 1966 ტაბ. IV სურ 1. გვ. 23]. მაკარაშენში, ვორნაკში თარიღდება ძვ.წ. VIII-VI სს. გვხვდება სავრომატულ შეიარაღებაში [Смирнов 1984. 23. სურ. 415] რომელსაც კ. სმირნოვი უკავშირებს კავკასიურ შეიარაღებას. მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში კომაროვის კოლექციაში ГИМ 69/206, ერიცოვის კოლექციაში ვორნაკიდან, ჩრდილოეთ კავკასიაში ლუგოვის და ნესტოროვსკის სამაროვანებზე [Крупнов 1960. ტაბ. XII. სურ. 5. 6. ტაბ. XIII15]. ამგვარი შუბისპირები დაფიქსირებულია ჩესნოკორტის სამაროვნიდან (სამოკვასოვის კოლექცია).

როგორც ჩანს შუბისპირების ეს ფორმა ჩნდება ძვ.წ. VIII-VI სს-ში და ჩვენი სამაროვნების მაგალითზე ძვ.წ IV ს-შიც ფართოდაა გავრცელებული. IV ს.-ის მესამე მეოთხედითაა დათარიღებული მსგავსი შუბისპირები ვანიდან. ვრცელია მისი გეოგრაფი-

ული საზღვრებიც: ა/კავკასია, ჩრდ. კავკასია, დნეპრისა და ყუბანისპირეთი, ვოლგისპირეთი და ურალისპირეთი. იქ რა თქმა უნდა მცირე რაოდენობით გვხვდება და სრულიად სამართლიანად მიიჩნევენ მათ კავკასიურ ტიპად.

VIII ტიპის შუბისპირები (ტაბ. II, სურ. 3) (№№ 378, 379). VII ტიპისაგან განსხვავდება მკვეთრად დაქანებული მხრებით, რომლებიც რომბის ფორმას აძლევს შუბისპირს, აქვს ფართო პირი, პირზე ორმხრივი რელიეფური ქედით. სიგრძე – 31-32 სმ, მასრის სიგანე – 11-12 სმ, დმ -2,2-2,6 სმ, პირის საშუალო სიგანე - 4-5 სმ.

ქვეტიპად გამოიყოფა №№ 367,106ა (ტაბ. II. სურ.1) შუბისპირები, რომელთაც პირის მოყვანილობა იგივე აქვთ მაგრამ პროპორციულად მასრა და პირი თითქმის თანაბარი ზომისაა, სულ ოდნავ აღემატება პირის სიგრძე. სიგრძე – 22 სმ, მასრის სიგრძე – 8,5-11 სმ, დმ – 1,9-2 სმ. პირის საშუალო სიგანე – 2,5-3,5 სმ.

სამაროვანზე გამოვლენილია 13 ხელშუბისპირი (ტაბ. III.) (№№ 201, 271, 25, 30, 72, 127, 192, 207 249, 386, 76, 376). ისინი იმეორებენ შუბისპირების ფორმებს, გამოირჩევიან მათგან მხოლოდ შემცირებული ზომებით. სიგრძე – 15-26 სმ, მასრის სიგრძე – 6-10 სმ, დმ – 1,6-2 სმ, პირის სიგანე – 1,8-3 სმ. ისინი ძირითადად შეესატყვისება VII ტიპის შუბისპირებს, მხოლოდ №201 იმეორებს V ტიპის ფორმას, მასვე შეიძლება დავუკავშიროთ №30 და №271, მხოლოდ ქედშია განსხვავება, მათ №201 მსგავსად არ ახასიათებს მაღალი, რელიეფური ქედი. №25 უფრო VI ტიპს ემსგავსება. დანარჩენები იმეორებენ VII ტიპის შუბისპირების ფორმებს.

ამრიგად, ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე გამოვლენილი შუბისპირები თავისი ფორმითა და ზომით, მასრისა და პირის პროპორციებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ისინი როგორც ვნახეთ ჩნდებიან ძვ.წ. VIII-VI სს-ში და ხანგძლივად არიან ხმარებაში. ყველა ტიპი თითქმის თანაარსებობს მხოლოდ I ტიპის შუბისპირები არ გვხვდება VI ს. ქვემოთ, ყოველ შემთხვევაში, IV ს.-ის I ნახევრის შემდგომ აღარ უნდა იყოს. დამზადებულია ქედვით, საშუალო სისალის ფოლადისგან. ფორმათა ეს მრავალგვარობა არ უნდა მივანეროთ მხოლოდ სხვადასხვა სახელოსნო ცენტრებს, ეს ოსტატის ინდივიდუალობაზეც იყო დამოკიდებული, როცა იგი საერთო ნორმებს ემორჩილებოდა, მაგრამ არ ცდილობდა მთლიანად ერთნაი-

რი გაეკეთებინა. საბრძოლო იარაღები ყველაზე დიდი რაოდენობით ვარსიმაანთკარის სამაროვანზეა წარმოდგენილი მაშინ როცა მის სინქრონულ სამაროვანებზე ან საერთოდ არაა წარმოდგენილი, ან ფრაგმენტულადაა. მაგ., კავთისხევსა და კამარახევში იშვიათად გვხვდება მთელი ცალები, ეს, ალბათ, ფოლადის ხარისხზეც იყო დამოკიდებული. სამწუხაროდ კამარახევის რკინის მასალის ანალიზი გაკეთებული არ არის, მაგრამ, ალბათ, უფრო დაბალი ხარისხის რკინისაგან იყო დამზადებული, რადგან ასე ცუდადაა შემორჩენილი. ეს ხაზს უნდა უსვამდეს განსხვავებული სახელოსნო ცენტრებით სარგებლობას. ჩვენთან ცუდადაა შემონახული დანები, შუბისპირების და სატევრების უმრავლესობა სრული სახითაა. იარაღის სიმრავლე, ფორმათა მრავალგვარობა, ხარისხი უნდა მიგვანიშნებდეს არაგვის ხეობაში ცალკე სახელოსნო ცენტრის არსებობაზე, მაშინ როცა კამარახევის 156 სამარხში აღმოჩნდა მხოლოდ 19 ცალი შუბისპირი, აქედან არ არის გამოყოფილი რამდენია ხელშუბი, არც ზომებია მითითებული. აქვეა 3 მახვილი, 31 დანა. კავთისხევში 30 სამარხში აღმოჩნდა 2 შუბისპირი, 8 დანა, 2 სატევარი. ღრმახევისთავში 99 სამარხიდან – 7 შუბისპირი, 13 დანა; განთიადში 7 სამარხიდან – 3 შუბისპირი. რკინის საბადოებით მდიდარი ქვემო ქართლის სამაროვანებზე, ბეშთამენი – 15 ცალი, კუმისისა და კიკეთის სამაროვანებზე – თითო ცალი. რაოდენობრივი მაჩვენებელიც ხომ ერთ-ერთი მაჩვენებელია ადგილობრივი წარმოებისა.

სამაროვანზე ერთადერთი აკინაკია წარმოდგენილი (№ 207. ტაბ. II, სურ. 4) ძელისებური თავით, დაღარული, თირკმლისებრი ვადით, გრძელი თანაბრად განვრილებული პირით, რომელზეც ასევე ღარები შეინიშნება. პირზე ხის ნაშთებია შემორჩენილი, ალბათ ქარქაშისა. სიგრძე – 75,5 სმ, ვადის სიგრძე – 11,5 სმ, პირის სიგანე – 4 სმ.

იარაღის ამ ტიპს “სკვითურს” უწოდებენ, ვინაიდან უფრო მეტად დამახასიათებელია სკვითური – ვიდრე საქართველოს მატერიალური კულტურისათვის. მაგრამ თუ გადავხედავთ არქეოლოგიურ მასალას, იგი გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ძეგლებზე. ესაა, რომ იარაღის ეს სახე ფართოდ არ ჩანს გამოყენებული იმდროინდელი საქართველოს ლაშქრის ტაქტიკაში,

შუბთან შედარებით მას მეორე ხარისხოვანი ადგილი უკავია. ამასთან საქართველოში აღმოჩენილი ცალები ცალკეული დეტალებითაც განსხვავებულია სკვითურისაგან. ძელისებურთავიანი მახვილი აღმოჩენილია გუადიხუს სამაროვანზე [Лорткипанидзе 1973 ტაბ VIII 7], მაგრამ ვადის გაფორმებით იგი განსხვავებულია ჩვენი მახვილისაგან, უფრო მეტად ემსგავსება სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილ აკინაკს [აბრამიშვილი 1961 ტაბ XVIII 2], რომლის შემოსვლასაც რ. აბრამიშვილი ვარაუდობს რკინის წარმოების III საფეხურზე ძვ.წ VII-VI [აბრამიშვილი 1961. გვ 373]. განსხვავებაა მხოლოდ ღარებში, სამთავროს აკინაკს იგი არ გააჩნია. რკინის ორი მახვილია დადასტურებული ვანში [ლორთქიფანიძე და სხვ, 1972. სურ. 174]. იგიც განსხვავებულია ვარსიმაანთკარის მახვილისგან და თარიღდება ძვ.წ IV ს. III მეოთხედით. მსგავსი მახვილები გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, ელუბაგანლის სამაროვანზე [Ковалевская 1984. გვ. 51] მკვლევარი ვ. კოვალევსკაია აღნიშნავს, რომ კავკასიის ანალოგების მიხედვით ძვ.წ VII ს. ბოლო - VI ს. I ნახევრით შეიძლება დათარიღება, სტეპის სკვითების მასალების მიხედვით კი - ძვ.წ VI ს. I ნახევრით [Ковалевская 1984. გვ. 49].

როგორც ვხედავთ, საქართველოს და საერთოდ კავკასიის მასალები წინ უსწრებს სკვითურ აკინაკებს. დნეპრისპირეთში მსგავს აკინაკებს ძვ.წ VI ს. ათარიღებენ [Петренко 1967. ტაბ. 331], მაგრამ მათგან განსხვავებულია ჩვენი აკინაკისთავიც და ვადაც, ჩვენს აკინაკზე დარჩილულია თირკმლისებური დანაძერწი, რომელიც დაბალი რელიეფურობით ხასიათდება. იმათ აკინაკს კი პეპლისებური ვადა აქვს. რკინის ანალოგიური აკინაკი ცნობილია ლუგოვოის სამაროვნიდან (ГИМН № 223), რომელიც ძვ.წ VI-V სს. თარიღდება. როგორც ვ. პეტრენკო აღნიშნავს, დნეპრის მარჯვენა ნაპირზე, ისევე როგორც სკვითურ ყორღანებში, მახვილები და სატევრები იშვიათად გვხვდება, ვიდრე შუბისპირები და ისრები, რომ მახვილის სამარხში ჩატანება ხდებოდა რიტუალთან დაკავშირებით, რადგან ისინი რიგით სამარხებშიც გვხვდება, როცა მდიდრულ სამარხებში არ არის [Петренко 1967. გვ. 42]. ისინიც ჭედვითაა დამზადებული, მირჩილული ან დამაგრებული ვადით. სიგრძე - 50-84 სმ-ია. მსგავსი მახვილები ცნობილია სავრო-მატულ შეიარაღებაშიც - ვოლგისპირეთის და

ურალის მასალებში [Смирнов, Петренко1963. ტაბ. 115], სადაც კ. სმირნოვი ფორმის მიხედვით სამ ჯგუფს გამოყოფს. ჩვენი მახვილის მსგავსი I ჯგუფშია გაერთიანებული. ვარსიმანთკარის მახვილი ძალზე წააგავს „კამიშინსკის“ მახვილს, რომელსაც ისეთივე ღარები გააჩნია, როგორც ჩვენსას. კ. სმირნოვს მიაჩნია, რომ მათი დანიშნულება იყო მეტი სიმტკიცე მიეცა სახელურისათვის [Смирнов1961. გვ. 12]. VI ს.-ით ათარიღებს მათ და აღნიშნავს, რომ სახელურზე ღარებიანი მახვილები დამახასიათებელია სკვითებისათვის და კავკასიისათვის ადრესკვითურ ხანაში (ძვ.წ. VIII-V სს). აქვე დასძენს, რომ სკვითების და ა/კავკასიის მახვილების ადრეული ვადები შემკული იყო წყვილი ღარებით, იშვიათად - სამით [მიქელაძე 1978. გვ. 16]. თუ სკვითებსა და სავრომატებში მკაცრად იყო განსაზღვრული მახვილის ტარება მარჯვენა, იშვიათად მარცხენა მხარეს, ჩვენი მასალები ამის თქმის საშუალებას არ გვაძლევს. კ. სმირნოვი სავრომატული მახვილების ანალიზის საფუძველზე ასკვნის მათი წარმოშობის ერთ წყაროს, საიდანაც სკვითური აკინაკის ფორმა ფართოდ გავრცელდა ევრაზიაში, მივიდა რა დასავლეთ უნგრეთამდე; აღმოსავლეთით - ციმბირამდე. როგორც სკვითების, ისე სავრომატების ტერიტორიაზე მათი პროტოტიპები ცნობილი არ არის და ფიქრობს, რომ წინა აზიიდან არის შემოტანილი [Смирнов1961. გვ. 29]. ამავე აზრისაა მ. ფირცხალავაც, იხილავს რა საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ აკინაკებს, აკეთებს მათ კლასიფიკაციას, რომლის მიხედვით ჩვენში აკინაკი ბ ჯგუფში შედის, რომლის მსგავსია აგრეთვე ბრილში აღმოჩენილი აკინაკი, ძვ.წ. VII ს.-ის ბოლო - VI ს. დათარიღებული. მ. ფირცხალავა თვლის, რომ აკინაკი სკვითებში გავრცელდა ირანის აღმოსავლეთიდან, და აღნიშნავს, რომ მახვილის თავდაპირველი ფორმა (ძელისებური თავი და პეპლისებური ვადა) შავიზღვისპირეთის სკვითურ კულტურაში შესულია აღმოსავლეთიდან, იგი დამონმებულია საქართველოს არქეოლოგიურ კომპლექსებში, სკვითურ კულტურაში კი ზუსტი ანალოგიები ცნობილი არ არის. იქ თითქმის ყველა მათგანი თავისებურებებით გამოურჩევა [Пирцхалава1975. გვ. 13]. იგი ვარაუდობს მათ ადგილობრივ წარმოებას და თვლის, რომ შავიზღვისპირეთში მახვილის ამ სახემ შეაღწია წინა აზიიდან კა-

ვკასიის, კერძოდ, საქართველოს გავლით. ვფიქრობთ, სწორია მ. ფირცხალავას აზრი, ვინაიდან ჩვენში მახვილის შედარებისას სკვითურთან გაირკვა, რომ ზუსტი ანალოგია არც სკვითურ და არც სავრომატულ შეიარაღებაში არა აქვს, ცალკეული დეტალები ჰგავს, მაგრამ მთლიანობაში - არა. ამიტომ მართალია მ. ფირცხალავა, როცა ამ მსგავსებას საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სკვითური მახვილებით ხსნის ძველი საქართველოს მოსახლეობის ურთიერთობით სკვითურ ტომებთან [Пирцхалава1975. გვ. 14]. მ. პოგრეზოვა სხვაგვარად ხსნის სკვითური ელემენტების არსებობას კავკასიაში. მას სკვითური ძეგლების ძირითად არეალში შეჰყავს ურარტუს ქალაქები (თეიშებაინი), მინგეჩაური, კახეთი, აგრეთვე სკვითური კულტურის ელემენტების შემცველი სამთავროს სამაროვანი, წინამურის, შულავრის ჩაშვებული სამარხი, დვინის, თლის, ბრილის, გუადიხუს, წითელი შუქურის, ყულანურხვას, მერხეულის, პალურის, ნიგეზიანის სამაროვნები [Погрєзова М. 1984. გვ. 36]. ე.ი. ყველა ის ძეგლი, სადაც სკვითური ტიპის ისრისწვერები და აკინაკებია აღმოჩენილი. ამის მიხედვით მაშინ ვარსიმანთკარის სამაროვანიც ამ ჯგუფში უნდა შედიოდეს, რაც ნაკლებ დამაჯერებელია. იგი ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ძეგლს ძვ.წ. VII-VI სს. ათარიღებს და აღნიშნავს, რომ სკვითური კულტურის აქტიური გავრცელება ცენტრალურ და დასავლეთ კავკასიაში იწყება ჯერ კიდევ VII ს.-ის II ნახევრიდან და გრძელდება VI ს.-მდე, რის შემდეგაც მკვეთრად მცირდება და სხვა ხასიათს იძენს. ამ მოვლენებს იგი სკვითური ეთნოსის შემოსვლას უკავშირებს [Погрєзова1984. გვ. 37]. სკვითური მოსახლეობის გაჩენას ვარაუდობს ძვ.წ. VI-IV სს.-ში თანამედროვე ჩრდ. აზერბაიჯანისა და კახეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიურად ადგილობრივისაგან მკვეთრად გამოყოფილი კულტურით. ამის მტკიცება (კახეთის მაგალითზე) რამდენიმე სამარხის მიხედვით ძნელი დასაჯერებელია. შესაძლოა იმ სამარხებში მართლაც სკვითები იყვნენ დაკრძალულნი, მაგრამ ვარაუდი სკვითი მკვიდრი მოსახლეობის შესახებ ნაკლებად დამაჯერებელია. იარაღთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ იგი ან ადგილობრივ ინარმოებოდა სკვითური ნიმუშების მიხედვით, ან სკვითებთან ერთად ხვდებოდა ა/კავკასიაში (Погрєзова1984 გვ. 203). გაცვლას ნაკლებ

მნიშვნელობას ანიჭებს. სკვითური აკინაკე-ბიც დამზადებულია ქედვით, სახელური და პირი ერთი ნაჭრისაგანაა გამოჭედილი, ყველა მათგანს აქვს ვადა, რომლის დანიშნულება იყო ხელის დაცვა გაჭრისაგან, სიგრძე - 50-70 სმ.

მახვილების და სატევრების ჩატანებას სამარხში ა. მელიუკოვაც რელიგიურ და რიტუალურ მიზნებს უკავშირებს. მისი კლასიფიკაციით ჩვენი მახვილი შედის I ნაწილის I ტიპში [Мелнюкова1964 ტაბ. 152], ძელისებურთავიანი და თირკმლისებურვადიანი. ყველაზე გრძელი მახვილი ამ ტიპში 75-56 სმ-ია, საერთოდ კი - 40-60 სმ-ის. პირის სიგანე - 3-4 სმ. ათარიღებს ძვ.წ. VI ს. - V ს. II ნახევრით [Мелнюкова1964 გვ. 47]. მსგავსი მახვილები ცნობილი ყოფილა ტრანსილვანიაში და უნგრეთშიც. როგორც ა. მელიუკოვა აღნიშნავს, ასეთი ტიპის მახვილები ჩნდება ძვ.წ. VI ს.-ის დასაწყისში, ფართოდ ვრცელდება VI-V ს. I ნახევარში. გვიანაც არსებობს, მაგრამ გაბატონებულ ტიპს არ წარმოადგენს. ვადა ისე აღარა აქვთ გამოყოფილი, როგორც წინა პერიოდის მახვილებს ჰქონდათ. ნესტოროვიკისა და ლუგოვის სამაროვნებზე აღმოჩენილ მსგავს ღარიან მახვილებს ე. კრუპნოვი ყობანურ ღარიან სატევრებს და ცენტრალური კავკასიის ბრინჯაოს მახვილებს უკავშირებდა და მათ ადგილობრივ წარმოებას ვარაუდობდა [Крупнов1960. 47 123]. ა. მელიუკოვა არ გამორიცხავს ორნამენტის ამ სახის (ღარების) პირველად გამოყენებას კავკასიელი ხელოსნების მიერ, მაგრამ აღნიშნავს, რომ ფართოდ არ გავრცელდა. იგი საერთოს ნახულობს სპარსულ მახვილებთან [Лорткипанидзе Г.გვ. 501].

მსგავსი ღარიანი აკინაკი აღმოჩენილია „კოლონია კარასში“ დ. სამოკვოსოვის მიერ, რომელიც ძვ.წ. V ს. ათარიღებს [Самоковос1908 გვ.123]. ს. მაკალათია დვინში აღმოჩენილ მსგავს სატევარს ძვ.წ. VII-VI სს. ათარიღებს [Макалатия 1949 გვ. 237. სურ. 41.2].

ამრიგად, მსგავსი აკინაკები ძირითადად თარიღდება სკვითებში - ძვ.წ. VI-V სს-ით, საქართველოში - VII-VI სს-ით. მისი წარმოშობის შესახებაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, მაგრამ მთელი რიგი ნიშნებით იგი რამდენადმე განსხვავებულია სკვითურისაგან, განსხვავებაა ზომებშიც. ამდენად ვფიქრობთ, რომ იგი ადგილობრივაა დამზადებული, შესაძლოა, სკვითურის გავლენით. სწორად მიგვაჩნია გ. ავალიშვილის

აზრი, რომ იარაღის გავრცელება არ უნდა იყოს მაინცა და მაინც დაკავშირებული ეთნიკური და კულტურული ერთობის ფაქტორთან, იგი უფრო ისტორიული მოვლენის ანარეკლია - ომი, მიგრაციები, სხვადასხვა ხალხები ქმნიან თითქმის ერთნაირ იარაღს, ამიტომ იარაღი ნაკლებ განმსაზღვრელია კულტურულ-ეთნიკური ერთობისა [ავალიშვილი 1974 გვ. 97]. სავარაუდოა, რომ ძველ საქართველოში ერთი სახელოსნო ცენტრი არსებობდა, სადაც ბრილის, გუადიხუს სამთავროს, დვანისათვის მზადდებოდა მახვილები. დასახელებული ძეგლები ადრეული პერიოდით თარიღდება, ცოტა მოგვიანო ხანში კი მსგავსი იარაღი დადასტურებული არ არის, თუ არ ჩავთვლით კოლხეთის მასალებს. ადვილი შესაძლებელია, სწორედ კოლხეთთან ურთიერთობის შედეგი იყოს ჩვენთან აღმოჩენილი აკინაკიც.

ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე 7 ცალი სატევარია აღმოჩენილი. ყველა განსხვავებულია ერთმანეთისაგან როგორც ზომებით, ისე ვადისა და პირის გაფორმებით. ამიტომ ამ პრინციპით ოთხი ტიპი გამოვყავით. ყველა მათგანი თავის ქალასთანაა დადასტურებული.

I ტიპის სატევარი (ტაბ. III. სურ. 5) (№228) ძელისებური თავით, დაღარული, „თირკმელისებრი“ ვადით, იმეორებს მახვილის ფორმას. წვეროსკენ თანაბრად შევიწროებული პირიც ორივე მხარეს დაღარულია. ვადა და პირი ერთი ნაჭრისაგანაა გამოჭედილი, თავი და „თირკმლისებრი“ დანაძერწი შემდეგაა მირჩილული. სიგრძე - 35 სმ, ვადის სიგრძე - 10 სმ, პირის სიგანე - 2,5 სმ.

მსგავსი სატევარი აღმოჩენილია დვანის ნეკროპოლზე [Макалатия1949 გვ. 237. სურ. 41.2], სადაც უკრაინისა და შავი ზღვისპირეთის მასალების მიხედვით ძვ.წ. VII-VI სს. დათარიღებული, იგი 30 სმ. სიგრძისაა და ჩამორჩება ჩვენს სატევარს. ანალოგიური სატევრები დამახასიათებელია სკვითურ სავრომატული შეიარაღებისთვისაც. ისინი იმეორებენ მახვილის ფორმებს, განსხვავებაა მხოლოდ ზომებში. სატევრები უფრო მცირე ზომებით ხასიათდება, რაც დანიშნულებიდან გამომდინარეობს - იგი ხელჩართული ბრძოლისთვისაა განკუთვნილი, მაშინ როცა მახვილი უფრო ცხენოსან მეომრებს ახასიათებს. მ. ტრაპში აღნიშნავს, რომ ჯერ კიდევ VI ს-ში ასეთი სატევრები გამოიყენებოდა საკმაოდ ფართო

ტერიტორიაზე, როგორც საძვერებელი იარაღი ხელჩართულ ბრძოლაში [Трапш 1969 გვ. 62]. იგი ადგილობრივ წარმოშობას ვარაუდობს. პარალელები აღარ მოგვყავს, რადგან ისინი ზუსტი ანალოგიაა ზემოთ აღწერილი აკინაკისა. სამარხეული კომპლექსების მიხედვით მათი დათარიღება შეიძლება VI-V სს-ით.

II ტიპის სატევარი, (ტაბ. III.) ხასიათდება სწორი ყუით. პირის მხარე წვეროსაკენ შევიწროვებულია. ვადა რომელზეც 3 მანჭვალაა შემორჩენილი, შედგენილია, პირისა და ვადის ზღვარზე შევრილით. კოტაზე მანჭვალით ორივე მხარეს მიმაგრებული ყოფილა თავმრგვალი ფირფიტები, დეზისებრი შევრილით. *in situ*, დეზისებრი შევრილები გრძელდებოდა ქვედა შევრილისაკენ, რითაც იქმნებოდა დაბალი რკალი. მანჭვლებს შორის შემორჩენილია ხის ტარის ნაშთი. სიგრძე – 42 სმ. ტარის სიგრძე – 11 სმ, სიგანე – 3 სმ. პირის სიგანე – 3,4 სმ.

მსგავსი (არა ანალოგიური) სატევრები აღმოჩენილია გუადიხუში, გ. ლორთქიფანიძე მას ბერძნულ მახაირას უწოდებს და ძვ.წ. V-IV სს. ათარიღებს, ანალოგიურია ითხვისშიც, სადაც ძვ.წ. IV ს.-თაა დათარიღებული [ლორთქიფანიძე გ. 1973 ტაბ. VIII.6. 30. გვ. 7]. ყანჩაეთში [გაგოშიძე 1964. ტაბ. XII] დნებრისპირეთში [Петренко 1967, ტაბ. 33, სურ. 19] მაგრამ უფრო მეტად ითხვისის სატევარს ემსგავსება, ვიდრე ჩვენსას. ზუსტ ანალოგიას ვერ მივაკვლიეთ ვერც აღმოსავლეთ, ვერც დასავლეთ საქართველოს სინქრონულ სამაროვნებზე, მსგავსებით კი ჰგავს ბერძნულ-მაკედონურ მახაირებს, ძვ.წ. V-VI სს. დათარიღებულს, მხოლოდ კოტის გაფორმებითა და მოხრილობითაა ოდნავ განსხვავებული. ვადის დეზისებური შევრილი თითქოს ფრინველის თავსაც მოგვაგონებს. რაც სკვითურ-სავრომატული სამყაროსათვისაა დამახასიათებელი [Смирнов. Петренко 1963. ტაბ. 17, 68, 62, 69]. თვით სატევრის ფორმა კი არ არის დადასტურებული სკვითურ-სავრომატულ შეიარაღებაში. სატევარი სამარხეული კომპლექსის მიხედვით ძვ.წ. V-VI სს. თარიღდება.

III ტიპის სატევარი (ტაბ. III. სურ. 5) № 320, ცალპირლესურია, სატარეზე ორი მანჭვალით, პირი ცენტრალურ ნაწილში ფართოვდება, წვეროსაკენ წამახული და წაკვეთილია. სიგრძე – 32 სმ. სიგანე – 3,5 სმ, ფართო ნაწილში – 4,5 სმ.

ზუსტი ანალოგიები ვერც ამ სატევარს

მოვუძებნეთ, რამდენადმე ემსგავსება დნესტრისპირეთში აღმოჩენილ დანას [Петренко 1967 ტაბ. 17, 3]. პირის გაფორმებით – სამკუთხა წვერით, ახლოს დგას აგრეთვე გუადიხუში აღმოჩენილ დანა-სატევართან [Шамба 1980. გვ. 47. ტაბ X]. რომელიც, ძვ.წ. V-IV სს. თარიღდება. ამავე პერიოდს ეკუთვნის ჩვენი სატევარიც.

IV ტიპის სატევრები შედარებით მრავლადაა წარმოდგენილი (ტაბ. II. სურ. 4. №№ 247, 193, 324). ეს არის საჩხები-სატევრები. რომელთაც ახასიათებთ ცალპირულობა, ვადაში ოდნავ მოხრილი, სატარეზე მანჭვლებით, 3-4 ს-მდე, ტარი ალბათ ძვლის ან ხის ექნებოდა, არაა შემორჩენილი. სიგრძე – 26-27 სმ. თუ სატევრების I-III ტიპი ყოველთვის თავის ქალასთან გვხვდება, ეს მხოლოდ ზურგს უკანაა. ამას შესაძლოა გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდეს. ზურგს უკან, ბუნებრივია მოხსნილ მდგომარეობაში ჩაატანდნენ, ისე შეუძლებელი და წარმოუდგენელია ზურგზე მისი ტარება. სკვითებში და სავრომატებში კარგად ჩანს რომ სატევარს ატარებდნენ მარჯვენა გვერდზე, იშვიათად მარცხენაზე. საერთოდ ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება რომ მეომარი ყველანაირი იარაღისაგან თავისუფლდება და ისე ატანდნენ სამარხში ამიტომ არ შეიძლება კანონზომიერება მათ განლაგებაში.

IV ტიპის სატევრები გენეტიკურად შეგვიძლია დაფუკავშიროთ გვიანბრინჯაოს ხანის სატევრებს, რომლებიც მრავლადაა დადასტურებული საქართველოს ამ პერიოდის სამაროვნებზე: რკინის კალოზე [კობაიძე 1987 ტაბ. X10, X120, XXI115], ღრმახევისთავში [აბრამაშვილი და სხვ. 1980. ტაბ. XI, X192], სამთავროზე [კალანდაძე 1982. 16. ტაბ. XV2-4], ანტიკურ ხანაში მცირე ცვლილებებს განიცდის. იგი აღმოჩენილია კამარახევის სამაროვანზე [ჯღარკავა 1982. 1005,] სადაც მახვილად მიიჩნევენ, მაგრამ ანალოგიურია ჩვენი სატევრისა (ზომები არაა მითითებული), ყანჩაეთში [გაგოშიძე 1964. ტაბ. XII] სადაც ასევე მახვილადაა მიჩნეული (4 ნატეხია) სიგრძე – 45 სმ, პირის სიგანე – 4,0 სმ. ი. გაგოშიძე აღნიშნავს რომ გ. გობეჯიშვილი ასეთ მახვილებს ბერძნულ მახაირებად თვლიდა და საქართველოში იმპორტულ ნივთებად მიიჩნევა, მაგრამ თვითონ არ გამოორიცხავს მათ კავშირს ა/კავკასიაში ძვ.წ. VII-VI სს ში ფართოდ გავრცელებულ

ბულ რკინის მოხრილ დანებთან [გაგოშიძე 1964. გვ. 52] რომელთაგან ზოგი საკმაოდ დიდი ზომისაა. ამასთან არ უარყოფს მსგავსებას ბერძნულ მახაირასთან და აღნიშნავს, რომ მსგავსება იმდენად დიდია, რომ ბერძნული გავლენის უარყოფა არ შეიძლება. საერთოდ ფრაგმენტების მიხედვით მსჯელობა ძალიან ძნელია, როცა საერთო ფორმა არ ჩანს. ჩვენ კი უფრო მეტ მსგავსებას ადგილობრივ, მოხრილ დანებთან ვხედავთ.

მსგავსი სატევრები დადასტურებულია კავთისხევში – 2 ც. [ბერაძე 1980. ტაბ. XVIII – 1, ტაბ. XXI – 13], ნინანდალში [ქორიძე 1958. ტაბ. XX]. ასეთი სატევრები არ ჩანს დამახასიათებელი სომხეთის, აზერბაიჯანისა და სკვითურ-სავრომატული შეიარაღებისათვის. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ იგი ადგილობრივ ნიადაგზეა ჩამოყალიბებული და გენეტიკურად უკავშირდება გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებულ მოხრილ დანებს.

სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ვარსიძეანთკარის სამაროვანზე აღმოჩენილი სატევრები ძვ.წ. V-IV სს. თარიღდება.

მუჯირა (ტაბ. II.) (№№ 250, 44, 325) სულ სამი ცალია აღმოჩენილი. აქვს გახსნილი მასრა, დანახნაგებული პირი. ერთ-ერთ მათგანს წვერი უფრო წამახული და დანახნაგებული აქვს.

მუჯირას ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა – სამეურნეო და საბრძოლო და, და როგორც ჩანს დიდი პრაქტიკული დანიშნულება არ გააჩნდა, რადგან ისე ფართოდ არ ჩანს გავრცელებული, როგორც იარაღის სხვა სახეები. ერთეული ცალებია დამონმებული რკინის კალოს [კობაძე 1978. ტაბ. XIII27], ძვ.წ. VI სს სამაროვანზე, ემერის ნაქალაქარზე [Шамба 1980. ტაბ. XIV8,9 გვ. 48] სადაც, ძვ.წ. III სს. დათარიღებული, გუადიხუში [Трапиз 1969 ტაბ. II. სურ. 7]. სომხეთშია ანალოგიური მუჯირები დანახნაგებული პირით. ს. ესაიანი აღნიშნავს, რომ იშვიათია მათი აღმოჩენის შემთხვევები და ძვ.წ. VIII-VII სს ათარიღებს მათ. აღმოჩენილია გოლოვინოში, დილიჟანში, ვორნაკში, ქედაბეკში, შამქორში. როგორც ჩანს, მუჯირაც, რკინის შუბისპირების მსგავსად, ძვ.წ. VII-VI სს-დან ვრცელდება, გააჩნია მყარი ფორმა და ხანგრძლივადაა ხმარებაში, თუმცა ისე მასიურად არა, როგორც შუბისპირი. ვარსიძეანთკარის მუჯირები სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ძვ.წ. V-IV სს. თარიღდება.

დანები 63 ცალია აღმოჩენილი, გვხვდება როგორც ქალის, ისე მამაკაცის სამარხებში, დანების უმრავლესობა ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი. მნიშვნელოვანი ნაწილი სრული სახითაა და მათი საშუალებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მათ ფორმასა და დანიშნულებაზე. ჰქონიათ ხის ან ძვლი ტარი, ზოგიერთ მათგანზე შემორჩენილია. გვხვდება ორნამენტირებული ცალებიც. სამარხში არც მათ განლაგებაში შეინიშნება კანონზომიერება. გვხვდება როგორც თავის ქალასთან და ზურგს უკან, ისე საიმპევენო საგზალთან ერთად. დანები ერთმანეთისაგან განირჩევა ფორმითა და ზომით, ტარის დაგების ტექნიკით. ყველა მათგანი ცალპირლესულია. დანიშნულების მიხედვით იყოფა საბრძოლო და სამეურნეო-პირადი მოხმარების დანებად.

I ტიპი (ტაბ. III. სურ. 6) (№№ 384, 106, 169, 72, 94, 58, 321, 549, 369, 173, 165, 150.) გაერთიანებულია მოზრდილი დანები, რომელთაც ახასიათებს მოხრილობა. ყველა მათგანი ცალპირლესული, პირი წვეროსაკენ შევიწროვებულია, სატარეზე რამდენიმე მანჭვალით. ზოგიერთის ტარი სამკუთხედისებურადაა ჩამოჭრილი, ე.ი განსხვავდება ტარის დაგების ტექნიკით. ერთ-ერთ მათგანზე – №173 შემორჩენილია ძვლის ტარი, რომელზეც ხობხისთვალა ორნამენტია გამოყვანილი, პირზე კი ქარქამის ნაშთიცაა შემორჩენილი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დანების ნაწილს ჰქონდა ქარქამიც, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია. სიგრძე მერყეობს 18,5-30 სმ შორის. პირის სიგანე – 2,5-3 სმ. ისინი გვხვდება როგორც წელის არეში (3 ცალი), თავის ქალასთან, (5) ზურგს უკან (2), ისე ხელების წინ (1). ასეთი დანები, პროპორციების მიხედვით საბრძოლო დანიშნულების უნდა იყოს. ყველა მათგანი გვხვდება მხოლოდ მამაკაცთა სამარხში. როგორც ცნობილია, მოხრილი დანები დამახასიათებელია ანტიკური ხანისათვის და დიდი ადგილი უკავია ქართველთა შეიარაღებაში. ასეთი დანების გავრცელების როგორც ქრონოლოგიური, ასევე გეოგრაფიული საზღვრები მეტად დიდია – წინა აზიიდან სამხრეთ რუსეთის ველების ჩათვლით. მათი პროტოტიპები სასხლავი დანების სახით ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზეა აღმოჩენილი, ბაკურციხეში [აფაქიძე 1949. გვ. 84], რკინის კალოზე [კობაძე 1978. ტაბ. XIV365] XXVII186], სიონში [მენა-

ბდე მ. კილურაძე თ. 1981 სურ. 343] (VII-VI სს.), ღრმახევისთავში [აბრამიშვილი 1980 სურ. 231. ნახ. 86,90], (VII-VI სს.) განთიადში [ავალიშვილი 1974. გვ. 78-79]; შემდგომი პერიოდის სამაროვნებზე: კამარახევში [ჯღარკავა 18921372], კავთისხევში [ბერაძე 1980. ტაბ. XIV3XIV5 XVI2], წნისში [კვიციანიძე 1983. სურ. 171], ქვემო ქართლის ძეგლებზე [დავლიანიძე 1983. ტაბ. VII 1, 2, 11]; ასევე ფართოდაა გავრცელებული დასავლეთ საქართველოში: ეშერაში [Шамба 1980. ტაბ. X1,6] წითელი შუქურის [Трапш 1969. ტაბ VI11] დაბლაგომის [Куфтин 1949. გვ. 4] სამაროვნებზე. დიდი რაოდენობითაა როგორც ჩრდ. კავკასიაში [Крупнов 1960. გვ. 224-86] და სამხრეთ რუსეთის ველებზე, სკვითურ სავრომატულ შეიარაღებაში [Смирнов. Петренко 1963. ტაბ. 18 21, 22, 23, 25] ისე სომხეთსა და აზერბაიჯანში.

მოხრილი დანების ფუნქციონალური დანიშნულების შესახებ მეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. მეცნიერთა ერთი ნაწილი, (კუფტინი) ასეთ დანებს მევენახეობას უკავშირებს. ამავე აზრისაა ხაჩატრიანიც [Хачатриан 1976], მაგრამ მათი აღმოჩენა მევენახეობისათვის არახელსაყრელ რაიონებში საკითხს სხვაგვარად აყენებს. როგორც ა. ბოხოჩაძე აღნიშნავს მათი დანიშნულება და სამეურნეო ფუნქცია სხვადასხვა რაიონებში განსხვავებული უნდა ყოფილიყო და დანიშნულების მიხედვითაც უკვე დიფერენცირებულია [ბოხოჩაძე 1963. გვ.62]. ამასვე უნდა ფიქრობდეს გ. შამბა, როცა არ უარყოფს მათ სამეურნეო დანიშნულებას მაგრამ ამასთან არ გამორიცხავს მათი უფრო ფართო დანიშნულების შესაძლებლობას [Шамба 1980. გვ. 80], რადგან მათი არსებობა სოხუმის მიდამოების ძვ. I ათასწლეულის II ნახევრის მეომარ ტომთა სამარხებში არ უნდა უარყოფდეს აზრს, რომ ისინი შედიოდა შეიარაღების არსენალში. ეს კარგად ჩანს ვარსიმანთკარის სამაროვნის მაგალითზე, სადაც ყველა მამაკაცი მეომრადაა წარმოდგენილი და ასეთი დანებიც საბრძოლო დანებად მიგვაჩნია. ჩვენი სამაროვნის მასალების მიხედვით გვიანდელ სამარხებში, კერძოდ IV ს ბოლო – III ს. ასეთი დანები აღარ გვხვდება, მათ ცვლის მცირე ზომის დანები, რომელსაც ასეთივე მოხრილობა ახასიათებს. დანების გარკვეულ ნაწილს ლ.წითლანაძე უკავშირებს მესაქონლეობას, დიდი ზომის დანები კი მასაც საომარ იარაღად

მიაჩნია. ამ აზრის განსამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითი როცა ერთ-ერთ სამარხში ჩონჩხიდან ამოიღეს დანის ნატეხი [წითლანაძე. 1983. გვ.73].

II ტიპში გავაერთიანეთ საშუალო ზომის დანები (ტაბ. III სურ.6) (№№ 73, 209, 202, 272, 308, 501, 507, 480, 318), რომლებსაც ახასიათებს თითქმის სწორი ტანი, ტანიდან გამოყოფილი ცალპირლესური პირი, ზოგჯერ ტარის სიგანე მნიშვნელოვნად სჭარბობს პირს; სატარე მანჭვლებით. ერთ-ერთ მათგანზე – №308 შემორჩენილია ძვლის ტარის ნაშთი, რომელზეც სამი მანჭვლით ყოფილა დამაგრებული, ხოლო №318 შესაძლოა სატევარიც კი ყოფილიყო, იმდენად მასიურია, მაგრამ ფრაგმენტებია შემორჩენილი. სამარხებში ისინი ისევე როგორც I ტიპის დანები, სხვადასხვა ადგილზე გვხვდება. მათი სიგრძე მერყეობს 18-27 სმ შორის. პირის სიგანე – 1,8 – 2,7 სმ.

მსგავსად I ტიპის დანებისა, II ტიპიც ფართოდაა გავრცელებული. ანალოგიურია სანთაში [გაგოშიძე 1982. ტაბ. V11-4] აღმოჩენილი დანა. აგრეთვე სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი დანა [იხ. გამყრელიძე 1982: 106, სურ. 49]. ძალიან ძნელია მათი ფუნქციონალური დანიშნულების გარკვევა. ზოგიერთი მათგანის სახელური იმდენად მასიურია, რომ წარმოუდგენელია მათი ყოველდღიური მოხმარება, მაგრამ არის ისეთი ცალებიც, რომელთაც სამეურნეო დანიშნულება ექნებოდათ, ამიტომ ვფიქრობთ, რომ მათ ორივე ფუნქცია ეკისრებოდათ – საბრძოლოც და სამეურნეოც.

III ტიპის დანები მცირე ზომისაა (ტაბ. III. სურ 6.) გვხვდება როგორც მოხრილი, ასევე სწორი ტანით, ყველა ცალპირლესურია, ზოგი ყუნწიანია (№№ 274, 36, 518, 117, 129, 130). ამ ტიპის დანების უმრავლესობა ფრაგმენტულადაა წარმოდგენილი, მხოლოდ აღნიშნული ნომრებია სრულად შემორჩენილი. მათი სიგრძე – 11-12 სმ-ია. პირის საშ სიდიდე 1-2,8 სმ. გვხვდება როგორც წელის არეში ასევე ზურგს უკან, ასევე თავის ქალასთან და ნეკნებთან. ვფიქრობთ, ეს მცირე ზომის დანები სამეურნეო ან პირადი დანიშნულების უნდა ყოფილიყო. საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ I ტიპის დანები და ხშირად II – ც გვხვდება შუბისპირებთან ერთად, მათთან ერთად არის პატარა ზომის დანებიც, რომელიც საიმქვეყნო საგზალთან ერთად არის ჩატანებული ან სრულიად განცალკევებით დევს. ამიტომ

ვფიქრობთ, რომ დანები, რომლებიც შუბის-პირებთან ან სატევრებთან ერთად გვხვდება, საბრძოლოა. ქრონოლოგიურად, სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ძვ.წ. V-IV სს. თარიღდებიან.

ძალიან საინტერესოა დანა (№ 173) რომელსაც ხის ტარი აქვს შემორჩენილი, ხოხბისთვალა ორნამენტით შემკული. ორნამენტის ეს სახე უძველესი დროიდანაა გავრცელებული ა/კავკასიაში. ტარზე შემორჩენილია ბრინჯაოს ერთი მანჭვალის (საერთოდ რკინის მანჭვლებითაა დამაგრებული). შესაძლებელია ბრინჯაო ინკრუსტაციის სახითაა გამოყენებული, ვინაიდან მანჭვალის ძალზე მცირე ზომისაა, ერთის მეტი არაა შემორჩენილი, ბრინჯაოს ჟანგი კი შეიმჩნევა. რკინის დანებზე ძვლის ტარის გამოყენება დნესტრისპირეთის მაგალითზე ძვ.წ. V ს.-დან იწყება. უფრო ადრე კი როგორც ვ. პეტრენკო აღნიშნავს ხის ტარს იყენებდნენ, რომელიც შემორჩენილი არ არის [Петренко 1967. გვ. 26. ტაბ. 175]. ჩვენი დანისაგან განსხვავებით მათ დანებს სწორი ზურგი აქვთ, ტარი კი ისეთივე ორნამენტითაა შემკული. დანიშნულების გარკვევისას პეტრენკო აღნიშნავს, რომ დანა არის უნივერსალური სამეურნეო იარაღი, ხანდახან კი როგორც საბრძოლო, ისე გამოიყენებოდაო. დანით სარგებლობდნენ ხის ძვლის და ტყავის დამუშავებისას, საოჯახო ყოფაში და წვრილმან საქმეებზე. დნესტრისპირეთის ძეგლებზე დანა ყოველთვის საიმპროვიზაციო საგზალთან ერთად დევს ან მიცვალებულთან წელის არეში – მარცხენა მხარეს. ასეთ დანას ძვ. წ. VI ს.-ით ათარიღებენ, ნაკლებად დამახასიათებელია V საუკუნეში.

ვარსიმიანთკარის სამაროვანზე წარმოდგენილი დანებიდან შრომის იარაღებად შეიძლება, მივიჩნიოთ II ტიპის დანების ნაწილი და III ტიპის დანები. დანების გარდა სამაროვანზე რკინის სამეურნეო იარაღები არ არის წარმოდგენილი.

ისრისწვერები. სამაროვანზე სულ 13 ცალია გამოვლენილი, 6 ბრინჯაოს, 3 რკინის და 4 ძვლის. ბრინჯაოს ე. წ. სკვითური ისრისწვერები ერთმანეთისაგან განსხვავდება მასრისა და ფრთების გაფორმებით. ერთი მათგანი აღმოჩნდა ბარძაყის ძვალში გარჭობილი, ორი ქვედა კიდურებთან. ძვლის ისრისწვერები მიცვალებულის ზურგს უკან იყო განლაგებული შუბისპირთან ერთად. მასალისა და ფორ-

მების მიხედვით 4 ტიპი გამოიყოფა.

I ტიპი – სამწახნაგა, ფრთებდაშვებული, მოკლე, მრგვალმასრიანი და გრძელღეზიანი [ნითლანაძე 1983. ტაბ. XXII2] ისრისწვერებია.

II ტიპი – სამფრთიანი, წაგრძელებული წვერით, ფრთებდაშვებული, მრგვალი, გამონეული მასრით (№142. ტაბ. III. სურ. 6). მასრა წვერიდანვე იწყება. მისგან განსხვავებულია №146, იგი უფრო მოკლე და ფართოა (ტაბ. III. სურ. 6). სიგრძე - 2,8 სმ, მასრის დმ – 0,5 სმ.

IV ტიპის სამფრთიანი, მრგვალი გამოყოფილი მასრით, რომელსაც კონუსური ფორმა აქვს. ფრთები რკალისებურად აქვს გაფორმებული და III ტიპისაგან სწორედ ამით და მასრის გაფორმებით განსხვავდება. ფრთები მასრასთან სწორი კუთხითაა ნაჭრილი (№147. ტაბ. III. სურ. 6) სიგრძე – 2-3 სმ. მასრის სიგრძე – 0,6-0,9 სმ. დმ – 0,6 სმ.

I ტიპის ისრისწვერები მოპოვებულია 1972 წ. გათხრების დროს ისტ. მეცნიერებათა კანდიდატის ლ. ნითლანაძის მიერ. იგი აღნიშნავს, რომ ანალოგიური ისრისწვერები დადასტურებულია შავი ზღვისპირეთში ყველაზე ადრეულ სკვითურ სამარხებში და ძვ.წ. V ს.-ზე უფრო გვიანდელი არ უნდა იყოსო (ნითლანაძე. 1983. გვ. 72).

სკვითური ისრისწვერებთან შედარებისას ზუსტი ანალოგია ვერ მოვძებნეთ, ფორმით ჰგავს, მაგრამ ცალკეული დეტალებით მაინც განსხვავდება. მაგ. თუ ფრთების გაფორმებით ჰგავს, მასრა განსხვავებულია და ა.შ. მეტნაკლებად მსგავსი ფორმებია დადასტურებული შუა დნესტრისპირეთში (ჭუროვკა, ტიკლინო). სადაც ჩვენი IV ტიპის ისრისწვერების მსგავსი ისრისწვერები გაერთიანებულია მე-3 ტიპში და ძვ. წ. V-IV სს ათარიღებენ [Петренко 1967. ტაბ. 3421], აგრეთვე დუნაისპირა დაბლობზე, პლავნი I სამაროვანზე [Суничук, Фокеев 1984. სურ. 417] თარიღდება ძვ.წ. V-IV ნიკონიაში [Екимова 1984. გვ. 123.]. სადაც ასევე ძვ. წ. V-VI სს თარიღდება. კასკაყოლის სამაროვანზე, ძვ.წ. IV ს. [Ягодик 1978. გვ. 87.]. ჩვენი III ტიპის ისრისწვერი დადასტურებულია ქვემო ვოლგისპირეთში სავრომატულ ძეგლებზე და ძვ.წ. VII-VI სს. განეკუთვნება [Смирнов. 1963. ტაბ.12,9ა89]. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ზუსტი ანალოგიები მაინც არ არის. ჩვენი ისრისწვერების მსგავსი ვ. ეკიმოვას ნიკონიის მასალებში გაერთიანებული აქვს I ვარიანტის a ჯგუფში და V ვარიანტში [Екимова 1984.

სურ.1]. თუ ჩვენი III ტიპის ისრისპირები ხასიათდება უფრო წაგრძელებული ფორმით, დაშვებული ფრთებით, ოდნავ გამონეული მასრით, ნიკონიის I ვარიანტის a ჯგუფის ისრისწვერებს სწორი კუთხით აქვს წაჭრილი. იგივე შეიძლება ითქვას IV ტიპზეც, რომელიც იქ V ვარიანტშია გაერთიანებული – ფრთების გაფორმებით ჰგავს, მაგრამ განსხვავდებიან მასრის სიგრძით. ნიკონიის ისრისწვერებს გრძელი მასრა აქვს, ჩვენსას კი ოდნავ გამოყოფილი. ამდენად, სწორია კ. სმირნოვი, როცა აღნიშნავს რომ “სკვითური” ისრისწვერების გამოჩენა არ შეიძლება დავუკავშიროთ მხოლოდ სკვიტებს, მაგრამ მათ ეკუთვნით წამყვანი როლი ამ ტიპის ისრისწვერების გავრცელებაში წინა აზიაში ეგვიპტემდეო [Смирнов. 1961. გვ. 37]. სავრომატულ შეიარაღებაში სმირნოვი გამოყოფს ისრისწვერების 13 ტიპს. მისი აზრით, სამფრთიანი, მასრიანი, დაფნისფოთლისებურპირიანი ისრისწვერები მიდია-სპარსეთს უკავშირდება მათთან მჭიდრო საომარი და კულტურული კონტაქტების შედეგად [Смирнов. 1961. გვ. 67]. სკვიტების მეშვეობით ხვდება იგი სავრომატებში. კ. სმირნოვი აღნიშნავს, რომ სკვიტურისაგან განსხვავებით სავრომატულ ისრისწვერებს აქვთ მთელი რიგი ტიპიური ფორმები, მხოლოდ სავრომატებისათვის დამახასიათებელი. კერძოდ, სამფრთიანი, სამნახნაგა, სამკუთხა თავით, შიდა მასრით და გრძელი დაშვებული დეზით [Смирнов. 1961. გვ. 68]. შესაძლოა ჩვენი III ტიპის ისრისწვერები ასეთი გეომეტრიული ფორმებით ყველაზე ახლოს იდგეს სავრომატულ ისრისწვერებთან. ა. მელიუკოვაც აღნიშნავს, რომ VI ს-დან სკვიტური და სავრომატული ისრისწვერები სხვადასხვა გზით ვითარდება თუმცა საფუძვლად ერთი და იგივე პროტოტიპები უდევსო. [Мелюкова 1964. გვ. 23]. სკვიტური ისრისწვერები ძალიან დიდ ფართობზეა გავრცელებული: დაწყებული ციმბირით, ალტაის მხარე, შუა აზია, ეგვიპტე, საბერძნეთი, შუა ევროპა, რუმინეთი, უნგრეთი, ჩეხოსლოვაკია, რასაც ა.მელიუკოვა ადგილობრივ ტომებთან კავშირით ხსნის. რაც შეეხება საქართველოს სკვიტურ ისრისწვერებს, ისინი დამონმებულია სამთავროს, [აბრამიშვილი 1961. ტაბ XVIII1], სიონის [მენაბდე, კილურაძე 1981. ტაბ. XIX3] სამაროვნებზე, ხოვლეგორას II და III ჰორიზონტებში [მუსხელიშვილი 1978. ტაბ XII]. თარიღდება ძვ.წ. VII-

VI სს. როგორც დ. მუსხელიშვილი შენიშნავს, ძვ.წ. VI ს-ის ბოლოდან დაწყებული V ს-ში შეიმჩნევა ტენდენცია უფრო მსუბუქი ფორმების, სამკუთხა მოყვანილობის ისრისწვერების გავრცელების და ხოვლე II პერიოდის სამფრთიანი ისრისპირების უმრავლესობა სწორედ ასეთიაო [მუსხელიშვილი 1980. გვ. 78]. ანალოგიურია ჩვენი ისრისწვერებიც, გამოირჩევა მსუბუქი, დახვენილი, გეომეტრიული ფორმით. სკვიტური ისრისწვერები დამონმებულია აგრეთვე კახეთში იორ-ალაზნის აუზში, ე. წ. სკვიტურივენტარიან სამარხებში [მამაიაშვილი ნ. 1980. გვ 78]. თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს. ფორმით ისინი უფრო სავრომატულს წააგავს. ნ. მამაიაშვილი, ითვალისწინებს რა, ვ. ვინაგრადოვის შეხედულებას თუ ვინ უნდა ჩაითვალოს “სკვიტური” კულტურის მატარებლად და აქ დაკრძალულებს სკვიტებად მიიჩნევს. მ. პოგრებოვა, ა/კავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ბრინჯაოს მასრიან ისრისწვერებს უმრავლეს შემთხვევაში აკუთვნებს არქაულ ტიპს და უშვებს ვარაუდს მათი ადგილობრივი წარმოებისა მაგრამ სკვიტური ნიმუშების მიხედვით. [Ковалевсеая 1984. გვ. 66]. იგი სკვიტური მოსახლეობის გარკვეული პროცენტის არსებობასაც ვარაუდობს და ამას უკავშირებს არა სკვიტების დაბრუნებას წინა აზიიდან არამედ სკვიტების აქტიურ მოქმედებას მთელ ასწლიან პერიოდს წინა აზიაში [Погрєбова 1984. გვ. 197]. სულ სხვა მოსაზრება აქვს ამის შესახებ გ. ავალიშვილს სოფ. განთიადთან აღმოჩენილი სკვიტური ისრისწვერების მიხედვით, რომლსაც ძვ.წ. VI ს-ის I ნახევრით ათარიღებს. მიაჩნია იგი უცხო ელემენტად, ვინაიდან ერთი ცალია აღმოჩენილი, მაშინ როცა სხვა იარაღი კარგადაა წარმოდგენილი [ავალიშვილი 1974. გვ. 94] მოჰყავს რა მინგეჩაურის მაგალითი, სადაც ანალოგიური ისრისწვერებია აღმოჩენილი დიდი რაოდენობით, იგი უარყოფს სკვიტური იარაღის შემცველ სამარხებში ყველგან სკვიტების დამარხვის მოსაზრებას, რადგან სკვიტური ტალღების ნაშთებად და გზად, რომლითაც მათ წინა აზიაში შეაღწიეს, მას მიაჩნია ისეთი ადგილი, რომელიც ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოთი ახლოს დგას სამხრეთ რუსეთის ველებთან. კერძოდ, ზღვისპირა დაღესტანი, შემახი და გეოკ ჩაი, მინგეჩაური, შირაქის ველი, მარნეულის ვაკე, ჯანდარის ტბის მიდამოები და სხვა [ავალიშვილი 1974. გვ. 98]. სადაც ძვ.

ნ. VII-VI სს-ის ადგილობრივ კულტურაში კიდევაც შეინიშნება სკვითური ელემენტი. იგი ასკვნის რომ იარაღი ნაკლებად განმსაზღვრელია კულტურულ-ეთნიკური ერთობისა. ვფიქრობთ, სწორია გ. ავალიშვილი, ვინაიდან ვარსიმაანთკარის სამაროვანის სამარხები არც სამარხის ტიპით, არც დაკრძალვის წესით და არც სხვა ინვენტარით არ ჰგავს სკვითურს, ხოლო ერთი-ორი ისრისწვერით როგორ უნდა დავინახოთ უცხო ეთნიკური ერთეული. ვფიქრობთ ეს უფრო ურთიერთობების შედეგი უნდა იყოს. ძნელი წარმოსადგენია ასეთ უზარმაზარ ტერიტორიაზე, სადაც სკვითური ისრისწვერებია გავრცელებული, ყველგან სკვითი დავინახოთ. მისი ასეთი გავრცელება თვით ისრისწვერის ფორმით, მისი საბრძოლო თვისებებით იყო გამონვეული. სკვითური ისრისწვერების დამზადება საქართველოში ნაკლებად დამაჯერებლად მიაჩნია მ. ფირცხალავასიმისგამო, რომ ჩამოსასხმელი ყალიბები არ არსებობს [Пирцхалава 1075. გვ. 15] მაგრამ საერთოდ რა მიზანი უნდა ჰქონოდა ერთეული ცალეების არსებობას, თუ არ ჩავთვლით მელაანის სამლოცველოს, როცა მათი სიმცირე ვერანაირ გავლენას ვერ მოახდენდა ლაშქრის ტაქტიკასა და შეიარაღებაზე. მაგრამ თუ წარჩინებულ მეომრებს ცხენოსნებად მივიჩნევთ (ჩვენი სამაროვნის მაგალითზე), მაშინ კიდევ გამართლებულია, რომ პრივილეგიებულ პირს სხვებისაგან განსხვავებული და უფრო სრულყოფილი იარაღი აქვს, რომლის შექმნის შესაძლებლობაც მას გააჩნია. მაგრამ რით უნდა ავსნათ ის ფაქტი რომ, პარალელები ეძებნებათ სავრომატულ ისრისწვერებში და არა სკვითურში? ვფიქრობთ, ესეც ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს. ბუნებრივია, ყოველთვის ცდილობენ უფრო სრულყოფილი და დახვეწილი ფორმების გადმოღებას. ამასთან გასათვალისწინებელია ვ. კოვალევსკაიას აზრი: “არ უნდა დავივიწყოთ, რომ სკვითებმა დაატყვევეს დიდი რაოდენობით ხელოსნები, კერძოდ მეთარაღენი ურარტუდან, ასურეთიდან, მანადან, რომლებიც მათთან მუშაობდნენ” [Ковалевская 1974. გვ.114]. სწორედ ამ დროს ამ დამარცხებული ქვეყნების ყველა მიღწევა გამოიყენეს და შექმნეს სინთეზი, როგორც ყველაზე სრულყოფილი იარაღი ამ პერიოდისა. ამიტომ მხოლოდ სკვითების დამსახურებად ვერ ჩავთვლით სამფრთიანი, მასრიანი ისრისწვერების შექმნას. სავარაუდოა

რამდენიმე ცენტრის არსებობა. ძირითადად ალბათ სავრომატულ სამყაროშია სავარაუდო, ვინაიდან ისარი მათთან №1 იარაღია, რადგან ცხენოსანი მეომრები მათთან ძირითად დამრტყმელ ძალას წარმოადგენს. მაგრამ, ალბათ, ა/კავკასიაშიც იქნებოდა ერთ-ერთი ცენტრი, სადაც სკვითური ნიმუშების მიხედვით ისრისწვერები ადგილობრივ მზადდებოდა. ა/კავკასიაში, კი იარაღის ეს სახე არ გავრცელებულა. ბუნებრივია არც მოთხოვნილება იქნებოდა დიდი, რადგან წამყვან იარაღს ა/კავკასიაში შუბი წარმოადგენდა. მაგრამ შესაძლებელია ერთი სახელოსნო ცენტრი არსებობდა სადაც მზადდებოდა განთიადის, სამთვროს, სიონის, წინამურის, მელაანის, შულავერის და სხვათა ისრისწვერები (სკვითური და სავრომატული ისრისწვერების დამზადების ტექნიკა განხილული აქვს ბ. გრაკოვს) [Граков 1930].

რაც შეეხება ძვლის ისრისწვერებს, იგი სულ სამი ცალითაა წარმოდგენილი (ტაბ. III. სურ. 6) №№ 160, 161, 162. ოთხნახნაგა, პირამიდული, ღრუ მასრიანი. სიგრძე – 3,3–4,2 სმ, მასრის დმ – 0,5 სმ. მსგავსი ინვენტარი აღმოჩენილია კახეთში სკვითურ ინვენტარიან სამარხებში [ნ. მამიაშვილი 1980. გვ. 110. ტაბ. XXX], სხვა ძეგლებზე არ ჩანს დამახასიათებელი, მაშინ როცა სკვითურ-სავრომატულ შეიარაღებაში და ჩრდ. კავკასიაში ფართოდაა წარმოდგენილი [Смирнов. 1961. გვ. 61] ჩენსოკგორტის სამაროვნიდან – ГИМ №1750-1754, აგრეთვე ტყე-სტეპების ყორღანებიდან, სადაც ძვ. წ. VII-V სს. დათარიღებული; კუმბულტის, ზედა რუხთის – ძვ. წ. VI-V სს. სამაროვნებზე [Крупнов 1960. გვ. 239. სურ. 33, 15, 77, 18] ლუგავოისა და ნესტოროვკის სამაროვნებზე მათი მიმოქცევის პერიოდად კრუპნოვსკი ძვ. წ. VI-IV სს. თვლის [Крупнов 1960 გვ.286]. დადასტურებულია აგრეთვე ისთი-სუს, ბოისი-ირზოს, მინგეჩაურის სკვითური პერიოდის სამარხებში [Артамонова-Полтавцева 1950. გვ. 124-176]. ზოგადად ძვ. წ. VI-V სს. თარიღდება. ჩვენთან წარმოდგენილი ისრისწვერებიც სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ამავე პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს, უფრო ზუსტად ძვ. წ. V-IV სს, რაც შეეხება რკინის გრძელყუნწიან ისრისწვერებს რომლებიც განივკვეთში რომბისებურია და დაწახნაგებული (ტაბ. III. სურ. 6) № 252, 529. საქართველოს სინქრონულ ძეგლებზე მათ პარალელს ვერ მივაგენით, ხოლო სარმატულ ძეგლებზე ისინი

ძვ. წ. IV-III სს. საზღვარზე ჩნდებიან, მაგრამ მათ ახასიათებს ბრტყელი, სამკუთხა ან რომბისებური თავი, რითაც განსხვავდებიან ჩვენი ისრისწვერებისაგან. როგორც კ. სმირმოვი აღნიშნავს, ყუნწიან ისრისწვერებს თითქმის არ იცნობენ სკვითები და მათი ფართოდ გავრცელების როლი ჩრდ. შავიზღვისპირეთში და კავკასიაში სავრომატებს ეკუთვნისო. ყუნწიანი ისრისწვერების გაჩენას ძვ. წ. VI-V სს. ზღვარზე ვარაუდობს [Смирнов. 1961. გვ. 61]. ჩვენი ისრისწვერები სრულიად განსხვავებულია მათგან თავისი გაფორმებით, ამიტომ პარალელად არ გამოგვადგება, რაც შეეხება სამარხეულ კომპლექსებს, ძვ. წ. V-IV სს-ითაა დათარიღებული.

ფარი - 1981 წლის გათხრების დროს მე-18 და 65-ე სამარხებში გამოვლინდა ფარები. მე-18 სამარხის ფარი (ტაბ. IV. სურ. 7). საგანგებოდაა დაზიანებული და დაჭყლეთილი, რის გამოც ფარი სრულყოფილ სახეს არ იძლეოდა. 65 სამარხის ფარი აღმოჩნდა მთელი (ტაბ. IV.). ორივე ფარი ანალოგიურია, ტიპოლოგიურად განეკუთვნებიან მრგვალ ფარებს. დამზადებულია თხელფურცლოვანი ბრინჯაოსაგან, ნაპირები წერტილოვანი ორნამენტითაა შემკული. ფარებს ცენტრში დარჩილული აქვთ რელიეფური გამოსახულება, რომელიც 6 “სხივისაგან” შედგება. “სხივები” ბოლოვდება სამ-სამი ბურთულათი. “სხივების” შემკრებ ცენტრში შემადლებული კუნუბია გამოყვანილი, რომელიც შედგება ოთხ-ოთხი ბურთული-საგან შედგენილი მტევნისებური შვერილისაგან, შვერილები ერთმანეთისაგან თანაბარი მანძილითაა დაცილებული. სხივები კუნუბიან ბიკონუსურ ღეროსთან ერთადაა ჩამოსხმული და ფარის ცენტრში გამჭოლი ღეროთივეა ჩამაგრებული, რომელიც შიდა მხარეს მორკალულია. ფარებს ოთხ საპირისპირო მხარეს ორ-ორი მცირე დიამეტრის ხვრელები აქვს. შესაძლოა მათი საშუალებით ხდებოდა მოპირდაპირე მხარეს ტყავის სარჩულის დამაგრება. ფარის დმ - 30 სმ. გამოსახულების დმ 7,4 სმ. სიმაღლე - 3,5 სმ. კუნუბის დმ 2 სმ. მსგავსი ტიპის, ე. ი. მრგვალი ფარები, საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანიდან გვხვდება, სახელდობრ, ბრინჯაოდან რკინაზე გარდამავალ პერიოდში [საქართველოს არქეოლოგია 1959. გვ. 177]. მაგრამ არც თუ მოგვიანო ხანის წყაროებით ცნობილია, რომ ფარს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ქარ-

თველ ტომთა სალაშქრო საჭურველში.

ჰეროდოტეს ცნობით, ტიბარენებს, მაკრონებს და მოსინიკებს თავზე ხის ჩაფხუტი ეხურათ, იარაღად კი პატარა შუბებსა და ფარს ხმარობდნენ, კოლხებს კი ტყავგადაფარებული ფარები და ხანჯლები ჰქონიათ; ქსენოფონტეს ცნობის მიხედვით მოსინიკებს ტყავგადაკრული დაწნული ფარი ჰქონიათ (ჯავახიშვილი 1979, გვ. 69), ე. ი. ამ პერიოდში რამდენიმე ტიპის ფარია სავარაუდებელი. არქეოლოგიური მასალით კი საქართველოს მრგვალი ფარები ჩანს დამახასიათებელი. აღმოჩენილია: ვანში [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972, სურ. 164], მეომრის სამარხში, ბრილში [ცისკარიშვილი 1953], შედარებით ხშირია მათი აღმოჩენა კახეთში, ბაღიაურში [საქართველოს არქეოლოგია 1959, გვ. 177. 49. ძვ.წ. XII-X სს.], ლილოსა და კაჭრეთში [ქსე. I, 1975] მელაანში [ფიცხელაური 1973, გვ. 221], ვანთაში [ნუცუბიძე 1980, ტაბ. 1, 8]. მელაანში აღმოჩენილი ფარის ურარტულ წარმოშობას ან მის მიბაძვას ვარაუდობს კ. ფიცხელაური, რადგან მსგავსი ფარები - გულამობურცული და კიდებანეული საქართველოს ტერიტორიაზე არ არის აღმოჩენილი, ურარტულ ნივთებზე კი ისინი საკმაოდ ხშირადაა გამოსახული [ფიცხელაური 1973, გვ. 221]. მათი დიამეტრი 0,7 სმ-ია. შუა ნაწილი წარმოადგენს კონუსურ შვერილს, ხანდახან გამოსახულებით. გარდა ამისა, ურარტულ ფარებს შიდა მხრიდან 3 სახელური აქვს, ერთი დიდი და ორი პატარა [Пиотровский 1952, გვ. 26]. მრგვალი ფარი დადასტურებულია კამარახევის სამაროვანზე [ჯღარკავა 1982, სურ. 1024], ხოლო ყაზბეგის განძში შემავალი ნივთი, რომელიც მკვლევარმა ლ. ნითლანაძემ ხუფად მიიჩნია, რადგან ბრინჯაოს სიტულასთან ერთად აღმოჩნდა, ჩვენი ფარების ზუსტ ანალოგიას წარმოადგენს, განსხვავებაა ზომებში, მისი დმ-ია 13 სმ. [ნითლანაძე 1976, ტაბ. IV_{1,2}]. ცნობილია, რომ ყაზბეგის განძში სხვადასხვა ხასიათის ნივთებია თავმოყრილი და შესაძლოა ეს ნივთიც სიტულასთან მოხვდა და სინამდვილეში წარმოადგენს ამ პერიოდში გავრცელებული ფარის გულს - უმბონს, რომლის ანალოგიებს იმ დროისათვის ვერ მიაკვლია ლ. ნითლანაძემ. ვარსიმანთკარის ფარებს გარკვეულად ემსგავსება კამარახევის ფარიც, რომლის ნაპირებიც ისეთივე ორნამენტით ჩანს შემკული, როგორც ჩვენი ფარები. განსხვავებაა

ცენტრის გამოსახულებაში – მასზე სადა ფირფიტა ჩანს მირჩილული. შესაძლოა, ცენტრში ასეთი დანაძერწები დარტყმის ძალის შესასუსტებლად იყო გამოყენებული. საფიქრებელია, რომ ყაზბეგის, კამარახევის და ვარსიმაანთკარის ფარები ერთ სახელოსნო ცენტრში იყოს დამზადებული, ყაზბეგისა და ვარსიმაანთკარის ფარები მაინც. მათი ასეთი გავრცელება როგორც მთიან, ისე ბარის რაიონებში, ხაზს უნდა უსვამდეს არა მხოლოდ ვინრო საშინაო ბაზრის არსებობას, არამედ საერთო ქართულ სანარმოო ცენტრებთან კავშირს. მეღვინეობის მაღალი კულტურა ქართველ ტომებში ძველადვე ქმნიდა წინაპირობას სამეურნეო და საბრძოლო იარაღების სხვადასხვა ტიპების ჩამოყალიბებისა და მათი ადგილობრივ დამზადებისათვის [ჩოლოყაშვილი 1956, გვ. 293]. ფარის ფორმა და სიმრგვალე საერთოდ ჩანს დამახასიათებელი საქართველოს როგორც ადრეული ხანის, ისე მომდევნო პერიოდის ძეგლებისათვის, მათზე გამოყვანილი სხვადასხვა ორნამენტული სახეები კი ცალკეული ადგილობრივი სახელოსნო ცენტრების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. მრგვალი ფარის უმბონები დიდი რაოდენობით ყოფილა აღმოჩენილი კოლხეთშიც.

ფარები საერთოდ მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი სხვა ძეგლებზეც და ფორმითაც განსხვავდება საქართველოსათვის დამახასიათებელი მრგვალი ფარისაგან. მაგ., სავრომატულ ძეგლებზე მხოლოდ ერთი ფარის უმბონია აღმოჩენილი [Смирнов 1961. სურ. 42 2], რომელიც ძვ.წ. VI-V სს. თარიღდება. თვით ფარი, მკვლევარის ვარაუდით, ხის ან ტყავის უნდა ყოფილიყო [Смирнов 1961, გვ. 75]. ასევეა სკვითებშიც. კ. ჩერნენკოს ვარაუდით, ძირითადი მასა ხის ან მისი ტოტებისაგან დამზადებულ ფარს ხმარობდა [Черненко 1984, გვ. 39], ხოლო წარჩინებულნი – ლითონის ფარებს, რომლებიც ასევე მცირე ზომით ხასიათდება. იყო ოთხკუთხა ფორმის, ოდნავ მომრგვალებული კუთხეებით, რომლებიც, როგორც ვ. ბლავატსკი აღნიშნავს, ძვირად ღირებული თავდაცვითი იარაღი იყო სკვითი წარჩინებულებისათვის [Блаватский 1954, გვ. 13].

ურარტული ფარები რამდენიმე ტიპისაა, გამოირჩევა წაგრძელებული ფორმებით. მხოლოდ ერთი მათგანია მრგვალი [Есаян 1966, ტაბ. XV₁], რომელიც ფორმით ჰგავს ჩვენს ფარებს, მაგრამ შიდა მხრიდან მას სახელური

აქვს. ს. ესაიანის ვარაუდით, ასეთი ფარებიც ტყავზე უნდა ყოფილიყო დამაგრებული [Есаян 1966, გვ. 96].

ჰეროდოტეს გადმოცემით დაწვლმა ფარებმა ფართო გავრცელება ჰოვეს სპარსეთში. ისინი ოვალური იყო, დიდი ზომის, ისე რომ თავისუფლად შეეძლოთ მოწინააღმდეგის ისრებისაგან დაცვა [Черненко 1984, გვ. 22-24. სურ. 8₁]. ჩვენს ფარს ფორმით ემსგავსება ამუდარიის ფარის უმბონი, ისიც მრგვალია და ცენტრში გამოსახულება აქვს სიმაგრისათვის [Черненко 1984, სურ. 8, 4].

რაც შეეხება ბერძნულ ფარებს, ჰოპლიტები ორი ტიპის ფარს ხმარობდნენ – მრგვალს და ოვალურს – გვერდებამოლარულს. ფარის დამ – 0,8-1 მ, დამაგრებული იყო ხეზე, გარედან იფარებოდა ტყავით ან ფურცლოვანი ლითონით, ზედაპირი ამობურცული იყო, შიდა მხარეს სახელური ჰქონდა [Блаватский 1954, გვ. 46]. ასეთი ფარები განკუთვნილი იყო მძიმედ შეიარაღებულთათვის, რაც შეეხება ქვეითებს, ისინი ტყავის მსუბუქ ფარებს იყენებდნენ (იქვე). ვ. ბლავატსკი აღნიშნავს, რომ თავდაცვითი საჭურველი იმდენად ძვირად ფასობდა, რომ შეუძლებელი იყო მათი ჩატანება საშუალო შეძლების მქონე პირთა სამარხებში [Блаватский 1954, გვ. 76]. თუ გავითვალისწინებთ ამ აზრს, ჩვენი სამაროვნის მაგალითზე, მაშინ ბუნებრივია 179 სამარხში მხოლოდ ორი ფარის აღმოჩენა. ეს ორი შემთხვევაც გამონაკლისია, ვინაიდან სხვა პრივილეგირებულ პირთა სამარხებში ფარები არ გვხვდება. ასეთი სამარხი სულ რვაა. შესაძლოა მათ შორისაც იყო რაღაც განსხვავება და ლითონის ფარებს მხოლოდ მძიმედ შეიარაღებული წარჩინებული პირები ატარებდნენ, დანარჩენი მასა კი სხვა მასალის ფარებით სარგებლობდა, რომლებიც შემორჩენილი არ არის. შესაძლოა წარჩინებულნი წარმოადგენდნენ მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსან მეომრებს, რომლებსაც უკავშირებს კ. ჩოლოყაშვილი მრგვალი ფორმის ფარებს [ჩოლოყაშვილი 1956, გვ. 300]. ძირითადი მასა კი მსუბუქად შეიარაღებული ფეხოსანნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც ლაშქრის ძირითად ბირთვის წარმოადგენდნენ. რაც შეეხება ფარის თარიღს, საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ფარების უმრავლესობა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანას განეკუთვნება. უფრო ნაკლებია ადრეანტიკურ-ელინისტური ხანის მასალებში. სამარხე-

ული კომპლექსების მიხედვით ჩვენი ფარები ძვ.წ. V-IV სს. უნდა დათარიღდეს. ამავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს ბრინჯაოს ორი **მუზარადი** (ტაბ. IV. სურ. 8), რომლებიც ტიპოლოგიურად სრულიად განსხვავებულია ერთმანეთისაგან. №9 აღმოჩნდა მე-18 სამარხში. იგი ძალზე დაზიანებულია, საგანგებოდაა დაჭყლეტილი, ალბათ, დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებით. მუზარადს უნდა ჰქონოდა ნახევარსფერული ზედა ნაწილი და განიერი ფარფლი მთელ პერიმეტრზე, მხოლოდ კეფასთან არ უნდა ჰქონოდა, ვინაიდან სამანჭვლე ხვრელების მიხედვით ირკვევა, რომ აქ სხვა ფირფიტა უნდა ყოფილიყო დამაგრებული, რომელიც იქვე აღმოჩნდა. დამზადებულია ბრინჯაოს სქელი ფირფიტისაგან, ნაკერები გაერთიანებული ყოფილა მიქლონვის წესით, რკინის მანჭვლებით. ფარფლის სიგანე წინა ნაწილში – 6,5 სმ. ფირფიტის სისქე – 0,3 სმ. ანალოგიური ფორმის მუზარადს ვერ მივაკვლიეთ ვერც ერთ ურარტულ და სკვიტურ-სავრომატულ თავდაცვით საჭურველში და ვერც ბერძნულში, არ ჰგავს არც აქემენიდურს. როგორც ცნობილია, სკვიტური მუზარადები ქოთნის ფორმისაა, ჩამოსხმულია, მასიურია, წინა ნაწილი ამოღარულია (VI. ს. ძვ.წ.). ა. მელიუკოვა შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი მუზარადების უმრავლესობას ბერძნულად მიიჩნევს [Мелюкова 1964, გვ. 77]. სავრომატებშიც ბერძნული მუზარადები ჩანს გავრცელებული [Петренко 1967, ტაბ. 337,]. სრულიად განსხვავებულია სპარსული მუზარადები, რომელთაც კონუსური ფორმა ახასიათებს [Черненко 1964, სურ. 6. 1], ხოლო ურარტულს ჩაბალახის ფორმა აქვს [Пиотровский 1954, ტაბ. 11]. ბ. პიოტროვსკი აღნიშნავს, რომ ურარტული მუზარადები ახლოს დგას ასურულთან. ეს არის ნაგრძელებული ფორმის, წვეტიანი (იქვე, გვ. 24) მუზარადები. საერთოდ შენიშნავს, რომ ა/კავკასიის მასალებში ლითონის მუზარადები ძალზე ცოტაა (იქვე, გვ. 26). მათ არაფერი აქვთ საერთო ჩვენს მუზარადებთან. მე-18 სამარხის მუზარადს წააგავს ილირიის აპოლონიის მოზაიკაზე გამოსახული მეომარი მამაკაცის მუზარადი, განსაკუთრებით ზედა ნაწილი. ისიც ორი ნაწილისაგან შედგება. თარიღდება ელინისტური ხანით [Будина 1959, გვ. 27-28]. მსგავსია აგრეთვე მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში დაცული ბრინჯაოს მუზარადი ქუთაისიდან, იგიც

ბერძნულია. ბერძნული მუზარადებია დადასტურებული ეპერაშიც [Пордкипанидзе 1973, გვ. 44], ვფიქრობთ, რომ ჩვენი მუზარადი ყველაზე მეტად მაინც ბერძნულს უახლოვდება, კერძოდ თრაკიულს [Гафуров 1980, გვ. 95. სურ. 3], ძვ.წ. IV ს., მაშინ როცა ვერავითარ საერთოს ვერ ვხედავთ ურარტულ და სპარსულ მუზარადებთან.

საქართველოში მუზარადები აღმოჩენილია აგრეთვე თრიალეთში – კონუსური ფორმის, ვანში და კამარახევში, მაგრამ იმდენად ფრაგმენტულია, რომ შედარების საშუალება არა გვაქვს.

მეორე ტიპის მუზარადი (ტაბ. IV. სურ. 8) (№ 111₁) ოვალურია, შედგენილია წრიულად მორკალული ბრინჯაოს ბრტყელი ფირფიტისაგან, რომელსაც ორივე მხრიდან განივად აკრავს ასეთივე ფირფიტები. ფირფიტები ერთმანეთთან მანჭვლებით ყოფილა დაკავშირებული. შიდა პირზე შემორჩენილია ტყავის თასმები. როგორც ჩანს, ტყავის თასმები ერთმანეთში ყოფილა ჩანწული და ნივთის შიდა პირზე გამოკრული. სიგრძე – 25,5 სმ., სიმაღლე – 12 სმ. მსგავს მუზარადს ვერსად მივაკვლიეთ, იგი აშკარად ადგილობრივია, დამზადებულია ისეთივე პრინციპით, როგორც ჯავშანი. გარდა ყაზბეგის მასალებისა, სადაც ბრინჯაოს ასეთივე ფირფიტებია დადასტურებული (2 ცალი), სხვაგან არსად მსგავსი ტექნიკით შესრულებული ფირფიტები არ შეგვხვედრია, რაც კიდევ ერთხელ უნდა მიგვანიშნებდეს მის ადგილობრივ წარმოებაზე. ყაზბეგში ანალოგიური ფირფიტები [ნითლანაძე 1976, ტაბ. XXXI,] სარტყლის ნაწილადაა მიჩნეული.

ჯავშნის ნაწილები (ტაბ. IV. სურ.9) შედგება სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის თხელფურცლოვანი ფირფიტებისაგან, რომელთა ნაწილი ერთმანეთთან ბრინჯაოს რგოლებითა და მანჭვლებითაა დაკავშირებული. ჯავშანი, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა მრავალნაჭრიან რთულ ნაკეთობას, რომლის თავდაპირველი სახით წარმოდგენა ფრაგმენტულობის გამო არ ხერხდება. ჯავშნის მთავარ ნაწილს წარმოადგენს ბრტყელი და განიერი ნაპირებგოფირებული ფირფიტა, რომელზედაც ასხმული უნდა ყოფილიყო დანარჩენი შემადგენელი ნაწილები. მათ შორის ყველაზე დიდი რაოდენობითაა შემონახული მოგრძო სამკუთხა მოყვანილობის “სხივისე-

ბრი” ფირფიტები. მათი ერთობლიობა, ალბათ, ქმნიდა მკერდის საფარველს. სავარაუდოა, რომ ჯავშნის მთელი კონსტრუქცია ასხმული იყო ტყავის სარჩულზე. ნამსხვრევებს შორის შემორჩენილია ბრინჯაოს რგოლები და ფირფიტის ნამსხვრევები. განიერ და “სხივისებრ” ფირფიტებს, უკლებლივ ყველას, აქვს რადიალური რელიეფური ნიბო, რაც, ალბათ, ლითონს სიმტკიცეს სძენდა. ფირფიტის უდიდესი სიგანე – 8,5 სმ, უმცირესი – 2,4 სმ. სხივისებრი ფირფიტის უდიდესი სიგანე – 5,3 სმ, უმცირესი – 1,5 სმ.

ასეთივე ნაწილებია დადასტურებული 55-ე სამარხშიც. ორივე შემთხვევაში ჩონჩხიდან მოშორებით იდო. მე-18 სამარხში – თავის ქალას დასავლეთით, 55-ში კი ქვედა კიდურებთან. ვფიქრობთ, ასეთი ტიპის ჯავშნით იცავდნენ მკერდს. იგი უკან თასმებით იქნებოდა დამაგრებული, რომლებმაც ჩვენამდის არ მოაღწია. შესაძლოა წელის არე მთლიანად იყო ჯავშანში ჩამჯდარი, ზურგის ზედა მხარეზე კი თასმებით მაგრდებოდა. ჯავშნის აწყობის ეს პრინციპი არ ჰგავს ე.წ. ქერცლოვან ჯავშნებს, რომლებიც ასე ფართოდ იყო გავრცელებული ანტიკურ სამყაროში. ასეთი ტიპის ჯავშანი უსახელო იქნებოდა. ჯავშანი ძვ.წ. V-IV სს. თარიღდება.

ვარსიმანთკარის სამაროვანზე ცხენის დაკრძალვის 3 შემთხვევა გვქონდა მხედართან ერთად. როგორც ცნობილია ცხენის სამარხები ა/კავკასიაში ჩნდება II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებიდან (ნახჭევანის ასსრ. შახტახტი) და მიღებულია, რომ ცხენს კრძალავდნენ მხოლოდ წარჩინებულთა სამარხებში. [Ковалевская 1977. გვ. 66] ვ. კოვალევსკაია აღნიშნავს, რომ ასეთ სამარხებში რაც უფრო სრულადაა წარმოდგენილი იარაღის კომპლექტები, მით უფრო მაღალი რანგის მეომარია დაკრძალული [Ковалевская 1977. გვ. 54]. ამის მიხედვით, I ანუ უმაღლესი რანგის მხედარია (დაკრძალულია ცხენთან, ცხენის აღკაზმულობასთან) ის ვინც შეიარაღებულია ისრით, აკინაკით ან სატევრით, ცულით და საბრძოლო დანით, ამავე ჯგუფს აკუთვნებს მეომრებს რომლებსაც აკლიათ ერთი რომელიმე სახეობის იარაღი [Ковалевская 1977. გვ. 56].

II რანგი – ცხენი არაა დაკრძალული, მაგრამ წარმოდგენილია სამი სახის იარაღი.

III რანგი – ორის სახის იარაღია – შორს და ახლო ბრძოლისათვის განკუთვნილი.

IV რანგი – იარაღის ერთი სახითაა წარმოდგენილი [Ковалевская 1977. გვ. 57].

ამ პრინციპის მიხედვით ჩვენთან სამივე შემთხვევაში უმაღლესი რანგის მეომრები ყოფილან დაკრძალული, ვინაიდან ისინი შეიარაღებული არიან იარაღის თითქმის სრული კომპლექტით ცულის გარდა, რომელიც არაა დამახასიათებელი იარაღი ვარსიმანთკარის სამაროვანზე.

ცხენის ზომები: სიგრძე – დაახლოებით 2,30 მ, მეორე ცხენის 1,5X0,55 მ. როგორც სპეციალისტმა გ.მელაძემ გვითხრა პირად საუბარში, ისინი საშუალო ზომის ცხენებს განეკუთვნებიან და დამახასიათებელი ჯიშია იმდროინდელი საქართველოსათვის. ცხენები ამკარად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, პირველი ბევრად დიდია. ცხენებს ახლდა რკინის ლაგმები საყბურითურთ. მესამე სამარხში მხოლოდ ლაგამი იყო დადასტურებული, ორწილადი, შესაძლოა საყბური ძვლის ჰქონდა რომელმაც ჩვენამდე არ მოაღწია. ტიპოლოგიურად ორივე ლაგამი განსხვავებულია.

I ტიპი (ტაბ. II. სურ.4) №52. რკინის. შედგება ორწილადი, გარეთა რგოლებზე ბრტყელფროიანი, თავებგაგანიერებული საყბურებია გამოდებული. იმავე რგოლზეა გამოდებული საღვედე თითო რგოლიც. მარცხენა საყბური დეფორმირებულია. ლაგამის სიგრძე – 15 სმ. საყბურის სიგრძე – 18 სმ. საღვედე რგოლის დმ – 4,2 სმ.

საქართველოს სინქრონულ სამაროვნებზე იშვიათია ცხენის სამარხები. იგი მდიდრულ სამარხებთან ერთად გვხვდება, სადაც ძირითადად ბრინჯაოს ლაგმებია წარმოდგენილი. ლაგმების ზომა: მინიმალური 10 სმ-ია, მაქსიმალური – 20 სმ. სავრომატული ლაგმების მაგალითზე ეს სრულიად ბუნებრივად მიაჩნია კ. სმირნოვს, ვინაიდან ისინი იცნობდნენ სხვადასხვა ჯიშის ცხენებს [Смирнов 1961. გვ. 22]. მაშინ ჩვენი ლაგმების ზომების მიხედვით, რომლებიც განსხვავებულია, დაკრძალული გამოდის სხვადასხვა ჯიშის ცხენები. № 52 ლაგამი უახლოვდება ძვ. წ. V ს-ით დათარიღებული სავრომატულ ლაგამს [Смирнов 1961. სურ. 463. გვ. 88], მაგრამ ჩვენგან განსხვავებით იგი ხვრელებიანია. ჰგავს აგრეთვე დნესტრისპირეთის სოფ. კულეშოვკის სკვითურ ყორღანში აღმოჩენილ საყბურს, რომელიც ძვ. წ. V ს. I ნახევრით თარიღდება [Галанина 1977. გვ. 35. ტაბ. 17. 4]. ზუსტ ანალოგიებს ვერ მივაგენით.

. რაც შეეხება მეორე ტიპის ლაგამს (ტაბ. II. სურ.4; № 253), იგი შედგება რკინის რგოლით ერთმანეთზე გადაბმული ორი ნაწილისაგან. ლაგამ-საყბურის თითოეული ნაწილი გამოჭედილია რკინის მთლიანი ნაჭრისაგან. მას აქვს მშვილდისებურად მორკალული საყბური 3 საღვედე ხვრელით, რომელთაგან შუათანა ოვალური მოყვანილობისაა და დიდია გვერდითა, მრგვალდიამეტრიან ხვრელებზე. ლაგამის შვერილებს აქვს მორკალული თავები და ერთიმეორესთან რკინისავე რგოლითაა შეკრული. საყბურის სიგრძე – 18 სმ. ლაგამის სიგრძე – 11 სმ. საღვედე მოზრდილი ხვრელის სიგრძე – 2,6 სმ, სიგანე – 0,8 სმ. მცირე ხვრელის დმ – 0,8 სმ. შემაერთებული რგოლის დმ – 2,3 სმ.

როგორც მ. კოვალევსკაია აღნიშნავს, ძვ. წ. VII-VI სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ლაგამის ახალი ტიპი რომელსაც “აზიურს” უწოდებენ [Ковалевская 1977. გვ 118]. იგი გავრცელებული იყო წინა აზიაში, ეგვიპტეში, საბერძნეთში. ფართოდ იყო წარმოდგენილი ა/კავკასიაში. საყბურები ლაგამთან ერთად ყოფილა ჩამოსხმული (ჩვენს შემთხვევაში გამოჭედილია) ეს უკანასკნელი კი ინარჩუნებს ორ ნაწილს. ასეთი ლაგამის გამარტივებად უნდა ჩაითვალოს მესამე რგოლის წარმოქმნა ლაგამზე, რომელიც საშუალებას იძლეოდა თითოეული ნაწილი ცალ-ცალკე დაემზადებინათ და მერე შეეერთებინათ [Ковалевская 1977. გვ 118]. ამავე პრინციპითაა დამზადებული ლაგამი 53-ე სამარხიდან, ფორმაში განსხვავებაა აგების პრინციპი ერთია. შესაძლოა იგი ადგილობრივ-ლოკალური ვარიანტია. მათ პროტოტიპს უნდა წარმოადგენდეს ძვლის სამხვრელიანი საყბურები, რომლის ცენტრალური ხვრელია ასევე ოვალური იყო და მოზრდილი. ასეთი საყბურები ფართოდ იყო გავრცელებული ძვ. წ. X-IX სს. ძეგლებზე [Ковалевская 1977. გვ 34]. ჩვენი ლაგამის საყბურს გავს აგრეთვე დნესტრისპირეთში გავრცელებული ლაგამ-საყბური, მაგრამ დამაგრების წესი სხვანაირია – საყბური ლაგამთან დამაგრებულია რგოლით მაშინ, როცა ჩვენი მთლიანი ნაჭრისგანაა გამოჭედილი. ასეთი ლაგამ-საყბურები ძვ. წ. V-III სს. თარიღდება [Петренко 1967. ტაბ. 2613]. დიდი რაოდენობითაა ისინი ურარტუში [Пиотровский 1955. სურ 34], დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, სოხუმის მახლობლად ძვ. წ. VI ს. სამარხში აღმოჩენილი ლაგამ-საყბურები [Шамба 1983. გვ.

33 სურ 11. 2. 3], რომელიც ასევე სამნაწილიანი საყბურისაგან შედგება, აგების პრინციპით კი მაინც განსხვავებულია ჩვენი ლაგამ-საყბურისაგან და ზუსტ ანალოგიას არ წარმოადგენს.

სამარხეული კომპლექსისი მიხედვით ძვ. წ. V-IV სს. თარიღდება.

ამრიგად, ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე ძირითადად წარმოდგენილია საბრძოლო იარაღი. სამეურნეო იარაღი თითქმის არ გვხვდება, თუ არ ჩავთვლით დანებს, რომელთა ფუნქციონალური დანიშნულების გარკვევა ზუსტად მაინც საეჭვოა. სინქრონულ სამაროვანებთან შედარებისას გაირკვა, რომ ყველაზე მეტი რაოდენობით საბრძოლო იარაღი წარმოდგენილია ვარსემაანთკარის სამაროვანზე, თანაც უკეთესად დაცული. სამწუხაროდ, ყველა სამაროვნიდან სტატისტიკური მონაცემების გაკეთება ვერ შევძელით, რამდენადაც ყველა მათგანი გამოქვეყნებული არ არის. არც იმაში ვართ დარწმუნებული, რამდენად სწორი იქნება ჩვენი მონაცემები იარაღის საერთო რაოდენობის შესახებ რადგან, შესაბამის ლიტერატურაში არ არის მოცემული იარაღთა საერთო რაოდენობა და არც შუბისპირებია გამოყოფილი ხელშუბისპირებიდან. ამდენად, ვფიქრობთ, მხოლოდ დაახლოებითი წარმოდგენა შეგვექმნება სინქრონულ სამაროვანებზე გამოვლენილ იარაღის რაოდენობაზე, რომელთა რაოდენობაზე უკვე გვქონდა საუბარი შუბისპირების განხილვის დროს, მაგრამ კიდევ ერთხელ მოვიყვანთ მათ მონაცემებს: კამარახევი – 156 სამარხი – 19 შუბისპირი, 3 მახვილი, 31 დანა; კავთისხევი – 30 სამარხი – 2 შუბისპირი, 2 სატევარი, 8 დანა. ღრმახევისთავი – 99 სამარხი – 7 შუბისპირი, 13 დანა; განთიადი – 7 სამარხი – 3 შუბისპირი. ბეშთაშენი – 15 შუბისპირი. კუმისისა და კიკეთის სამაროვანებზე თითო ცალი. როგორც ვხედავთ, სამაროვნები, რომლებიც ძვ. წ. VII-VI სს. თარიღდება ფართოდაა წარმოდგენილი იარაღით მაშინ, როცა ადრეანტიკურ-ელინისტური ხანის სამაროვნებზე ან ძალიან ცოტაა ან საერთოდ არ არის. ანალოგიური მდგომარეობაა დასავლეთ საქართველოშიც. იარაღი მასიურადაა წარმოდგენილი გუადიხუს, ნითელი შუქურის, სოხუმის, პალურის, ნიგვზიანის, მერხეულის, ურეკის სამაროვნებიდან, მაგრამ ისინიც ძვ. წ. VII-VI სს დათარიღებული, უფრო გვიან კი იარაღი იქაც შემცირებული ჩანს, თუ არ ჩავთ-

ვლით მდიდრულ სამარხებს ვანიდან, ითხვისიდან. როგორც ჩანს ეს მოვლენა დამახასიათებელი ჩანს როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთვის, მაგრამ დასავლეთ საქართველოში რამდენადმე ადრე დაწყებულა. ამ ფაქტს სხვადასხვანაირად ხსნიან მეცნიერები: აკად. ს. ჯანაშია ამ მოვლენაში სოციალურ შინაარსს ხედავდა, დაუკავშირა რა იგი მცხეთის გაქალაქებას. ხოლო ი. გაგოშიძე აღნიშნავს, რომ სამარხებში იარაღის მასობრივი გაქრობა არ არის ლოკალური მოვლენა, არამედ გარკვეული ხანიდან დამახასიათებელია მთელი საქართველოს ბარისთვის. თუნდაც მარტო ამიტომ ამ მოვლენაში უნდა მეტი დავინახოთ ვიდრე ცალკეული პუნქტების გაქალაქების შედეგად [გაგოშიძე 1964. გვ. 79.]. იგი აღნიშნავს რომ ქვემო ქართლის სამაროვნებზე ძვ. წ. VI-V სს. სამარხებში ჯერ კიდევ ბევრია იარაღი, მაგრამ ძვ. წ. V ს შუა წლებისა და მომდევნო ხანის მრავალრიცხოვან სამაროვნებზე კი იარაღი სრულებით აღარ გვხვდება. ასევე დასავლეთ საქართველოში, ყანჩაეთში აღმოჩენილ მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილ იარაღში იგი ხედავს სოციალურ შინაარსს და აღნიშნავს, “რომ ძნელია იმ საზოგადოებაში სადაც ამგვარი დაპირისპირება ჩანს, არ დავინახოთ კლასობრივი საზოგადოება, სადაც იარაღი და მასთან ერთად ძალაუფლებაც გარკვეულ უფლებრივად და ეკონომიკურად დაწინაურებული წრის, ფენის ხელშია, სადაც იარაღის და ქვეყნის დაცვაზე ზრუნვა ამ ფენის მოვალეობას და კიდევ უფრო მეტად მის პრივილეგიას შეადგენს, ხოლო მოსახლეობის ძირითდი ნაწილი მიწის მუშები და მოქალაქენი “თავისუფალია” იარაღისაგან და ფიზიკური თავდაცვის აუცილებლობისაგან” [გაგოშიძე 1964. გვ. 80-81]. ამავე აზრისაა ჯ. ნადირაძეც. იგი აღნიშნავს, რომ იარაღი არ არის დადასტურებული მოდინახეს ადრეანტიკური ხანის სამარხებში მიუხედავად იმისა, რომ ორი მათგანი საკმაოდ შეძლებული შუა ფენის მამაკაცებს ეკუთვნის. სანინაანლმდეგოდ ამისა ადრეანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში უხვად შეიცავენ საბრძოლო იარაღს (ვანი, ითხვისი, ყანჩაეთი, ალგეთი), რაც ამკარად მიუთითებს რომ ეს სამარხები ადგილობრივ დიდებულებს და მათი ოჯახებიდან გამოსულ წარჩინებულ ადამიანებს ეკუთვნის [ნადირაძე 1975. გვ. 42].

იგი იმეორებს ი.გაგოშიძის აზრს რომ ქვეყნის დაცვაზე ზრუნვა დაწინაურებული კლასის მოვალეობაა და დასძენს, რომ იარაღის სამარხში ჩატანებაც მათი პრივილეგიაა [ნადირაძე 1975. გვ. 43]. მაშ, რით უნდა ავხსნათ იარაღის ასეთი სიმრავლე ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე? ბუნებრივია არ გამოგვადგება ჯ. ნადირაძის აზრი, ვინაიდან ჩვენთან ყველა მამაკაცის სამარხისათვისაა დამახასიათებელი საბრძოლო იარაღი. თუ გავიზიარებთ საერთოდ მიღებულ აზრს იარაღის გაქრობის შესახებ და ჩვენთან არსებულ რაოდენობას, მაშინ სამაროვნის თარიღის IV ს-ში ჩამოტანაც გაგვიჭირდება, თუმცა ძალზედ კარგად ჩანს IV-III საუკუნეების მიჯნის სამარხებში იარაღის შემცირება და ნაწილობრივ ფორმათა ერთგვაროვნება. ვერც იმაში დავეთანხმებით ჯ. ნადირაძეს, როცა აღნიშნავს, რომ “პოლიტიკურ ხელისუფალთა სამარხში იარაღის მთელი კომპლექსიც კი შეიძლება ინსიგნაცია იყოს, ეს გამოხატავდა მის სოციალურ პრივილეგიას გარდაცვალების შემდეგ, რასაც იმავე სოციალურ-პოლიტიკური მიზეზების გამო მოკლებულნი არიან საზოგადოების რიგითი ან საშუალო ფენის წევრები”. იგი ფიქრობს რომ რომ ამ უკანასკნელთ ქვეყნის დაცვაში კი უნდა მიეღოთ მონაწილეობა, მაგრამ იარაღით დაკრძალვის უფლება არ ქონდათ, რადგან იგი მემკვიდრეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე [ნადირაძე 1975. გვ. 43]. ჩვენთან როგორც ვხედავთ სულ სხვა სურათია. ინსიგნია შეიძლება მივიჩნიოთ იარაღთა სრული კომპლექტები და ეს ასეცაა, მაგრამ სამარხში მათ ჩატანებაში პრივილეგიას ვერ ვხედავთ, ვინაიდან, როგორც აღვნიშნეთ, იგი მამაკაცის ყველა სამარხისათვისაა დამახასიათებელი. სწორედ, იარაღით, მათი ტიპებიდან ჩანს როგორ იწყება ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი და როგორ ხდება რიგითი მეომრებიდან დაწინაურებულ პირთა გამოყოფა, რომელთაც შეიარაღების საუკეთესო კომპლექტები გააჩნიათ (როგორც შეტევითი იარაღის ყველა სახეობა, ისე თავდაცვითი) მაშინ, როცა რიგითი მხოლოდ შუბისპირით და დანით არიან შეიარაღებულნი ან ერთ-ერთი მათგანით მხოლოდ. ეს ფაქტი შეგვეძლო იმითაც აგვეხსნა, რომ ვარსიმაანთკარის სამაროვანი მთისწინეთია და ბარის მოვლენები წინ უსწრებს აქ მიმდინარე პროცესებს. მაგრამ მთისწინეთია თრიალეთის ძეგლებიც,

მაშინ როცა სხვა მხრივ (ინვენტარი, დაკრძალვის წესი, სამარხის ტიპი) ერთგვაროვანი კულტურა ჩანს. გარდა ამისა, თუ მხოლოდ წარჩინებულთ პრივილეგია იყო სამშობლოს დაცვა, რა ძალებზე იყო დაფუძნებული იგი, თუ ქვეყნის დაცვაში რიგითი მოსახლეობა – ძირითდი მასა არ მონაწილეობდა. ისინი შეიძლება ყოფილიყვნენ წინამძღოლები, რაშიც გამოიხატებოდა მათი პრივილეგია, მაგრამ ის რომ “ამ უკანასკნელთ კი უნდა მიეღოთ მონაწილეობა” ნაკლებ დამაჯერებელია, “კი უნდა მიეღოთ” კი არა, ალბათ, ძირითდ ბირთვის წარმომადგენდენ. ვფიქრობთ ვარსი-მანთკარში მიმდინარე მოვლენები წინ უნდა უსწრებდეს საირხესა და ყანჩათში არსებულ სურათს. ანალოგიური სურათი ჩანს დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ გუადიხუს, ყულანუხვას, წითელი შუქურის, პალურის, ნიგვზიანის, ხუცუბანის სამაროვნებზე ძვ. წ. VII-VI სს-ში დიდი რაოდენობითაა იარაღი, VI ს-დან კი მცირდება და ისინი შრომის იარაღებით იცვლება. გ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს, რომ რიგით მოსახლეობაში ხდება ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი და ხდება მეთემეთა საერთო მასიდან პროფესიონალი მეომრების გამოყოფა [Лордкираниძე 1973. გვ. 49]. ანალოგიური სურათი ჩანს ჩვენთანაც. იგი საშუალო ფენის მოსახლეობიდან შედარებით მდიდარ წარმომადგენელს გამოყოფს ინვენტარის რაოდენობისა და სახეობების მიხედვითაც. რაც ვარსი-მანთკარის სამაროვნის მაგალითზეც კარგად ჩანს. კერძოდ, კირკალის, სასაფეთქლეების, საყურის, სამაჯურების (2-4 ც.) შემცველი სამარხები მნიშვნელოვნად გამოირჩევიან რიგითი სამარხებიდან. მაშინ როცა ზოგიერთ სამარხში რამდენიმე მძივი და თიხის ჭურჭელია წარმოდგენილი. ეს უკვე მაჩვენებელია ძლიერი ქონებრივი დიფერენციაციის არსებულ საზოგადოებაში. ასეთივე პროცესი შეინიშნება კოლხეთში ძვ. წ VIII-VI სს. სამარხებში, ხოლო V-II სს. სამარხებში გ. ლორთქიფანიძეს სიმპტომატურად ეჩვენება უკვე იარაღისგაქრობის ფაქტი [Лордкираниძე 1973. გვ. 50]. რა საზოგადოება უნდა ყოფილიყო ეს? როგორც გ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს ანალოგიური მოვლენების განხილვის დროს კოლხეთის მაგალითზე (როცა 9 სამარხიდან 8 მეომარს ეკუთვნოდა), როცა ადგილობრივი მოსახლეობა იმყოფებოდა განვითარების იმ დონეზე, როცა საზოგადოების

თითოეული წევრი – მეომარი, სახალხო ლაშქარი ერთ მთლიანობას შეადგენდა, ე. ი. სახალხო მმართველობა ემთხვეოდა სამხედროს. ეს დამახასიათებელია გვაროვნული წყობილებისათვის ... ასეთი ორგანიზაცია შეუძლებელი იქნებოდა კლასობრივ საზოგადოებაში. ამასთან იარაღის სტანდარტები, მრავალფეროვნება, მაღალხარისხოვნება უჩვენებს, რომ იგი ეკუთვნოდა პროფესიონალ მეომარ-რაზმელებს, რომლებიც გამოყოფილი იყვნენ მეთემეთა საერთო მასიდან, რაც დამახასიათებელია გვაროვნულ-ტომობრივი საზოგადოების დაცემის დროს [Лордкираниძე 1973. გვ. 55], ე. ი. ამ დროიდან უკვე საფუძველი ეყრება კლასობრივ საზოგადოებას. ვფიქრობთ საზოგადოებრივი განვითარების ამავ უფლებურზე იდგნენ “ვარსი-მანთკარელებიც”, სადაც ასევე რიგითი მეთემე-მეომრებისაგან ხდებოდა წარჩინებულ მეომართა გამოყოფა. მაგრამ კოლხეთისაგან განსხვავებით აქ, ალბათ უფრო გვიან ხდება ეს, ვინაიდან ძვ. წ. VI ს-დან როგორც გ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს, ცენტრალურ კოლხეთში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება საზოგადოებაში, როცა ხალხი და ლაშქარი უკვე აღარ შეადგენს ერთ მთლიან მასას და ამ პერიოდიდან იარაღის ტარების უფლება არის პრივილეგირებული წრის უპირატესობა [Лордкираниძე 1973. გვ. 80].

ვარსი-მანთკარის სამაროვანზე სადღეისო არქეოლოგიური მონაცემებით წარჩინებულ მეომართა გამოყოფის პროცესი მხოლოდ დაწყებულია, მაგრამ კარგად ჩანს მათი უპირატესობა – ისინი შეიარაღებულნი არიან იარაღთა სრული კომპლექტით. შუბები, მახვილი, სატევარი, ისრისწვერი, დანა, მუჯირა, ფარი, მუზარადი, ჯავშანი. გარდა ამისა ყველა მათგანს აქვს ოქროს ერთი საყურე – ინსიგნია.

გ. კოვალევესკაიას მიხედვით თუ გამოვყოფთ მეომართა რანგებს (იარაღის რაოდენობის მიხედვით), მაშინ პირველი ან უმაღლესი რანგის მეომრად შეიძლება ჩაითვალოს მე-18, 65-ე, 53-ე და 132-ე სამახებში დაკრძალულნი. მათ შორის ყველაზე ახალგაზრდა მე-18 სამარხის მეომარი ყოფილა – 30-35 წლისა, ყველაზე ხნიერი კი 65-ე სამარხის – 45-50 წლის. სამწუხაროდ ყველა სამარხის ანთროპოლოგიური მონაცემები არ გაგვაჩნია, რომ დაახლოებით მაინც დაგვეზუსტებინა, რამდენი წარჩინებული მოღვაწეობდა ერთ გარკვეულ პერიოდში. მეორე რანგის მეომრებია 101-ე, 105-ე, 106-ე 109-ე სა-

მარხებში დაკრძალულნი. ამავე რანგს შეიძლება მივაკუთვნოთ 110-ე და 117-ე სამარხების მეომრებიც. ვფიქრობთ სწორედ ესენი იყვნენ ის წარჩინებული მეომრები რომლებსაც საუკეთესოდ შეიარაღებული და ეკიპირებული რაზმები გამოჰყავდათ მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად. I რანგის მეომრებს გააჩნდათ იარაღთა ისეთი სახეები, რომელთა სამარხში ჩატანება მათი ძვირად ღირებულების გამო მაჩვენებელია მათი პრივილეგიისა. საგულისხმოა რომ თვით ამ მეომრების შეიარაღებაში შეინიშნება სხვაობა, რაც, ალბათ, ლაშქრის ტაქტიკურ მხარეზეც იყო დამოკიდებული. გამოირჩევა შორს და ახლოს ბრძოლის იარაღებით. მაგ., მე-18 სამარხის მეომარი შეიარაღებულია შუბისპირით, სატევრით, ხელშუბით, დანით, აქვს მუზარადი, ფარი, ჯავშანი. ამავე რანგის მეომარს განეკუთვნება 65-ე სამარხიდან, რომელიც იგივე სახეობებითაა შეიარაღებული, მაგრამ 53-ე სამარხში ემატება მუჯირა და ისრისწვერი, მაჩვენებელი იმისა, რომ იგი შორს მანძილზე ბრძოლაშიც იღებდა მონაწილეობას, ხოლო 41-ე, 105-ე, 106-ე სამარხებში შუბთან და დანასთან ერთად ისრისწვერებიცაა აღმოჩენილი. იარაღთა ასეთი მრავალფეროვნება უნდა მიუთითებდეს მათ მონაწილეობას ლაშქრის სხვადასხვა სახეობებში, რაც თავისთავად დამოკიდებული იყო ბრძოლის ტაქტიკურ მეთოდებზე. ჩვენ არა გვაქვს საშუალება ზუსტად წარმოვიდგინოთ, რა ტაქტიკაზე იყო დაფუძნებული აქ წარმოდგენილი საზოგადოების ლაშქარი, ერთი კი ცხადია, რომ მეისრეთა როლი ძალზე მცირე ყოფილა. ეს ბუნებრივია, ა/კავკასიაში №1 იარაღად შუბი იხმარებოდა, რომელიც იარაღის ყველაზე გავრცელებული სახეა. აქაც ძირითად ბირთვის, ალბათ, შუბისპირებით და დანებით შეიარაღებული ქვეითნი წარმოადგენდნენ. მათი წინამძღოლები კი მძიმედ შეიარაღებული მხედრები იყვნენ. ისე შეუძლებელია ქვეითს ემოქმედა 80 სმ. სიგრძის შუბისპირით. გრძელი შუბისპირები დამახასიათებელი ყოფილა სკვით წარჩინებულთათვის [Мелюкова1964, გვ. 43]. ხელჩართულ ბრძოლაში იყენებდნენ სატევარს, ხელშუბს, დანებს. სკვითების მაგალითით, სადაც შეიარაღებული ძალები შედგებოდა რიგითი სკვითი ლაშქრისაგან და წარჩინებული მეომრების რაზმისაგან [Блаватский1954, გვ. 13]. ჩვენთანაც, ალბათ, ასე იქნებოდა, მაგრამ ტაქტიკურად სრულიად განსხვავებული, ვინაიდან სკვითების ძირითად დამრტყმელ ძალას ცხენოსანი მომთაბარენი

წარმოადგენდნენ, რომელთა ტაქტიკა დამყარებული იყო სისწრაფეზე [Блаватский1954, გვ. 11]. განსხვავებულია ბერძნების ტაქტიკისაგანაც, რომელთა მთავარ ძალას ჰოპლიტების ფალანგა წარმოადგენდა. იგი გამოდიოდა როგორც ერთიანი, განუყოფელი ტაქტიკური ერთეული, რომელსაც არ შეეძლო რთული და სწრაფი მანევრი [Блаватский1954, გვ. 50]. განსხვავებულია ურარტუს სამხედრო ორგანიზაციისაგანაც, სადაც იგი უმაღლეს დონეზე იდგა. აქ ძირითად ძალას მძიმედ და მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითნი შეადგენდნენ. პირველი – მეფარენი დამცავ როლს თამაშობდნენ, მათ მოჰყვებოდნენ მეისრენი და მეშურდულენი. გარდა მეფარეთა მძიმედ შეიარაღებული ქვეითისა ურარტუელებს ჰყავდათ მეაბჯრენიც, რომლებიც ისევე მოქმედებდნენ პირველ რიგებში, როგორც ფარიანები. მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითნი შედგებოდნენ მეისრეებისაგან. ისინი პირველისაგან განსხვავებით აქტიურად ებმებოდნენ ბრძოლაში. ურარტუელებს ჰყავდათ მზვერავი რაზმები, გზების გამყვანები და სხვ. [Есаян1966, გვ. 107-113]. აქედან გამომდინარე, ვარსიმიანთკარის სამაროვნის მასალების მიხედვით, ალბათ, წინა რიგებში იბრძოდნენ მძიმედ შეიარაღებული წარჩინებული მხედრები, მათ კი მიჰყვებოდნენ შედარებით მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითნი. ბრძოლის ტაქტიკაში, როგორც ჩანს, უპირატესობა ხელჩართულ – ახლო ბრძოლას გააჩნდა, ვინაიდან მეისრეთა როლი ძალზე მცირე ჩანს. ძირითად ბირთვის ქვეითნი წარმოადგენდნენ, რომლებიც, ალბათ, უშუალოდ – მეფარეთა გარეშე ებმებოდნენ ბრძოლაში, ვინაიდან ჩვენს სამაროვანზე გამოვლენილი ფარი, ბერძნულისა და ურარტულისაგან განსხვავებით, არ გამოდგებოდა წინა რიგებში საბრძოლველად და მონაწილეობდა ისრებისაგან თუ შუბებისაგან დასაცავად. საერთოდ, როცა ვადარებთ სკვითურ-ურარტულ-ბერძნულ სამხედრო ორგანიზაციას, ეს მხოლოდ პირობითია, ვინაიდან მხოლოდ ვარსიმიანთკარის სამაროვნის მასალების მიხედვით ამ საკითხებზე მსჯელობა სრულყოფილად არ მიგვაჩნია, რადგან ერთი მცირე პროვინციის მიხედვით განზოგადების გაკეთება ძნელია. ზემოთ განხილულ პარალელებში ლაპარაკია მთლიანად სახელმწიფოს ლაშქრის-ჯარის ორგანიზაციაზე და ტაქტიკაზე, ჩვენ კი საამისოდ ჯერ-ჯერობით მასალა არ გავაჩნია, წარმოდგენა არა გვაქვს მოსახლეობის საერთო რაოდენობაზე,

ნასახლარებსა და სასიმაგრო ნაგებობებზე. გასათვალისწინებელია ვ. ბლავატსკის აზრი, რომ საჭიროა მხედველობაში ვიქონიოთ ის, რომ არაფერი არაა ეკონომიურ პირობებზე დამოკიდებული ისე, როგორც არმიის შემადგენლობა, ორგანიზაცია, შეიარაღება და ტაქტიკა. ეს არის იარაღის წარმოებაში ეკონომიური ფაქტორის როლი და შეიარაღების ხასიათი, რომელიც თავის მხრივ განსაზღვრავს სამხედრო ტაქტიკას [Блаватский 1954, გვ. 5]. სამწუხაროდ, ეკონომიკაზე ფართო მსჯელობის საშუალება ჩვენ არა გვაქვს, მაგრამ არქეოლოგიური მონაცემებით, პირველ რიგში თვით იარაღით, მათ ფორმათა მრავალგვარობით, სტანდარტებით, ფოლადის ხარისხით – ვხედავთ მაღალგანვითარებულ მეტალურგიას, ხელოსნობის მაღალ პროფესიულ დონეს, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ეკონომიკის ეს დარგი საერთოდ ჩანს განვითარებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში იარაღის წარმოების ასეთი მასშტაბები, ნედლეულის ბაზების, ხელოსნებისა და სახელოსნოების წარმოდგენა ძნელია ეკონომიკის გარეშე.

იარაღთა უმრავლესობა რომ ადგილობრივად და მზადებული, ფაქტია, რადგან არსად სინქრონულ სამაროვნებზე მსგავსი მასალა დადასტურებული არ არის. მსგავსი ფორმები არ ჩანს არც სკვითურ-სავრომატულ, ურარტულ და ბერძნულ შეიარაღებაში, რაც გვაფიქრებინებს მათ ადგილობრივ წარმოებას. საგულისხმოა, რომ I-IV ტიპის შუბისპირები ძირითადად გვხვდება ე.წ. წარჩინებულთა სამარხებში და შეიძლება გვეფიქრა, რომ მათთვის ხელმისაწვდომი იყო შეეძინათ იარაღთა სრულყოფილი სახეები. მაგრამ ის ფაქტი, რომ სხვაგან მსგავსი არაა დადასტურებული, წინააღმდეგობაში გვაგდებს. ისინი ამ საერთო მასალებშიც უცხოოდ გამოიყურებიან. ზოგიერთზე, მაგ. (ტაბ. I. სურ. 1; № 149) 80 სმ. სიგრძის შუბისპირზე, შეიძლება სკვითური გავლენაც ვიგულისხმოთ, მაგრამ ადგილობრივ დამზადებული. დანარჩენების პროტოტიპებად კი შეიძლება ცენტრალურ კავკასიაში გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული მახვილიც მივიჩნიოთ ისეთივე ფართო გადგმული მხრებით [Техов 1980, ტაბ. 71. სურ. 3. 4]. გარდა ამისა, თვით ლითონის ანალიზმა გვიჩვენა, რომ სხვა სამაროვნის მასალებთან შედარებით ბევრად მაღალი ხარისხისაა, ვინაიდან ყველაზე კარგად ჩვენთანაა დაცული. გ. ინანიშვილმა და თ. საყვარელიძემ გააკეთეს ვარსიმაანთკარის სამაროვნის 1972 წ. გათხრი-

ლი რკინის ნივთების ანალიზი. მოგვყავს მათი დასკვნა მთლიანად:

1. შესწავლილი ნივთები დამზადებულია ცივსაბერ ქურაში მიღებული შენადული რკინისაგან და დაბალი ან საშუალო სისხლის ფოლადისაგან.

2. ნივთების დანიშნულება და მათი სიმრავლე გვიჩვენებს, რომ რკინის ნაწარმი ამ რაიონში ძვ.წ. V-IV სს. ფართოდაა გავრცელებული. რკინა გამოიყენება არა მარტო საომარი და სამეურნეო დანიშნულების იარაღის გამოსაჭედად, მისგან მზადდება სამკაულიც;

3. საკმაოდ მაღალ დონეზეა სამჭედლო საქმე, ჩამოყალიბებულია სხვადასხვა დანიშნულების ნივთების ტიპური ფორმები, ბევრი მათგანი გამოირჩევა ზუსტი და ლამაზი პროპორციებით. მჭედელი იცნობს რთული ჭედვის ხერხებს და საჭიროების მიხედვით იყენებს მას.

4. საომარი დანიშნულების ნივთების დასამზადებლად გამოყენებულია შედარებით დაბალნახშირბადიანი ფოლადი, ვიდრე ეს უნდა შეესაბამებოდეს ამ ტიპის იარაღს. ნაკლებადაა ცნობილი თერმული დამუშავების ისეთი ხერხები, როგორცაა: წრთობა, მოშვება, მოწვა და სხვა. დადასტურებულია მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც ნივთის დასამზადებლად გამოყენებულია სპეციალური თერმული დამუშავება პერლიტური ცემენტიტის დაშლისა და მისი კოაგულაციის მიზნით, რითაც საგრძობლად გაზრდილია ფოლადის პლასტიკურობა და გაუმჯობესებულია ტექნოლოგია;

5. აღნიშნული მასალის ხარისხის შესწავლისას, ისე როგორც სხვა რკინის ნივთების კვლევისას, შეინიშნება დაბალი მასალის ფოლადისა და, ხშირად, შენადული რკინის გამოყენება საომარი და სამეურნეო დანიშნულების ნივთების დასამზადებლად. ეს მოვლენა დაკავშირებული უნდა იყოს ამ პერიოდში რკინის წარმოების მასშტაბების ზრდასთან, რამაც გამოიწვია დაბალი ხარისხის ლითონის გამოყენების აუცილებლობა [ინანიშვილი, საყვარელიძე 1983, გვ. 80], მაგრამ ეს დასკვნები გაკეთებულია რამდენიმე ერთგვაროვან ნივთზე, რის შემდეგაც მნიშვნელოვნად გაიზარდა რაოდენობაც და ფორმებიც. და შესაძლოა ახალმა მონაცემებმა განსხვავებული სურათიც მოგვცეს. არ არის გაკეთებული სხვა სამაროვნებზე აღმოჩენილ რკინის ნივთთა ქიმიური ანალიზი, რომ შედარების შესაძლებლობა გვქონოდა. მაგრამ ერთი ფაქტია, რომ ვარსიმაანთკარის რკინის ხარისხი

ბევრად ჯობს კამარახევის, კავთისხევის, ღრმახევისთავის და სხვ. სამაროვნებში მოპოვებულ რკინის ხარისხს, ვინაიდან ყველგან ცუდადაა შემონახული, უმრავლეს შემთხვევაში ფრაგმენტებია შემორჩენილი, რაც ბუნებრივია, ლითონის ხარისხზეცაა დამოკიდებული. ჩვენ ჯერ-ჯერობით არ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ მაინცა და მაინც ვარსიმაანთკარში არსებობდა სამჭედლო სახელოსნო, მაგრამ სავარაუდოა, რომ არაგვის ხეობაში არსებობდა ერთ-ერთი სახელოსნო ცენტრი, რომლის პროვინციასაც ვარსიმაანთკარი წარმოადგენდა. არც რკინის საბადოებია დამონებული სიახლოვეს, ამიტომ, ბუნებრივია, გაგვიჭირდება ამის დამტკიცება, მაგრამ მდნეულითაა მდიდარი ქვემო ქართლი, ფოლადაურის და გახვრეტილის ხეობები, ბედენი, ბოგვი, მცირე რაოდენობითაა შიდა ქართლშიც, კერძოდ, სად. კასპთან [აბრამიშვილი 1961, გვ. 342-343-344]. ადვილი შესაძლებელია, რომ მადანი ამ რეგიონებიდანაც შემოჰქონდათ. საინტერესოა დ. ბელოვის აზრი, რომ არც ერთი დასახლება არ შეიძლება ყოფილიყო სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა და სახელოსნო ხელსაწყოების გარეშე. რკინისაგან კეთდებოდა როგორც თავდაცვითი და შემტევი იარაღი, ასევე რკინას მოითხოვდა მშენებლობაც – ლურსმანი, კავი. იგი აღნიშნავს, რომ ძნელია გარჩევა, ანტიკური ხანის რომელი ნაწარმი იყო შემოტანილი და რომელი იწარმოებოდა ადგილზე. მას მიაჩნია, რომ ძირითადი ნაწილი მაინც მზადდებოდა ადგილზე, რადგან ზოგიერთი უმნიშვნელო ნივთის შემოტანა მაშინ, როცა მისი ადგილზე გაკეთება შეიძლებოდა, არარეალურად ეჩვენება [Мелов 1979, გვ. 3]. ამიტომ ვარაუდობს, რომ ჩრდ. შავიზღვისპირეთში რკინა შემოჰქონდათ და ადგილზე ხდებოდა სხვადასხვა ნივთების დამზადება. ამიტომ ჩვენც შესაძლებლად მიგვაჩნია ქვემო ქართლის რკინის საბადოებით სარგებლობა. ეს რა თქმა უნდა, მხოლოდ ვარაუდია (ნამოსახლარზე ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიეთ ისეთ მძლავრ ფენებს, რომ ცოტათი მაინც დაგვხმარებოდა ამ ვარაუდის განმტკიცებაში). შესაძლოა ამით აიხსნას ის ფაქტიც, რომ ყველა იარაღი, შეტევითი იქნება ეს თუ თავდაცვითი, საგანგებოდაა დაზიანებული და დაჭყლელი. ანალოგიური ფაქტი დადასტურებულია ჩითახევის სამაროვანზე, სადაც დაკრძალვის რიტუალს უკავშირებდნენ, ყანჩაეთში კი ანალოგიურ შემთხვევას ფოლადის დაბალი სისალით ხსნიან [გაგოშიძე 1964, გვ. 51-54]. ჩრდილო კავკასიაში – ნესტოროვკის,

ლუგოვოის, კოლონია კარასის სამაროვნებზე მსგავს შემთხვევას ე. კრუპნოვიც დაკრძალვის რიტუალს უკავშირებს, მაგრამ ამასთან არ გამოირიცხავს ასეთი ნივთის გამოყენებას, როგორც ცხენიდან მხედრის ჩამოგდების საშუალებას [Крупнов 1960, 203]. თუ აღნიშნულ სამაროვნებზე ასეთი შემთხვევები ერთეულია, ჩვენთან იგი მასიურადაა და დაზიანებული იარაღი გვხვდება ყველა მამაკაცის სამარხში. შესაძლოა, იგი მთისწინეთის დაკრძალვის წესის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს, სადაც თავისუფალ მეთემეთა ფენა განსაკუთრებით ძლიერი იყო.

საგულისხმოა ისიც, რომ დაკრძალვის წინ აზიანებდნენ არა მხოლოდ რკინის, არამედ ბრინჯაოს თავდაცვით იარაღს და სამკაულის ნაწილსაც. ეს ერთის მხრივ შეიძლება აიხსნას დაკრძალვის რიტუალით, როცა მეომართან ერთად კვდებოდა მისი პირადი იარაღიც, ხოლო მეორეს მხრივ – გაძარცვის თავიდან აცილების მიზნით. მიუხედავად იმისა, რომ არაგვის ხეობის მთისწინეთის მოსახლეობა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში უკვე დიდი რაოდენობით სარგებლობს რკინით, როგორც ჩანს, მოთხოვნილება საბრძოლო იარაღზე დიდი იყო და ზოგიერთ ადგილზე ჩნდებოდა გაძარცვის საშიშროება. შესაძლოა ეს დაკავშირებული იყოს იმასთანაც, რომ რკინა ადგილზე არ მოიპოვებოდა, ხოლო მადნის შემოტანა ძვირი ჯდებოდა. ამრიგად, მასალის ანალიზმა ცხადჰყო, რომ ძვ.წ. VI-III სს. არსებული რკინის იარაღის ფორმები ჩამოყალიბებას იწყებენ ძვ.წ. VIII-VI სს-ში და ხანგრძლივად ინარჩუნებენ ტრადიციულ ფორმას.

ლიტერატურა:

აბრამიშვილი 1961: რ. აბრამიშვილი. “რკინის ფართო ათვისების საკითხისთვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. (ძვ. წ. XIV-VI სს)”. სსმმ. XXII. 13. 1961 წ.

აბრამიშვილი და სხვა. 1980: რ. აბრამიშვილი. ნ. გიგუაშვილი. კ. კახიანი. “ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები”. თბილისი. 1980 წ.

ავალიშვილი 1974 : – გ. ავალიშვილი. “ქვემო ქართლი ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში”. თბ.

აფაქიძე 1949 : ა. აფაქიძე. “ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები”. თბილისი 1949.

ბერაძე 1980 : ე. ბერაძე “ადრე ანტიკური ხანის ორმოსამარხები “ქასრაანთ მინების” სამაროვნიდან”. კრებ. “კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები” თბილისი. 1980 წ.

ბოხოჩაძე 1963 : ა. ბოხოჩაძე. “მევენახეობა-მელვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალის მიხედვით”. თბილისი 1963. წ.

გაგოშიძე 1964 : ი. გაგოშიძე “ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან”. თბილისი 1964 წ.

გაგოშიძე 1982 : ი. გაგოშიძე “თრიალეთის სამაროვნები”. თბილისი 1982 წ.

გამყრელიძე 1982 – გ. გამყრელიძე, ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, მეც. აკად. გამომც. “მეცნიერება”, თბ., 1982.

დავლიანიძე 1983: ც. დავლიანიძე “ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I თბ. I 1978 .

ინანიშვილი და სხვა 1983: გ. ინანიშვილი, თ. საყვარელიძე, “სოფ. ვარსიმანთკარის სამაროვნის რკინის ნივთების კვლევა”. კრებ. ჟინვალი I. თბილისი 1983 .

კალანდაძე 1982: ა. კალანდაძე, სამთავროს წინა რე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, კრებ. მცხეთა I. თბ. 1982 .

კვიციანიძე 1983: კ. კვიციანიძე “წნისისხევის ადრეელინისტორი ხანის სამაროვანი”. “ძეგლის მეგობარი” №63. თბილისი 1963 წ.

კობაიძე 1978: ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, რკინის კალოს სამაროვანი. თბ. 1978 .

ლორთქიფანიძე და სხვა. 1969: ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორაძე, ა. ჭყონია. “არქეოლოგიური გათხრები ვანში”. კრებ. ვანი I. თბ. 1972 .

მიქელაძე 1978: თ. მიქელაძე “არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე”. თბ. 1978 წ.

მენაბდე. კილურაძე. 1981: მ. მენაბდე, თ. კილურაძე “სიონის არქეოლოგიური ძეგლები”. თბ. 1981 წ.

მამაიაშვილი 1980: ნ. მამაიაშვილი “სკვითურინვენტარიანი სამარხები იორ ალაზნის აუზიდან”. კრებ. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები V 1980 წ.

მუსხელიშვილი 1878: დ. მუსხელიშვილი “ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა”. 1978 წ.

ნუცუბიძე 1980: ა. ნუცუბიძე “ალაზნის ველის ძვ. წ. XIV-XII სს არქეოლოგიური ძეგლები”. 1980 წ.

ნადირაძე 1975: ჯ. ნადირაძე “ყვირილას ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები” 1975 წ.

საქართველოს არქეოლოგია 1959 წ.

ფიცხელაური 1973: კ. ფიცხელაური “აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს.)”. თბილისი 1973 წ.

ქართული ენციკლოპედია. I 1975 .

ქორიძე 1958: დ. ქორიძე “თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები” თბ. 1958 .

ჩოლოყაშვილი 1956: კ. ჩოლოყაშვილი “ქართული საჭურველი”. სსმმ XIX. 1956.

ცისკარიშვილი 1953: ვ. ცისკარიშვილი, საინტერესო აღმოჩენა. გაზ. კომუნისტი 1953. 20.XII. (№299).

ნითლანაძე 1976: ლ. ნითლანაძე “ხევის არქეოლო-

გიური ძეგლები” თბილისი 1976 წ.

ნითლანაძე 1983: ლ. ნითლანაძე “ვარსიმანთკარის სამაროვანი”. კრებ. ჟინვალი I. თბ. 1983.

ჯავახაშვილი 1979: ივ. ჯავახაშვილი ტ. 1. თბილისი .

ჯღარკავა 1982: თ. ჯღარკავა “კამარახევის სამაროვანი”, კრებ. მცხეთა I. 1982 .

Артемонова-полтавцева 1950: О. А. Артемонова-полтавцева. Культура Севера-Восточного Кавказа в скифский период. СА. XIV.

Будина, Кастанаиан 1959: Д. будина, Е. Кастанаиан, Раскопки аполонии иллирийской. Албом. P-12107 Ж.

Блаватский 1954: В. Блаватский. Очерк военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.

Галанина 1977: А. К. Галанина. Скифские древности подднепровья. САИ вып. Д1-33.

Гафуров, Цибукидис. 1980: Б. Гафуров, Д. Цибукидис. Александр македонский и восток. М.

Греков 1930: Б. Греков. Техника изготовления наконечников стрел у скифов и сарматов. сборник. Техника обработки камня и металла. М. 1930 г.

Екимова 1984: В. Екимова. Наконечники стрел из Никопия. Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.

Есаиан 1966: С. Есаиан. Оружие и военное дело древней Армении. Е. 1966 г.

Ковалевская 1977: В.Б. Ковалевская. Конь и всадник. М.

Ковалевская 1984: В.Б. Ковалевская. Кавказ и Алани. М. 1984 .

Крупнов 1960: Е.И. Крупнов. древняя история Северного Кавказа.

Куфтин 1949: Б.А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды I. 1949 .

Лордкипанидзе 1978: Г. Лордкипанидзе. Колхида в V-III вв. до н. э. 1978 .

Мартirosian 1954: А.А. Мартirosian. Раскопки в Головино. Е. 1954 .

Мелюкова 1964: А.И. Мелюкова. Вооружение скифов. САИ. вып. Д1-4. М. 1964.

Макалатия 1949: С. Макалатия. Раскопки Дванского могилника. СА. IX. 1949 г.

Микеладзе, Барамидзе 1977: Т. Микеладзе, М. Барамидзе. Колхский могилник VII-VI вв. до н. э. в с. Нигвзиани КС. 152. 1977 г.

Петренко 1967: В. Петренко. Правобережье среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. САИ. в. Д1-4. М.

Пиотровский 1952: Б. В. Пиотровский. Кармир – Блур. II. 1952 г.

Пиотровский 1955: Б. В. Пиотровский. кармир – Блур III. Е. 1955 г.

Пирцхалава 1975: М.С. Пирцхалава. Памятники скифский архаики (VII-VI вв. до н. э.) на территории

древней Грузии. Автореферат диссертации на соискание уч. степени истор. наук. Тб. 1975 г.

Погребова 1984: М.Н. Погребова. Закавказье и его связи с Передней Азией в Скифское время. М. 1984 .

Самоквасов 1908: Д. Самоквасов. Могилы русской земли. М.

Смирнов. Петренко 1963: К. Смирнов, В. Петренко. Савроматы Приволжия и Южного Приуралья. САИ. в. ДІ-9. М. 1984.

Смирнов 1961: К.Ф. Смирнов. Вооружение Сарматов. МИА. 1961.

Сумичук, фокеев 1984: Е. Сумичук, М. Фокеев. Скифский могилник плавни I в низинах дуная. Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов. 1984.

Тапш. 1969 : М. М. Трапш. труды. 2. Сухуми. 1969.

Техов. 1980: Б. В. Техов. Тлийский могилник. 1980.

Хачатрян. 1976: Ж. Хачатрян. Античный некрополь Гарни. V. E.

Шамба. 1983: Г. Шамба. Погребение VI в. до н. э. близ Сухуми. КС. 174. 1983.

Шамба. 1980: Г. Шамба. Ешерское городище. 1980.

Шелов. 1979: Д. Шелов. Железодельное производство в сев. Причерноморье. КС. 159.

Черненко. 1984: Е. В. Черненко. Скифо-Персидская война. К. 1984.

Ягодин. 1978: В. Н. Ягодин. Царматский курган на УСТЮРТЕ. КС. 154. 1978.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

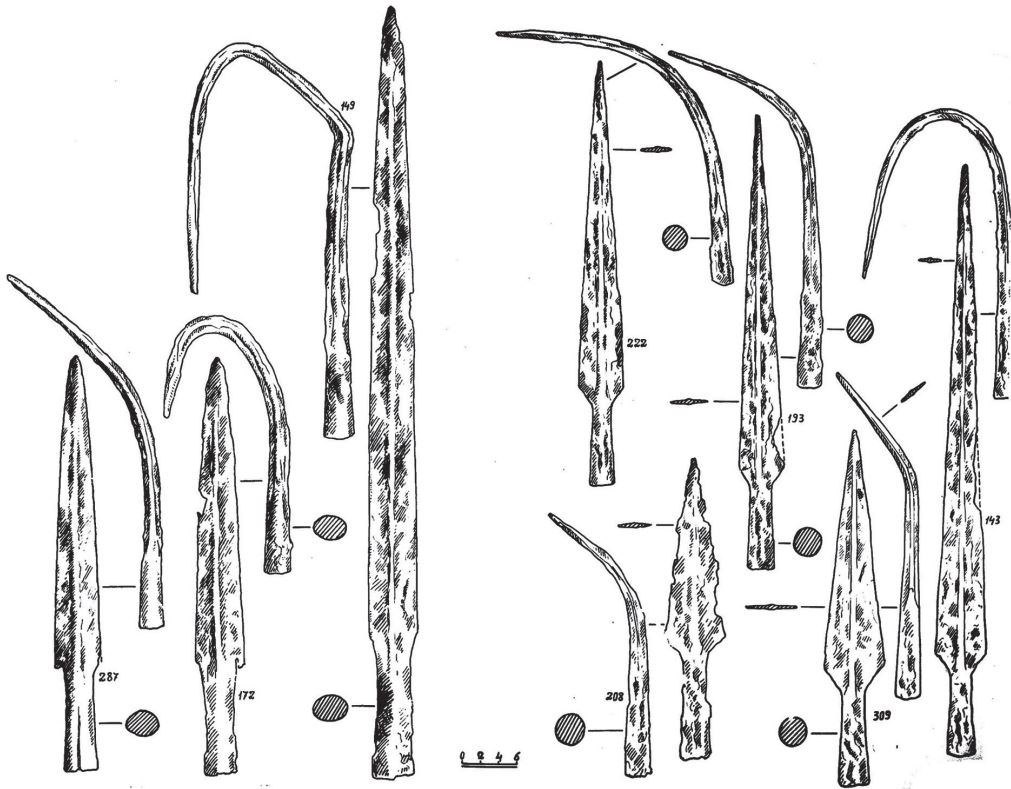
ტაბ. – I. 1. I, II და III ტიპის შუბისპირები; **2.** II, IV და VI ტიპის შუბისპირები;

ტაბ. – II. 3. III, VII და VIII ტიპის შუბისპირები; **4.** IV, VIII ქვეტიპის შუბისპირები, ლაგმები, მუჯირები, აკინაკი, სატევრები /IV ტიპის/.

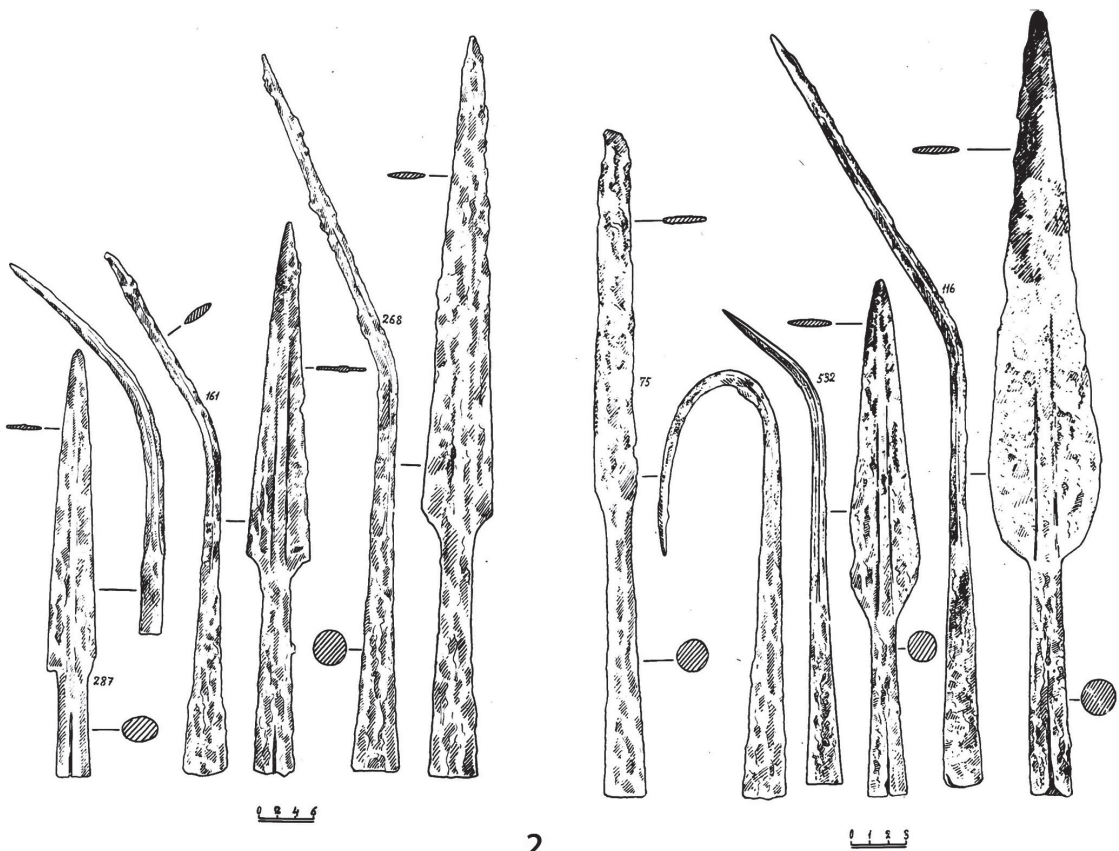
ტაბ. – III. 5. შუბისპირები. I-II-III ტიპის სატევრები; **6.** I, II და III ტიპის დანები. ბრინჯაოს, რკინის და ძვლის ისრისწვერები.

ტაბ. – IV. 7. ფარები 65-ე და მე-18 სამარხებიდან; **8.** მუზარადი II ტიპის- 101-ე სამარხიდან, მუზარადი I ტიპის- მე-18 სამარხიდან; **9.** ბრინჯაოს ჯავშნის ნაწილები.

1

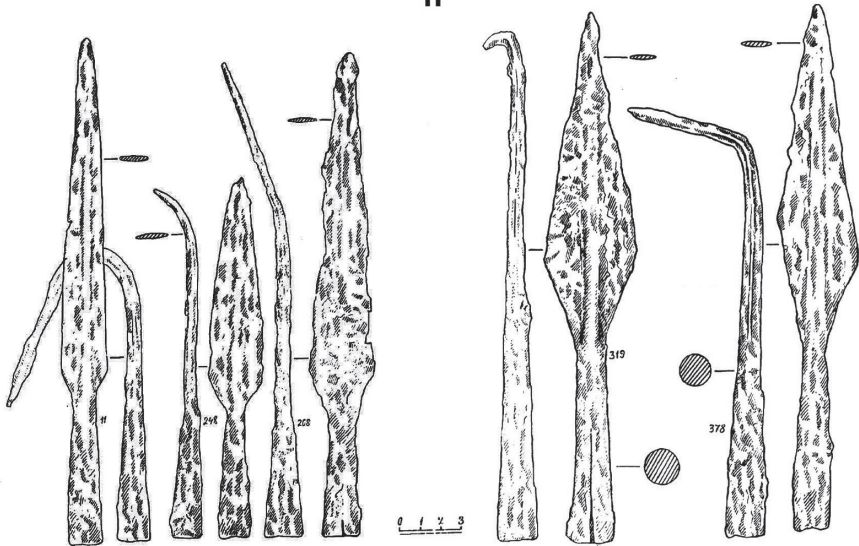

1

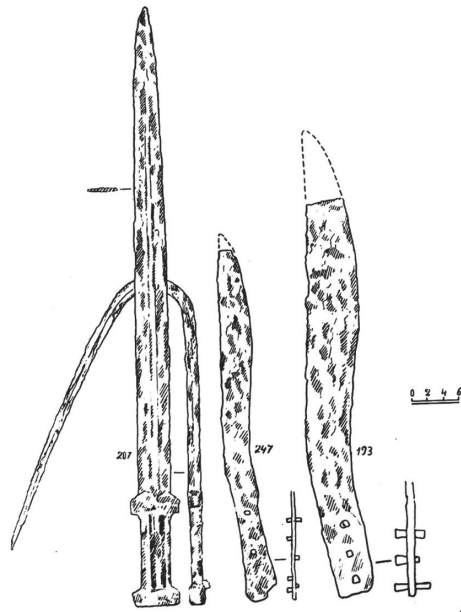
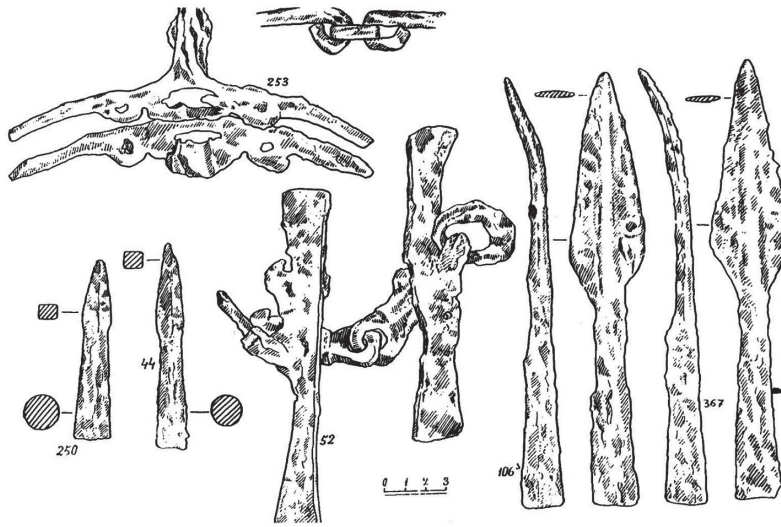

2

II

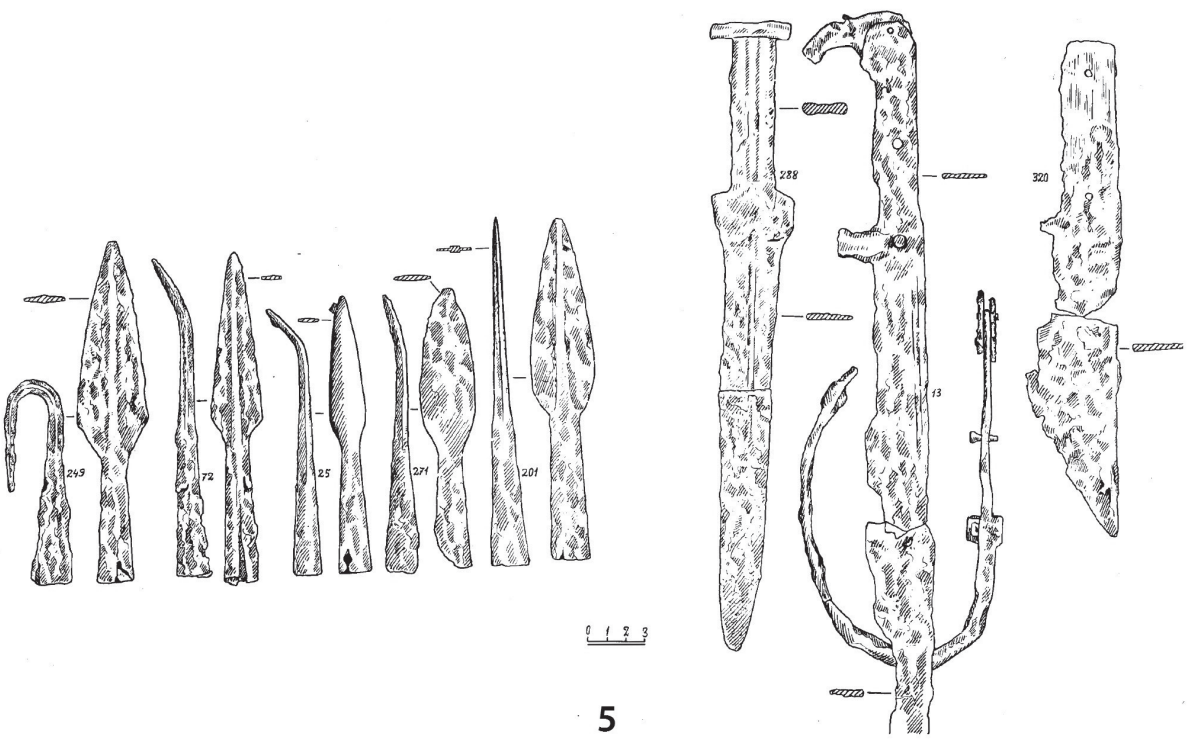

3

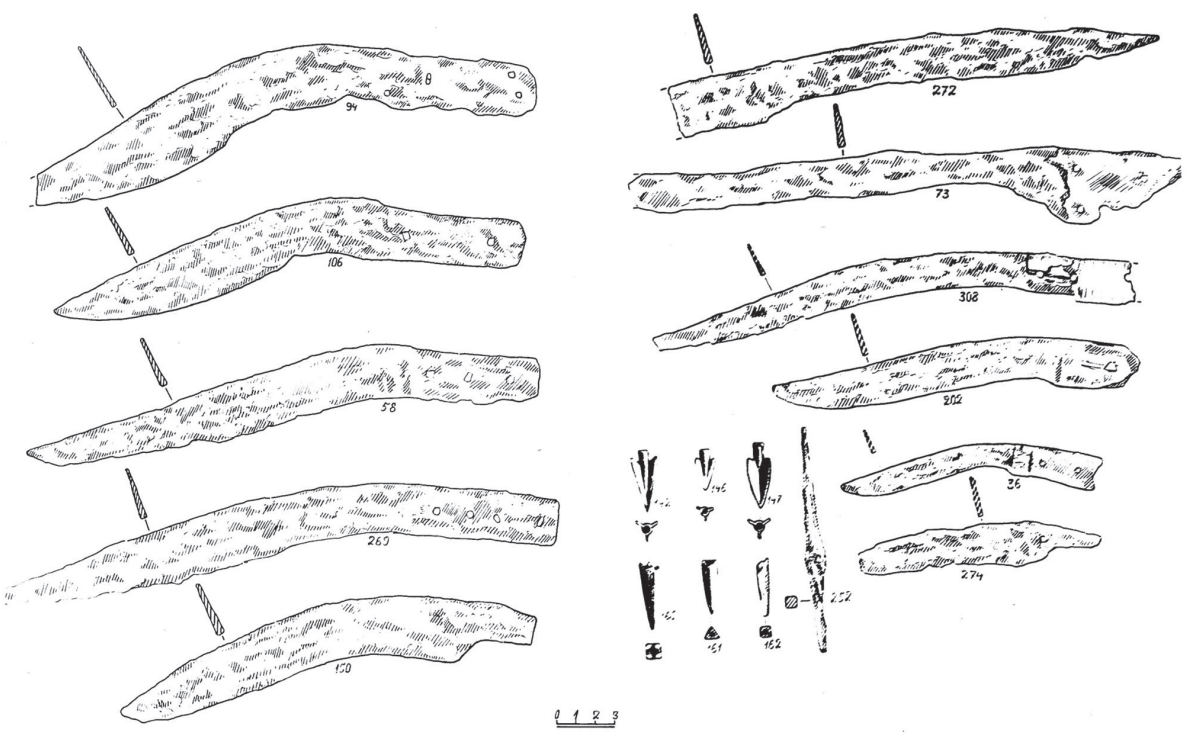

4

III

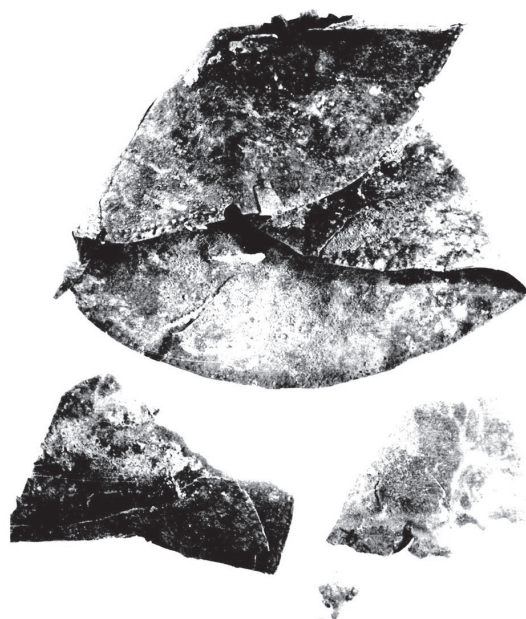
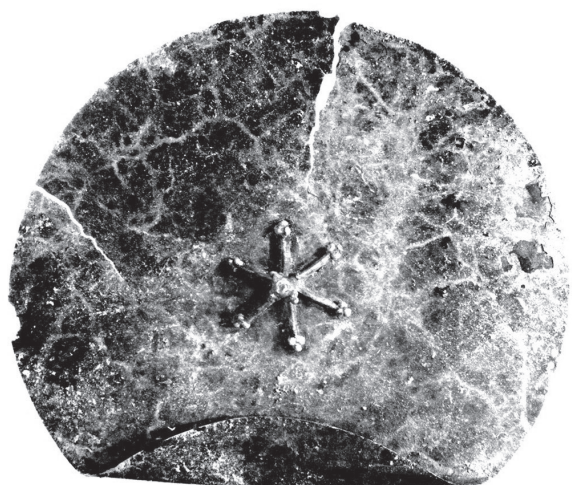

5

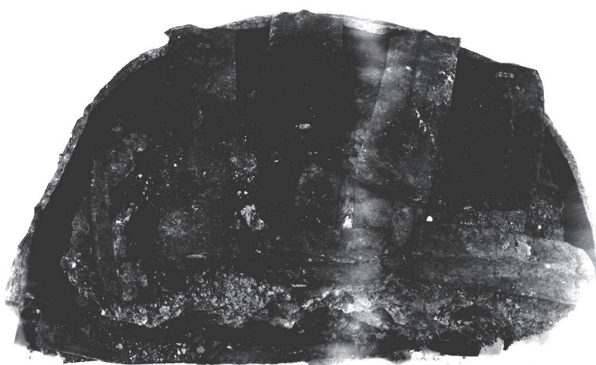

6

IV

0 1 2 3
7

0 1 2 3
8

0 1 2 3
9

მცხეთის ანტიკური პერიოდის სუროთმოქმედრული კაპლაჰი

ქალაქ მცხეთის მტკვრისა და არაგვის ხერთვიში დაფუძნება სავაჭრო გზების გზაჯვარედინით იყო ნაკარნახევი. ანტიკური ხანის დიდი მცხეთა აღმოსავლეთით – ნაქულბაქევამდე და დასავლეთით სამადლომდე ვრცელდებოდა, სამხრეთით აბულეთ-ნაბაღრებსა და ციხედიდს, ჩრდილოეთით კი – ზედაზენსა და ღართისკარს აღწევდა. მისი მთავარი ნაწილები და უბნები იყო: არმაზციხე, წინამურის უბანი, არმაზისხევი, სარკინე და საკუთრივ მცხეთა [აფაქიძე ან. 1963:162]. რატერიტორია ეჭირა დიდ მცხეთას, გვაძლევენ უკიდურესი მისი მიწები – აღმოსავლეთით ნაქულბაქევი და ჩრდილოეთით ღართისკარი. ეს პუნქტები ანტიკურ ხანაშიაც რომ დიდი მცხეთის კუთვნილებას წარმოადგენდნენ, ამის საბუთია 1867 წელს ნაქულბაქევთან აღმოჩენილი ახალი წელთაღრიცხვის 75 წლის ვესპასიანე კეისრის წარწერა, რომელიც იუწყება, რომ კეისარმა მეგობარ იბერთა მეფესა და ხალხს აქ ციხის კედლები გაუმაგრა [აფაქიძე ან. 1963:126-127]. ეს მემორიალური დაფა ამასთან ერთად გვიმტკიცებს ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობის ჭეშმარიტებასაც, რომ იმ დროს ნაქულბაქევი დიდი მცხეთის შემადგენელი ნაწილი იყო: “არამედ იყო ქალაქი არმაზი აქით-გან ვიდრე ნაქულბაქევამდე” [ვახუშტი ბატონიშვილი, 1842:194]. რაც შეეხება ღართისკარს, აქ ბრინჯილეღეს სამხრეთი კალთის თავზე არქეოლოგიური გათხრებით ზღუდის მძლავრი ალიზის კედლები და ოთხკუთხა კოშკები დაფიქსირდა 1980-1985 წლებში.

თავდაცვითი ნაგებობები: თავდაპირველად განსახილველია მთა-ქართლის ციხის მშენებლობის ისტორია, რადგანაც წერილობითი წყაროების მიხედვით იგი ადრეული დროისაა და ქართველთა ეთნარქ ქართლოსის სახელთანაა დაკავშირებული. აღსანიშნავია, რომ იქ არქეოლოგიური გათხრებით აღმოჩნდა ძვ.წ. II-I საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზების გამო ძეგლის შემდგომი გათხრები შეწყდა. მთა-ქართლის ექსპედიციას 1961-1962 წლებში ხელმძღვანელობდა აკად. ნ. ბერძენიშვი-

ლი, ხელმძღვანელის მოადგილე კი აკად. ან აფაქიძე იყო.

მთა-ქართლის შედარებით შევაკებულ თხემი გეგმით ტრაპეციის ფორმისაა და ზომით დაახლოებით 80X110 მეტრია. თხემის ჩრდილოეთ კიდეზე წმ. ნინოს სახელობის პატარა, დარბაზული ეკლესია დგას, რომლის სამხრეთით გაითხარა სწორკუთხა B კოშკის ნანგრევი, აგრეთვე ამ კოშკიდან ეკლესიისაკენ მიმართული ციხის AB კედელი, სამხრეთით კი გათხრებმა გამოავლინეს სწორკუთხა კოშკების ნაშთები B1, C, D, E, F და მათ შორის შემაერთებული დრუსოები (კურტინები), ხოლო დასავლეთით G, H, J ციხის კედლის ფრაგმენტები (სურ. 1). აღსანიშნავია, რომ ორი მეტრის სისქის კედლების ქვითკირის პერანგები ქვატალახისა იყო. ამ ციხის აღდგენა შედარებით უფრო ადვილია, რადგანაც ამ ნაგებობის აღმოსავლეთი და სამხრეთი ნაწილების გარე კონტურები კარგადაა შემონახული [Мелитаური К., 1969: 59-70, სურ. 23-58]. რაც შეეხება ციხის დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილის აღდგენას, მთლიანად ვარაუდზეა დამყარებული, რადგან ამ ნაწილში გათხრები ბოლომდე არ ჩატარებულა. ციხის აღდგენაში მიახლოებითაა წარმოდგენილი კოშკები: K, M, N, P, რომლებიც E კოშკის სიდიდისაა. ციხის ორსართულიანი კოშკები ბანით უნდა ყოფილიყო გადახურული, რომლებიც ამასთანავე საბრძოლო ბაქნებსაც წარმოადგენდა. რაც შეეხება დრუსოებს, მათი სიმაღლე 6 და მეტი მეტრისა უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ ეს ციხე ახ.წ. IV საუკუნის მიწურულს, ალბათ, ბაკურ მეფემ ააგო, რომელიც “იმიერ განვიდა და განაახლა არმაზი სპარსთა შიშისათვის” [მოქცევაი ქართლისაი, 1979:325; მელიქიშვილი გ., 1970:49] (სურ. 5)

საყურადღებოა, რომ ლეონტი მროველს “ქართლის ცხოვრებაში” აღნიშნული აქვს: “ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადა შეერთვს არაგვ მტკვარსა, და განვიდა მთას მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი. და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და იშენა ზედა სახლი... და უწოდა მთასა მას

სახელი თავის თვისისა ქართლი. და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქვა მთასა მას ქართლი, და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანიტგან ვიდრე ზღვამდე სპერისა. მოკვდა ქართლოს და დაფლეს იგი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა ან ეწოდების არმაზი” [ქც, 1955:8].

ყურადღებას იპყრობს AB დრუსოს (კურტინას) ქვეშ შემორჩენილი, ნაგლეჯი ქვით შესრულებული კედელი, რომელიც ქვითკირის პერანგის წინაა გამონეული და მისი პარალელური არაა (სურ.2). სამაგიეროდ ამ ნიშნის ფრაგმენტის პარალელური და აგრეთვე ნაგლეჯი ქვითვე შესრულებული კედლის ნიშნობა ქვითკირის პერანგისი ზღუდის შევსებაში აღმოჩნდა, რომელიც ადრინდელი, ქვატალახით ნაგები – 1,75 მ სისქის კედლის ნაშთი უნდა ყოფილიყო. დასაშვებია, რომ ეს ფრაგმენტი ქართლოსის ამბებთან დაკავშირებულ ციხის ნაშთსაც წარმოადგენდეს.

თხემის სამხრეთით, E კოშკის ჩრდილოეთით აღმოჩნდა კედლის ნიშნის ნაშთი. ნიშნობა კირხსნარის გარეშე იყო შესრულებული, ჩათლილ-ჩასწორებული ფენოვანი კლდის ქვებით. ამ კედლის ჩრდილოეთით აღმოჩნდა ოთხი ქვევრი, მათ მახლობლად კი ძვ.წ. II-I საუკუნეების ქვევრსამარხი [თოლორდავა ვ. 1963:152-153]. E კოშკთან ზონდირების დროს პირონიანი ქვათილი იყო აღმოჩენილი, რომელიც ქვითკირის ნიშნობაში იყო ჩატანებული ისე, რომ პირონები არა ჩანდნენ. ეკლესიაშიც არის კედლებში ჩაყოლებული პირონიანი ქვათილიები, რომლებიც ცხადია დანგრეული და აქ არსებული უფრო ადრეული შენობისა უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია ისიც, რომ თხრისას ბევრგან თიხაც ამოდიოდა საპირისპიროდ ადგილობრივი ნიადაგისა. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ აქ ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში ქვით მოსწორებულ საფუძველზე და პირონიანი ქვათილიებით შესრულებულ ზეძირკველზე ალიზის კედლებიანი ციხე იყო აღმართული (სურ. 3,4).

ანტიკური პერიოდის თავდაცვითი ნაგებობები განსაკუთრებით გამოირჩევა თავიანთი გრანდიოზულობითა და მშენებლობის მაღალი სამშენებლო ტექნიკის ფლობით. ზღუდეები მართალია ერთმანეთის მსგავსია თავისი ტექნიკური შესრულებით, მაგრამ მაინც ერთმანეთისაგან გამოირჩევიან, რასაც ცალკეული ძეგლის განხილვისას ვნახავთ.

არმაზციხე. ანტიკური პერიოდის ხუროთმოძღვრულ ძეგლთაგან ყველაზე ადრეული და დიდმნიშვნელოვანია არმაზციხე, რომელიც ქალაქ მცხეთის პირდაპირ, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე აღმართულ მთის კალთაზეა განლაგებული და რომლის თხემი ჩრდილო-დასავლეთიდან ქარაფებითაა მოზღუდული. ამ ადგილს ბაგინეთსაც უწოდებენ [აფაქიძე ან., ... 1955:VII-VIII,1-2], (სურ. 10).

ციხის ძირითადი ზღუდე მწვერვალზე მოთავსებულ 9,5X9 მ ზომის I კოშკიდან იწყება. იგი 18,5 მ სიგრძის დრუსოთი (კურტინით) მომცრო, 7X7 მ ზომის II კოშკს უერთდება. ეს კოშკი ქვითკირითაა ნაგები და ეტყობა მომდევნო ხანაში ალიზი ქვითკირით შეუცვლიათ. იგი 39 მეტრის სიგრძის დრუსოთი III კოშკს უერთდება. დრუსოს დაახლოებით შუახაზიდან, დასავლეთიდან განშტოება უერთდება. განშტოების შემდეგ, დაბლა ზღუდეს ორივე მხრიდან 0,8-1,0 მ სიგანის და ამავე სიდიდეზე წინ გამონეული კონტრაფორსები აქვთ აგებული, დაახლოებით ყოველი ოთხი მეტრის მანძილზე [აფაქიძე ან. 1963:22-23, სურ.2-3]. III კოშკი გეგმით 10,5X8,5 მეტრისაა და 54 მეტრიანი კონტრაფორსებიანი დრუსოთი უერთდება IV კოშკს. ეს კოშკი გეგმით 10,5X10,5 მეტრისაა და მისგან სამხრეთ-დასავლეთით დრუსო დაბლა ეშვება. ციხის ამ მთავარი ხაზის შემდგომი გაგრძელება ვარაუდითაა წარმოდგენილი არმაზციხის აღდგენის აქსონომეტრიაში, საგულისხმოა, რომ ეს ზღუდე ხმელი ხევის თხემს გაჰყვება და ითვალისწინებს მტრის მოგერიების ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებს. ქარაფებთან გამავალ გზაზე, საფიქრებელია, რომ ციხის ერთერთი კარიბჭე იყო აგებული ორი კოშკით. შემდეგ კი ციხის კოშკებიანი ზღუდე დიდი ტერასის ნაპირს უნდა გაჰყოლოდა ვიდრე კლდეკარამდე და აქედან, მას ქარაფების თავზე უნდა გადაევიდა; შემდეგ ციხის კედელი აბანოს ჩრდილოეთიდან აღმართს უნდა აჰყოლოდა კალთის თხემს I კოშკისაკენ. ზღუდის კედლის სისქე 3,8 მ-ს უდრის. ზღუდის პერანგები ქვათილიებით ნაგებ საძირკველ-ზეძირკველს ეყრდნობა; ქვათილიები კი კლდეში ამოკვეთილ ბუდეებში ისე იყო ჩასმული, რომ ქვების ზედაპირი თარაზული იყო. ამ ქვათილიებს შორის მოთავსებული სივრცე შევსებუ-

ლი იყო ქვებითა და თიხით. ამ შემზადებაზე აგებდნენ ალიზის კედელს, რომელშიც ხის არმატურასაც ჩააყოლებდნენ ხოლმე. ციხის ამ ძირითად ხაზს ხმელი ხევის სამხრეთ-დასავლეთ თხემზედაც გაჰყვებოდა ციხის წინა ხაზი (პროტიეიქიზმა), რომლის VII და VIII კომპი ერთმანეთთან 43,5 მ სიგრძის დრუსოთი იყვნენ დაკავშირებული. VII კომპი ტეხილი დრუსოთი უერთდებოდა დასავლეთით მოთავსებულ VI კომპს; ეს უკანასკნელი კი – ზღუდის მოკლე მუხლებით უერთდებოდა ქარაფის პირს (სურ. 7,8). ზღუდის სიმაღლე 6 და მეტი მეტრია ნავარაუდები. იქ სადაც რელიეფი მძაფრად ეშვება ქვემოთ – ზღუდის თავი კიბისებური მონერილობითაა წარმოდგენილი, ზღუდის თავზე მოთავსებული საფარი კედლების (პარაპეტების) სისქე ერთი ალიზისა – 52 სმ უნდა ყოფილიყო, სიმაღლე კი – 2 მ-მდე უნდა ჰქონოდათ; მათში 0,7 მ სიმაღლიდან 0,5 სიგანის მეტრ ნახევარი სიხშირით ამბრაზურებია სავარაუდებელი, საბრძოლო ბილიკის სიგანე კი – 3,2 მეტრი უნდა ყოფილიყო. გათხრების დროს აღმოჩენილი კრამიტის თანახმად, საბრძოლო კომპებს კრამიტის საბურავი, ხოლო სახურავი ორქანობიანი ჰქონიათ, ზღუდე კი ცალკალთიანი, ისიც არა ყველგან.

ციხის VII კომპი პროტიეიქიზმაშია მოქცეული და ძალიან დამრეც მიწის ზედაპირზეა მოთავსებული, რის გამოც კომპის საფუძვლის კუთხეებს შორის განსხვავება 5 მეტრის სიმაღლეს აღწევს, კლდის ქრის მაგიერ მშენებლებმა კომპის პირველი სართულის იატაკი 5 მეტრის დონეზე გამართეს, მის ქვეშ დარჩენილი სივრცე ალიზით შეავსეს, რითაც ამ სივრცის გამოუყენებლობით კლდის ქრაზე დიდი შრომა და დრო დაზოგეს. კომპის პირველი სართულის სიმაღლე 3 მ უნდა ყოფილიყო, კედლების სისქე კი – 2 მ. მორებზე განხორციელებული სართულშუა გადახურვა 50 სმ სისქისა უნდა ყოფილიყო. I სართულში ნაგულისხმევია შესასვლელი კარი, სარკმელი და სამზერები. კომპის II სართულის სიმაღლე 3 მეტრი უნდა ყოფილიყო; მასში მოხვედრა შეიძლებოდა საბრძოლო ბილიკიდან ან ხის მისადგმელი კიბისა და იატაკში გაჭრილი ერდოს საშუალებით. წინა მხრის კედელში სატყორცნი მანქანის ამბრაზურაც უნდა ჰქონოდა აგებული. კომპის IV სართული საბრძოლო ბაქანს წარმოადგენდა

და აქ კედლები ალიზის აგურის (52 სმ. სისქის) უნდა ყოფილიყო (სურ. 9).

ციხის გამაგრების გარეხაზი ძალზე დამრეც ზედაპირზეა აგებული, ისე რომ VI და VIII კომპებს შორის სიმაღლეთა განსხვავება 80 მეტრს შეადგენს. მის გამო ვივარაუდეთ დრუსოების კიბისებური აგება. ციხის ძირითად ზღუდეს 16-ზე მეტი კომპი უნდა ჰქონოდა, წინა ხაზის ზღუდეს კი 7, ე.ი. არმაზციხეს სულ 23 და მეტი კომპი უნდა ჰქონოდა. შიდაციხის ტერიტორია დაახლოებით 12 ჰექტარს მოიცავდა და ჯერხანობით იქ მოპოვებულია ციხისთვის ისეთი მნიშვნელოვანი ნაგებობა, როგორცაა არსენალი. მასთანვეა გალავნის ფრაგმენტი, რომელსაც ეტყობა თავის დროზე მის სამხრეთ-დასავლეთით მოთავსებულ მაღალი წრეების კუთვნილ ნაგებობებში არასასურველ პირთა შეღწევისაგან დაცვა ეკისრებოდა. ქვედა დიდ ტერასის ჩრდილოეთით კლდეკარის აკლდამა და ცოტა მოშორებით ციხის პატარა აბანოა.

არმაზციხე დიდმნიშვნელოვანი რომ იყო ამას ლეონტი მროველიც აღნიშნავდა; მას ნათქვამი აქვს “თავადი ციხე, რომელ არს არმაზი” [ქც, 1955:19], სტრაბონი კი გვაუწყებს, რომ “ვიდრე მტკვარი და არაგვი ერთმანეთს შეუერთდებოდნენ, კლდეზე მდებარეობენ გამაგრებული ქალაქები ... მტკვარზე მდებარეობს ჰარმობიკე (არმაზციხე), ხოლო მეორეზე სისამორა (წინამური) [სტრაბონი 19: XI, III,5]. არმაზციხე ან. აფაქიძის აზრით, ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ძეგლია [აფაქიძე ან., 1963:22, 178].

არმაზციხის საჯაბადრო. არმაზციხის თანადროული და ამასთან სამხედრო დანიშნულების ნაგებობაა ე.წ. “სვეტებიანი დარბაზი”. იგი ციხის შიგნით არის მოთავსებული და დიდი ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდე-სთან მდებარეობს. მისი დიდი ზომები (28,8X8,9 მ), კედლების სისქე (1,5 და 1,7 მ), მოჭარბებული ზომის ქვათილები (70X50X45 სმ), რომელთაგან ზოგიერთის სიგრძე მეტრსაც კი აღწევს, ნაგებობას დიდ მონუმენტურობას ანიჭებს; ხოლო განსაკუთრებული სისადავე და რაც მთავარია: შენობის შიგნით, იატაკიდან 0,8 და 1,6 მეტრის სიმაღლეზე ქვათილებში ამოკვეთილი ბუდეები (70X14X14 სმ), რომ მათში ღონიერი ხის კონსოლები ჩაემაგრებინათ და მათზე სქელი ფიცრებით თაროები გაემართათ და ამ თაროებზე მძიმე

ნივთები, მაგალითად: აბჯრები, ფარები, მახვილები, წათები, შუბები და მათი ბუნები, კაპარჭები, მშვილდები და ისრები დაეღაგებინათ. ყოველივე ამის გამო “სვეტებიანი დარბაზი” სამხედრო საჭურვლის საწყობს – არსენალს ანუ საჯაბადროს წარმოადგენდა [აფაქიძე ან., 1963:25-27], (სურ. 10-12). რაც შეეხება გათხრების დროს აქ აღმოჩენილ ძვლის მოჩუქურთმებულ ფირფიტას, ოქროს თხელფურცლოვან ფრაგმენტებს და ლურჯი, მწვანე და მოწითალო პასტის მძივებისმაგვარ ნატეხებს [აფაქიძე ან., 1963:26-27], ყოველივე ეს შტანდარტების – ალმების ნაშთები უნდა ყოფილიყო. საჯაბადროს შენობის გრძივ ღერძს დაახლოებით მერიდიანული დამხრობა აქვს და მისი გვერდის კედლები აღმოსავლეთით 1,7 მეტრით წინაა ნაწეული; ჩანს ნაგებობის მთელ სიგრძეზე აღმოსავლეთიდან დერეფანი გასდევდა. დერეფნის ჩრდილოეთის კიდეზე იარაღის შეკეთების, ალესვის და ამართვის სახელოსნო ყოფილა მოთავსებული, რასაც საგანგებოდ დაღაგებული, ცეცხლით გარუჯული ქვათილები ადასტურებენ. გათხრებით მოპოვებული კრამიტის ნატეხების მიხედვით საჯაბადრო კრამიტით დაბურული, ორქანობიანი სახურავით ყოფილა, რომლის ფალის (ფრონტონის) ფარგლებში წყვილი სარკმელი უნდა ყოფილიყო გამართული. შიგნიდან საჯაბადროს სამი რიგი, ზემოთ აღნიშნული თაროები ყოფილა განწყობილი, რომლებზედაც სამხედრო საჭურველი ლაგდებოდა. მცხეთის, იბერიის დედაქალაქის მცველ ციხეს – არმაზციხეს თავისი შესაფერისი საჯაბადროცა ჰქონდა, რომელიც მკვიდრად და განსაკუთრებული გულმოდგინებით იყო აგებული. მისი დიდი ზომები, მძლავრი კედლები და ქვედა ნაწილის სუფთად დამუშავებული ქვათილები ნაგებობას მონუმენტურ სახეს ანიჭებს და მშენებლების დიდ ოსტატობაზედაც მეტყველებს.

გალავანი და სადარაჯო. საჯაბადროს ჩრდილოეთითა და ხუთი მეტრის დაშორებით აგებულმა ე.წ. “ორსენაკიანმა ნაგებობამ” შემოგვინახა, მის ქვეშ მოთავსებული დიდი ზომის ქვათილებით (80X40 სმ – 60X55 სმ), თიხის ხსნარზე აგებული – 1,15 მ სისქისა და 12 მ სიგრძის გალავნის კედლის ფრაგმენტი. მცირე ხნის მერე გალავნის კარის წინ დაახლოებით 4X4 მ ფართობის, აგრეთვე

ქვათილებით აგებული სადარაჯო მიაშენეს. მას აღმოსავლეთ კედელში კარი დაატანეს. მოღწეული ქვათილებიანი შენობები, მთელი ნაგებობების მხოლოდ ქვედა ნაწილებს წარმოადგენენ, რომლებზედაც ალიზის კედლები იყო აღმართული. აღსანიშნავია, რომ მერე მიშენებული სადარაჯოს ქვათილები თიხის ქანზე არიან დაფუძნებულნი, გალავნის საფუძვლიდან 65 სმ სიმაღლეზე.

სარკინეს ციხე. სარკინე მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირას, მცხეთის დასავლეთით მდებარეობს, შიომღვიმის მისადგომებთან და საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია უკავია [აფაქიძე ან., 1963:206 და შემდეგ; აფაქიძე ან., ... 1982:211-212, სურ.1614-1621] (სურ. 13,14). ციხის ზღუდეები ჯოჯოხეთის ხევის დასავლეთით, ზანგელიების ხევის აღმოსავლეთი კალთის თხემს აჰყვება, მისი სამხრეთი კიდიდან, მდ. მტკვრისკენ ჩაჭრილ ქარაფთან აგებულ ციხის კარიბჭიდან დანყებული. ციხის კარიბჭე ქარაფის პირთანაა აგებული და ამიტომ მისი კედლის სამხრეთი მკლავი ქარაფის პირს ადგება. მისი სისქე 2,8 მ, სიგრძე კი 9,3 მ უნდა ყოფილიყო, ზღუდის კედლის აგება ხორციელდებოდა ჯერ ქვის საძირკვლის აგებით და შემდეგ მასზე ალიზის კედლის აღმართვით. კედლის პერანგის ქვეშ მსხვილ რიყის ქვებს ან ქვათილებს აწყობდნენ. კარიბჭის ზღუდის გარეთა პირი რამდენიმე რიგი თლილი ქვებით იყო აგებული, რომელთა სიგრძე 40-50, სიგანე 20-30 და სიმაღლე 10-15 სანტიმეტრს უდრიდა. კედლის ზეძირკვლის შუაგული ამოვსებული იყო ნაშალი და წვრილი რიყის ქვით. ამ შემზადებაზე მთლიანად ალიზის წყობა აღიმართებოდა, რომელშიც ჩაყოლობული იყო ხის გათლილი ძელების არმატურა დაახლოებით ყოველი ერთი მეტრის სიმაღლეზე. ბჭის ორივე გვერდი განზე იყო განეული, რათა კარების გაღების დროს თითოეული კარის ფრთა კედელში კარგად ჩარგულიყო და ხელი არ შეეშალა მხედართა რაზმების სწრაფი მოძრაობისათვის. კარიბჭის წინა 3,2 მ სიგანისა და 5 მ სიგრძის უბეა (კლავიკულა), რომელშიაც თავმოყრილი მტერი შებოჭილი იქნებოდა და მის განადგურებას გააადვილებდა. კარი ორფრთიანი იყო და რკინით მოჭედილი. 1953 წლის გათხრების დროს ჯერ კიდევ დარჩენილი იყო კარის რკინის ჯავშანი; ამის მიხედვით კარის ხის ფრთები გადაკრეული იყო

20 სმ სიგანის რკინის მოგრძო ფირფიტებით, რომლებიც დიდთავიანი ლურსმნებით კარზე იყვნენ დაჭედებული.

ლართისკარის ზღუდე ლართისკარის ხევის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდის ქიმს გაჰყვება, მხოლოდ ბრინჯისღელეს კალთის მხარეზე. საძირკველისა და ზეძირკველის გარეთა პირი მსხვილი რიყის ქვებითაა აგებული, შიგნით კი მცირე ზომის ქვებით. ამ შემზადებაზე აღიმართებოდა ალიზით ნაგები 2,8 მეტრის სისქისა და სულ ცოტა 6 მ სიმაღლის ზღუდე, რომელსაც ყოველ 55-50 მეტრში კვადრატული გეგმის კოშკი აქვს დაყოლილი. IV კოშკის შიდა ზომებია 4,6X4,6 მ, გარე ზომები კი 8,6X8,6 მ-ს უდრის. მიწის-პირა პირველი სართული 3 მეტრი სიმაღლისა უნდა ყოფილიყო, მეორისა 4 მ და მესამისა 4,5 მ. სართულშია გადახურვა 50 სმ უნდა ყოფილიყო, რომელიც 15-20 სმ-ის ძელებს, 10 სმ ფიჩხსა და დანარჩენი კი – მიწასა და თიხას უნდა დასთმობოდა; კოშკის ბანი საბრძოლო ბაქანს წარმოადგენდა, რომელსაც მოვლებული უნდა ჰქონოდა ორ მეტრამდე სიმაღლის ერთ-ორ აგურიანი სისქის პარაპეტი. ერთი მეტრის სიმაღლიდან მასში უნდა გამართულიყო 50 სმ სიგანის საისრეები, ფილაკავანებისა და სამალებისათვის უფრო დიდი ამბრაზურები, რაც შეეხება დრუსოებს მათ თავზე 2,3 მ სიგანის საბრძოლო ბილიკი უნდა ჰქონოდათ გამართული, რომელსაც იცავდა ორ ან ერთაგურიანი სისქის პარაპეტი. საფიქრებელია, რომ ეს კოშკებიანი ზღუდე არაგვის პირიდან იწყებოდა და მთავრდებოდა ხევის თხემთან.

ტაძრები. დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე ანტიკური პერიოდის ტაძრების ან მათი ნაშთების არსებობა არქეოლოგიურად თუ ნაკლებადაა დადასტურებული, სამაგიეროდ უფრო ადრეული ხანის – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სალოცავი ნაგებობები გათხრილია მცხეთის მიდამოებში, მაგალითად: სამთავროში, ნარეკვაგში, ლართისკარში; რაც შეეხება მომდევნო, ძვ.წ. VII-VI საუკუნეების ნაგებობებს გამოვლინდნენ სამადლოს თხემზე, სადაც გაითხარა აქემენიდური ხანის ტაძრის ნაშთები, რადგანაც ეს ტაძარი ელინისტურ ხანაშიაც მოქმედებდა, სასურველია მისი წარმოდგენაც.

სამადლოს ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარი აგებული იყო სამადლოს მაღალი

ბორცვის გავაკებული თხემის აღმოსავლეთ კიდეზე. მისი გარე ზომები 14X14 მ, შიდა 5,5X5,5 მეტრი, სიმაღლე კი 22 მეტრი უნდა ჰქონოდა. გეგმით კვადრატული შენობის ოთხივე ფასადი ხუთ თანაბარ, ვერტიკალურ ზოლადაა წარმოდგენილი, რომლებიც ერთის გამოშვებით ღრმადაა ჩამჯდარი [Гагошидзе Ю., 1979:51]. საფიქრებელია, რომ თითოეულ გამოწეულ ზოლში სწორკუთხოვანი ნიშები იყო წარმოდგენილი, რომელნიც სარკმელებს წარმოადგენდნენ. ნაგებობას ალბათ აგვირგვინებდა დენტიკულებიანი ლავგარდანი და ზიგზაგებით შემკული კოზმიდი.

წინამურის მრგვალი ტაძარი. სტრაბონის “სისამორა”-სა და წინამურის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს [იხ. აფაქიძე ან., 1963:163-190]. წინამურის სერზე გალავნის შიგნით მრგვალი მოყვანილობის, შესანიშნავად ნათალი და ორმაგი სამაგრებით ერთიმეორეზე გადაბმული ქვათილილების წყობის ფრაგმენტები აღმოჩნდა, რომლებიც, შესაძლოა, საკულტო ნაგებობის ნაშთებიც კი იყოს [აფაქიძე ან., 1963:197], „...ნაგებობის ხუროთმოძღვრული ხასიათი, ნებას გვაძლევს წინამურის სერის ეს მრგვალი ნაგებობა, უკვე დაბეჯითებით ცეცხლთაყვანისმცემელთა “გოდოლის” ნაშთად მივიჩნიოთ, რომელიც თავის დროზე მრგვალ ტაძარს ანუ თოლოსს წარმოადგენდა“.

1953 წელს წინამურის სერზე დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრები განხორციელდა, რისი საბაზიცი იყო აქ ნაპოვნი ანტიკური პერიოდის კრამიტების ნატეხები [აფაქიძე ან., 1963:190]. სერის აღმოსავლეთ ნაწილში გათხრებისას აღმოჩნდა დიდი ქვათილიებით შესრულებული ნაგებობის ნაშთები [აფაქიძე ან., 1963:100]. ის ალიზით ყოფილა აგებული ქვათილიების ზეძირკველზე, ცოკოლზე, რომელსაც “მიყრილი და მიტკეპნილი ჰქონდა თიხა-მიწა; მტკიცე და ერთგვაროვანი მასა, რომელიც თხრისას ალიზის მასის შთაბეჭდილებას ქმნიდა” [აფაქიძე ან., 1963:193]. ცხადია ეს დანგრეული ალიზის კედლების ნაშთები იყო.

ნაგებობის შემორჩენილი ზეძირკველი აგებულია მსხვილი 58X44X37 სმ - 65X39X45 სმ ქვათილიების ორი რიგით და შესაძლოა თავის დროზე მათი რიცხვი მეტიც იყო. ეს ზეძირკველი 14,2 მეტრის დიამეტრის წრეს

ნარმოადგენდა, რომელზედაც დაფუძნებული იყო ალიზის კედელი. საყურადღებოა, რომ ამ ნაგებობის 14,2 მეტრის დიამეტრიც თითქმის უტოლდება სამადლოს ცეცხლ-თაყვანისმცემელთა კვადრატულ კოშკისებრ ტაძარს, რომლის გვერდების სიგრძე 14 მეტრს შეადგენს [Гагошидзе Ю., 1979:51]. საგულისხმოა ისიც, რომ სამადლოს კოშკის მსგავსი ტაძარი, ირანის ასეთი სახის ტაძრების ანალოგიური იყო [Гагошидзе Ю., 1979:52]. წინამურის სერის ნაგებობაც ხომ, მოყვანილი წყაროების მიხედვით გოდოლს – კოშკს ნარმოადგენდა; განსხვავდებოდა მხოლოდ მისი წრიული გეგმა. ეს ნაგებობა სამადლოს ნაგებობისაგან იმითაცაა განსხვავებული, რომ იგი კრამიტით იყო დაბურული, მაშინ როცა სამადლოსი – ბანიანი უნდა ყოფილიყო [Гагошидзе Ю., 1979:52]. ცალკე ისიც აღსანიშნავია, რომ წინამურის სერის ნაგებობა მრგვალია და არც საქართველოში (მაგ., სამადლო და ციხიაგორა) და არც ირანსა და ურარტუში მისი მსგავსი სალოცავები გეგმით მრგვალი, წრიული არაა [Гагошидзе Ю., 1979:52; Цкитишвили Г., 1977:87, სურ. 1; 2]. ეტყობა, რომ აქ უფრო დასავლურ გავლენასთანაა გვაქვს საქმე, საბერძნეთსა და რომში მრგვალი ტაძრები იშვიათობას არ წარმოადგენდნენ [ВИА, 1949:241, 316, სურ. 236, 334-339]. ამ მრგვალ ტაძართან ერთგვარი მსგავსება შეიძლება ჰქონოდა “დიდებული ღმერთების” მრგვალ ტაძართან, რომელიც ძვ.წ. 281 წელს პტოლემეოს სოტერის შვილმა არსინოიამ კუნძულ სამოთრაკიაზე ააგო. უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ ტაძრის დიამეტრი 19 მეტრს აღწევდა, ხოლო რეკონსტრუქციის მიხედვით მისი სიმაღლე 11,2 მეტრს შეადგენს [ВИА, 1949:315, სურ. 336].

წინამურის სერის წრიულმა ნაგებობამ სადღეისოდ ცოკოლის სახით მოაღწია ჩვენამდე, ისიც მხოლოდ ქვათლილების გარეთა წყობამ, ამის გამო ცოკოლის კედლის სრული სისქე აღდგენაში, არმაზციხისა და ღართისკარის ზღუდეთა სისქის გათვალისწინებით, 3 მეტრითაა წარმოდგენილი. რაც შეეხება ტაძრის სრულ სიმაღლეს, იგი 16 მეტრია ნავარაუდევია, რათა ნაგებობას გოდოლის-კოშკის სახე მისცემოდა. ტაძარი, რადგანაც გეგმით წრიული იყო, მისი ცილინდრული კორპუსი კრამიტით იყო დაბურული, გათხრებიც ხომ აქ მოფენილმა კრა-

მიტების ნატეხებმა განაპირობეს [აფაქიძე ან., 1963:190]. 14 მეტრის დიამეტრის ხის კონუსური კონსტრუქციის გამართვა არც გაუჭირდებოდათ იმ დროინდელ ხითხუროებს, რადგანაც მომდევნო ხანაში, ძვ.წ. 65 წ. დამწვარ მოგვთასთან მტკვარზე გადებული ხიდის ნაცვლად, მოკლე დროში მათ ხის ახალი ხიდი ააგეს, და თანაც ისეთი გამძლეობისა, რომ პომპეუსის მრავალრიცხოვანი ჯარის გავლას გაუძლო [აფაქიძე ან., 1963:218], სახურავის გამართვა მარტივადაც შეეძლოთ შეესრულებინათ, ნაგებობის ძელჭერით გადახურვის მოშველიებით; საყურადღებოა, რომ ზეძირკვლის ქვათლილები დამაგრებული იყო ორმაგი დამაგრებით, ანუ გარდა ჩვეულებრივი უწყვეტებისა, გეგმაში ტრაპეციის მქონე ქვათლილების გარეთა რიგი, ვერტიკალური ხის დამაგრებითაც იყვნენ დამაგრებული, რომ ეს ქვები გარეთკენ არ დაძრულიყვნენ [აფაქიძე ან., 1963:191-193, სურ. 101-192]. ეს ვერტიკალური დამაგრები საჭირო იყო მხოლოდ გეგმით წრიული ნაგებობისათვის.

კრამიტით დაბურული კონუსური სახურავის კონსტრუქციის აღდგენისას გასათვალისწინებელია ჯერ ის, რომ კონუსის წვეროსთან ნივნივების თავმოყრა შეუძლებელი იქნებოდა და ამიტომ მათი ჩამაგრება, დაახლოებით 1 მეტრი დიამეტრიც მორგვზე უნდა განეხორციელებინათ. ამ კონუსის წვეროს დასაბურავად კი, 4-5 სმ სისქის თიხის წრიული ფილა უნდა დაემზადებინათ და გამოეწვიათ. ეს ფილა მეტრზე ცოტა მეტი უნდა ყოფილიყო და ოდნავ ზემოთ აწეული, რომ წვიმის წყალი ზედ არ დაგუბებულიყო. მეორეც, რადგანაც კრამიტის სახურავს მარაოს სახე უნდა ჰქონოდა, ნაპირზე მოქცეულ სოლენებს ძალზე დიდი სიგანე ექნებოდათ, რისთვისაც ცენტრიდან დაახლოებით 4 მეტრის დაცილებით საფეხური უნდა შეექმნათ და გარეთ დარჩენილი წრე ცალკე გადაეხურათ. ამიტომ სახურავის კონუსის სამ ნაწილად წარმოდგენა, კონსტრუქციის აუცილებლობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. რაც შეეხება კონუსური სახურავის კრამიტებსა და მის დამაგვირგვინებელ წვეროს საგანგებოდ უნდა დაემზადებინათ სამეთუნეო საწარმოში.

აბულეთის გორაზე, სოფ. ნაბალრებთან ორი ეკლესიაა, რომელთა ირგვლივ სუფთად

ნათალი ქვის სვეტების დოლებია მიმიფანტული [მელიქიშვილი გ., 1970:465-466]; ერთი მათგანი 175 სმ სიგრძის კანელურებიანი სვეტის ღეროა; აქვეა სვეტის ბაზაც (სურ. 15). ეს ხუროთმოძღვრული დეტალები ანტიკური ხანისაა და ეტყობა ამ ეკლესიების ადგილზე ადრე აღმართული იყო ანტიკური ხანის სალოცავი ტაძარი [აფაქიძე ან., ... 1982: 205, სურ. 1573-1574].

საცხოვრებელი სახლები. ანტიკური ხანის საცხოვრებელი სახლების ნაშთები დიდი მცხეთის მიდამოებში ახლა ძალზე მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი და შესაძლებელი ხდება მხოლოდ დაგეგმარების გარკვევა. მაგრამ ეს სახლები სივრცეში რას წარმოადგენდნენ შეიძლება მიახლოებით წარმოვიდგინოთ: შემორჩენილი კედლებისა და გათხრებით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინებით და ეთნოგრაფიული მასალის მოშველიებით.

კარსნისხევის ბანიანი სახლი 1975 წლის გათხრების დროს I და II უბნებზე იყო აღმოჩენილი. თარიღდება III-IV საუკუნეებით [მელითაური კ., 1982:219-220, სურ. 1622-1623].

კარსნისხევის კრამიტით დაბურული სახლი აგრეთვე 1975 წელს იყო გათხრილი, ზემოთ მოყვანილი ბანიანი სახლიდან დასავლეთით, ცხრა მეტრის დაშორებით. ისიც III-IV საუკუნეებისაა [მელითაური კ., 1982:219-220, სურ 1622].

არმაზისხევის სასახლე საერისთავო უბნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშია მოთავსებული. პიტიახშთა სასახლე განხილული და გამოქვეყნებულია [აფაქიძე ან., ... 1955:147-175; სურ. 144-155; აფაქიძე ან., ... 1998].

აბანოები. არქეოლოგიური გათხრები გვიჩვენებენ, რომ ანტიკური პერიოდის საქართველოს ქალაქთმშენებლები სათანადო ყურადღებას აქცევდნენ სანიტარულ-ჰიგიენურ დანესებულებებს. ირკვევა, რომ აბანოებიც უშენებიათ და წყალსადენებიც ჰქონიათ გაყვანილი. მცხეთაში ორი აბანოა აღმოჩენილი, ორივე გვიანანტიკური – სამეფო და ერისთავთა რეზიდენციებთან დაკავშირებული [აფაქიძე ან., 1970: 718]. არმაზისხევის აბანო საოჯახო დანიშნულებისა იყო და ეკუთვნოდა ფრიად შეძლებულ პიროვნებას, შენობა ქვითკირითაა ნაგები და მცირე ზომისაა; სათავსების მწკრივად დალაგებული გეგმით რომაულ აბანოს წარმოადგენს. I-II საუ-

კუნეებით თარიღდება [აფაქიძე ან., .. 1955; მელითაური კ., 1989:160-166].

არმაზციხის აბანო მსგავსია არმაზხევის, მაგრამ ძალზე პატარაა [აფაქიძე ან., 1963:38-39, სურ. 95, ტაბ. XX-XXII; აფაქიძე ან., ..1998].

მცირე ფორმების ხუროთმოძღვრული ძეგლები. ანტიკური პერიოდის მცირე ფორმების ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან მავზოლეუმის ტიპის აკლდამები თავისებურად გადმოგვცემენ ჩვეულებრივ ხურითმოძღვრებას [აფაქიძე ან. 1970: 716], ხოლო მემორიალური დაფები და სტელები გვამცნობენ ისტორიულ ამბებს, პიროვნებებს, მოხელეობას და სხვ. მათ შორის ზოგი დაკრძალულის ხასიათსაც კი ასახავს.

სამადლოს მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა ყველაზე ადრეულია და ძვ.წ. IV ს-ის დასასრულითა და III ს-ის დასაწყისით თარიღდება. იგი ძალზე დაზიანებული იყო. აკლდამის კამერა 5,5X4.0 მ ყოფილა და ქვეყნის მხარეების მიხედვით ძალზე მიახლოებითაა ორიენტირებული. ხით არმირებული ალიზით აგებული აკლდამის დასავლეთი ფასადის მხარე მონგრეული იყო. გათხრებმა გამოავლინეს ფასადის მოსაპირკეთებელი კირქვის ქვები და სახურავის კრამიტი. ნაგებობა ნახევრად მიწური ყოფილა და გადახურული უნდა ყოფილიყო ორქანობიანი, კრამიტით დაბურული სახურავით. დასავლეთის კედელი თავის დროზე მიწის ზედაპირზე გამოდიოდა და ამ კედლებშივე უნდა ჰქონოდა დატანილი შესასვლელი კარი, ფასადი კი – კირქვის ქვათლილებით ყოფილა შემოსილი [Гагошидзе Ю., 1979:67-68, 70, ტაბ. V-VI] (სურ. 16).

მოგვთაკარის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა მცხეთის ანტიკური პერიოდის აკლდამათაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია. ეს აკლდამა მოგვთას აღმოსავლეთით 1951 წელს აღმოჩნდა [აფაქიძე ან., 1963:107-111, სურ.72-75, ტაბ. XXVI; ლომთათიძე გ., ..., 1951:641-646]. იგი დასავლეთი ნაწილით მიწაშია ჩამჯდარი და მისი მხოლოდ აღმოსავლეთი ნაწილია ხილული. ამიტომ მისი ეს ხილული ნაწილი საგანგებოდ, ხუროთმოძღვრულადაცაა დამუშავებული. შენობა აგებულია ქვიშაქვის დიდი ქვათლილებით კირის ხსნარზე. აკლდამის შიდა ზომები დაახლოებით 2,35X1,75 მეტრს შეადგენს. სწორკუთხედის გრძივი ღერძი ეკვატორული დამხრობისაა და აღმოსავლეთიდან 0,66 მ სიგანისა და 1,05 მ სიმაღ-

ლის საკარე ღიობია დატანილი, რომელიც მთლიანი ფილაქვით იხურებოდა. ქვათლი-ლებითვეა შესრულებული კამარა. ნაგებობის ორკალთა სახურავი დაბურულია ბრტყელი და ლარისებური კრამიტით, ეს პატარა “სახ-ლი” კეხამდე 3,45 მეტრი სიმაღლისაა. იგი თარიღდება ახ.წ. I საუკუნით. ამ აკლდამის ინტერიერის ქვათლილებით გულმოდგინედ შესრულება, ფასადის სახილველად წარმოდ-გენა და მისი ხუროთმოძღვრული დამუშავე-ბა, იმის მაჩვენებელია, რომ მისი მფლობელი მაღალი წოდებისა და დიდი ქონების პატრო-ნი იყო.

კლდეკარის მავზოლეუმის ტიპის აკ-ლდამა ბაგინეთის ჩრდილო-დასავლეთ კი-დეზე, კლდეკარის დასაწყისთან, 1947 წელს აღმოჩნდა. იგი კლდეში ჩაჭრილ ქვაბულ-შია ჩადგმული [აფაქიძე ან., 1963:104-107, სურ. 76, ტაბ. XXIX,4]. რადგანაც “აკლდამის ნაგებობა ექსპედიციას საფუძვლიანად დან-გრეული დაუხვდა” [აფაქიძე ან., 1963:105], ჩვენც, ამ I-II საუკუნეების აკლდამის ხუ-როთმოძღვრების შესახებ ბევრიც არაფერი გვეთქმის. ცხადია აქ მხოლოდ იმის აღნიშ-ვნა შეიძლება, რომ იგი მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა იყო და ჩრდილო-აღმოსავლეთით მისი ფასადი დღის ზედაპირზე იმყოფებოდა, გააჩნდა გარკვეული ხუროთმოძღვრული სახე, რამაც მისი გაძარცვა და განადგურება გამოიწვია.

არმაზისხევის მავზოლეუმის ტიპის აკ-ლდამა გვიანანტიკური ხანის ბოლო ნიმუშს წარმოადგენს. ის ორი, სიმეტრიულად განლა-გებული სათავსოსგანაა შემდგარი და ნაგე-ბია ზომიერი სიდიდის ქვატეხილებით კირის ხსნარზე [აფაქიძე ან., ..1955:163-164; აფაქიძე ან., 1963:111-112]. წყობა სწორი რიგებითაა შესრულებული, თუმცა აქა-იქ ის დარღვეუ-ლია ქვის ზომისა და ფორმის გამო. მომცრო სათავსოს ზომა 4X4 მ., დიდისა კი – 8X6,9 მ. კედლების სისქე 1,3-1,0 მ-ის ტოლია. დიდი სათავსი საკუთრივ აკლდამას წარმოადგენს და ჩანს წინიდან, აღმოსავლეთიდან 4 მ-ის სიგანის ღიობი ჰქონდა. მასში მოთავსებული იყო პიტიახშ ასპარუგის სამარხი, ორქანობი-ანი სახურავის მქონე ქვის მე-2 სამარხი - ქა-ლისა და ბავშვის კრამიტსამარხი [აფაქიძე ან., 1963:112]. არქეოლოგიური გათხრების დროს აქ კრამიტი არ აღმოჩენილა და ჩანს ნაგებობა ბანიანი ყოფილა, ან განზრახ ააგეს

სახურავის გარეშე. საყურადღებოა, რომ I სამარხის იატაკი მხოლოდ 0,5 მ-ით დაბლაა აკლდამის სამხრეთი კედლის საფუძველზე; თვით ქვაყუთის სიმაღლე კი 1,1 მ-ია, რაც შეეხება II სამარხის იატაკს, იგი სამხრეთი კედლის საფუძველზე 1,0 მეტრით დაბლაა, ხოლო ქვასამარხის სიმაღლე კეხამდე 1,45 მ უდრის. ამგვარად, ეს სამარხები აკლდამის საფუძველზე 60 და 45 სმ-ით მაღალაა, რაც იმდროინდელი მიწის ზედაპირიდანაც თითქ-მის იგივე იქნებოდა. სამარხების გამართვის დროს ამოყრილი მიწა ნახევარი მეტრითაც ვერ დაფარავდა ქვასამარხებს. ასეთი მიწის საფარი ვერ დაიცავდა განძის მაძიებლებისა-განაც. ამიტომ აკლდამა ბანით უნდა ყოფილ-იყო გადახურული; IV-VIII საუკუნეებში ეს ადგილი სასაფლაოს წარმოადგენდა და ადა-მიანი მას მოწინებთა და შიშით ეპყრობოდა. ამასობაში უჭირისუფლოდ მიტოვებული აკლდამის სახურავის ხის ნაწილები დალპა და ბანი საბოლოოდ მთლიანად ჩამოწვა. აკ-ლდამა ერთიანად მიწით დაიფარა და განძის მაძიებლებისაგან დაიცვა ჩატანებული ფას-დაუდებელი სიმდიდრე. აკლდამის მომცრო სამყოფელს უშუალოდ კავშირი არა აქვს სა-მარხებთან აკლდამასთან, რაც არაა გასაკ-ვირი [აფაქიძე 1963:111-112]. ასპარუგის აკლ-დამის ფართო ღიობი კი ქვაყუთების გამართ-ვის დროს არავითარ დაბრკოლებას არ შეუქმნიდა მშენებლებს, ხოლო დასავლეთის მხრიდან აგებული სათავსო ეტყობა საცხ-ედრეს წარმოადგენდა, სადაც, სანამ სამარხს გამართავდნენ მიცვალებულს დროებით აქ დაასვენებდნენ და თანაც საღვთო წესებსაც შეასრულებდნენ. ეს სამარხი და თვით აკლ-დამაც ასპარუგს ეკუთვნოდა და თარიღდება II-III საუკუნეებით.

წილკნის აკლდამა 1979-1980 წლებში მცხ-ეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წილკნის რაზმმა საეპისკოპოსო ტაძრის აღმოსავლე-თით ერთნახევარი კილომეტრის დაშორებით აღმოაჩინა. აქ ამ ნაგებობის შესახებ უნდა აღინიშნოს ის, რომ მისი კამერა 3,45X3,25 მ ზომისაა, აღმოსავლეთიდან კიბეებიანი ჩასასვლელი აქვს და ნაგებობის მთელი სიგ-რძე 10 მეტრს აღემატება [აფაქიძე ან., .. 1982:199-202, სურ. 1551-1558]. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ, აგებუ-ლია ქვიშაქვის სუფთად გათლილი ქვათლი-ლებით კირის ხსნარზე და ასეთივე ქვებით

შეკრულია დასაკრძალავი კამერაც. სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებზე მიყრდნობილია ორი კვარცხლბეკი, თითოეულში წყვილი საცხედრით. აკლდამა განეკუთვნილი იყო მაღალი საეკლესიო წოდების პირების დასაკრძალავად და თარიღდება IV-V საუკუნეებით [აფაქიძე ან., .. 1982:202]. რადგანაც აკლდამა, მინაში იყო ჩადგმული და მინის ზემოთ არ ჩანდა, ხუროთმოძღვრულად შესანიშნავად გადაწყვეტილი ინტერიერი ჰქონდა.

თავისებურია არმაზისხევის საერისთავოს პიტიანშ ასპარუგის მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა. ჯერ ერთი იგი დიდია და სიგანით 7,9 მეტრს აღწევს; მეორეც მისი ფასადი თლილი ქვებით კი არ არის მოპირკეთებული, არამედ ჩვეულებრივი ქვატეხილებითაა ნაგები და ბანით იყო გადახურული.

განხილული მავზოლეუმის ტიპის აკლდამათა შორის ჩვენთვის საგულისხმოა მოგვთას მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა, რომელმაც ჩვენამდე შეუცვლელად მოაღწია. აკლდამის ფასადის ქვედა რიგი, თლილი ქვიშაქვის ლოდებითაა ნაგები და აქ ფასადის სიგანე საფეხურებით 3,9 მეტრია. ამ ლოდებზე დადებული ქვები ფასადის სიგანეს საფეხურებით 2,8 მეტრამდე ამცირებენ. კარს შუბლად 1,2X0,5 მეტრის ზომის ქვიშაქვის ლოდი ადევს, რომელსაც თავზე 0,25 მ სიმაღლის ორი გრძელი ქვაა დადებული, რომლებიც ხალხური მშენებლობის ხის გარეწალებს მოგვაგონებენ. ამ ქვებამდე შემავსებელი ქვების შვეული ნიბოები ფასადის შუახზისკენაა გადახრილი და ფასადის სიგანეც 2,6 მეტრამდეა შემცირებული. 0,25 მ სიმაღლის გრძელი ქვების ბოლოები უხეშადაა დამუშავებული და მალეობია ფრონტონის კარნიზის ქვების სანდოდ გამაგრებისათვის. ფრონტონის შიდაპირი ორი სამკუთხა ქვითაა წარმოდგენილი, რომელთა ზედაპირი ფასადის კედლის სიბრტყეშია მოქცეული. აკლდამის შესასვლელი კარის ღიობს 7 და 12 სანტიმეტრის დაშორებით შემოსდევს 3X10 სმ-ის სწორკუთხოვანი არშია, რომელიც კარის ჩარჩოს სახეს წარმოადგენს. ყურადღებას იპყრობს ამ პატარა “სახლის” ფასადის შიგნითკენ დახრა, თითქოს რაღაც ძალებს შეუვიწროვებიათ შენობის ზედა ნაწილი. აკლდამის ფასადი დაგვირგვინებულია სამკუთხა ფრონტონის თაროებით დანაწევრებული კარნიზით. აქ ფრონტონის დამაგვირგინე-

ბელი სამკუთხოვანი კარნიზი ქვემოდანაც თარაზული კარნიზით კი არ არის შეკრული, არამედ ფასადის სიბრტყესთანაა შეერთებული. საქართველოში გავრცელებული წესის მიხედვით, ასეთ ფრონტონს ფალს ეძახიან. მავზოლეუმის ტიპის ამ აკლდამის ღია რუხი ფერის ფასადი დაგვირგვინებულია ვარდისფერი კრამიტების ზოლით, რომელიც ნაგებობას გამოჰყოფს მინის მუქი ფერებისაგან. ამ პატარა ნაგებობაში ქართველი ერის ტაძარებისა და სახლების ხუროთმოძღვრების გამოძახილს ვხედავთ.

მცირე ფორმების ხუროთმოძღვრების ნიმუშებს წარმოადგენენ მემორიალური დაფებიც, რომლის ერთი და შესანიშნავი ნიმუშია 1867 წლის მაისში აღმოჩენილი ახ.წ. 75 წლით დათარიღებული ნაქულბაქევის მემორიალური დაფა. ის მუქ ნაცრისფერ ქვიშაქვაშია ამოკვეთილი, მას თავი დაზიანებული აქვს, მაგრამ მხოლოდ ოციოდე სანტიმეტრი უნდა დაჰკარგოდა. დაფის მთლიანი ზომა უნდა ყოფილიყო დაახლოებით 1,4X1,15 მ; მას 15 სმ სიგანის ჩარჩო ჰქონდა მოვლებული. ჩარჩოს გარეთა პირზე 7,5 სმ სიგანის თარო შემოუყვებოდა, შიგნით კი იმავე სიგანის ლილვიანი ღარის მეოთხედი გაჰყვებოდა ისე, რომ თვით დაფის სიბრტყე 4 სანტიმეტრით უფრო ღრმად შენეული გამოდიოდა [აფაქიძე ან., 1963:125-134, ტაბ. XVIII,4].

ბერძნულ წარწერიანი ქვა 1867 წლის მაისში აღმოჩნდა შარაგზის გაფართოებისას, კლდის ასაფეთქებელი სამუშაოების წარმოების დროს, დაახლოებით იქ, სადაც ახლა საავტომობილო გზა რკინიგზის ქვეშ გადის [აფაქიძე ან., 1963:125-134, ტაბ. XVIII,5]. იქვეა კლდეში მოთავსებული გამოქვაბულებიც. იბერიის დედაქალაქ მცხეთის ზღუდეები, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ნაქულბაქევამდე აღწევდა და რომის იმპერატორს სწორედ იქ აღუდგენია ზღუდე და იქ ჩაუტანებია კედელში ამ ამბის მთხრობელი მემორიალური დაფა. ეს დაფა ხალხმრავალ ადგილას უნდა ყოფილიყო, აკი იქვეა ქულბაქები, სავაჭროები ყოფილა ძველად, ახლა ნაქულბაქევის რომ ვეძახით. წარწერის ასოების 4-5,5 სანტიმეტრიანი სიდიდე კი იმის მაჩვენებელია, რომ დაფა საკმაოდ მაღლა უნდა ყოფილიყო მოთავსებული, მინიდან დაახლოებით 3-4 მეტრის სიმაღლეზე.

არმაზისხევის მემორიალური სტელა სი-

მაღლით 1,63 მ, სიგანე 0,70 მ, სისქე 0,2 მ-ია. სტელა ამოღებული იყო გვიანდელი სამარხის ქვაყუთიდან, სადაც ერთ-ერთ გვერდად იყო გამოყენებული, ისე რომ მისი აღმართვის ადგილი უცნობია. სტელაზე არამეული წარწერაა მოთავსებული [ინგოროყვა პ., 1941:416-426].

არმაზისხევის სტელა ეპიტაფიით. სტელის სიმაღლე 1,95 მ, სიგანე – 0,6-0,67, სისქე 0,2 მ. ეს სტელაც ამოღებულია იმავე გვიანდელი სამარხის ქვაყუთიდან, სადაც იგი აგრეთვე ყუთის ერთერთ გვერდს წარმოადგენდა. ამიტომ ესეც სად იყო თავდაპირველად აღმართული, ცნობილი არაა [აფაქიძე ან., 1963:147-151, ტაბ. XVIII,2]. ამ ქვაზე ეპიტაფია ბერძნულ და არამეულ ენებზე იყო ამოჭრილი. იმის გამო, რომ სტელას მხოლოდ შეძლებული ოჯახი აღუმართავდა თავის მიცვალებულს, ამიტომ ზოგიერთი, მდიდრული ქალის სამარხს სერაფიტას სამარხად მიიჩნევენ და სტელასაც იქვე აღმართულად თვლიან. სტელა II-III საუკუნეებითაა დათარიღებული.

სამთავროს სტელა ავრელი აქოლისის ეპიტაფიით სიმაღლით 64 სმ, სიგანით ზედა ნაწილში 34 და ქვედა ნაწილში 37,5 სანტიმეტრია. სტელას ზედა ნაწილი 14,5 სმ სიმაღლეზე უფრო თხელია. ეპიტაფია ბერძნული მთავრული ასოებითაა შესრულებული [იხ. ყაუხჩიშვილი ს., 19: 581-582]. ეს სტელაც სამარხის ქვაყუთის შედგენისათვის იყო გამოყენებული და ამიტომ მისი თავდაპირველი აღმართვის ადგილი უცნობია. წარწერაში საგულისხმოა ტერმინები: მხატვართუხუცესი, ხუროთმოძღვარი. სტელა II-III საუკუნეებით თარიღდება [აფაქიძე ან., 1963:135].

სამთავროს სტელა იოსებ ბარ ჰაზანის ეპიტაფიით. სტელა, როგორც წესი ქვიშაქვისაა, მისი სიმაღლე 82 სმ, სიგანე ზემოთ 46, ქვემოთ 36 სმ-ია, სისქე 12 სმ. ქვაზე გამოსახულია პური 21 სმ დიამეტრისა, სასმისი – 10 სმ სიმაღლისა, სურა 19 სმ სიმაღლისა და ხონჩა, რომელზედაც ებრაული წარწერაა ამოკვეთილი [წერეთელი გ., 1940:419-424] და IV-V სს-ით თარიღდება. ის ზემოთ აღწერილ სტელასთან ერთად სამარხი ქვაყუთის გვერდს შეადგენდა [აფაქიძე ან., 1963:137-138].

ქვეყნისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა **გზებსა და ხიდებს**. განსაკუთრებით კი დიდი იყო მათი მნიშვნელობა სავაჭრო ურთიერთობაში. ანტიკური დიდი მცხეთის გზებსა და ხიდებზედაც შეიძლება მაგალითები წარმოვადგინოთ.

არმაზციხის კლდეკარი მდებარეობს ბაგინეთის დიდი ტერასის დასავლეთ კიდეზე, სადაც მას კლდოვანი მთის კალთა ჰკვეთს. იქ საგანგებოდ ჩაიჭრა კლდოვანი ფერდი და აქედან ქვემოთ კლდე ჩაასწორეს დაბლა მოთავსებულ შევაკებად [აფაქიძე ან., 1963:137-138]. ასე შექმნილი კლდეკარი ეტყობა მნიშვნელოვანი სამოძრაო არტერია გამხდარა და რამდენიმე ხნის შემდეგ აქ მავზოლეუმის ტიპის აკლდამც კი ააშენეს [აფაქიძე ან., 1963:182].

მოგვთა ხიდი იმ ადგილზე უნდა ყოფილიყო, სადაც ახლაცაა ხიდი მდ. მტკვარზე, რომელიც 1839-1841 წლებშია აშენებული; ძველი ხიდი ზაჰესის საგუბარმა დაფარა და მისი დაცლის შემდეგ გამოჩნდება ხოლმე. ამ ხიდზე 1833 წელს დიუბუა დე მონპერემ გაიარა და შემდეგი აღნიშნა: “ძველ ხიდს, რომელიც ორ კლდეს შუა იყო გადაებული, გადაჰყავდა მტკვრის შესართავთან, უძველესი კოშკის ძირას და სხვა ძეგლების ნანგრევებთან, რომლებიც პატარა ხიდს გამოჰყოფდნენ უფრო მოზრდილისაგან, მისი შუა ნაწილი ხისა იყო”. ძველი ხიდის ორივე მხარეზე დამცველი კოშკები ყოფილა აღმართული [კვეზერელი-კობაძე ნ., 197:61-65].

დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე ანტიკურ პერიოდში სამეურნეო და საწარმოო დანიშნულების ნაგებობებსაც აშენებდნენ. მათგან წარმოვადგენთ იმათ, რომელთა რეკონსტრუქციები შემისრულებია, სახელდობრ, კარსნისხევის დასავლეთ ფერდზე აღმოჩენილი ნაგებობები.

კარსნისხევის სამეურნეო საწარმო მოთავსებულია ხევის ბოლოს, განხილული სახლების ბოლოს. გათხრებით აქ გამოვლინდა კერამიკული ჭურჭლის გამოსანვავი გრძელი და მრგვალი ქურები, თიხის მოსაზელი და ნედლი ჭურჭლის გასაშრობი ფარდულები. საწარმო ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნით და ახ.წ. პირველი საუკუნეებით თარიღდება [აფაქიძე ან., ..1978:19-31, სურ. 6-10, 17, 153-155] (სურ 17).

კარსნისხევის საწარმო და მარანი ხეობის სიღრმეში არის მოთავსებული სამეთუნეო საწარმოდან დაახლოებით 200 მეტრის დაშორებით. ეს სამეურნეო ნაგებობები თარიღდებიან ახ.წ. პირველი საუკუნეებით [აფაქიძე ან., ..1978:81-146, სურ. 21, 22, 620-621] , (სურ. 18).

ასეთია დიდი მცხეთის ანტიკური ხანის აღდგენილი ხუროთმოძღვრული ძეგლების მიახლოებითი სურათი. ამ ნაშთებიდან ყველაზე შთამბეჭდავია საფორტიფიკაციო ნაგებობები, განსაკუთრებით არმაზციხის ქვათლილებით შესრულებული საძირკველ-ზეძირკვლები და ზოგან შემორჩენილი ალიზის კედლები. ადამიანს წარუშლელ და სიამაყის გრძნობას უნერგავს სვეტებიანი დარბაზის დიდრონი ქვათლილებით შესრულებული მძლავრი კედლები, რომლებიც საჯაბადაროს-არსენალის ნაშთებს წარმოადგენს. მნახველს ასეთივე გრძნობა ეუფლება არმაზისხევის აბანოს ნაშთების ხილვისას, მაგრამ სინანულსა და სევდასა ჰგვრიან იქვე სამარხებით დაქუცმაცებული ერისთავთა დიდებული სასახლის ნაშთები. ვამბობთ დიდებულ სასახლეს იმიტომ, რომ შემორჩენილია კარის ქვის ზღურბლი, ხუროთმოძღვრულ ნაკვთიანი ქვისავე წყრთილ-ამყოლის ნატეხი და მისი მოხდენილი ხუროთმოძღვრული ნაკვთებით შემკული ლავგარდანი, რომლის დენიკულები მესაფლავეებს უმოწყალოდ დაუკორტინათ და იქვე აღმოჩენილი ადამიანის, ცეცხლისა და დროის მიერ ნახევრად განადგურებული კორინთული კაპიტელი და ბაზა. ადამიანს მწუხარებასა და სინანულს ჰგვრის აგრეთვე ნინამურის მრგვალი ნაგებობის მწირი ნაშთები, ხოლო კაცი თავანას ნაშთების შესწავლის დაყოვნება სინანულის გარდა, მოუთმენელ მოლოდინსაც უნერგავს ადამიანს.

აქ წარმოდგენილი დიდი მცხეთის ანტიკური ხანის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თუნდაც მიახლოებით თუ ასახავენ სინამდვილეს, ჩემი მიზანი მიღწეული იქნება. იმედი მაქვს, რომ ყოველ შემთხვევაში მთელი ეს მასალა ბიძგი იქნება მათზე შემდგომი მუშაობისა და ჭეშმარიტების ძიებისა.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან., ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, 1963, თბ.
აფაქიძე ან., ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, თბ., გვ. 661-784.
აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., მცხეთა, I, 1955, თბ.
აფაქიძე ან., კალანდაძე ალ., ნიკოლაიშვილი ვ., მცხეთა 1975 წ. მცხეთის არქეოლოგიური ექს-

პედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა, II, 1978, თბილისი. გვ. 81-146.

აფაქიძე ან., კალანდაძე ალ., ნიკოლაიშვილი ვ., და სხვ. მცხეთა 1976 წ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა, II, 1978, თბილისი. გვ.

აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., სარკინე. – მცხეთა, VI, 1982 თბილისი. გვ. 191-221.

აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., და სხვ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა, X, 1998, თბილისი.

ვახუშტი ბატონიშვილი, გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, 1842, სანქტ-პეტერბურგი.

თოლორდავა ვ., მასალები საქართველოს სამეფოს ისტორიისათვის ძვ.წ. III-I სს. – მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, თბ., 1963.

ინგოროყვა პ., ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა. – ენიმკის მოამბე, ტ. X, თბ., 1941, გვ. 418-428.

კვეზერელი-კობაძე ნ., მცხეთის ძველი ისტორიული ხიდი მდ. მტკვარზე. – ძეგლის მეგობარი, № 14, 1968, გვ. 61-65.

ლომთათიძე გ., ციციშვილი ირ., ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში. – სმამ, ტ. XII, № 10, თბ., 1951, გვ. 641-648.

მელითაური კ., კარსნისხევის გვიანანტიკური სახლები. – მცხეთა VI, 1982, თბ., გვ. 210-223.

მელითაური კ., არმაზისხევის აბანოს რეკონსტრუქცია. – მცხეთა, IX, 1989, თბ., გვ. 123.

მელიქიშვილი გ., საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, თბ., გვ. 24-35.

მელიქიშვილი გ., ქართული პოლიტიკური და ეთნიკური წარმონაქმნები ელინისტურ ხანაში. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, თბ., გვ. 445-465.

მოქცევაი ქართლისაი, შატბერდის კრებული, 1979, თბ.

სტრაბონი, გეოგრაფია, 19

ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955.

ყაუხჩიშვილი ს., მცხეთა-სამთავროს ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები, 19, გვ. 581-582.

წერეთელი გ., მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა. – ენიმკის მოამბე, ტ. V-VI, თბ., 1940, გვ. 419-424.

Всеобщая история архитектуры, т. II, 1949, М.

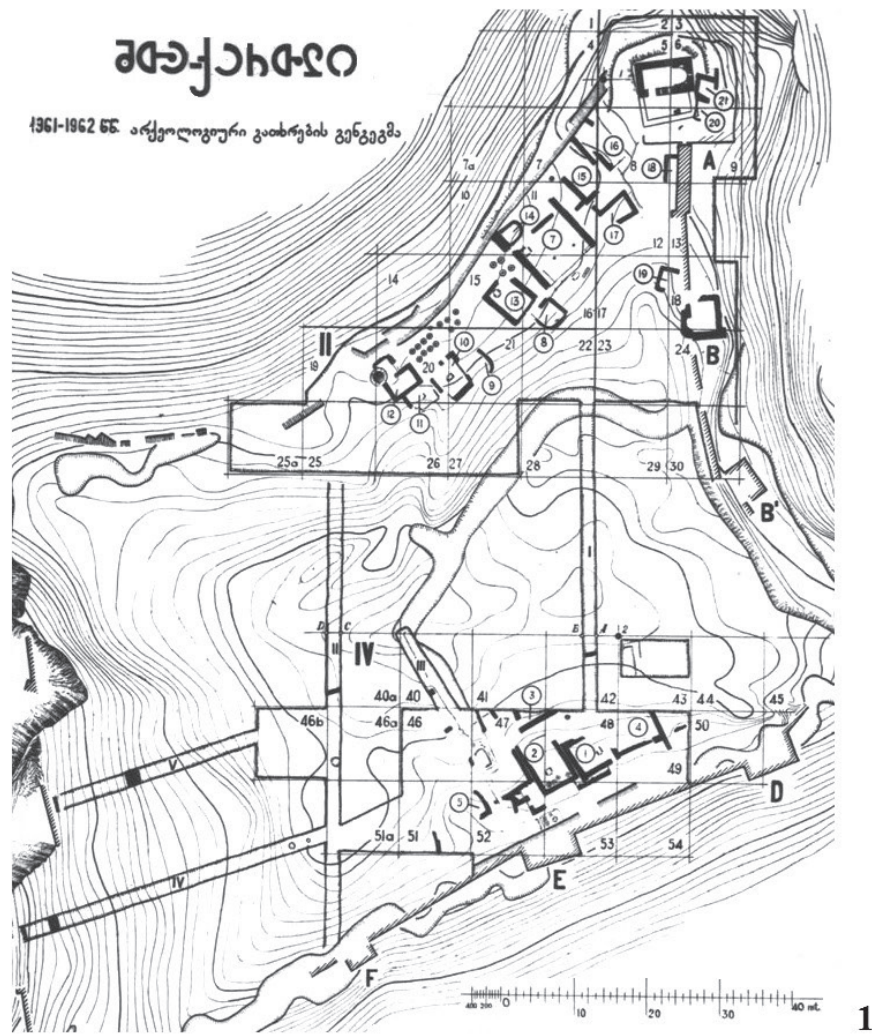
Гагошидзе Ю., Самадло, Тб., 1979.

Мелитаури К., Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, I, 1969, Тб.

Цкитишвили Г., Результаты работ на Цихиагора. – Краткие сообщения института археологии АН СССР, 151, М., 1977, с. 87.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

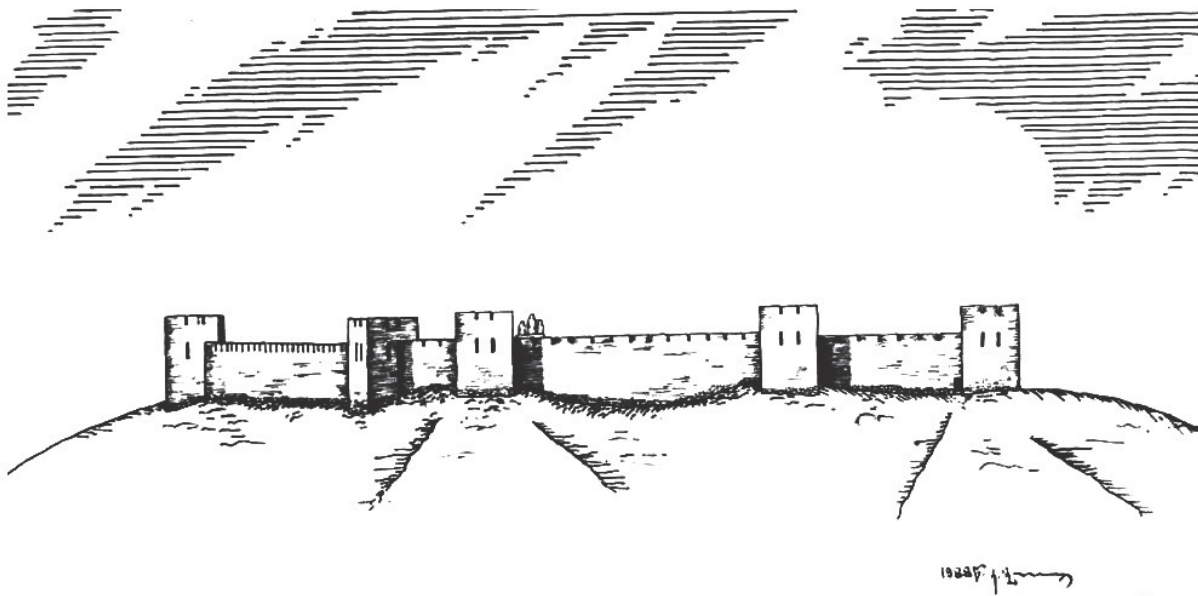
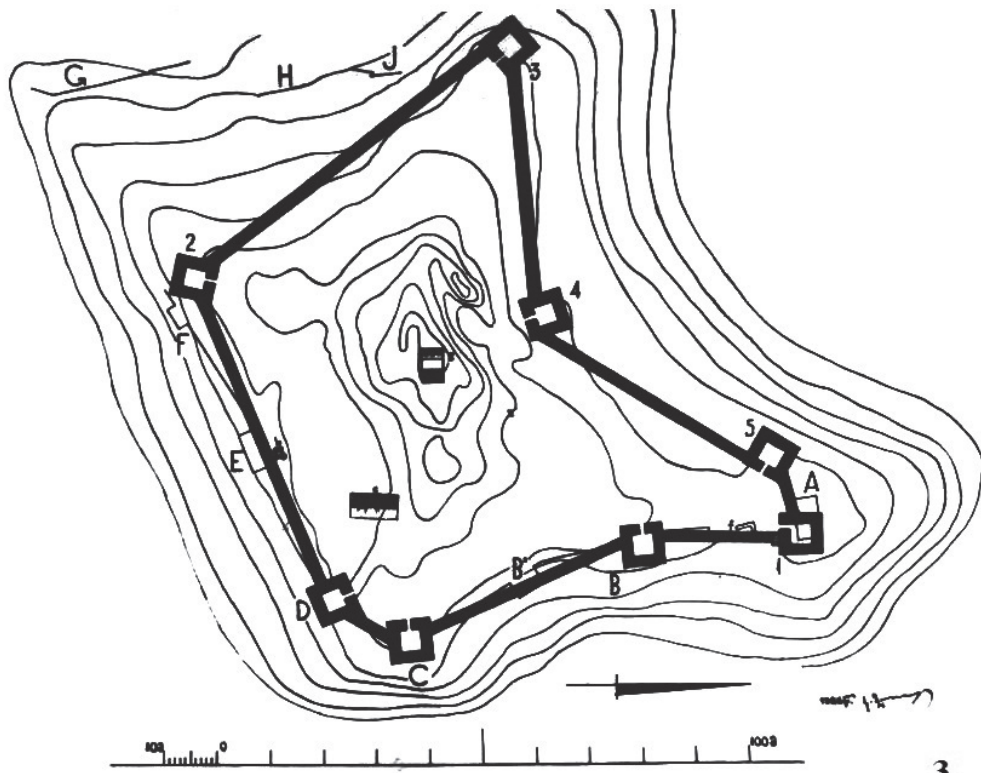
1. მთაქართლი. გეგმა.
2. მთაქართლი. ზღუდის სამხრეთი კედლის ქვეშ დაფიქსირებული უძველესი ნყოფა.
3. მთაქართლი. მშენებლობის მეორე დონე, გეგმა.
4. მთაქართლი. აღმოსავლეთი ფასადის რეკონსტრუქცია.
5. მთაქართლი. მშენებლობის მესამე დონე, გეგმა.
6. კარსნის ხევისა და არმაზციხის (ბაგინეთი) ხედი.
7. არმაზციხის ზღუდის ფრაგმენტი და V-VIII კომპლექსი, გეგმა.
8. არმაზციხის ზღუდის ფრაგმენტისა და V-VIII კომპლექსის რეკონსტრუქცია.
9. არმაზციხე, VII კომპლექსის I, II, IV სართულების გეგმა და ჭრილი.
- 10, 11. არმაზციხე. არსენალის („სვეტებიანი დარბაზი“) გეგმა, ჭრილები, გადახურვის რეკონსტრუქცია.
12. არმაზციხე. არსენალის („სვეტებიანი დარბაზი“) აქსონომეტრია.
- 13, 14. სარკინე. ციხის კარიბჭის გეგმა და რეკონსტრუქცია.
15. ნაბაღრები. ანტიკური ხანის ნაგებობის სვეტების ფრაგმენტები.
16. სამადლო. მავზოლეუმის გეგმა და რეკონსტრუქცია.
17. კარსნისხევის სამეთუნეო სანარმო, რეკონსტრუქცია.
18. კარსნისხევის მარანი, რეკონსტრუქცია

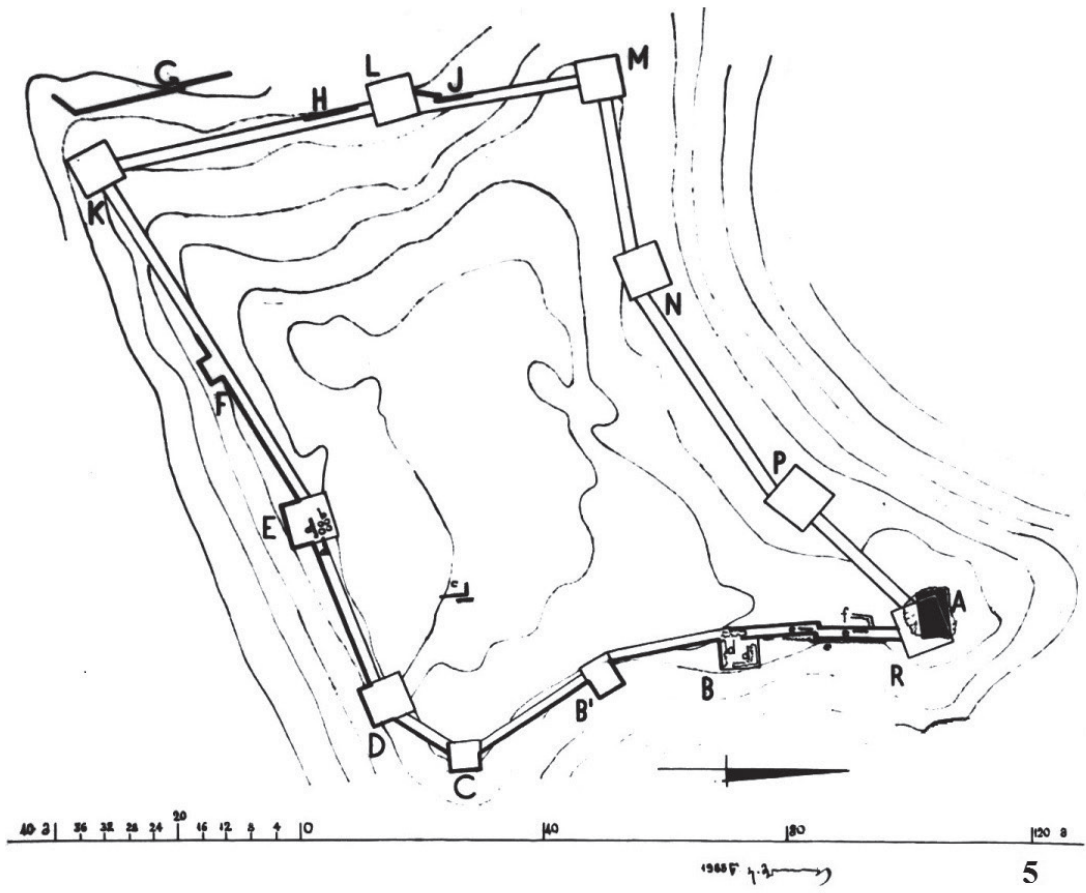

1

2

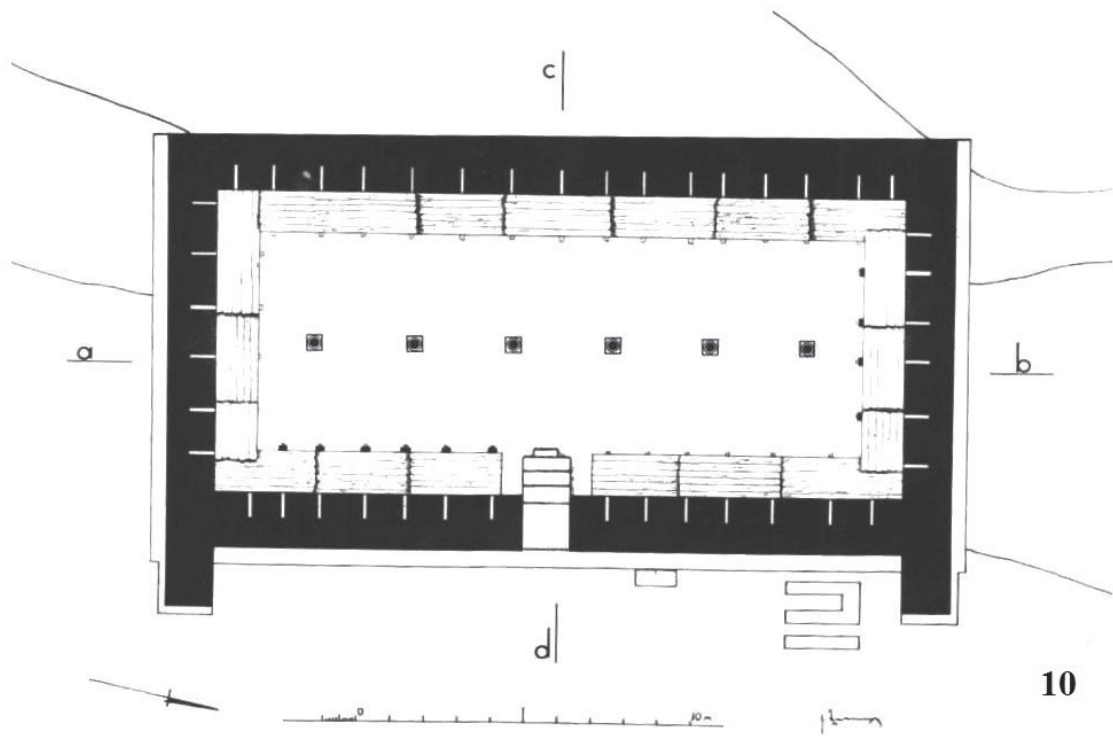
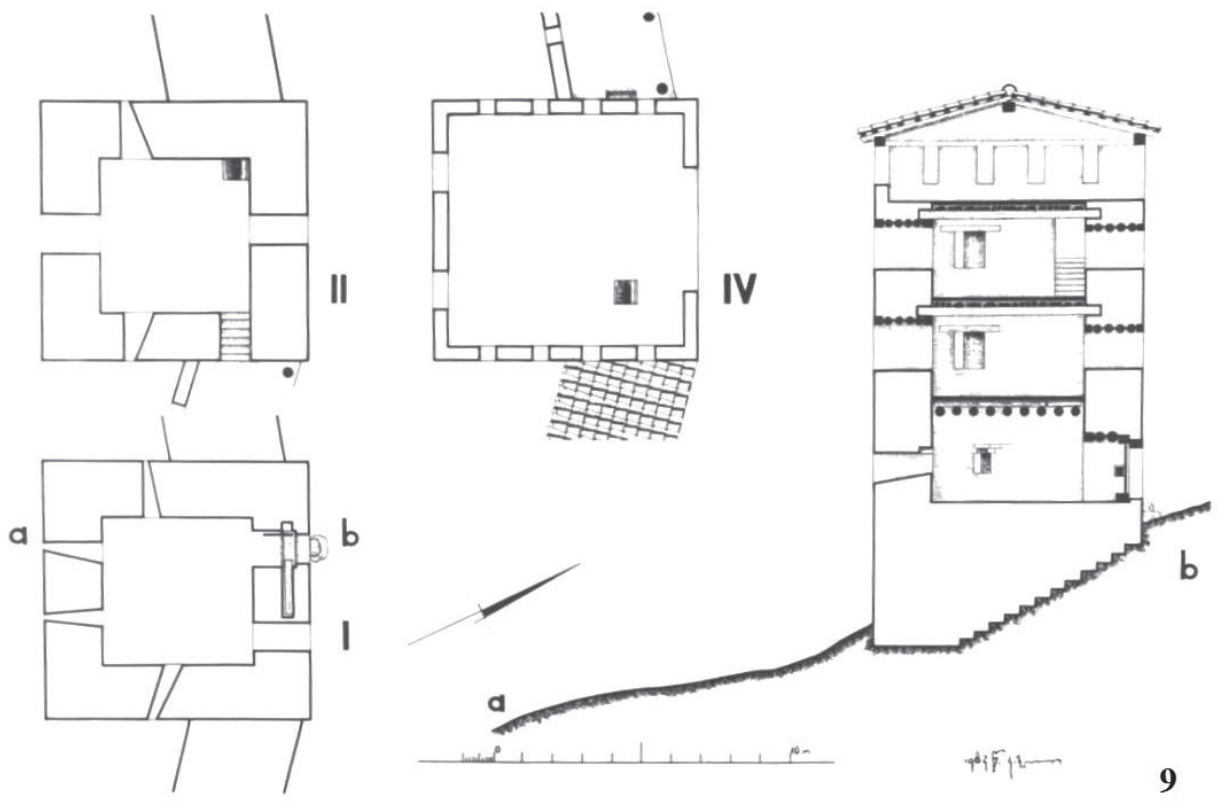

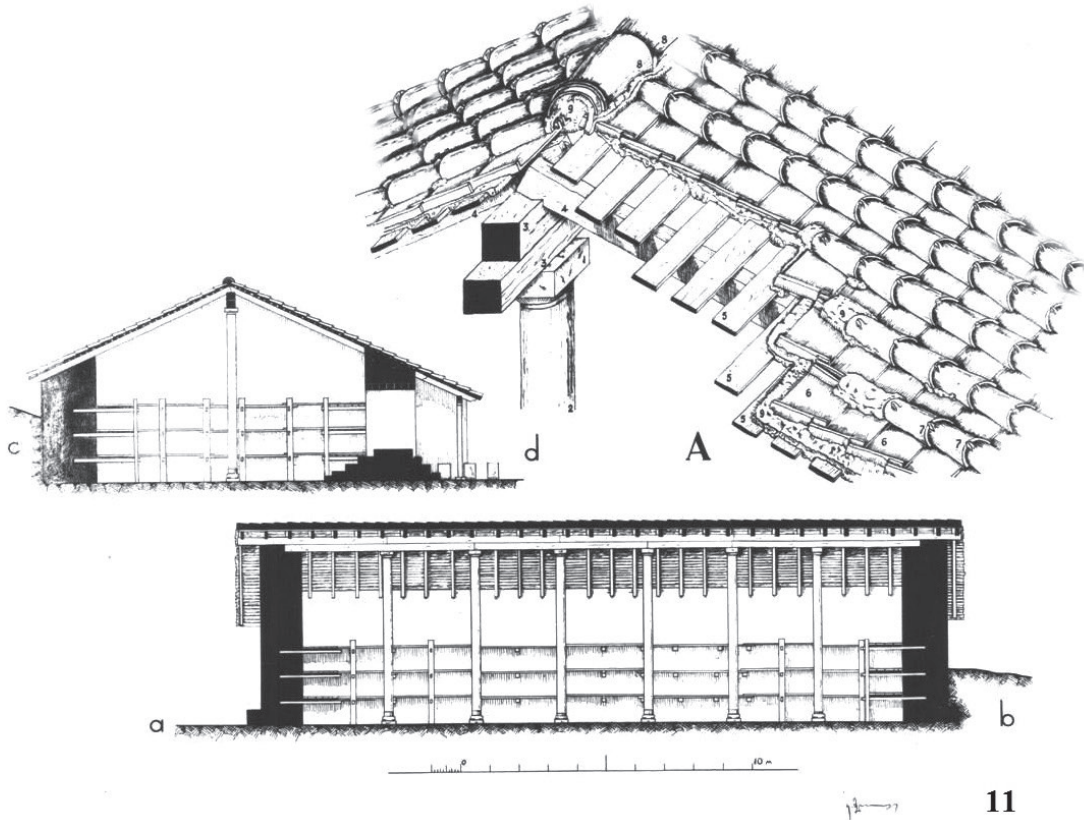

7

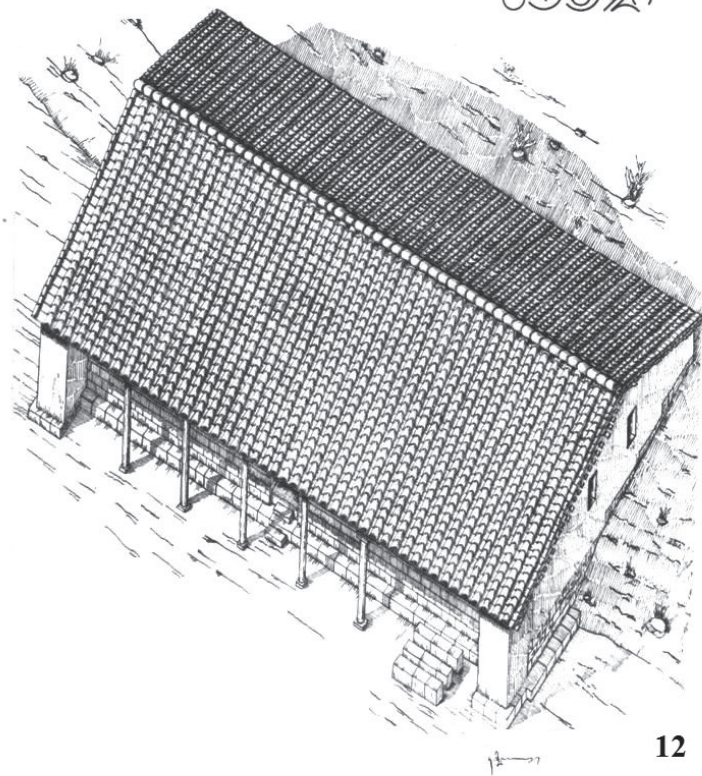
8

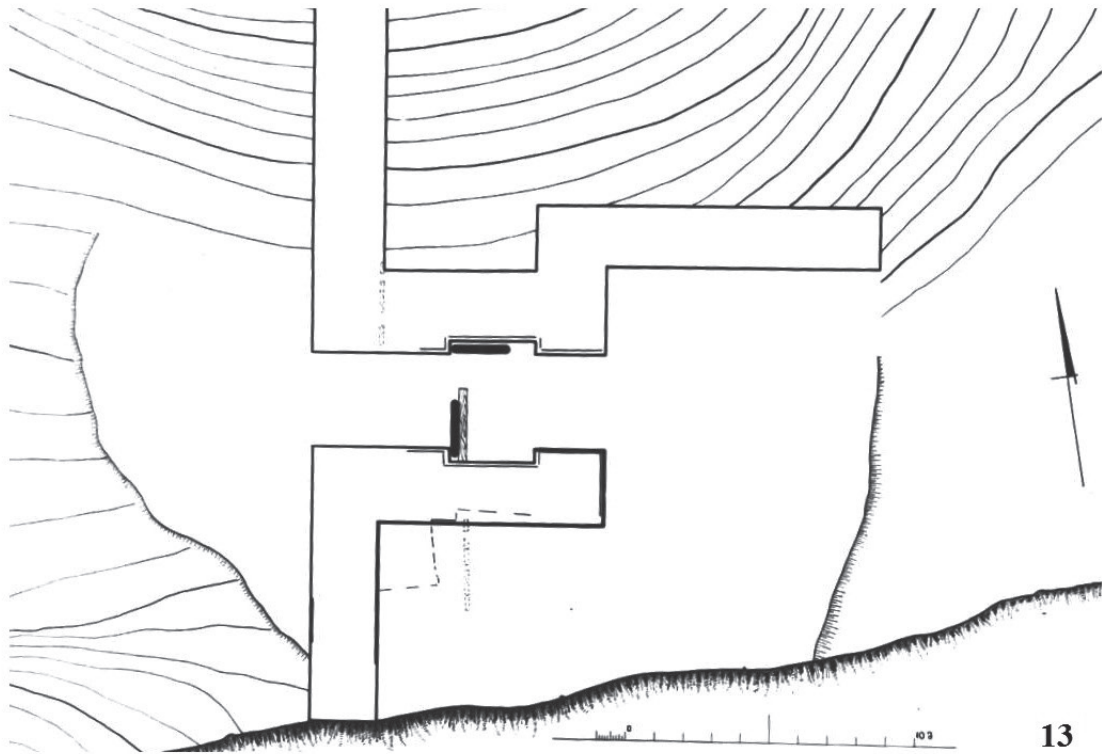

11

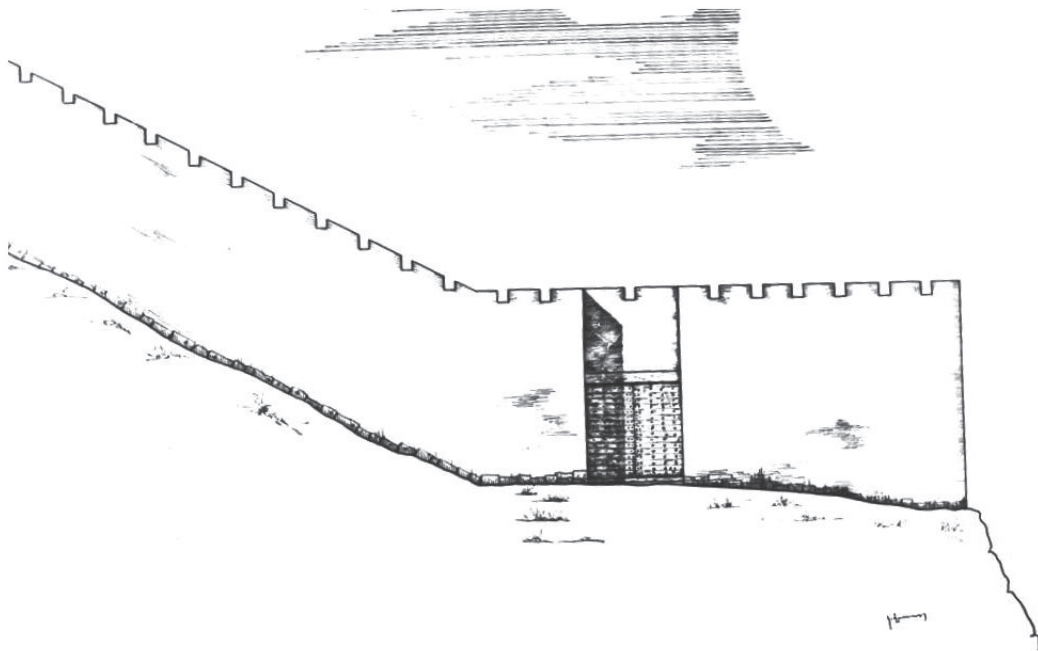
ᐅᐃᐅᐅᐅ

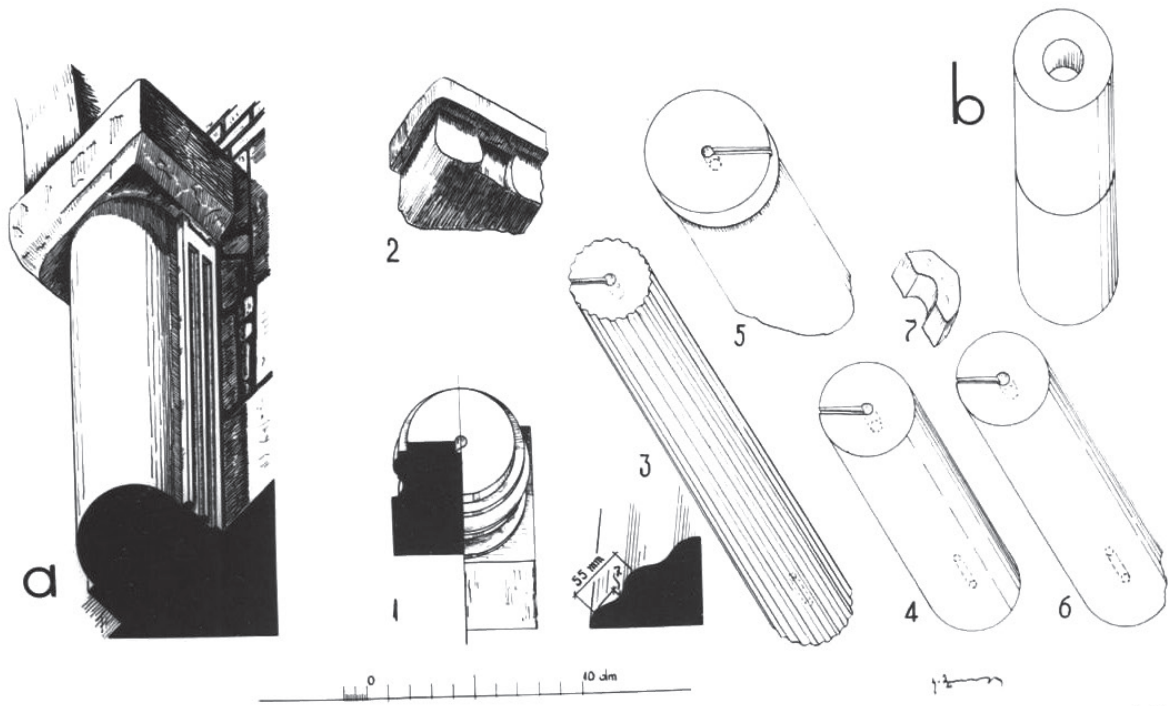
12

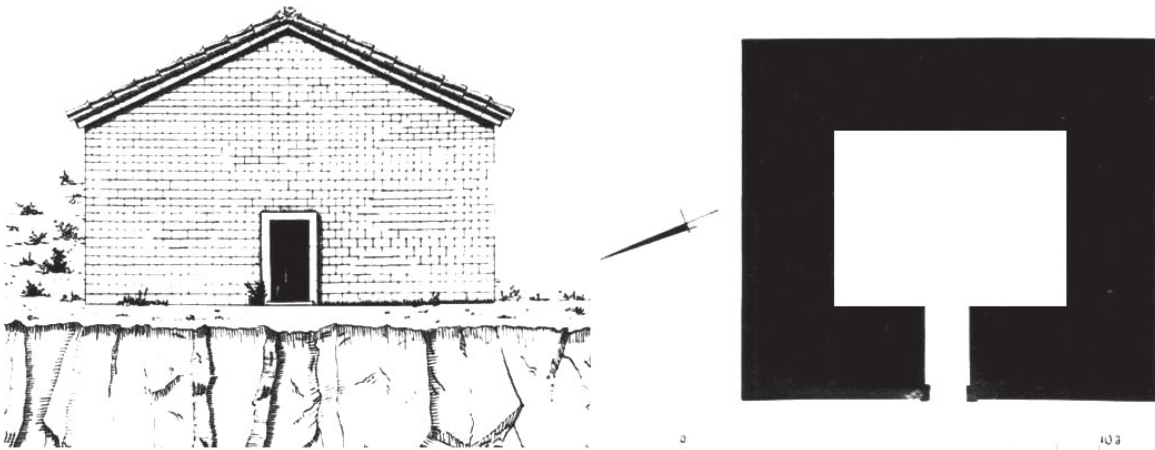
11-3

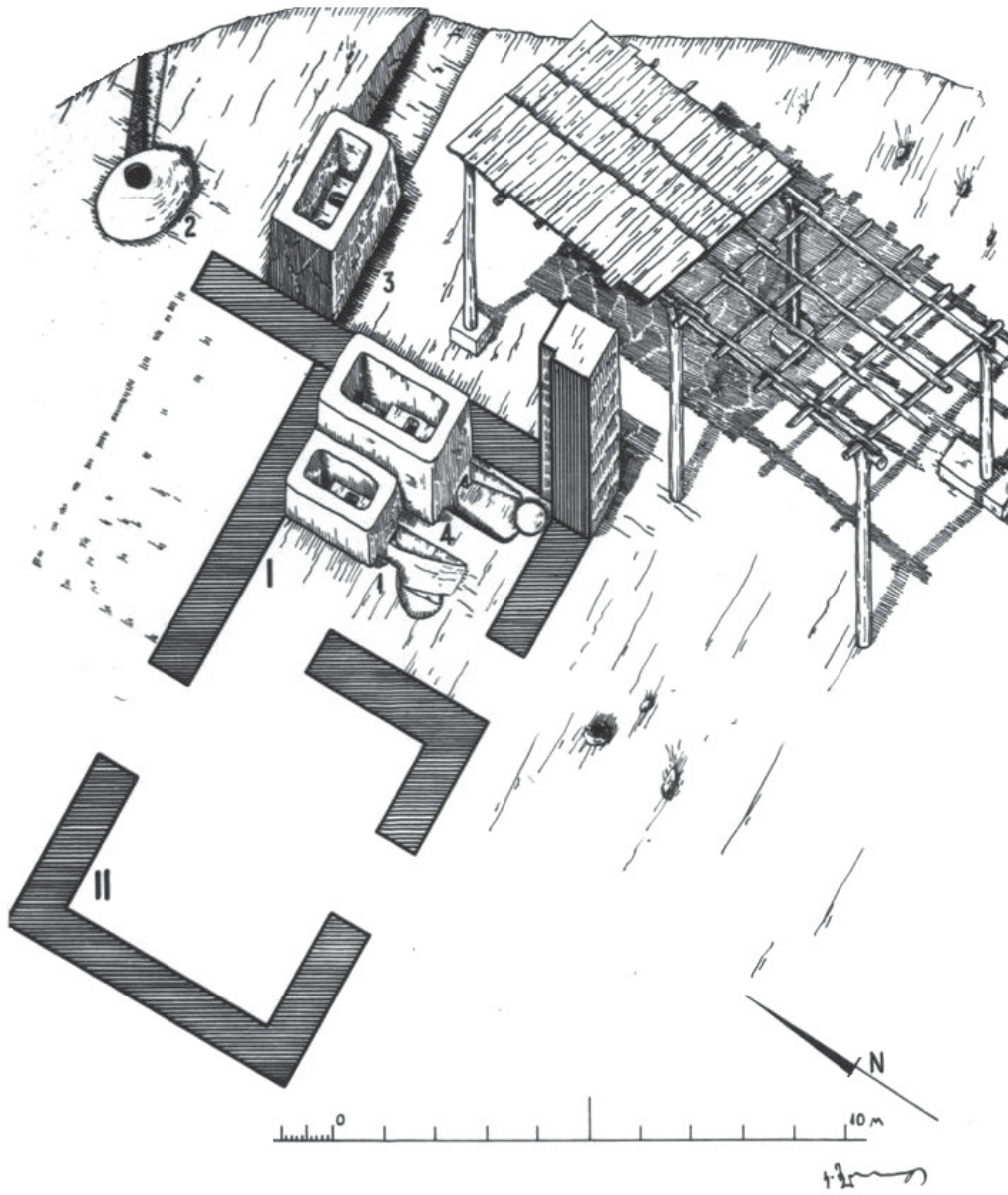
14

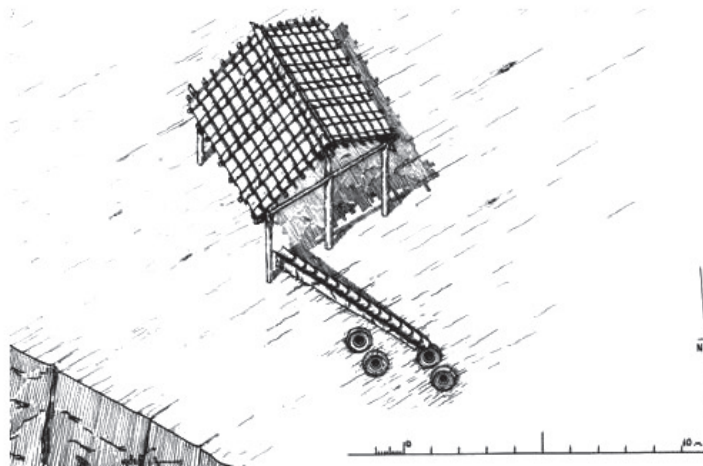
15

16

17

18

2013-2015 წლების არქეოლოგიური გათხრები დედოფლის გორაზე

ექსპრეს ინფორმაცია

დედოფლის გორა მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლია, რომელიც მდებარეობს ქარელის მუნიციპალიტეტში მტკვრის მარცხენა შენაკადის დასავლეთის ფრონის (ფციულას) მარცხენა ნაპირას, მისი მტკვართან შესართავის მახლობლად, დასავლეთ და აღმოსავლეთ ფრონეებითა და კვერნაკის ქედის მონაკვეთით მოზღუდული ვრცელი ვაკის, ე.წ. დედოფლის მინდვრის სამხრეთ ბოლოში (კოორდინატები: 42°02'48.66''; 43°51'37.75'').

დედოფლის გორა არადეთის ორგორის დასავლეთის, უფრო მაღალი ბორცვია. ციცაბო ფერდობიანი გორის სიმაღლე მდინარე დასავლეთი ფრონის დონიდან 34 მეტრია (ზღვის დონიდან 678 მ), ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ დაქანებული ოვალური მოხაზულობის მისი თხემის ფართობი დაახლოებით 3500 კვ.მ.-ს შეადგენს; დედოფლის მინდვრიდან და ორგორის დასავლეთი, უფრო ვრცელი, მაგრამ დაბალი გორისაგან ღრმა თხრილითაა გამოყოფილი.

დედოფლის გორის სამხრეთი ფერდობი, რომელსაც მდინარე რეცხავს, თითქმის შვეულად ეშვება და აქ, ჭრილობი გორის თხემიდან 14 მეტრის სიღრმემდე კულტურული დანაშრევებია გაშიშვლებული.

დედოფლის გორა, როგორც საყურადღებო არქეოლოგიური ობიექტი ცნობილია 1926 წლიდან, როდესაც აქ მცირე არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტმა-გეოლოგმა ლეო ტიტვინიძემ (გათხრებით მოპოვებული მასალა - ოქროს, ბრინჯაოს, ძვლისა და კერამიკული ნაკეთობები დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმში). [გაგოშიძე 1973: 77-82; აბრამიშვილი 1977: ტაბ. 8].

1956 წლის შემდეგ, როდესაც მუშაობა დაიწყო ს.ჯანაშიას სახელობის ურბნისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, დედოფლის გორა რამდენჯერმე მოიხილეს ქართველმა არქეოლოგებმა (მათ შორის ოთარ ღამბაშიძემაც), რომლებიც მას "ფოშტიგორის" სახელით მოიხსენიებდნენ.

1971 წელს ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქსნის (სამად-

ლოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ი.გაგოშიძემ, ხოლო 1976 წელს იმავე მუზეუმის შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრმა ვ.ლექვიანიძემ დედოფლის გორაზე სტაციონარული არქეოლოგიური გათხრების მიზანშეწონილების განსაზღვრის მიზნით ჩაატარეს მცირე მასშტაბის დაზვერვითი სამუშაოები: 1971 წელს გაინმინდა გორის გაშიშვლებული სამხრეთი ფერდობის დასავლეთ ბოლოში სულ 1 კვ.მ. ნახანძრალი იატაკი, ხოლო 1976 წელს გორის თხემის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაითხარა 4მX10მ ფართობი 60 სმ. სიღრმემდე, სადაც მხოლოდ ადრეული შუასაუკუნეების კერამიკული მასალა აღმოჩნდა. დაზვერვის შედეგად გაირკვა, რომ საქმე გვაქვს გვიანელინისტური-ადრერომაული ხანის მძლავრ ნახანძრალ ფენასთან, რომელიც გადაფარულია ადრეული შუასაუკუნეების კულტურული ფენებით. გაირკვა ისიც, რომ დედოფლის გორა მართლაც დიდმნიშვნელოვანი არქეოლოგიური ობიექტია, სადაც არქეოლოგიური გათხრების დაწყება სერიოზული მომზადებისა და სათანადო დაფინანსების გარეშე შეუძლებელია.

1972 წლიდან დედოფლის მინდორზე არქეოლოგიური სამუშაოები დაიწყო ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის (ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმი) შიდა ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ი.გაგოშიძე). დედოფლის გორა, ცხადია, მუდმივად მოქცეული იყო ექსპედიციის კვლევის სფეროში. 1972-76 წლებში ექსპედიციამ ნაწილობრივ გათხარა დედოფლის მინდვრის გრანდიოზული სატაძრო კომპლექსი, რომელიც განისაზღვრა როგორც ქართლის (იბერიის) მეფეთა საგვარეულო სალოცავი. [გაგოშიძე 1977: 72-83; გაგოშიძე 1978: 62-77; Гагошидзе 1977: 102-108; Гагошидзе 1981: 102-115; Gagoshidze 1992: 27-48]. დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსი იმავე გვიანელინისტურ-ადრერომაულ პერიოდს მიეკუთვნება, რომელსაც დედოფლის გორის ზემოთნახსენები ნახანძრალი ფენა, და მაშინვე გაჩნდა ვარაუდი ამ ორი არქეოლოგიური ობიექტის მჭიდრო ურთიერთკავშირის

თაობაზე, რაც შემდგომში დამტკიცდა კიდევ.

1979-1981 წლებში შიდა ქართლის ექსპედიციას მოუხდა მუშაობა დედოფლის მინდვრის სამხრეთ ბოლოში, დედოფლის გორის მისადგომებთან, სადაც შენდებოდა საბოცვრე კომპლექსი. მშენებლობის ტერიტორიაზე გაითხარა ადრეული ბრინჯაოს ხანის (მტკვარ-არაქსის კულტურის) 11 აკლდამა, გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის ეტლიანი ყორღანი და გვიანდელი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის 56 სამარხი, აგრეთვე ამავე პერიოდის რამდენიმე შენობა და მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კულტურის ორმოები. [Гагошидзе, 1986: 56-67; Гагошидзе, Шишкин 1980: 79-81; ლლონტი, ნემსაძე... 1986: 36-44, ტაბ. VI-IX; გაგოშიძე, ქორიძე... 1986: 56-67]. 1979-80 წლებში საგულდაგულოდ დაიზვერა მთელი დედოფლის მინდორი და მისი მიმდებარე ტერიტორია და გაირკვა, რომ დედოფლის გორა ყოფილა შიდა ქართლში ბრინჯაოს ხანის, ალბათ, ყველაზე უფრო ვრცელი ნამოსახლარის ცენტრალური ობიექტი. ეს სამოსახლო გავრცელებული იყო დედოფლის გორის გარშემო - არადეთის ორგორის აღმოსავლეთ გორაზე და დედოფლის მინდვრის სამხრეთ ნაწილში იქ, სადაც დღეს სოფელი დოღლაურია, აღმოსავლეთ ფრონის ნაპირამდე. ნამოსახლარის გარშემო ვრცელი სამაროვანია (2012, 2013 და 2015 წლებში სამანქანო მაგისტრალის მშენებლობასთან დაკავშირებით ამ სამაროვანზე გაითხარა ადრეული და გვიანდელ ბრინჯაოს ხანის 443 სამარხი).

1980-იან წლებში გაირკვა, რომ მდინარე აღმოსავლეთ ფრონის შესართავთან, მის მარცხენა სანაპიროსთან გამოვლენილი ბერიკლდეების არქეოლოგიური ძეგლი იმავე ნამოსახლარის ნაწილი, სატაძრო-საკულტო უბანი უნდა ყოფილიყო, რომლის ცენტრი იყო დედოფლის გორა. ბერიკლდეების საკულტო სამოსახლოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით ვაკეზე აღრიცხულია ორმოცდაათზე მეტი ყორღანი, რომელთაგანაც 7 გაითხარა. მათგან 2 ადრეულ ბრინჯაოს ხანას (ბედენის კულტურა), 4 შუა ბრინჯაოს ხანას და ერთი გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს (ქ.წ. XV ს.) განეკუთვნება. აშკარაა, რომ ამ ყორღანებში იმ სამოსახლოს მეთაურები იმარხებოდნენ, რომლის ცენტრი იყო დედოფლის გორა. [Гагошидзе, 1986: 56-67; Гагошидзе, Шишкин 1980: 79-81; ლლონტი, ნემსაძე... 1986: 36-44, ტაბ. VI-IX; გაგოშიძე, ქორიძე... 1986: 56-67].

ბერიკლდეების გათხრებით დადასტურდა, რომ ამ ვრცელ სამოსახლოს საფუძველი უნდა ჩაჰყროდა ხალკოლითის ეპოქაში, ქ.წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში: ბერიკლდეებზე გაითხარა ბედენური და მტკვარ-არაქსული ფენებით გადაფარული ხალკოლითის ხანის ორი კულტურული ჰორიზონტი, რომელთაგანაც ერთ-ერთში ტაძარიც აღმოჩნდა [ლლონტი, ნემსაძე... 1986: 36-44, ტაბ. VI-IX; ჯავახიშვილი 1998: 7-20; ყიფიანი 1997: 13-57].

მოგვიანებით ამავე კულტურის კუთვნილი კერამიკა დედოფლის გორის სამხრეთ ფერდობზეც დადასტურდა (მ.ჯალაბაძე). 2014 წელს ბერიკლდეების ჩრდილოეთით ავტომაგისტრალის მშენებლებმა გახსნეს ინერტული მასალის კარიერი, რომელმაც დააზიანა არქეოლოგიური ობიექტები. 2015 წლის თებერვალში საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ იქ გააგზავნა არქეოლოგიური ექსპედიცია ი.გაგოშიძის ხელმძღვანელობით, რომელსაც დაევალა ამ დაზიანებული ობიექტების შესწავლა. ექსპედიციამ გაარკვია, რომ კარიერს გაუნადგურებია ხალკოლითის ეპოქის ვრცელი ნასოფლარი და ბრინჯაოს ხანის რამდენიმე ყორღანი. ექსპედიციამ გათხარა შუაბრინჯაოს ხანის ერთი დანგრეული ყორღანი და ხალკოლითის ეპოქის ერთი მიწურისა და 4 სამეურნეო ორმოს ნაშთი. ექსპედიციამ დაზვერა ასევე კარიერისათვის მომზადებული ტერიტორია, რომლის ფართობი 8500 კვ.მ. აღწევს და გაარკვია, რომ აქ ჩანს სამარხებისა და ორმოების კვალი. კარიერის მუშაობა შეჩერებულია და გამოვლენილი ობიექტები ელოდება გათხრა-შესწავლას.

1985 წელს დედოფლის გორაზე დაიწყო სტაციონარული არქეოლოგიური გათხრები, რომლის ძირითადი მიზანი იყო ქ.წ. I - ქ.წ. I საუკუნის სასახლის ნანგრევების შესწავლა. 1985-1990, 1992-1993 და 2004-2007 წლების გათხრების შედეგად გაირკვა, რომ სასახლე აუშენებიათ ქ.წ. II-I საუკუნეთა მიჯნაზე. დროდადრო, როდესაც ქართლის სამეფო ოჯახი მიდიოდა დედოფლის მინდვრის ტაძრებში სალოცავად, ეს სასახლე ქართლის (იბერიის) მეფეთა რეზიდენციად იქცეოდა ხოლმე. სასახლე დაინგრა ქ.წ. I საუკუნის ბოლოს ძლიერი მიწისძვრით [Varazanashvili, Tsereteli, 2011, 21], რომელსაც ხანძარიც მოყვა. ზედა სართულების დამწვარ-დადუღებულმა მასამ საიმედოდ დააკონსერვა სასახლის პირველი

სართული. მიწისძვრა და ხანძარი იმდენად ძლიერი და, რაც მთავარია, უეცარი ყოფილა, რომ სასახლის ბინადართ შენობიდან თითქმის ვერაფრის გატანა მოუხსნიათ. ამიტომ არის ესოდენ მდიდარი და მრავალფეროვანი სასახლის გათხრებით მოპოვებული ნივთიერი არქეოლოგიური მასალა. სასახლის 19 სათავსოდან მუზეუმში მოხვდა 15000- მდე არტეფაქტი: ავეჯი, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღ-საჭურველი, სხვადასხვა მასალის (ვერცხლი, ბრინჯაო, მინა, ხე, ძვალი) ჭურჭელი, სამკაული, მონეტები და სხვ., მათ შორის ქსოვილებიც კი. აღმოჩნდა საქართველოსა და კავკასიაში უძველესი აბრეშუმი [Kvavadze, Gagoshidze 2008: 211-215.]. დედოფლის გორის სასახლეში აღმოჩენილი არამეული წარწერები კ. წერეთლის აზრით ე.წ. არმაზული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებია [წერეთელი 1992; Tsereteli 1993: 85-88]. (1985-1993 წლების გათხრების შედეგები გამოქვეყნებულია [Gagoshidze 2001; Furtwangler, Gagoshidze 2008]).

მშენებლობის ტექნიკის თვალსაზრისით, დედოფლის გორის სასახლე ტიპური ნაგებობაა ელინისტური ხანის ქართლისთვის [Гагошидзе 1979: 56-57; Zkitischvili 1995: 87, ნახ. 2-4]. მზიდი კონსტრუქცია ხისაა. კედლებისა და პილონების ქვედა ნაწილი წარმოადგენს კედლის სიგრძივ და გარდისგარდმო დალაგებული ხის ძელებით შეკრულ გალიას, რომელიც 1,5-2 მ. სიმაღლემდე შევსებულია ბუნარევი თიხის ხსნარზე დაწყობილი მსხვილი რიყის ქვით. კედელი გარედან და ზოგჯერ შიგნიდანაც მოპირკეთებულია ქვიშაქვის თლილი ბლოკებით, რომლებიც ერთმანეთთან და კედლის არმატურის ძელებთან დაკავშირებულია ისრისპირის ფორმის ხის პირონებით (ასეთივე პირონები უხმარიათ ზადენ-ციხის (წინამურის, სტრაბონის Συστάματα- იხ. Strabo, XI, 3,5. [ყაუხჩიშვილი 1957]) კედლებში [აფაქიძე 1963: 192], აგრეთვე, შორაპნის ციხის (Σαραπανά - იხ. Strabo, XI, 2, 17) უძველეს ფენაში (მაჩვენა 1987 წელს არქეოლოგმა ვ. ჯაფარიძემ). ისრის ფორმის ტყვიის გამირი ნაპოვნია სამადლოს ნაქალაქარზეც [Гагошидзе 1981ა: 604]. (ამგვარი ნიშნები ცნობილია Opus Gallicum სახელწოდებით [Wilsdorf 1986: 344-345]. მსგავსი ნიშნები - Timberlaced rampart - უკვე გამოიყენებოდა ტროა II-ში, მიწისძვრა და მიკენური ხანის ნაგებობებში, ცენტრალურ ევროპაში ურნების ველის კულტურაში (ქ.წ. IX-VIII სს), ჰალამტატსა და ლა-

ტენში; მისი განსაკუთრებული ფორმა - Murus Gallicum ანუ გალური კედელი კეისარს დახვედრია გალიაში, ბავარიაში. კედელში არ არის ვერტიკალური ძელები. შევსებულია რიყის ქვით. მოპირკეთებულია ფლეთილი ან თლილი ქვის მშრალი ნიშნით, ამასთან, ძეგლების ბოლოები გამოჩრილია მოპირკეთებაში. ასეთი ნაგებობის დაწვა იწვევს კედლის დაწინებამდამინებას (Vitrified Fort) [Bray, Trunp 1970: 233; Collis 1993: 102-103, ნახ. 78].).

1,5-2 მ. სიმაღლის ასეთ ცოკოლზე აყვანილია ალიზის კედელი, რომელიც ასევე არმირებულია ხის ძელებით. ძელები აწყვია ყოველ 90 სმ-ში, როგორც სიგრძივ, ისე გარდისგარდმო და ერთმანეთთან ჩაჭრით (ჯარგვალურად) არიან დაკავშირებულნი (ვიტრუვიუსის რეკომენდაციას იძლევა, შეძლებისდაგვარად ხშირად ჩაიწყოს გარუჯული ძელები ალიზის ნიშნებში, “რაც მას საუკუნო სიმტკიცეს ანიჭებს”. [Vitruvii.De Architectura, 1, V,3.] - ციტირებულია რუსული თარგმანიდან [Петровский 1936: 32].). ალიზის აგურის გვერდის სიგრძე 48-52 სმ-ია, (ერთ შემთხვევაში, 60X60 სმ-იანი აგურიც შეგვხვდა), სისქე თითქმის ყოველთვის 16 სმ-ია. ნიშნებში, ცხადია, იხმარება ნახევარაგურებიც. კედლები, რომლებიც ზოგან 2-3 მ. სიმაღლეზე შემორჩა, ყველგან, სადაც არ არის თლილი ქვით მოპირკეთება, ბუნარევი თიხის ხსნარით არის შებათქაშებული. მშენებლობის დაწყების წინ კედლის გარეპირთან ამოულიათ 50-60 სმ. სიგანის და 30 სმ. სიღრმის თხრილი, რომლის ძირზე დააგეს რიყის ქვის ერთი ფენა, რომელზედაც დაყრდნობილია საფასადე მოპირკეთება. თავდაპირველად, მოპირკეთების ამ პირველი ფენის ქვები ნაწილობრივ ჩანდა მიწისპირას, მაგრამ დროთა განმავლობაში მიწით დაიფარა და ციხე-დარბაზის ნგრევის მომენტისთვის მოპირკეთების მეორე ფენაც კი ნაწილობრივ მიწისქვეშ მოხვდა. აქ, კედლის გარეთ, მოხერხდა ნგრევისა და მშენებლობის პერიოდის მიწის ზედაპირის დადგენა და განმეხდა. გაირკვა, რომ ციხე-დარბაზის ორსაუკუნოანი არსებობის განმავლობაში მიწის დონე ციხე-დარბაზის გარეთ 20 სმ-ით აწეულა. ნგრევის პერიოდის ზედაპირი ნახშირითა და ნაცრითაა დაფარული, მშენებლობის დროისა კი - მოსაპირკეთებელი ქვის თლის დროს წარმოქმნილი ნაფხვენით.

ბოლო წლებში გაცხოველებული ინტერესი კავკასიის ხალკოლითური ხანის კულტური-

სადმი (მაიკოპ-ნოვოსვობოდნაის ერთობა ჩრდ. კავკასიაში, ლილა-თეფეს კულტურა აზერბაიჯანში, ბერიკლდეები, სამელე-კლდე და სხვ. საქართველოში), რომელიც მესოპოტამიურ ურუქის კულტურას უკავშირდება, გახდა იმის საფუძველი, რომ კიდევ უფრო გაზრდილიყო დედოფლის გორისადმი ინტერესი.

სწორედ ამიტომ მოექცა დედოფლის გორა ქართულ-იტალიური ერთობლივი "შიდა ქართლის არქეოლოგიური პროექტის" ინტერესთა სფეროში. პროექტის მონაწილე საქართველოს მხრიდან არის საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ხოლო იტალიის მხრიდან - ვენეციის კაფოსკარის უნივერსიტეტი.

2013 წელს ამ პროექტის მეხუთე სეზონი მიეძღვნა დედოფლის გორას, რომლის სამხრეთ და აღმოსავლეთ ფერდობებზე გაეგლო თითო სტრატეგრაფიული ქრილი. სტრატეგრაფიული ქრილების გათხრა გრძელდებოდა 2014 და 2015 წლებშიც. პარალელურად გრძელდებოდა სამეფო სასახლის გათხრებიც. შესწავლილ იქნა მორიგი, №20, №21, №22 ოთახები და დერეფნის (ტალანის) მონაკვეთი ამ ოთახების წინ. ცხადია, ამავე მონაკვეთზე გაითხარა ადრეული შუასაუკუნეების კულტურული ფენაც.

სამი საველე კამპანიის განმავლობაში სტრატეგრაფიული ქრილი დედოფლის გორის აღმოსავლეთ ფერდობზე დავიდა მტკვარ-არაქსის კულტურულ ფენამდე, რომელიც უშუალოდ გრუნტზე იდო. ხალკოლითის პერიოდის კულტურული ფენა აქ არ გამოვლენილა: ეს ფენა გორის შუაგულისაკენ უნდა იყოს. სამხრეთ ფერდობზე, სადაც ქრილში, გორის ზედაპირიდან თოთხმეტი მეტრის სიღრმეზე ადრევე ჩანდა მტკვარ-არაქსის ფენა (აქვე აღმოჩნდა ხალკოლითური ეპოქის კერამიკის ფრაგმენტიც), სტრატეგრაფიული თხრილი დავიყვანეთ გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპამდე.

სტრატეგრაფიული ქრილების გათხრებით გაირკვა, რომ გვიანდელ ბრინჯაოს ხანის ერთ-ერთ ეტაპზე (სავარაუდოდ, ქ.წ. XIII საუკუნეში) გორის გარშემო დიდი ზომის ლოდებისგან აუგიათ გალავანი და იმავე დროს გორა გამოუყვიათ ათი მეტრის სიღრმისა და თითქმის ოცი მეტრის სიგანის თხრილით, როგორც დედოფლის მინდვრისგან, ისე ორგორის აღმოსავლეთი გორისაგან. თხრილიდან ამოღებული მასალით მოუსწორებიათ გორის ზედაპირი გალავნის შიგნით. ამრიგად გაირკვა,

თუ საიდან გაჩნდა ხრეში და რიყე, რომელშიც ელინისტური ხანის სასახლის ქვევრები იყო ჩასმული და ისიც, თუ რატომ ჩნდებოდა უშუალოდ სასახლის საძირკვლის ქვეშ არა აქემენიდური ან ადრეული ელინისტური ხანის, არამედ მხოლოდ ადრეული რკინის ხანის მასალა: სასახლის მშენებლობის დაწყების წინ სამშენებლო მოედნის ნიველირებამ, როგორც ჩანს, შეინირა გვიან ბრინჯაოს ხანაში მოხრეშულ ზედაპირზე დაგროვილი კულტურული ფენების ნაწილი (სტრატეგრაფიულ ქრილებში დადასტურდა როგორც აქემენიდური, ისე ადრეული ელინისტური ხანის ფენები, რომლებიც აქამდე არ ჩანდა).

დედოფლის გორის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ადრეული ბრინჯაოს ხანაში მეტყველებს აღმოსავლეთის ფერდობის სტრატეგრაფიულ ქრილში, მტკვარ-არაქსის კულტურულ ფენაში გამოვლენილი, ამ კულტურისათვის უჩვეულო ნაგრძელებული მართკუთხედის ფორმის ნაგებობა, რომელიც, ამჟამად, ტაძარი უნდა ყოფილიყო. ამ შენობაში აქამდე უცნობი ფორმის ორი კერამიკული რიტონიც აღმოჩნდა.

2015 წლის საველე კამპანიის ბოლოს 1მ.X0.8მ. ზომის შურფი ამოვიღეთ სამხრეთის სტრატეგრაფიულ თხრილში, ბრინჯაოს ხანის საფორტიფიკაციო კედლის უკან. ამ თხრილში 1,5 მ. სიღრმეზე დადასტურდა მოლესილი იატაკი, რომელზეც შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა, მათ შორის წითელ ფონზე შავად მოხატული ფრაგმენტიც აღმოჩნდა. ეს არის ნამოსახლარ ფენებში თრიალეთური კულტურის მოხატული ჭურჭლის აღმოჩენის პირველი შემთხვევა საქართველოს არქეოლოგიაში. შუა ბრინჯაოს ხანის თიხის შავპრილა ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩნდა სამხრეთი ფერდობის სტრატეგრაფიულ ქრილში ამოღებულ ასეთივე შურფშიც, იმავე დონეზე. ამრიგად, გაირკვა, რომ დედოფლის გორაზე შუა ბრინჯაოს ხანის დასახლებაც არსებულა.

2013-2015 წლებში ექსპედიციამ იმუშავა ადრერომაულ-გვიანელინისტური ხანის სასახლის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც, როგორც უკვე ითქვა, გათხარეთ სასახლის სამი სათავსო (№21, №22, №23 სათავსოები). ეს არის დედოფლის გორის თხემის უკიდურესი აღმოსავლეთი კიდე და გორის ყველაზე მაღალი ნაწილი. აქ მიწის ზედაპირ-

ზევე იკრიფებოდა ადრეული შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კრამიტის ნატეხები და ამიტომ ვთვლიდით, რომ აქ უნდა მდგარიყო დედოფლის გორის ადრეული შუასაუკუნეების სამოსახლოს ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი (კრამიტით დახურული) შენობა: გორაზე გამოვლენილ ამ პერიოდის არცერთ ნაგებობას (სამლოცველოების ჩათვლით) კრამიტის საფარიანი სახურავი არ ჰქონია. 2013-სა და, განსაკუთრებით, 2014 წლის გათხრებმა დაგვანახა, რომ დედოფლის გორის ზედა (პირველი) კულტურული ფენის ეს უმთავრესი ნაგებობა უკვე მეოთხე საუკუნეში ან მესამე-მეოთხე საუკუნეების მიჯნაზე აუშენებიათ და ის ამის შემდეგ, სულ ცოტა, ორჯერ მაინც განუახლებიათ (ან ხელახლა აუშენებიათ) მეექვსე საუკუნემდე, როცა დედოფლის გორის სამოსახლომ არსებობა შეწყვიტა. ამ დასკვნის უფლებას იძლევა ის გარემოება, რომ მიწისზედა, ჰუმუსიანი (არეული) ფენის თხრისას დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა სამი განსხვავებული ტიპის კრამიტის ნატეხები. ერთი მათგანი – დიდი ზომის მაღალბორტიანი სოლენები, წითლად შეღებილი ზედაპირით არ უნდა იყოს III-IV საუკუნეზე უფრო გვიანი ხანისა მაშინ, როცა მათთან ერთად მიწის იმავე ფენაში გვხვდებოდა უფრო უხეში დაბალ და სქელბორტიანი სოლენები, რომელთა ზედა კიდეც ღარი გასდევს. ასეთი კრამიტები, რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, VI საუკუნეზე ადრეული არ უნდა იყოს. ამ ორი ტიპის კრამიტებს გარდა აქვე გვხვდებოდა ისეთი სოლენებიც, რომლებიც ტიპოლოგიურად ორი ზემოხსენებული ტიპის კრამიტებს შორის უნდა მოთავსდეს.

კრამიტის ნატეხები კი ბლომად იყო, მაგრამ თვით შენობის ვერავითარ კვალს ვერ მივაგენით: კრამიტის ნატეხები შემცველი ფენის ალებისთანავე ჩვენ პირდაპირ მეორე კულტურულ ფენაზე ანუ გვიანელინისტური-ადრერომაული ხანის სასახლის ნანგრევებზე აღმოვჩნდით (გავიხსენოთ ადრეული გათხრები დედოფლის გორის თხემის დასავლეთ ნაწილში, სადაც პირველი კულტურული ფენის სიმძლავრე 2-3 მეტრს აღწევდა და რომელშიც ოთხიდან შვიდამდე სამშენებლო ჰორიზონტის დაფიქსირება მოხერხდა). ამას ორი მიზეზი აქვს. ერთი - ეს არის ქარისმიერი ეროზია, რომელიც ძალიან ძლიერია დედოფლის გორის თხემის აღმოსავლეთ და მაღალ ბოლოში. დღესაც კი, როცა ქვედა ქარს აქ ფეხზე ვერ

დაუდგები, გორის თხემის დასავლეთ, დაბალ ნაწილში მყუდროა ხოლმე. მეორე სავარაუდო მიზეზი უფრო პროზაულია: XX საუკუნის დასაწყისში, როცა ქართლის სოფლებში გლეხობამ მიწურებიდან მიწისზედა სახლებში დაიწყო გადასვლა, სოფელ არადეთის მცხოვრებლებმა დედოფლის გორის თხემის აღმოსავლეთ ნაწილში სამშენებლო ქვის კარიერი გახსნეს. ეს კარგად ახსოვდათ არადეთის უხუცეს მცხოვრებთ ამ 30-40 წლის წინ, როცა აქ შიდა ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დაიწყო მუშაობა. არადელებმა გადათხარეს და მთლიანად შემოაცალეს სასახლის კედლის მოპირკეთების თლილი ქვები. ნათხარის კვალი დღესაც ჩანს. არადელების გაზიდული უნდა იყოს გორის ზედა კულტურული ფენის კრამიტის სახურავიანი ნაგებობის ქვები, თუკი ის ქვის ნაგებობა იყო, თორემ ალიზის ნანგრევს ქარიც წარმატებით წაიღებდა.

არეული (ჰუმუსიანი) მიწის თხელი ფენის ქვეშ ადრერომაული-გვიანელინისტურის სასახლის ნანგრევი გამოჩნდა, რომელშიც ჩასმული იყო ქ.მ. III-IV საუკუნის საღვინე ქვევრები. თხრილის უკიდურეს ჩრდილო ბოლოში ერთი დიდი ზომის ქვევრი ძირმოტეხილი ჩაუდგამთ მიწაში. ქვევრის მოტეხილი ძირი რიყის ქვების გროვას ეყრდნობოდა. ამკარაა, რომ ამ ქვევრს განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა: ეს იყო საპირფარეო. ასეთი საპირფარეოები დედოფლის გორაზე წინა წლებშიც გაითხარა. ყველა საპირფარეო, როგორც წესი, მოწყობილი იყო ეზოში, საცხოვრებელი სახლიდან ყველაზე მეტად მოშორებულ ადგილას. ერთ შემთხვევაში ძირმოტეხილი ქვევრი მიწაში პირქვე იყო ჩადგმული. მიწა საპირფარეოების გარშემო ფერშეცვლილი იყო.

2015 წელს გადაწყვიტეთ შეგვესწავლა გვიანელინისტური-ადრერომაული სასახლის ეზოს მონაკვეთი №20 ოთახის წინ (დასავლეთით). ამისათვის გასათხრელად მოვზომეთ 5X5 ფართობი, კვადრატი 102.100დ (კვადრატის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხის სიმაღლე 677.55, სამხრეთ-აღმოსავლეთის-677.04, ჩრდილო-დასავლეთის-676.91, სამხრეთ-დასავლეთის-676,45). ფხვიერი ზედაპირული ფენის ქვეშ 676.50 დონეზე აღმოჩნდა ჩრდილოეთიდან-სამხრეთისაკენ მიმართული რიყის ქვების ნეობა-ალიზის კედლის საფუძველი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს არის იმ შენობის დასავლეთი კედელი, რომლის ძირითადი ნაწილი სასახ-

ლის დერეფნისა და №20 ოთახის თავზე მდებარეობდა. ამ შენობას უნდა ეკუთვნოდეს 2014 წელს გათხრილი, ზემოთ ნახსენები ქვევრები. შენობა იდგა უშუალოდ სასახლის ნანგრევზე. ქვევრის ალაგების შემდეგ კარგად გამოჩნდა სასახლის გადმონოლილი ალიზის გარე კედელი, სადაც აგურები ვერტიკალურ მდგომარეობაში იყო. სასახლის ალიზის კედლის ნანგრევი ვრცელდება №20 ოთახის დასავლეთი კედლიდან 8 მეტრის მანძილზე, აქედან იწყება მკვეთრი ქანობი დასავლეთისკენ. ქვის წყობის დასავლეთით გაიწმინდა 3 ვიწრო ორმო. შესაძლებელია ხის ბოძებისათვის. ერთ-ერთში მართლაც აღმოჩნდა ხის ნაშთი.

კედლის დონიდან დაახლოებით 80 სმ სიღრმეზე კვადრატის დასავლეთ ნახევარში გაიწმინდა თიხით მოლესილი ფართობი, რომელსაც ალაგ-ალაგ ცეცხლის კვალი ემჩნეოდა. ამ მოლესილობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მინაში ჩადგმული იყო პატარა ზომის ქვევრის ზედა ნაწილი. ქვევრის პირი საგანგებოდ იყო მოლესილი თიხით. როგორც ჩანს ეს ტერიტორია ღია ცის ქვეშ იყო, ხოლო ქვევრის პირი ფარავდა წყლის სანრეტ ორმოს, ისეთს, როგორებიც ადრეც გვქონდა გათხრილი დედოფლის გორის პირველ, ადრეული შუასაუკუნეების ხანის კულტურულ ფენაში.

საინტერესო გამოდგა ამ პირველ კულტურულ ფენაში მოპოვებული კერამიკული ნაწარმი. კრამიტის ნატეხები 2014 წელთან შედარებით ნაკლები გვხვდებოდა და მათი უმეტესობა V-VI საუკუნეების ნაწარმი უნდა იყოს. სამაგიეროდ საკმაოდ მრავალფეროვანია კერამიკული ჭურჭელი. განსაკუთრებით ბევრი იყო სამზარეულო ქოთნების და ლუთერიუმების ფრაგმენტები. ქოთნების უმეტესობა შავი და რუხი ფერისაა, ლუთერიუმები კი – კარგად გამომწვარი წითელი ფერის ნაწარმია. საკმაოდ ბევრია ასევე სხვადასხვა ზომის დოქების ფრაგმენტები, რომელთა მხრები ხშირად შემკულია კვეთილი ორნამენტით. ვხვდებით დიდი ზომის ორყურა ყელნიბოიან ამფორებს. მრავლადაა ასევე ჯამები, რომელთა გვერდები შემკულია ჰორიზონტული ჭდეული ხაზებით. გვხვდებოდა დიდი ზომის ქვევრების ნატეხებიც.

ზემოთნახსენებ მოლესილ იატაკზე აღმოჩნდა კეცის მსგავსი დიდი ზომის თიხის ჭურჭლის ნატეხიც, რომელიც მოგვაგონებს დედოფლის გორაზევე გათხრილ საკურთხევე-

ლების ზედაპირზე ჩალესილ ჭურჭელს.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს სამზარეულო ქოთანი, რომელშიც თიხის სამი ბულა აღმოჩნდა. ქოთნის გვერდით თიხის სამარილც იყო.

გარდა თიხის ჭურჭლისა ვიპოვეთ დედოფლის გორის ზედა კულტურული ფენისათვის დამახასიათებელი თიხის 2 კვირისტავი. პირველი ფენის არაკერამიკული მონაპოვრიდან აღსანიშნავია ძვლის 2 ნატიფი ხელობის საკინძი და მინის ჭურჭლების ფრაგმენტები - ერთი მათგანი ფაცეცებიანი ფლაკონის ნატეხია, რომელიც კარგად თარიღდება V საუკუნით.

გათხრების დასრულება სასახლის ეზოს დონემდე მოხერხდა მხოლოდ 102.100d კვადრატის აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც ალიზის ნანგრევები ფარავდა რიყის ქვის გროვას. მათ შორის იკვეთებოდა ნახშირის ფენა. ეზოს იატაკი გაიწმინდა მხოლოდ ერთი მეტრის მანძილზე და გაირკვა, რომ ეზოს ზედაპირი სასახლიდან მკვეთრად ეშვება დასავლეთისაკენ.

გათხრის დამთავრება ამ კვადრატში ეზოს დონემდე ვერ მოესწრო, რადგანაც დიდი დრო წაიღო №20 ოთახის მომზადებამ მისი სამგანზომილებიანი მოდელის შესაქმნელად. მოგვიხდა №20 ოთახის ხელახლა განმენდა და საგანგებოდ გაიწმინდა მისი კედლები გარედანაც.

დედოფლის გორის სასახლის №20 სათავსოს სრულიად განსაკუთრებული დანიშნულება უნდა ქონოდა. აქ აღმოჩნდა დაუზიანებლად შემორჩენილი ცეცხლის საკურთხეველი, რომლის ბრტყელ ზედაპირზე ხანძრის სიმზურვალისაგან ერთმანეთთან შედუღებული ნივთები ეწყო. ნივთების ადგილზე პრეპარირება სრულიად შეუძლებელი იყო, ამიტომ საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა ექსპედიციაში მოავლინა რესტავრატორი თეიმურაზ ფარჯანაძე, რომელმაც მოხსნა ეს მასა და ეროვნული მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში გადაიტანა. თითქმის ერთი წლის ლაბორატორიული დამუშავების შემდეგ ჩვენს ხელთ აღმოჩნდა ბერძნულ-რომაული პანთეონი, თითქმის სრული შემადგენლობით, რომელიც ბრინჯაოსა და ვერცხლის მცირე ზომის ქანდაკებებითაა წარმოდგენილი: აპოლონ-ფებუსი, მისი ტყუპისცალი არტემიდე-დიანა ვერცხლის შუბითა და ვერცხლისავე სანვივებით და მათი დედა ლეტო-ლატონა (ვერცხლის), ტიხე-ფორტუნა, ვაზის ქვეშ მჯდომი სილენოსი, აგრეთვე, ბრინჯაოს არწივის, დელფინისა

და დიდი ზომის ვერცხლის ყორნის ფიგურები. ქანდაკებები პოსტამენტებზე მდგარა. აქვე იყო ოქროს ფოთლოვანი გვირგვინი, ვერცხლის თიმიატერიონი (სასაკმეველე) და მინის ჭურჭელში ჩაყრილი 15 მონეტა: ავგუსტუსის 13 დენარი და ალექსანდრე მაკედონელის სტატერის 2 ადგილობრივი (ქართული) ოქროს მინაბაძი. საკურთხეველზე იდო ხოხბის 2 კვერცი. მაზდეანობისა და ბერძნულ-რომაული კულტების ასეთი, თითქმის დაუჯერებელი თანაარსებობა მხოლოდ საქართველოში (ქართლის სამეფოში) თუ იყო შესაძლებელი.

№20 ოთახი სასახლისათვის “სტანდარტული” ზომის გამოდგა, მისი აღმოსავლეთი და დასავლეთი შიდა კედლების სიგრძე 4.70 მ, ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები კი 5.30 მ-ია. კარი გაჭრილია ოთახის დასავლეთ კედელში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან ახლოს და დერეფანში (ტალანში) გადის. საკურთხეველი დგას ოთახის შუა ნაწილში, უფრო დასავლეთის კედელთან ახლოს და აღმოსავლეთისკენაა გახსნილი. ოთახის კედლები შელესილი იყო, იატაკი – თიხატყეპნილი. იატაკის სტრუქტურის შესასწავლად ოთახის ჩრდილო კედელთან ამოვიღეთ მცირე ზომის (0.4X0.4) შურფი. გაირკვა, რომ 40 სმ-ის სისქის ბზენარევი თიხის ფენა დალესილი იყო წვრილი რიყის ქვის ფენილზე. ხანძრის შედეგად იატაკქვეშა თიხის ფენის ორგანული ინგრედიენტი დანახშირდა და ფენამ რუხი ფერი მიიღო.

№20 ოთახში ზემოხსენებულ ნივთებს გარდა რკინის დანა და რკინისავე გაურკვეველი დანიშნულების რამდენიმე ნივთი აღმოჩნდა, მაგრამ საყურადღებო ნივთები ვიპოვეთ კარის ლიობის შემავსებელ ნანგრევში. აქ ნაპოვნი რკინის ტარიანი ფირფიტა, მოძრავი სახელურით, როგორც ჩანს, თავის დროზე კარზე იყო დამაგრებული. აქვე აღმოჩენილი თიხის ორი ბულით, შესაძლებელია, კარი იყო დაბეჭდილი. ბულებზე ცხადად იკითხება ოვალური ფორმის რომაული და კვადრატული ადგილობრივი საბეჭდავების ანაბეჭდები. უნდა ვიფიქროთ, რომ საკურთხეველიან ოთახში შესვლის უფლება ყველას არ ექნებოდა.

აღსანიშნავია, რომ სასახლეში კიდევ ერთი მაზდეანური სამსხვერპლო-საკურთხეველი (ათეშგა) აღმოჩნდა 1992 წელს გათხრილ №10 ოთახში. ერთ შენობაში ორი საოჯახო სამლოცველოს არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ მათ სხვადასხვა მომხმარებელი ჰყავდა. ერთი

მათგანი (№10 ოთახი), შესაძლოა, სასახლის მსახურებისათვის იყო განკუთვნილი, მაშინ, როცა მეორეში ლოცვებს დადახლის დიდგვაროვანი მფლობელები ალავლენდნენ.

№20 საკურთხეველიანი ოთახის მსგავსად, მის სამხრეთით მდებარე №21 და №22 სათავსოები ამოვსებული იყო მეტალურგიული ნიღის მსგავსი მასით, რომელიც წარმოიშვა სასახლის ზედა სართულების კედლებსა და სასახლის სახურავის ხანძარში წვისა და ნგრევის შედეგად. ამ მასაში ბევრი არტეფაქტია შემცხვარ-შედულებული ისე, რომ უმეტეს შემთვევაში მათი გამოცალკევება თითქმის შეუძლებელია, თუმცა არის ბედნიერი გამონაკლისებიც. ასეთი გამონაკლისი იყო ბრინჯაოს სასწორი, რომლის ხარიხა, მართალია, ცეცხლში დაგრეხილი, მაინც კარგად გადარჩა მაშინ, როცა, სასწორის თეფშები წვრილ ნატეხებადაა დამსხვრეული. სასწორი აღმოჩნდა ნანგრევში, რომელიც №21 სათავსოს ავსებდა. აქვე იყო თიხის მოხატული დოქიცი. განსაკუთრებით ბევრი ნივთი აღმოჩნდა №22 ოთახის შემავსებელ ნანგრევში, ესაა როგორც თიხის ჭურჭელი, ისე რკინისა და ბრინჯაოს ნივთებიც. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კარის საკეტის აღმოჩენა. ესაა რკინის ფირფიტა, რომელშიც მართი კუთხის ფორმის გასაღების ხვრელია ამოჭრილი. ნანგრევში რკინის გასაღების თავიც აღმოჩნდა. ნანგრევში რკინის ბევრი სხვა ნივთიც იყო (მაგალითად, ჩამჩა), თუმცა ზოგიერთი ამ ნივთის ფუნქციის დადგენა გაჭირდა, ასეთია რკინის მოკლე მილი, რომლის ცალი პირი დაკბილულია.

№20 საკურთხეველიან ოთახს სამხრეთიდან ეკვრის ვიწრო სათავსო (№21). სათავსოს გეგმაში აშკარად გამოხატული ტრაპეციული ფორმა აქვს: ოთახის სიგანე დასავლეთ ბოლოში 2.05 მ-ია მაშინ, როცა აღმოსავლეთი კედელი 2.50 მ-ის სიგრძისაა (ოთახის სიგრძე 4.70 მ). ამ ოთახში, პრაქტიკულად, არაფერი აღმოჩენილა, გარდა ერთადერთი ძვლის ფირფიტისა და ეს მოსალოდნელიც იყო, რადგან აქ საქმე გვაქვს კიბის უჯრედთან. კიბე სასახლის ზედა სართულებზე ადიოდა. პირველი ასეთივე კიბის უჯრედი (სათავსო №2) გაითხარა ჯერ კიდევ 1986 წელს. 2004 წელს გათხრილ №17 სათავსოშიც კიბე უნდა ყოფილიყო მოწყობილი. კიბის უჯრედის კარიც დასავლეთის კედელშია გაჭრილი და დერეფანში გამოდის.

კიბის უჯრედის უკანა, აღმოსავლეთი

კედელი ძირადად მოუთხრიათ სამშენებლო ქვის მადიებლებს, რაზედაც ზევით უკვე ვისაუბრეთ. სწორედ აქ ვეცადეთ გაგვეჩვენოთ გარეთა კედლის სიგანე მისი, სავარაუდოდ, გადარჩენილი საძირკვლის მიხედვით. მართლაც, ოთახის იატაკიდან 40 სმ-ის სიღრმეზე გაინმინდა გარე კედლის საძირკველში ჩანყობილი რიყის ქვის საფუძველი, რის საშუალებითაც გაირკვა, რომ გარე კედლის სიგანე ამ ადგილას 2.80 მ ყოფილა. საძირკვლის კვლევის დროს ნაყარ მინაში აღმოჩნდა საქართველოს არქეოლოგიისათვის უჩვეულო ფორმის ლარნაკი, რომლის ქრონოლოგიური კუთვნილება ჩემთვის გაურკვეველია. ცეცხლში ნამყოფი რომ არ იყოს, ვიფიქრებდი, რომ ის თანამედროვე ნაწარმია. იქვე, ნაყარში, აღმოჩნდა ბრინჯაოს ხანის კერამიკული ფრაგმენტები ნერტილოვანი ორნამენტით შემკული პრიალა ზედაპირით, რომელიც ძალიან ჰგავს შუა ბრინჯაოს ხანის ნაწარმს.

კიბის უფრედის სამხრეთით გაინმინდა ოთახი №22, რომელიც გეგმაში თითქმის კვადრატული იქნებოდა აღმოსავლეთი კედელი (4.40მ) რომ ცოტა უფრო მოკლე არ ყოფილიყო დასავლეთისაზე (4.80მ); სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლების სიგრძე 4.70მ-ია. კედლები შიგნიდანაც და გარედანაც შელესილია. კარი გაჭრილია დასავლეთ კედლის სამხრეთ ბოლოში, ოთახის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან და ისიც დერეფანში გადის. კარის სიგანე სტანდარტულია, დაახლოებით, 1მ.

ოთახი №22 სამზარეულო უნდა ყოფილიყო. მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან ფურნე იყო მოწყობილი. ფურნე აგებულია კვადრატული ალიზებით და ორნაწილიანია, რომელთაგანაც ერთი საცხოობი განყოფილებაა, მეორე, უფრო ვიწრო – სანაცრე. საცხოობის ძირზე თიხაში ჩალესილი იყო ბრტყელი კრამიტი (სოლენი), აკეცილი გვერდებით დაბლა (კრამიტზე იდო თიხის ქრაქი). ასეთივე კრამიტით ფარავდნენ, როგორც ჩანს, ფურნის საცხოობ ნაწილს მას შემდეგ, რაც ნაღვერდალს და ნაცარს სანაცრეში გადახვეტდნენ. ფურნის კარის საფარი კრამიტი ეგდო იატაკზე ფურნის წინ. ამავე ოთახის იატაკზე და ოთახის შემავსებელ ნანგრევში აღმოჩნდა რამდენიმე კერამიკული ჭურჭელი. ოთახში ბაზალტის ორი ხელსაფრქვავე აღმოჩნდა. ერთი მათგანი დიდი ზომის ნავისებური ფორმისაა, თავისივე კურანტით და ჩვეულებრივია ელინისტური ხანის საქართ-

ველოსთვის. მეორე კი ოთხკუთხა ფორმისაა და ეს რომაული ხანის ინოვაციად უნდა მივიჩნიოთ პირველი საუკუნის ქართლისათვის: რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ეს ამ ტიპის ხელსაფრქვავეის აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა ქართლში (დასავლეთ საქართველოში ამგვარი ხელსაფრქვავეები ელინისტურ ხანაში უკვე იხმარებოდა). ხელსაფრქვავეების არსებობა სამზარეულოში ბუნებრივია, მით უმეტეს, რომ აქ მარცვლეულის ორი საკმაოდ დიდი გროვაც აღმოჩნდა.

ოთახის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ფურნესა და სათავსოს აღმოსავლეთ კედელს შორის ჩაჭედილი იყო ხანძარში მინად ქცეულ ალიზთან შემცხვარ-შედულებული დიდი ზომის კეხის კრამიტი. კრამიტის ნატეხების მასთან შემცხვარი მინისებური მასისაგან გამოცალკეება სავლეთ პირობებში ვერ მოხერხდა.

დედოფლის გორის სასახლის გათხრებისას სახურავის კრამიტი პრაქტიკულად არ გვინახავს, როგორც ჩანს სასახლის სახურავი თითქმის მთლიანად დამწვარ-დამდნარია, ყოველი შემთხვევისათვის, ჯერჯერობით ასე ჩანს, მაგრამ სავარაუდოა, რომ №22 ოთახში აღმოჩენილი კალიპტერი სახურავიდან ჩამოვარდნილი არ არის. საქმე ისაა, რომ წყვილი კეხის კალიპტერისაგან იყო შედგენილი №16 სათავსოში (ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი) ღუმელი და №10 სათავსოში გათხრილი ათეშგა. ვფიქრობთ, აქაც საქმე გვაქვს კალიპტერებით შედგენილ ღუმელთან, რომელიც ზედა სართულის ოთახის გასათბობად გამოიყენებოდა და იქიდან არის ჩამოვარდნილი №22 ოთახში.

სასახლის დერეფნის (ტალანის) მონაკვეთში, რომელიც გაინმინდა №20 და №21 ოთახებისა და, ნაწილობრივ, №19 და №22 ოთახების წინ, მთლიანად მოყვა ორი ბურჯი – ერთი №20 ოთახის კარის, მეორე კი №21 ოთახის კარის წინ. ტალანის იატაკის დონე №19 ოთახის წინ 0.20 მ-ით უფრო მაღალია ვიდრე №20 ოთახის წინ, ამიტომ ტალანში ბურჯსა და სასახლის კედელს შორის ხის ძელისაგან გამოთლილი საფეხურია მოწყობილი. იატაკის დონე კიდევ ერთხელ დაბლდება №21 ოთახთან და აქაც საფეხურის არსებობა იყო მოსალოდნელი, თუმცა საფეხურის დაფიქსირება ვერ მოხერხდა.

ბურჯები ჩვეულებრივია სასახლისათვის, გეგმაში მართკუთხა (1.60მX1.30მ). ბურჯები იმავე წესითაა ნაშენი, როგორც სასახლის კედლები, ანუ ხის ძელებით შეკრული ბუდეები,

დაახლოებით, ორი მეტრის სიმაღლემდე მსხვილი რიყის ქვითა და თიხით არის შევსებული, ზემოთ კი, გრძლედება ალიზის აგურის წყობა, რომელიც ასევე ხის ძელებით არის არმირებული. ბურჯები ისევე, როგორც კედლები შეღესილია.

ტალანის გათხრებმა წარმოაჩინა მინისძვრით გამოწვეული ნგრევის თვალსაჩინო სურათი. ჩანს, თუ როგორ მოწყვიტა მინისძვრის ბიძგმა ბურჯის ზედა ნაწილი იატაკიდან, დაახლოებით, 1.30 მ-ის სიმაღლეზე და გადაისროლა სტრუქტურის დაურღვევლად 2 მ-ზე სამხრეთ-დასავლეთით. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ეს პირველ ბურჯზე, რომლის ზედა ნაწილი ალიზის წყობის ჩათვლით, თითქმის, პირვანდელი სახით დაფიქსირდა თხრილის დასავლეთ ქრილში. ადრეულ შუასაუკუნეებში, სწორედ, ბურჯის ზედა ნაწილის ალიზის წყობაში ამოუთხრიათ ორმო ქვევრის ჩასადგმელად. აღსანიშნავია, რომ ბურჯის ალიზის წყობა მხოლოდ შერუჯულია ხანძრისაგან.

მინისძვრისგან ბურჯების ნგრევას, ცხადია, სართულემორისი გადახურვის ნგრევაც მოყვებოდა. ამ კატასტროფის სურათიც ამჟამად დაიხატა ტალანის ამ მონაკვეთის გათხრების დროს.

ტალანი ამოვსებული იყო ჯერ მსხვილი რიყის ქვითა და შემდეგ ნახანძრალი ალიზით, რომელშიც, როგორც უკვე ითქვა, III-IV საუკუნის ახალმოსახლეებმა ქვევრები ჩაყარეს.

2014 წლის თხრილმა მოიცვა ტალანის გარეთა სივრცეც - სასახლის ეზოს ვიწრო ზოლიც, სწორედ აქ, ეზოში, თხრილის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა რკინის ორი სამთითა შამფური – ტრიობელონები.

არქეოლოგიური გათხრების პარალელურად ჩატარდა პალინოლოგიური, პალეოენვირომენტული, მიკრომორფოლოგიური და არქეომეტრული კვლევები. რაც მთავარია, განხორციელდა დედოფლის გორის ადრერომაული-გვიანელინისტური ხანის სასახლის გათხრებით გამოვლენილი ნაშთების არქიტექტურულ-არქეოლოგიური შესწავლა მათი კონსერვაციის პროექტის მოსამზადებლად. ჩატარდა წინასწარული, ინტერდისციპლინარული კვლევა, რათა დადგენილიყო ძეგლის სტრუქტურული რაობა ძეგლის მომავალი კონსერვაციისათვის. კვლევებს ახორციელებდა სპეციალისტებისაგან შემდგარი ჯგუფი, რომელშიც შედიოდა ერთი არქიტექტორი და ერთი გეოლოგი.

განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია სასახლის №20 ოთახმა და მის წინა სივრცემ. გადარჩენილი კედლების გრაფიკული ნახაზი შეიქმნა ფოტო-სკანირების მეთოდით. ამავე მეთოდით გაკეთდა სამ განზომილებიანი (3D) გამოსახულება. მოხდა მთლიანი პერიმეტრის ფოტოგრაფირება მომავალი კონსერვაციის პროექტის შესადგენად.

ლიტერატურა:

აბრამიშვილი 1977: გ. აბრამიშვილი. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის საგანძური, თბ.

აფაქიძე 1963: ა. აფაქიძე. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი.

გაგოშიძე 1977: ი. გაგოშიძე. წარმართული სატაძრო კომპლექსის გათხრები დედოფლის მინდორზე. - სსმაე, V, გვ. 72-83.

გაგოშიძე 1978: ი. გაგოშიძე. დედოფლის მინდორის სატაძრო კომპლექსის 1976-77 წ.წ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. - სსმაე, VI, გვ. 62-77.

გაგოშიძე, ქორიძე 1986: ი. გაგოშიძე, ე. ქორიძე, ა. გოგიჩაიშვილი. შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979-81 წლების საველე მუშაობის ანგარიში. - სსმაე, VIII, თბ., გვ. 56-67.

ლლონტი, ნემსაძე 1986: ლ. ლლონტი, გ. ნემსაძე, ა. ჯავახიშვილი. ქარელის რაიონში, ბერიკლდეებზე 1979-1981 წწ. ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, - სსმაე, VIII, თბ., გვ. 36-44, ტაბ. VI-IX.

ყაუხჩიშვილი 1957: თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია. თბ.

ყიფიანი 1997: გ. ყიფიანი. ბერიკლდეები, გალავანი და ტაძარი. სსმმ, XII-, თბ., გვ.: 13-57.

წერეთელი 1992: კ. წერეთელი. ორი მცირე არამეული წარწერა დედოფლის გორიდან. - მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, 1992, 5-8.

Berger 1960: L. Berger. Römische Gläser aus Vindonissa, Basel.

Bray, Trunp 1970: Warwick Bray, David Trunp. A Dictionary of Archaeology, London.

Collis 1993: John Collis. Die Oppidazivilization. – Das Keltische Jahrtausend. Herausgegeben.

Dannheimer, Gebhard 1993: von Hermann Dannheimer und Rupert Gebhard, Mainz am Rhein, S. 102-106.

Furtwangler, Gagoshidze 2008: Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Edited by A. Furtwängler, I. Gagoshidze, H. Löhr, N. Ludwig, Halle/Sa.

Gagoshidze 1992: I.M Gagoshidze. The Temples at De-

doplismindori – East and West. pp.27-48.

Gagoshidze 2001: Iulon Gagoshidze. A Royal Palace in First-Century Iberia According to the archaeological material from Dedoplis Gora, Georgia. in: The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional development and Cultural Interchange between East and West, Edited by Inge Nielsen, The Danish Institute at Athens, Athens, p.p. 259-283.

Kvavadze, Gagoshidze 2008: E.Kvavadze, I. Gagoshidze. Fibres of silk, cotton and Flax in a weaving Workshop from the first century AD palace of Dedoplis Gora, Georgia. Veget Hist Archaeobot 17 (Suppl): 211-215.

Tsereteli 1993: K. Tsereteli. The Oldest Armazian Inscription in Georgia. – Die Welt des Orients, Band XXIV, 1993, 85-88.

Varazanashvili. Tsereteli 2011: O.Varazanashvili, N.Tsereteli, E.Tsereteli Historical Earthquakes in Georgia (up to 1900): Source Analysis and Catalogue Compilation. Tbilisi .

Zkitchvili 1995: G. Zkitchvili. Der Frühhellenistische Feuermempel von Kawtiskhevi. Archäologischer Anzeiger, Heft 1, s. 83 - 95, 2-4.

JavaxiSvili 1998: A. JavaxiSvili. Ausgrabungen in Berikldeebi (Šida Kartli), Georgica, Heft 21, Constanza, pp.: 7-20.

Гагошидзе 1977: Раскопки храма I в. до н.э. Дедоплис Миндори (Восточная Грузия). – КСИА. 151, Мос., сс. 102-108.

Гагошидзе 1979: Ю. Гагошидзе.Самадло (Археологические раскопки). Тб.

Гагошидзе 1981: Ю. Гагошидзе. Из истории грузино-иранских взаимоотношений (Храм II- I вв. до н.э. Дедоплис Миндори). Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Мос., 1981, сс. 102-115.

Гагошидзе, Шишкин 1980: Ю. Гагошидзе, К. В. Шишкин. Результаты аэрофоторазведки археологических памятников Дедоплис Миндори, - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII. თბ., გვ. 79-81.

Петровский 1936: Витрувий. Десять книг об архитектуре, т.I, перевод Ф. Петровского, Мос.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

1, რუკა. დედოფლის მინდორი; ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან-დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსი; სამხრეთით, მდინარის პირას - დედოფლის გორა.

2, დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის გენერალური გეგმა.

3, კაპიტელის ფრაგმენტები დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის დასავლეთი კარიბჭიდან; საველე ფოტო.

4, დედოფლის გორა. ხედი აღმოსავლეთიდან.

5, დედოფლის გორა. პირველი კულტურული ფენა. საპირფარეო.

6, დედოფლის გორის სასახლე. ეგმა.

7, დედოფლის გორის სასახლე. სათავსო №22. სამზარეულო. ფურნე სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში.

8, ნავისებრი ხელსაფეკვაი დედოფლის გორის სასახლის №22 სათავსოდან.

9, ოთხკუთხა ხელსაფეკვაი დედოფლის გორის სასახლის №22 სათავსოდან.

10, საკურთხევიანი სათავსო №20. დედოფლის გორის სასახლე.

11, საკურთხეველი. სათავსო №20.

12, სათავსო №20 სათავსოს საკურთხევის ზედაპირი; ჩანს შენირული ნივთები.

13, არტემიდე-დიანა. ბრინჯაო, ვერცხლის სანვივებით (ხელში ეჭირა ვერცხლის შუბი).

14, აპოლონი-ფებუსი, ბრინჯაო.

15, ლეტო-ლატონა. ვერცხლი, ოქროს გვირგვინით.

16, სილენოსი, რინჯაო.

17, ტიხე-ფორტუნა, რინჯაო.

18, პოსტამენტი, ბრინჯაო.

19, პოსტამენტი, ბრინჯაო.

20, არნივი, ბრინჯაო.

21, ყორანი, ვერცხლი.

22, რტო, ოქრო.

23, ხობის კვერცხები.

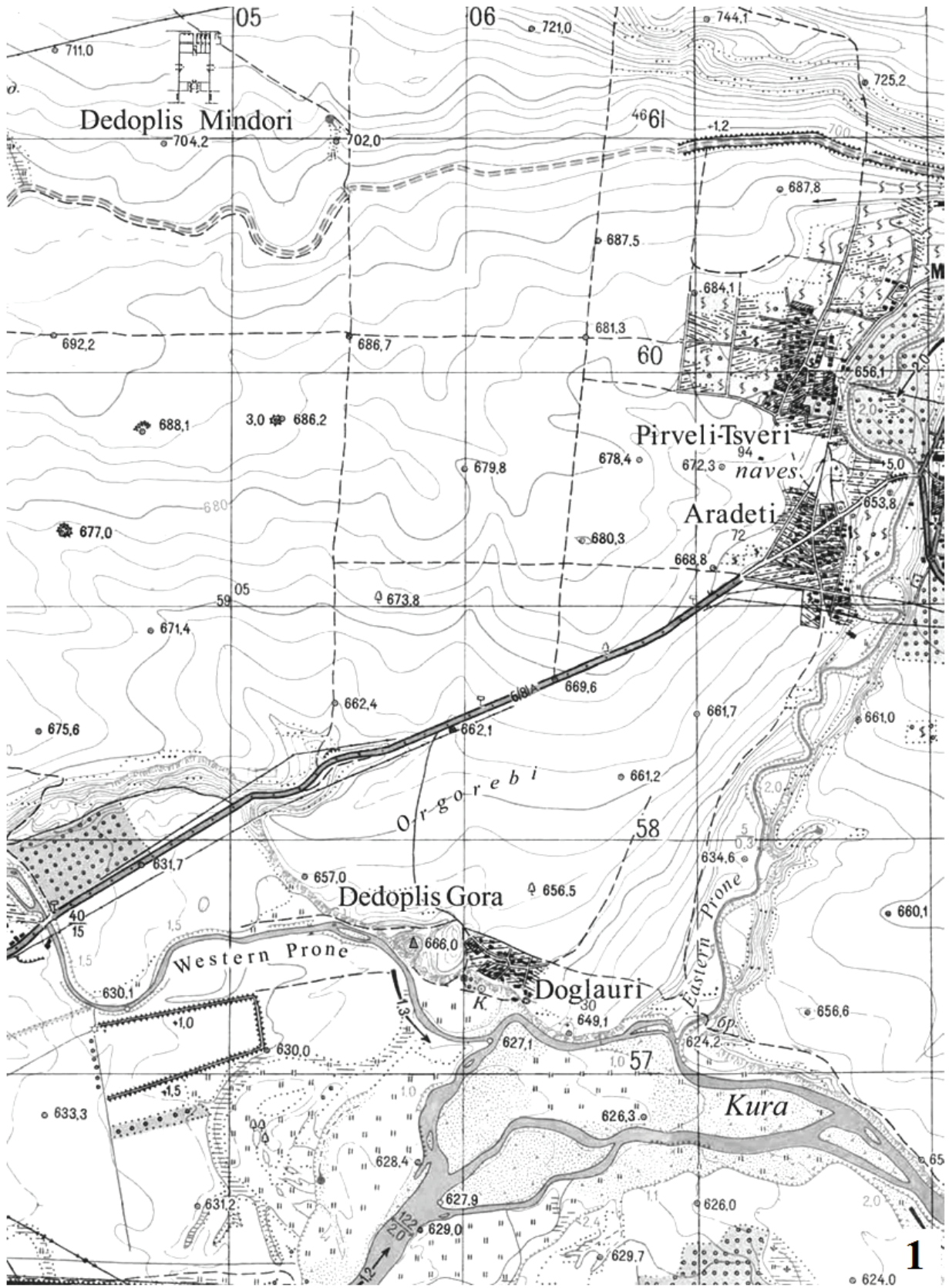
24, თიმიატერიონი (სასაკმეველე). ვერცხლი.

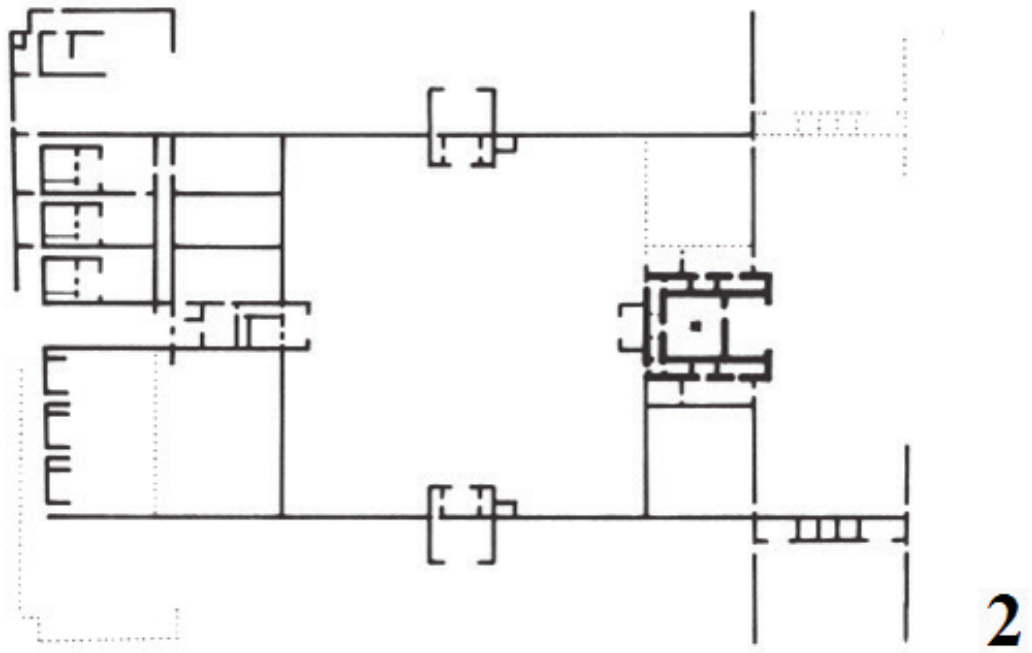
25, თიმიატერიონი (სასაკმეველე), ვერცხლი.

26, მონეტები: აგუსტეს დენარები (ვერცხლი) და ალექსანდრე მაკედონელის სტატერის მინაბადები (ოქრო).

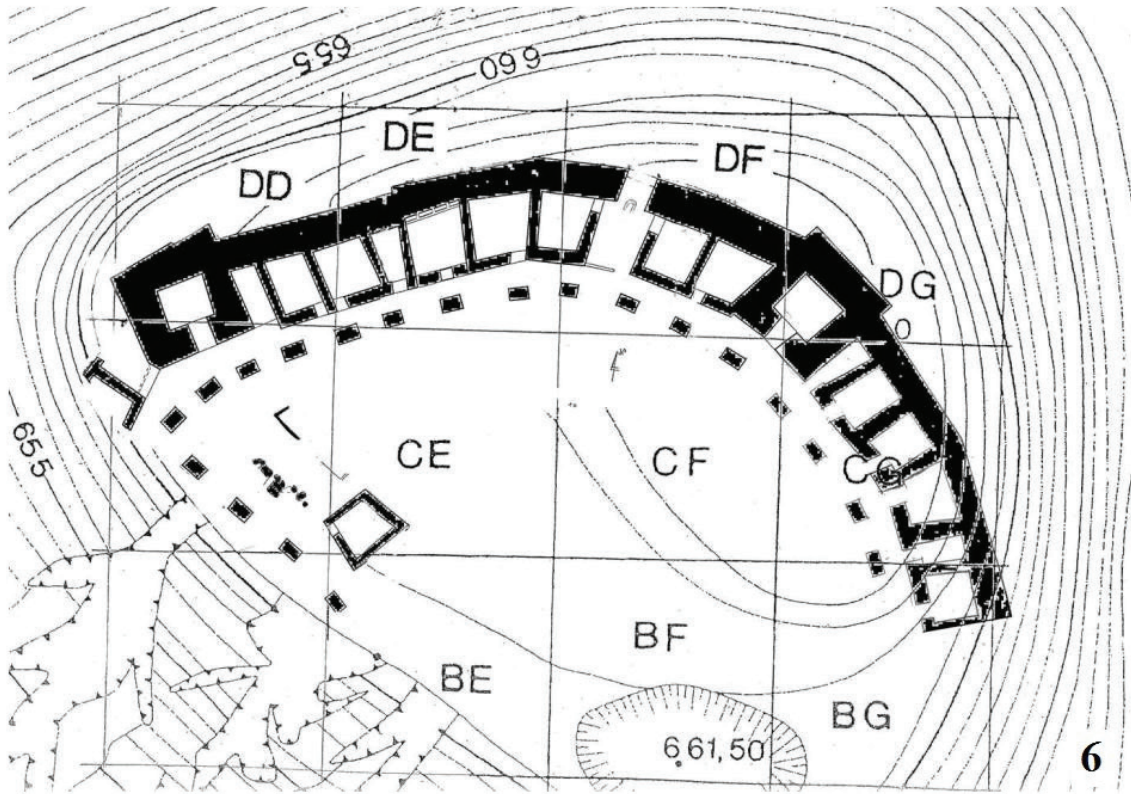
27, ბულა, თიხა.

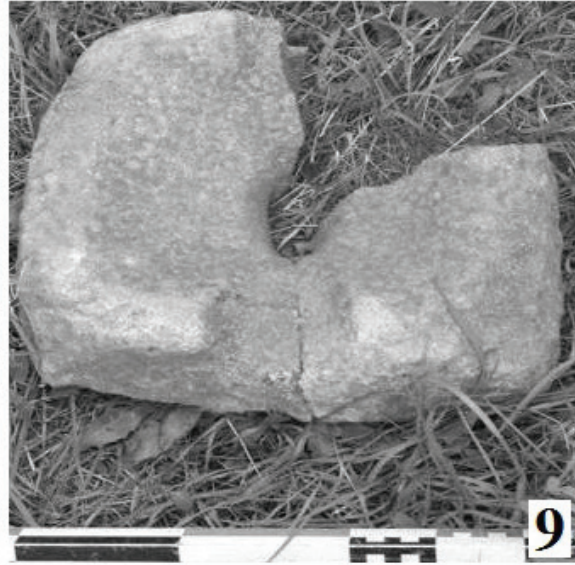
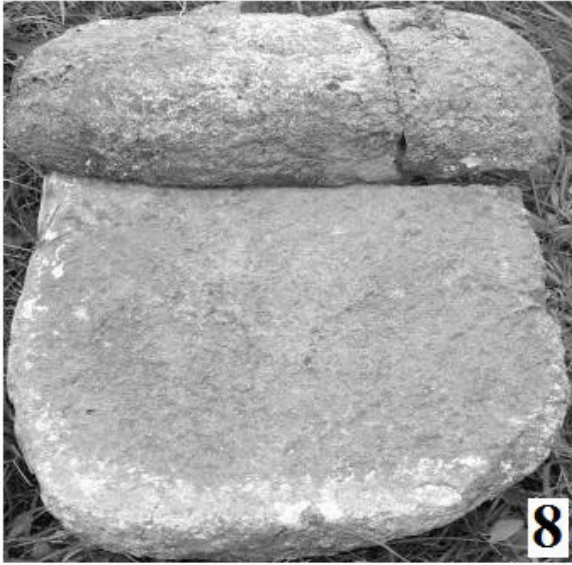
I

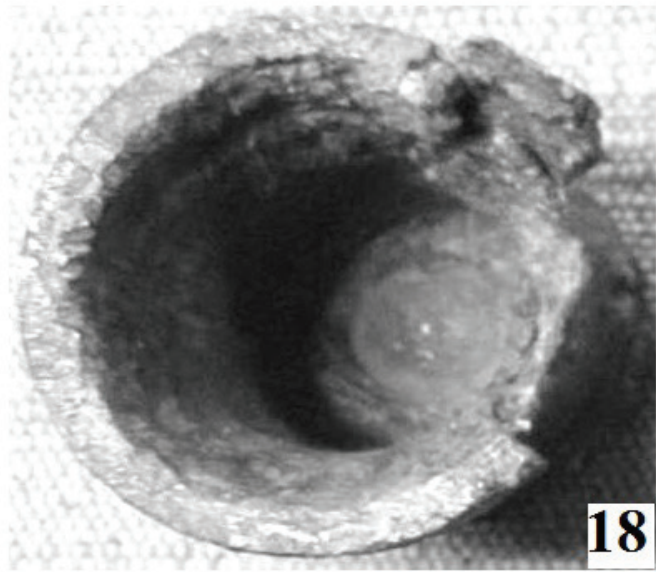

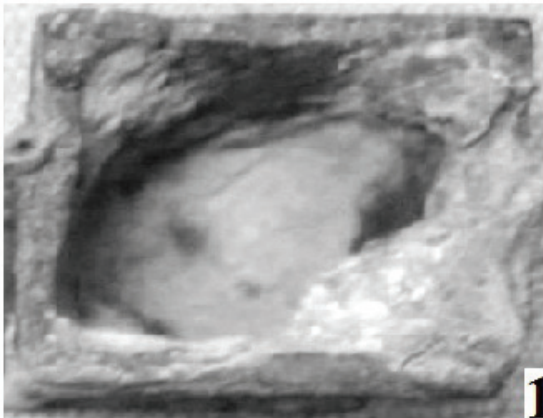
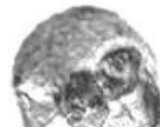

17

18

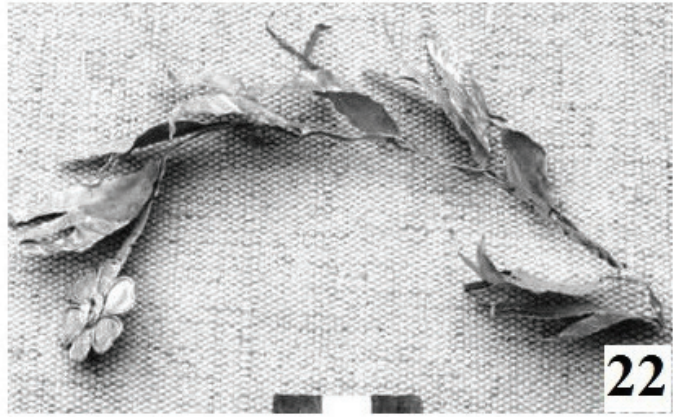
19

20

21

22

23

24

25

26

27

საქართველო

დევიდ ბრაუნდი, საქართველო ანტიკურ ხანაში.

კოლხეთისა და კავკასიის იბერიის ისტორია ძვ.წ. 550—ახ.წ.562.

ბათუმი, 2014.

დღეისთვის თითქმის ჩამოსათვლელია იმ მეცნიერთა რაოდენობა, რომლებიც საქართველოს ფარგლებს გარეთ იკვლევდნენ ჩვენი ქვეყნის ისტორიას და კულტურას. ამ მცირერიცხოვან მკვლევართა შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია ინგლისელ არქეოლოგს და ისტორიკოსს, ექსეცტერის უნივერსიტეტის პროფესორს დევიდ ბრაუნდს. იგი ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან დაინტერესდა ანტიკური ხანის ქართული არქეოლოგიის საკითხებით და ინტენსიურად შეუდგა ამ მიმართულებით სამეცნიერო საქმიანობას. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ დევიდ ბრაუნდი არის აღიარებული ქართველოლოგების დევიდ ლანგისა და კონსტანტინ თუმანოვის საქმის ღირსეული გამგრძელებელი და ამ კუთხით მისი გამოკვლევები გამოირჩევა პრობლემის არსში სიღრმისეული წვდომით, საკვლევო ობიექტების ზედმიწევნით კარგი ცოდნით და უაღრესად საინტერესო სამეცნიერო მიგნებებით.

დევიდ ბრაუნდი უაღრესად ნაყოფიერი მკვლევარია. მან არაერთი სამეცნიერო ნაშრომი მიუძღვნა კლასიკური და რომაული ხანის საქართველოს არქეოლოგიის ცალკეულ საკითხებს. მათ შორის კი განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მონოგრაფიას „საქართველო ანტიკურ ხანაში. კოლხეთისა და ამიერკავკასიის იბერიის ისტორია ძვ. წ. 550-ახ.წ.562“, რომელიც ვრცელი ისტორიულ-არქეოლოგიური ფუნდამენტური გამოკვლევაა და ინგლისურ ენაზე პრაქტიკულად ერთადერთი ნაშრომია, რომელიც საშუალებას აძლევს უცხოელ დაინტერესებულ მკითხველს ამომწურავი ინფორმაცია მიიღოს ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისა და კულტურის შესახებ.

ინგლისურ ენაზე აღნიშნული მონოგრაფია ჯერ კიდევ 1994 წელს გამოქვეყნდა ოქსფორდში და ზუსტად ოცი წლის შემდეგ ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა მისი ქართული თარგმანი, რომელიც შესრულებულია **თამარ სიხარულიძის** მიერ. ქართული გამოცემის რედაქტორია **ნინო ინაიშვილი**,

ქართული ტექსტის რედაქტორი თამარ სირაძე. ნაშრომს ახლავს საქართველოს ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების ისტორიისა და არქეოლოგია საკმაოდ ვრცელი და იმ დროისთვის (1994 წელი) თითქმის სრული ბიბლიოგრაფია და საძიებელი.

მონოგრაფიის ქრონოლოგიური დიაპაზონი მოიცავს საქართველოს ისტორიის ათასწლოვან მონაკვეთს. იგი იწყება კოლხეთის სახელმწიფოს შექმნიდან და თხრობა მთავრდება 562 წლით, მაშინ როდესაც ეგრისის სამეფომ (ავტორორის თქმით, ლაზთა იმპერიამ) დამოუკიდებლობა დაკარგა და ბიზანტიას დაექვემდებარა. თუმცა, მონოგრაფიაში საუბარია საქართველოს ისტორიის უფრო ადრეულ ეპოქაზეც, კერძოდ, არგონავტების დროინდელ კოლხეთზე. დ. ბრაუნდის მეთოდოლოგიური მიდგომით რომაულ ხანაში წარმოქმნილი ეგრისის სამეფოც ანტიკური ეპოქის პროდუქტად განიხილება და მისი ადრეული შუა საუკუნეების, V-VI საუკუნეების, ისტორიაც დაწვრილებითაა წარმოდგენილი წინამდებარე ნაშრომში. საკითხისადმი ამგვარი მეცნიერული მიდგომა შეიძლება ზოგიერთი მკვლევარისთვის საკამათო ან სულაც მიუღებელი იყოს, მაგრამ ის ფაქტი, რომ ანტიკურ ხანაში წარმოქმნილი ეგრისის სამეფო VI საუკუნის 60-იან წლებამდე აგრძელებს არსებობს, რეალობაა და მისი ისტორიის გაბმული სახით წარმოჩენა თავისთავად მისასლმებელი მოვლენაა. იგივე შეიძლება ითქვას IV-V საუკუნეების ქართლის სამეფოს შესახებაც, რადგან არქეოლოგიურად კარგადაა დადასტურებული, რომ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების მიუხედავად ანტიკური ეპოქისთვის დამახასიათებელი კულტურული, სოციალური და ყოფითი სიმპტომები ინერციით გრძელდება მთელი IV და რიგ შემთხვევაში, V საუკუნის განმავლობაშიც.

დაინტერესებული მკითხველი სარეცენზიო ნაშრომში აღმოაჩენს ბევრ, მისთვის საინტერესო საკითხებს, რომლებიც ავტორის მიერ წარმოდგენილია არა მხოლოდ ზედაპირული თხრობის სახით, არამედ შეს-

ნავლილია სიღრმისეულად, არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების მაქსიმალური გამოყენებით. ბრიტანელი მეცნიერის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის საფუძვლიანად იცნობს ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოს თითქმის ყველა მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ ძეგლს და საკმაოდ კარგადაა გათვითცნობიერებული ქართული, ბერძნული, რომაული, სომხური თუ ბიზანტიური წერილობითი წყაროების ნიუანსებში, რაც მის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს ხდის დამაჯერებელს და მეცნიერულად არგუმენტირებულს.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ დ. ბრაუნდი უაღრესად ობიექტური მეცნიერია, რაც თვალნათლივ ჩანს კიდევ წინამდებარე მონოგრაფიაში. მის ყველა მოსაზრებას თუ შეხედულებას საფუძვლად უდევს არქეოლოგიური მასალისა და წერილობითი წყაროების დეტალური ანალიზი და სხვადასხვა ქართველ თუ უცხოელ მკვლევართა მოსაზრებები ამა თუ იმ პრობლემასთან დაკავშირებით.

დეტალურად აღარ შევუდგები ყველა იმ საკითხისა და მეცნიერული პრობლემის ჩამოთვლას, რომლის შესახებაც არის მსჯელობა დ. ბრაუნდის მონოგრაფიაში. დაინტერესებული მკითხველი ყველაფერ ამას საკუთარი თვალთი იხილავს და გაეცნობა. მხოლოდ იმ ფაქტს აღვნიშნავ, რომ არ არსებობს ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის არც ერთი მეტნაკლებად მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელიც განხილული არ იქნება ამ ვრცელ ნაშრომში. ფაქტიურად, აღნიშნული მონოგრაფია ნარმოადგენს საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო პერიოდის ამსახველ შედარებით სრულყოფილ გამოკვლევას, რომლის მსგავსი წიგნი არა თუ უცხოეთში, არამედ საქართველოშიც კი დღემდე არ დაწერილა და ამ მხრივ ჩვენი ბრიტანელი კოლეგა მხოლოდ მაღლობას იმსახურებს მთელი ქართული საზოგადოებისგან.

ავტორის კეთილსინდისიერებაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ იგი არ ივიწყებს არც ერთ იმ ადამიანს, რომელმაც თუნდაც უმნიშვნელო დახმრება აღმოუჩინა და მონოგრაფიის წინასიტყვაობაში სათანადოდ აღნიშნავს თითოეული მათგანის ღვაწლს.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს წიგნის ქა-

რთულ ენაზე მთარგმნელისა და თარგმანის რედაქტორის დამსახურება. მათ ყველაფერი გააკეთეს იმისთვის, რომ ნაშრომი ეთარგმნათ გამართული ქართული ენით, რაც ამ გამოკვლევას აქცევს მიმზიდველ წასაკითხ წიგნად და იმედია, სპეციალისტების გარდა მას საქართველოს ძველი ისტორიით დაინტერესებული მკითხველებიც ინტერესით გაეცნობიან.

აღნიშნული მონოგრაფიის ქართულ ენაზე გამოცემით ბათუმის შოთა რუსთაველის უნივერსიტეტმა მართლა ძალიან კარგი საქმე გააკეთა და ჩემი აზრით, დ. ბრაუნდის ეს ნაშრომი ნამდვილად იმსახურებს იმას, რომ საქართველოს უნივერსიტეტებმა ის გამოიყენონ თუნდაც დამხმარე სახელმძღვანელოდ მომავალი ისტორიკოსებისა და არქეოლოგებისთვის.

ზურაბ ბრავვაძე

დავით მინდორაშვილი, საქართველოს არქეოლოგია, I. (შუა საუკუნეები)

ბათუმი. 2014.

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის დავით მინდორაშვილის სახელმძღვანელო “საქართველოს არქეოლოგია, I”. სახელმძღვანელოს რედაქტორები არიან ისტორიის დოქტორები ვახტანგ ნიკოლაიშვილი და მერაბ ხალვაში; ხოლო რეცენზენტები - ისტორიის დოქტორი ნინო ინაიშვილი და ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი გიორგი გაგოშიძე.

ქართული არქეოლოგიური ლიტერატურა სამწუხაროდ, განებივრებული არ არის სპეციალური სახელმძღვანელოებით და ამიტომ ზემოთხსენებულ ნაშრომს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მომავალი არქეოლოგების აღზრდის საქმეში.

სარეცენზიო ნაშრომი შედგება რამდენიმე ნაწილისგან: შუა საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიის მოკლე ისტორია; ქართლის სამეფოს ქალაქები; დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ციხე-ქალაქები; ეგრისის ციხე-სიმაგრეები; ნასოფლარები; სამაროვნები, დაკრძალვის წესი და სამარხთა ტიპები; კერამიკა და მინის ნაწარმი. თითოეულ ნაწილს ახლავს უმთავრესი ლიტერატურის ჩამონათვალი და ტაბულები, რაც მეთოდოლოგიურად გამართლებულია, რადგან ასე უფრო ადვილად აღსაქმელი ხდება ცალკეულ თავებში აღწერილი თხრობა.

დ. მინდორაშვილი იზიარებს თავის დროზე “საქართველოს ისტორიის ნარკვევების” რვატომეულისთვის შემუშავებულ და ქართულ ისტორიოგრაფიაში მყარად დამკვიდრებულ შუა საუკუნეების ქრონოლოგიურ შკალას და ადრეულ შუასაუკუნეებს განსაზღვრავს IV–X საუკუნეებით; განვითარებულ შუასაუკუნეებს XI–XV საუკუნეებით, ხოლო გვიან შუასაუკუნეებს XV–XVIII საუკუნეებით. თუმცა, ევროპულ ისტორიოგრაფიაში შუასაუკუნეების სხვადასხვაგვარი დეფინიციები არსებობს, რაც ბუნებრივია, კარგად არის ცნობილი ავტორისთვის, მაგრამ საქართველოს რეალობას ალბათ შემოთავაზებული ქრონოლოგიური ჩარჩოები უფრო მიესადაგება და ამ შემთხვევაში სახელმძღვანელოს ავტორისთვის ამოსავალია ორი მნიშვნელოვანი ისტორიული მოვლენა საქართველოს ისტორიისთვის, რომელიც წარმოადგენს შუასაუკუნეების საწყის და ფინალურ ფაზებს. ესენია ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება IV საუკუნეში, როგორც შუა საუკუნეების დასაწყისი და სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა XVIII საუკუნის ბოლოს, როგორც შუასაუკუნეების დასასრული ეტაპი.

როგორც ირკვევა, სახელმძღვანელოს გამოცემა მკვლევარს ჩაფიქრებული აქვს ორი ნიგნად. პირველი ნიგნი ეძღვნება ადრეულ შუასაუკუნეებს, ხოლო მეორე ნიგნი დაეთმობა განვითარებული და გვიანი შუასაუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების განხილვას.

სახელმძღვანელოში ვრცლადაა მიმოხილული საქართველოში შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია და სრულიად სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ ამ ეპოქის ძეგლების კვლევა-ძიების საქმეს მძლავრი ბიძგი მისცა რუსთაველის 750 წლის იუბილემ. ავტორის ღირსებაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ იგი არ ივინყებს არც ერთი თაობის არქეოლოგების ღვაწლს და როგორც იტყვიან, ყველას თავის წილ პატივს მიაგებს.

ნაშრომის დადებით მხარედ უნდა ჩაითვალოს ის გარემოებაც, რომ მასში უკვე კარგად ცნობილი და შესწავლილი არქეოლოგიური ძეგლების პარალელურად წარმოდგენილია უკანასკნელ წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ობიექტები, განსაკუთრებით BP-საქართველოსა და სხვადასხვა სამშენებლო სამუშაოების შედეგად გამოვლენილი ძეგლები, რომლებმაც სათანადო ადგილი უკვე დაიკავეს საქართველოს არქეოლოგიაში და მათი მონაცემების გათვალისწინება აუცილებელია სხვადასხვა კონკრეტული პრობლემების მეცნიერული შესწავლის პროცესში.

ერთი მნიშვნელოვანი სიახლე, რომელიც თვალშისაცემია სახელმძღვანელოს გაცნობისას, არის ის, რომ უყურადღებოდ არ არის დატოვებული საქართველოს საზ-

ღვრებს გარეთ არსებული ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები და მათი კვლევა-ძიების შედეგები ჩართულია სასწავლო პროცესში. ამ მხრივ საინტერესოა ისრაელში, კვიპროსსა და რუსეთში ქართველი არქეოლოგების შესწავლილი შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ობიექტები, რომლებიც, რა თქმა უნდა, წარმოადგენს ქართული კულტურის განუყოფელ ნაწილს.

მე დანვრილებით აღარ ჩამოვთვლი ყველა იმ არქეოლოგიურ ძეგლს, რომელიც ავტორს განხილული აქვს სახელმძღვანელოში; არც იმ არქეოლოგთა ღვაწლზე გავამახვილებ ყურადღებას, რომელთა ნააზრევისგან დიდად არის დავალებული წარმოდგენილი ნაშრომი. ყოველივე ამას დაინტერესებული მკითხველი საკუთარი თვალთა ნახავს და შეაფასებს. მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ ასეთი ტიპის სახელმძღვანელო ჩვენში პირველად შეიქმნა, რაც ძალიან კარგი მოვლენაა და შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ არქეოლოგიით დაინტერესებულ მომავალ თაობას გაუჩნდა წიგნი, რომელიც მათ დაეხმარება გაიღრმავონ ცოდნა საქართველოს შუასაუკუნეების არქეოლოგიურ ნიუანსებში, მით უმეტეს, რომ სახელმძღვანელოს ავტორი თვითონ არის ამ მიმართულების ცნობილი და აღიარებული მკვლევარი და სახელმძღვანელოში განხილული არაერთი ძეგლის უშუალო აღმომჩენი და გამთხრელი. ჩემი მხრიდან მინდა წარმატება ვუსურვო ბატონ დავითს და გამოვთქვა იმედი, რომ შუასაუკუნეების არქეოლოგიის მეორე წიგნიც მალე შეემატება საქართველოს არქეოლოგიური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფიას.

ზურაბ ბრაგვაძე

— იულონ გაგოშიძე —

მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე

იულონ გაგოშიძე დაიბადა თბილისში 1935 წლის 17 ივლისს. მამა – მიხეილი იყო ინჟინერ-ჰიდროტექნიკოსი, ტექნიკურ მეცნიერებათა დოქტორი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, პროფესორი, საქართველოს ჰიდროტექნიკისა და მელიორაციის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის პირველი დირექტორი, ღვარცოფების ბუნების პირველი მკვლევარი და მათთან ბრძოლის სახელმწიფო კომიტეტის თავმჯდომარე. დედა – დინარა ყიფშიძე არქიტექტორი, საქართველოს მთავრობის სახლისა და თბილისის სარკინიგზო ინსტიტუტის ნაგებობათა მშენებლობის მონაწილე, რუსთავის განაშენიანების ერთ-ერთი არქიტექტორი. მუშაობდა ძეგლთა დაცვის სამმართველოშიც. აზომილი აქვს საქართველოს ძეგლები.

იულონ გაგოშიძის პიროვნების ჩამოყალიბებაში დიდი წვლილი მიუძღვის საოჯახო ტრადიციებს. ყიფშიძეების ცნობილი წარმომადგენლები იყვნენ პაპა ზაქარია ყიფშიძე, რუსეთის არმიის ოფიცერი, რომელმაც სამხედრო კარიერა დაასრულა გენერლის ჩინით დამოუკიდებელ საქართველოში, თუმცა, ბუნებით ჰუმანიტარი იყო ისევე, როგორც მისი ძმები: გრიგოლ ყიფშიძე (ილია ჭავჭავაძის მეგობარი და "ივერიის" რედაქტორი, მთარგმნელი), ალექსანდრე ფრონელი (ყიფშიძე) – ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე, ილიას პირველი ბიოგრაფი, ავტორი სამეცნიერო პოპულარული წიგნებისა: "ამბოხება კახეთისა", "მთიულეთი 1804", "დიდებული მესხეთი", "მთის არწივი შამილი", "ხიზნები და ხიზანთა საკითხი" და უმცროსი ძმა ილია - უნივერსიტეტის ერთ-ერთი პირველი პროფესორ-მასწავლებელთაგანი; მინერალოგიის პირველი სახელმძღვანელოს ავტორი.

იულონ გაგოშიძის განათლებაში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის დიდედას, ეკატერინე ბერეჟიანს, რომელიც დაწყებითი სკოლის მასწავლებელი იყო.

1953 წელს ოქროს მედლით დაამთავრა თბილისის მე-7 ვაჟთა სკოლა. აქ მიიღო მან საფუძვლიანი განათლება იმ დროისათვის ცნობილი მასწავლებლებისგან: დავით პარკაძე, ვარო ვარდიაშვილი, თამარ ყაზახაშვილი, კატო ბურჯანაძე, კოტე თოთიბაძე და სხვები. ყველა საგანში წარმატებული იყო, განსაკუთრებით კი – ფიზიკა-მათემატიკაში.

იულონის მშობლები მიხეილ გაგომიძე და დინარა ყიფშიძე იყვნენ თბილისის უნივერსიტეტის საინჟინრო ფაკულტეტის კურსდამთავრებულნი. ამ ოჯახში უნივერსიტეტის რექტორის – ივანე ჯავახიშვილის კულტი სუფევდა, რამაც შემდგომში გავლენა მოახდინა იულონის პროფესიის არჩევაში.

1953 წელს ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც წარმატებით დაამთავრა 1958 წელს.

უნივერსიტეტში სწავლის დროს 1956 წელს, აგვისტოში, მოხვდა ბიჭვინთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში (ხელმძღვანელი ა. აფაქიძე), რამაც განსაზღვრა შემდგომში მისი ცხოვრების მთავარი საქმიანობა და იგი გახდა არქეოლოგი. უნივერსიტეტში იმხანად მხოლოდ არქეოლოგიის ზოგადი კურსი იკითხებოდა, რომელსაც ოთარ ჯაფარიძე უძღვებოდა. თუმცა, საქართველოს ისტორიის ჯგუფს, რომელშიც ი. გაგომიძეც იყო, ბოლო სემესტრში (1958 წელს) არქეოლოგიის ერთი სპეცკურსი წაუკითხა ლენინგრადიდან ახლად დაბრუნებულმა ოთარ ლორთქიფანიძემ. 1958-61 წლებში გაიარა ასპირანტურის კურსი, ანტიკური ხანის არქეოლოგიის განხრით, აკადემიკოს გ.მელიქიშვილისა და არქეოლოგ ნ.ხომტარიას ხელმძღვანელობით. სტუდენტობისა და ასპირანტურის წლებში ი.გაგომიძემ მიიღო საველე მუშაობის საფუძვლიანი გამოცდილება მცხეთის, ურბნისის, ვანისა და მირმეკიონის (ყირიმი) არქეოლოგიურ ექსპედიციებში, შესაბამისად, ა. კალანდაძის (და გ. ლომთათიძის), ა. ჯავახიშვილის, ნ. ხომტარიასა და ვ. გაიდუკევიჩის ხელმძღვანელობით. 1965 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია (“ადრეანტიკური საქართველოს ნივთიერი კულტურის ძეგლები”), 1984 წელს სადოქტორო დისერტაცია (“ქართლი ქ.ნ. VII-I საუკუნეებში”).

იულონ გაგომიძე, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს ერთ-ერთი წამყვანი არქეოლოგია. მისი მიკვლევული, არქეოლოგიურად გათხრილი და შესწავლილია საქართველოს ისეთი პირველხარისხოვანი ძეგლები, როგორებიცაა ადრეელინისტური ხანის სამადლოს ნაქალაქარი, გვიანელინისტური-ადრერომაული ხანის წარმართული სატაძრო კომპლექსი დედოფლის მინდორზე, მისი თანადროული სამეფო სასახლე დედოფლის გორაზე, ქ.ნ. V-III საუკუნეების წარჩინებულთა სამაროვანი ტახტიძირში და სხვა. იულონ გაგომიძეს ბევრ კუთხეში უმუშავია, მის მოღვაწეობაში გამორჩეული ადგილი უკავია ქსნის, ლიახვისა და ფრონის ხეობებს, საქართველოს იმ ძირძველ ტერიტორიას, რომელიც დღეს ოკუპირებულია. ჯერ კიდევ 1960 წელს ქსნის ხეობიდან ჩამოიტანა სოფელ ყანჩაეთთან აღმოჩენილი ქ.ნ. IV საუკუნის მდიდრული სამარხეული ინვენტარი. 1970-იან წლებში იმუშავა თიღვაში (ფრონის ხეობა), საძეგურში, კორინთაში, ალევში (ქსნის ხეობა) და სხვ. 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომამდე წელიც კი არ ჩაუგდია, რომ სამუშაოდ არ ასულიყო ცხინვალის რეგიონში. ის ერთადერთი არქეოლოგია, რომელმაც კონფლიქტის ზონაში, სოფელ ქემერტში, 2006 წელს აწარმოა არქეოლოგიური გათხრები. 2005 წელს მისი ინიციატივით შეიქმნა ლიახვის ხეობის მუზეუმ-ნაკრძალი.

იულონ გაგომიძის ინტერესების სფეროში მოხვდა შუა საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიაც. 2003-2008 წლებში ის ხელმძღვანელობდა საქართველოს საპატრიარქოს ხუროთმოძღვრების, ხელოვნებისა და რესტავრაციის ცენტრის არქეოლოგიურ დეპარტამენტს. მისი ხელმძღვანელობით ჩატარდა მცხეთის ჯვარზე, წრომში, ყინწვისსა და ელიას მონასტერში (დედოფლის წყარო) სარესტავრაციო სამუშაოებთან დაკავშირებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. 2006 წელს, როდესაც გადაწყდა სვეტიცხოველში იატაკის დონის დაწევა, მასვე დაევალა არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება.

იულონ გაგომიძის, როგორც გამთხრელი არქეოლოგის დიდი საველე გამოცდილება გახდა იმის საფუძველი, რომ სწორედ მას დაევალა საქართველოს საზღვრებს გარეთ გაგზავნილი პირველი არქეოლოგიური ექსპედიციების გაძღოლა და იქ არსებული ძველი ქართული მონასტრების ნანგრევების გათხრა-შესწავლა. მისი მონაწილეობით გაითხარა V-VI საუკუნეების ქართული მონასტრის ნაშთები უმლეიზუნში, იერუსალიმის მახლობლად, 2004 წელს, ხოლო 2006-2008 წლებში იგი ხელმძღვანელობდა X-XVI საუკუნეების ღალიის ქართველთა მონასტრის გათხრებს კვიპროსზე.

იულონ გაგომიძის სამეცნიერო ინტერესები მოიცავს ანტიკური ხანის საქართველოს არ-

ქეოლოგიისა და ისტორიის საკითხების ფართო სპექტრს. ესაა: ოქრომჭედლობა, ტორევიტიკა, კერამიკული წარმოება, სამშენებლო საქმე და ხუროთმოძღვრება, სოფლის მეურნეობა და სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, ირიგაცია, სამხედრო საქმე და საბრძოლო იარაღ-საჭურველი, დამწერლობა, ქართლის სამეფოს (იბერიის) საზღვრები და საქართველოს (კოლხეთისა და იბერიის) სავაჭრო-ეკონომიკური, კულტურული და პოლიტიკური ურთიერთობები გარესამყაროსთან, როგორც აღმოსავლეთთან (ირანი, არმენია, სირია-პალესტინა) და ჩრდილოეთთან (სკვითები, სარმატები, ალანები), ისე კლასიკურ ქვეყნებთან – საბერძნეთთან, რომსა და მცირე აზიასთან.

იულონ გაგოშიძეს გამოქვეყნებული აქვს 9 მონოგრაფია: *ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ. 1964; Самодло. Археологические раскопки, Тб., 1979; Самодло. Каталог археологического материала, Тб., 1981; ქართველი ქალის სამკაული, თბ. 1981 (ქართულ, რუსულ და ფრანგულ ენებზე); თრიალეთის სამაროვნები, III, თრიალეთის ანტიკური ხანის სამაროვნები, თბ., 1982 (ქართულ და რუსულ ენებზე); Av roys de la Toison d'or. Art ancien de Georgie Sovetique, Paris, 1982 (თანაავტორი); ფული საქართველოში, თბ., 2000 (ქართულ და ინგლისურ ენებზე; თანაავტორი); Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplist Cora and the Roman Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia, edited by A.Furtwangler, I.Gagoshidze, H.Lohr, N.Ludvig, Halle/Sa 2008; ღალია, ქართველთა მონასტერი კვიპროსზე, თბ., 2014 (ქართულ და ინგლისურ ენებზე, თანაავტორი); და ოთხასამდე სამეცნიერო სტატია ქართულ, რუსულ, აზერბაიჯანულ, ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ და სპარსულ ენებზე არქეოლოგიის, ისტორიის, ასევე, ხელოვნებათმცოდნეობისა და ინფორმატიკის დარგში. მისი გამოკვლევების შედეგად საფუძვლიანად შეიცვალა არსებული წარმოდგენები საქართველოს ადრესახელმწიფოებრივი პერიოდის ნივთიერი კულტურის, ისტორიის მთელ რიგ კარდინალურ ასპექტზე. ასე, მაგალითად, სამადლოს გათხრა-შესწავლის შედეგად პირველად მოხერხდა ქ.ნ. III საუკუნის საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის მკვეთრად გამიჯვნა წინამორბედი და მომდევნო პერიოდის მასალებისაგან და იმ დროისათვის ახლად ჩამოყალიბებული ქართლის სამეფოს (იბერიის) ნივთიერი კულტურის სრულად წარმოჩენა. სამადლო ელინისტური ხანის საქართველოს არქეოლოგიის ეტალონურ ძეგლად იქცა, მაგალითად, “სამადლოური კერამიკა” ჩვეულებრივი და საყოველთაოდ სახმარი ტერმინია არქეოლოგიურ სპეციალურ ლიტერატურაში.*

ქ.ნ. II – ქ.შ. I საუკუნეების დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის აღმოჩენამ და მისი გათხრა-შესწავლის შედეგების გააზრებამ აქემენიდური და ელინისტური ხუროთმოძღვრების ფონზე პირველად დაგვანახა, რომ იბერია ნამდვილად იყო ელინისტური სამყაროს განუყოფელი ნაწილი და შეცვალა გავრცელებული თვალსაზრისი, თითქოს მონუმენტური სატაძრო ნაგებობის შექმნის ამოცანა საქართველოში პირველად ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ დაისვა.

აქემენიდური და ელინისტური ხანის საქართველოს ნივთიერი კულტურის შესწავლამ ი. გაგოშიძეს უფლება მისცა, ემტკიცებინა, რომ საქართველოში უკვე აქემენიდურ ხანაში ხდებოდა სპარსულ-აქემენიდური და ელინური კულტურული იმპულსების შეხვედრა და მათი ადგილობრივი ტრადიციების საფუძველზე შერწყმა-ათვისება, რის შედეგადაც იქმნებოდა ხელოვნების ისეთი ნაწარმი, რომელსაც ისევე შეიძლება ეწოდოს “ბერძნულ-აღმოსავლური”, როგორც ეწოდება (ბორდმანი) დანარჩენ ახლო აღმოსავლეთში აქემენიდურ და ელინისტურ ხანაში შექმნილ ძეგლებს. ი. გაგოშიძემ დაასაბუთა, რომ აქემენიდურ ხანაში შეთვისებული ეს ნოვაციები საქართველოში რომაულ ხანამდე შემორჩა და ამიტომ არის, რომ დედოფლის გორის სასახლეში (და სხვაგანაც ისტორიული იბერიის ტერიტორიაზე) აღმოჩენილი I ს-ის ძვლის ფირფიტებზე გრავირებული სცენები ასეთ საოცარ მსგავსებას იჩენს სასანური ხელოვნების ძეგლებთან: სასანური ხელოვნებაც ხომ აქემენიდურის ერთგვარი რენესანსია.

დედოფლის გორაზე I საუკუნის ბოლო მეოთხედში ძლიერი მიწისძვრითა და ხანძრით უეცრად განადგურებული სასახლის გათხრების შედეგად მოპოვებული მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალის ანალიზი შესაძლებლობას იძლევა, გასაოცარი სისრულითა და ეთნოგრაფიული სიზუსტით წარმოჩინდეს იმდროინდელი ქართლის სამეფოს ნივთიერი და სულიერი კულტურის თითქმის ყველა სფერო და საქართველოს გარე სამყაროსთან

ურთიერთობის საკითხები, რაც განხორციელებულია კიდევ ი. გაგოშიძის მთელ რიგ სტატიებში და INTAS-ის გრანტით 1996-1998 წლებში მისივე ხელმძღვანელობით შესრულებულ კოლექტიურ მონოგრაფიაში “ქართლის სამეფო (იბერია) და რომი ქ.ნ. I- ქ.მ. I საუკუნეებში”, რომელიც 2008 წელს გამოქვეყნდა გერმანიაში ინგლისურ ენაზე.

ტახტიძირში ქ.ნ. V-III საუკუნეების სამაროვნის გათხრამ ი. გაგოშიძეს უფლება მისცა, გამოეთქვა ვარაუდი შიდა ქართლის კოლხეთის სამეფოს ფარგლებში არსებობისა და იბერიასა და კოლხეთს შორის კულტურული კონტინუუმის შესახებ. სწორედ ამ პრობლემების კვლევას ითვალისწინებს მისი ხელმძღვანელობით წარმოდგენილი პროექტი “საქართველო და გარე სამყარო ქ.ნ. IV-III საუკუნეებში”, რომელმაც მიიღო რუსთაველის ფონდის სახელმწიფო გრანტი.

ყურადღებას იპყრობს იულონ გაგოშიძის ნარკვევი ქართლში ქრისტიანობის გავრცელება-დამკვიდრების შესახებაც.

იულონ გაგოშიძე ავტორიტეტით სარგებლობს როგორც ქართველ, ისე უცხოელ კოლეგებს შორის. ამიტომ არის, რომ სწორედ ის იყო მიწვეული სამუშაოდ კახეთის ქართულ-გერმანულ ექსპედიციაში, რომელმაც იმუშავა 1994-2002 წლებში (ხელმძღვანელები: კ. ფიცხელაური და ა. ფურტვენგლერი) და ექსპედიციის გერმანელმა ხელმძღვანელმა მასვე მიაბარა სასწავლებლად ექსპედიციის მონაწილე გერმანელი სტუდენტები.

გერმანულ კოლეგებთან ურთიერთობა გაგრძელდა აზერბაიჯანში, სადაც 2006 წლიდან მუშაობა დაიწყო აზერბაიჯანულ-ქართულ-გერმანულმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელმაც აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შამქორის რაიონის სოფელ ყარაჯამირლის მახლობლად, საქართველოს სამხრეთ საზღვართან, მიაკვლია და შეისწავლა ქ.ნ. V-IV საუკუნეების სპარსულ-აქემენიდური სასახლეები, როგორც ჩანს, აქემენიანთა ერთ-ერთი სატრაპიის ცენტრი.

იულონ გაგოშიძე მრავალმხრივი და ფართო ინტერესების მქონე მკვლევარია, რომელიც მუდამ სიახლეებს ეძებს. ამიტომ არის, რომ მან პირველმა ქართველ არქეოლოგთაგან გამოიყენა აეროფოტოები, რის შედეგადაც ათეულობით მანამდე უცნობი ძეგლი გამოვლინდა შიდა ქართლში, მათ შორის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორებიცაა ბერიკლდეების ნაშთების და ყორღანული ველი, ასევე, დოღლაურის ვრცელი სამაროვანი (მისივე ხელმძღვანელობით გაითხარა ადრეული და გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის შვიდი ყორღანი ბერიკლდეებზე და იმავე პერიოდის 400-ზე მეტი სამარხი დოღლაურის სამაროვანზე). პირველმა ჯერ კიდევ 1970-იან წლებში დაიწყო მუშაობა არქეოლოგიური და სამუზეუმო მონაცემების კომპიუტერიზაციის პრობლემებზე და მუდამ იჩენს აქტიურ ინტერესს ინტერდისციპლინარული კვლევებისადმი, არქეოლოგიური კვლევის დროს იგი სისტემატურად თანამშრომლობდა და თანამშრომლობს საბუნებისმეტყველო და ტექნიკურ მეცნიერებათა წარმომადგენლებთან, ხელოვნებათმცოდნეებთან. ამაში მას ეხმარება ღრმა ერუდიცია. ნიშანდობლივია, რომ ექვსი დისერტაციიდან, რომლებიც მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა, სამი ინტერდისციპლინარულ კვლევას ემყარება.

იულონ გაგოშიძე ეწეოდა პედაგოგიურ საქმიანობასაც. 1978-1988 წლებში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე კითხულობდა ნიქარისტიანული ხანის სომხეთის კულტურის ისტორიის კურსს.

2013 წელს კონკურსით აირჩიეს ილიას უნივერსიტეტში სრულ პროფესორად არქეოლოგიის დარგში. დაევალა სასწავლო პროგრამის მონესრიგება და ნაიკითხა ლექციების კურსი “არქეოლოგიის საფუძვლები”.

2013-2014 წლებში საქართველოს უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ ფაკულტეტზე კითხულობდა ლექციების კურსს ქართული ლითონმქანდაკეობის ისტორიაში.

ნაკითხული აქვს საჯარო ლექციები არქეოლოგიის სხვადასხვა პრობლემაზე ჰალეს, მიუნსტერის, იენის (გერმანია) და აარხუსის (დანია) უნივერსიტეტებში. სისტემატურად მონაწილეობდა სამეცნიერო კონფერენციებში, როგორც საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ (სომხეთი, აზერბაიჯანი, გერმანია, საფრანგეთი, აშშ, საბერძნეთი, თურქეთი, ირანი, დანია, რუსეთი).

2013 წლიდან ეროვნულ მუზეუმში ახალგაზრდა არქეოლოგებისთვის კითხულობს ლექციების კურსს არქეოლოგიის პრობლემებზე.

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის რედაქციის დაარსების დღიდან ენციკლოპედიის ბოლო XI ტომის გამოცემამდე იულონ გაგომიძე მუშაობდა რედაქტორ-კონსულტანტად არქეოლოგიის დარგში: ენციკლოპედიაში მოხვედრილმა არქეოლოგიური და ნუმიზმატიკური შინაარსის ყველა სტატიამ (აგრეთვე, ზოგიერთმა სტატიამ ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის დარგში) მის ხელში გაიარა. 2011-2014 წლებში ი. გაგომიძე ხელმძღვანელობდა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოში არქეოლოგიური მემკვიდრეობის მართვის ცენტრს, რომელმაც მოამზადა მასალები არქეოლოგიური მემკვიდრეობის მართვის რეფორმებისათვის. ელექტრონულად აღინუსხა და ინტერნეტში განთავსდა საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების აღწერილობა. აქ მან დააარსა ქართულ-ინგლისური სამეცნიერო-პოპულარული ჟურნალი “ონლაინ არქეოლოგია” (გამოიცა ექვსი ნომერი).

იულონ გაგომიძე ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში მუშაობის დაწყებიდანვე აქტიურად იყო ჩაბმული მუზეუმის საგამოფენო საქმიანობაში. მონაწილეობდა არაერთი გამოფენის მოწყობაში: საქართველოს არქეოლოგიური გამოფენა, სეიფის გამოფენა, ეთნოგრაფიული გამოფენა ლენინგრადში, არქეოლოგიური გამოფენა მოსკოვში, გამოფენა პარიზში “ოქროს საწმისის ქვეყანა”, არქეოლოგიური გამოფენა სილნალის მუზეუმში, მელვინეობა-მევენახეობის 8000 წელი, ქართველი ებრაელები – ისტორია და თანამედროვეობა, არქეოლოგიური საგანძური, საქართველოს არქეოლოგია და სხვა.

იულონ გაგომიძის ინტერესები არასოდეს იფარგლება მხოლოდ მეცნიერებით. მას გული შესტკივა საქართველოს ბედ-იღბალზე და აქტიურად ებმება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. 1978 წელს ის ერთ-ერთი ინიციატორი იყო საზოგადოებრივი პროტესტისა, რომელმაც აღკვეთა ხელისუფლების მხრიდან სამუზეუმო ფასეულობათა ხელყოფის მცდელობა “აფხაზეთიდან მიტაცებული განძეულის უკან დაბრუნებისა”. ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანთან, შევარდნაძესთან, შეხვედრაზე წარმოთქმულ სიტყვას ფართო რეზონანსი მოჰყვა და ზვიად გამსახურდიამ “ოქროს საწმისის” ბოლო ნომერში გამოაქვეყნა.

80-იან წლებში ი. გაგომიძე ჩაება თბილისის სარეკრეაციო ზონისა და მიმდებარე სოფლების გადარჩენისთვის ბრძოლაში. შემდეგ კი აქტიური მონაწილე იყო ტრანსკავკასიური რკინიგზის მშენებლობისა. შედეგად, მწვანეთა მოძრაობის დამფუძნებელთა ჯგუფში აღმოჩნდა. 1991 წელს დაინიშნა მცხეთის რაიონის პრეფექტად. 2004-07 წლებში იყო თბილისის საკრებულოს წევრი. 2008-2009 წლებში იყო საქართველოს სახელმწიფო მინისტრი დიასპორის საკითხებში. მისი ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა სამსახური, რომელმაც თავის გარშემო შემოიკრიბა მსოფლიოს 56 ქვეყანაში გაფანტული ქართული დიასპორა. ამუშავდა მძლავრი ვებპორტალი, რომელზეც განთავსდა ქართულ-აზერბაიჯანული და ქართულ-სომხური სასაუბროები, დიასპორა მთელ მსოფლიოში ელექტრონული ვერსია, ლაზური ლექსიკონის ელექტრონული ვერსია, ასევე, ფლემ ფორმატში გაკეთებული ინტერნეტჟურნალი “დიასპორას მაცნე”, რომელიც შეიცავდა როგორც ვიდეო, ისე აუდიო ფაილებს. გამოიცა არაერთი წიგნი: თ. პაპუაშვილის „საინგილოს ისტორია“; ვ. კუზიბაბაშვილის „ინგილოური დიალექტი“; ჟორჟ დიუმეზილის „ლაზური ტექსტები“; ისა კოაზოის მოთხრობების ქართული თარგმანი; ჩვენებურების კალენდარი (ქართული დიასპორას 12 გამორჩეული წარმომადგენლის პორტრეტითა და მოკლე ბიოგრაფიით); თურქეთში მცხოვრებ ქართველებთან ერთად განხორციელდა უმნიშვნელოვანესი ეკონომიკური პროექტი კახეთში: პირველად საქართველოში სილნალის რაიონში გაშენდა ზეთისხილის პლანტაცია (2010 წელს აქ ზეთისხილის პირველი რთველი ჩატარდა). მინისტრის კარი ყოველთვის ღია იყო ნებისმიერი სტუმრისთვის, მხოლოდ 2009 წელს მინისტრმა უმასპინძლა უცხოეთიდან ჩამოსულ 400-ზე მეტ დელეგაციასა და ცალკეულ პირს.

2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომის დროს დიასპორის საკითხებში საქართველოს სახელმწიფო მინისტრის აპარატმა მოახერხა მთელ მსოფლიოში გაფანტული ქართველების მობილიზება, რათა მათ ერთდროულად ჩაეტარებინათ საპროტესტო აქციები საქართველოს მხარდასაჭერად; ორგანიზება გაუწია საპროტესტო ჯაჭვს მთელ მსოფლიოში. 2008 წლის ომის დროს მხოლოდ დიასპორას სამინისტროს პორტალი გადაურჩა რუსეთის კიბერშეტევას

და ეს იყო საქართველოს ერთადერთი ელექტრონული კავშირი მთელ მსოფლიოსთან.

2008 წლის სექტემბერში კრინიცაში (პოლონეთი) XVIII მსოფლიო ეკონომიკურ ფორუმზე იულონ გაგოშიძემ წაიკითხა მოხსენება “რუსეთის როლი პოსტსაბჭოთა სივრცეში”, რომელშიც გაანალიზებულია რუსეთის დესტრუქციული ქმედებები და ნაჩვენებია, რომ რუსეთის აგრესიას საქართველოს წინააღმდეგ გაგრძელება ექნებოდა აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებში. 2008-2009 წლებში დიასპორის სახელმწიფო მინისტრმა და მისმა აპარატმა 24-საათიანი მუშაობით მოახერხეს, დაეძლიათ მძლავრი რუსული საინფორმაციო შეტევა და ძირშივე აღეკვეთათ რუსეთის ხელისუფლების ანტიქართული გამოსვლების მცდელობები ქართულ დიასპორაში. 2009 წელს ორთოდოქს ჰოსპიტალიერების ორდენის კანცლერმა მაიკლ ბრეტ-გროუტერმა იულონ გაგოშიძე ომისა და გამარჯვების ბრიტანული მედლებით დააჯილდოვა, საქართველოს რუსეთთან ომში მორალური გამარჯვების ნიშნად.

მიღებული აქვს საქართველოს სახელმწიფო ჯილდოები: ღირსების ორდენი 2005 წელს, ბრწყინვალეების საპრეზიდენტო ორდენი 2010 წელს.

ჟურნალის რედაქცია ულოცავს ბატონ იულონს საიუბილეო თარიღს, ჯანმრთელობას და შემოქმედებით წარმატებებს უსურვებს.

კოლეგები, მეგობრები და მოწაფეები

იულონ გაგოშიძის ძირითადი პუბლიკაციების ჩამონათვალი:

ძვლის ფირფიტა მხედართა ბრძოლის სცენის გრაფირებული გამოსახულებით. გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, №5, 2003. გვ.20-30.

სახვნელი ადრერომაული ხანის ქართლის სამეფოში. - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, 45, 2003-2004, გვ. 80-94.

პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი. - ძიებანი, 13-14, 2004, გვ. 118-142.

ქართლის სამეფოს (იბერიის) საზღვრები ქ.ნ. I ს.-ში. - ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №3, 2007, გვ.20-32.

საქართველო და “ბერძნულ-სპარსული” გემები. ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №5, 2009, გვ.14-19.

აქემენიდები კავკასიაში. კრებ. კავკასიური ძიებანი., №2, თბ., 2010, გვ 601-615.

ღალიას ღვთისმშობლის მონასტერი. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში (2006-2010 წლები). - ჟურ. ძველი ხელოვნება დღეს. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო. თბ., 2010. გვ. 64-89. heritagesites.ge.

ქართველი ებრაელები. ისტორია და კულტურა. თბ., 2010. თანაავტორები თ. მგალობლიშვილი, ლ. წინუაშვილი.

არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა. კრებ. კავკასიოლოგიური ძიებანი, №2, თბ., 2010, გვ.585-600.

ღალიას მონასტერი. - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, I(46-B), 2010, გვ.141-159.

არქეოლოგიური და ანტიკვარული ნივთების აუქციონი. პროექტი. - ონლაინ არქეოლოგია, №2 - ივნისი, 2012 წ. ,გვ.130-134. heritagesites.ge

წმ. ელიას სამლოცველო. - საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, I-1, თბ., გვ. 313-314.

მეფე ფლავიუს დადის ვინაობისთვის. ჟურ. იბერია-კოლხეთი №9, 2013. გვ. 69-87.

The Royal Palace of the 1st c. BC - 1st c. AD at Dedoplis Gora, Jour. of Georgian Archaeology, 1, 2004, pp. 170-185.

Ein Persebrau in Azerbaidjan. Ausgrabung auf dem Ideal Tepe bei Karacamirli 2006. – in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 38, 2006, pp.291-330.

An Achaemenid "Palace" at Qarajamirli (Azerbaijan) Preliminary Report on the Ecauations in 2006. in: Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia,Southern and Iran. New Discoveries .Edited by A. Ivantchik and V. Licheli, Leiden – Boston, 2007, pp.31-45.

Iberia and Rome. The Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia, Langenwaissbach, 2008. Edited by: A. Furtwängler, I. Gagoshidze, H. Löhrr, N. Ludwig.

An Axamaenid "Palace" at Garajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the Excavations in 2006.

Fibers of silk, cotton and flax in a weaving workshop from the first century AD. palace of Dedoflis Gora, Georgia. in:Veget Hist Archaeobot (2008) 17 p.211-215.

A Persian Propyleion in Azerbaijan Excavations at Karacamirli Achemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers Edited by Jens Nielingand Ellen Rehm, Arhus, 2010. pp. 111–122.

Sabatlo. Project, Online Archaeology, No. 1, December, 2011, pp. 106-108, heritagesites.ge.

Takhtidziri Cemetery. Online Archaeology, No. 1, December, 2011, pp. heritagesites.ge.

Archaeological Tourism. Project, Online Archaeology, No. 1, December, 2011, pp. 90-93,heritagesites.ge.

Armaztsikhe - Bagineti. Online Archaeology, No. 1, December, 2011, pp. 123-125, heritagesites.ge.

Ахеменидский административный центр (сатрапская резиденция) на Южном Кавказе. – Azerbaicanin qədim şəhər mədəniyyəti, yabala, 2012, pp.17-19.

Auction of Archaeological Objects. Project, Online Archaeology, No. 2, June, pp. 104-108 heritagesites.ge.

Takhtidziri. Online Archaeology, No. 2, June, 2012, 122-126 pp. heritagesites.ge.

Ancient Silk in Georgia. Online Archaeology, No. 2, June, 2012, pp. 130-136 heritagesites.ge.

The Achaemenids in the Caucasus. Online Arcaheology, No. 2, June, 2012, pp.64-80 heritagesites.ge.

Urbnisi. In "Online Archaeology", No. 3, December, 2012, gv. 148-152 heritagesites.ge.

Achaemenid and Achaemenid-like Silver Vessels. Online Archaeology, No. 3, December, 2012, pp. 20-48, heritagesites.ge.

Archaeological Police. Project, Online Archaeology, No. 3, December, 2012, gv. 110-114, heritagesites.ge.

Aradetis Orgora. Online Archaeology, No. 3, December, 2012, pp. 9-10,heritagesites.ge.

Dedoplis Gora. Project ,Online Archaeology, No.4 , June,2013, pp.103-113, heritagesites.ge.

Dvani. Online Archaeology, No. 4, June, 2013, 122-126 pp. heritagesites.ge.

Zguderi. Online Archaeology, No. 4, June, 2013, 142-146 pp. heritagesites.ge.

For the Identity of King Flavius Dades. Online Archaeology, No.4, June, 2013, pp.20-54 heritagesites.ge.

Dedoplis Gora. New Archaeological Discovery, Online Archaeology, No. 5, December, 2013, pp. 24-29. heritagesites.ge.

— ამირან კახიძე —

ღვანულამოსილ არქეოლოგს 80 წელი შეუსრულდა

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის კვლევაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ცნობილ ქართველ მეცნიერს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ამირან კახიძეს, რომელსაც ახლახან დაბადებიდან 80 წელი შეუსრულდა. ჟურნალის რედაქცია ულოცავს ბატონ ამირანს საიუბილეო თარიღს, ჯანმრთელობას და შემოქმედებით ნარმატებებს უსურვებს.

ამირან კახიძე დაიბადა 1935 წლის 8 ივნისს, ბათუმის რაიონის სოფ. ზედა ჩხუტუნეთში, ისტორიულ მაჭახლის ხეობაში. 1949 წ. სოფ. ზედა ჩხუტუნეთის რევანლედის დასრულების შემდეგ სწავლობდა აჭარისწყლის სახელმწიფო პედაგოგიურ სასწავლებელში. 1953-1954 წწ მუშაობდა ბათუმის რაიონის სოფ. ჩიქუნეთის რევანლიანი სკოლის მასწავლებლად. 1954 წ-დან იგი სწავლას განაგრძობს შოთა რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტზე და მისი წარჩინებით დამთავრების შემდეგ მუშაობს პედაგოგიკის კათედრის ლაბორანტად (1959-1960 წწ). 1961-1964 წწ სწავლობს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ.ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტურაში აკად. ანდრია აფაქიძის ხელმძღვანელობით. 1964-1966 წწ ა.კახიძე მუშაობს ამავე ინსტიტუტის ანტიკური ხანის არქეოლოგიის განყოფილების ლაბორანტად და აქვე იცავს საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები (ქობულეთ-ფიჭვნარი)“. 1966 წლიდან ა.კახიძე სამუშაოდ გადადის საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნ.ბერძენიშვილის სახელობის ბათუმის სამცხიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში უფროს მეცნიერ-თანამშრომლად. 1981 წლიდან იგი ამავე დაწესებულების ახლადშექმნილი არქეოლოგიის განყოფილების უფროსია, ხოლო 1994 წ დაფუძნებული ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორი. 1981 წელს მან დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია: „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ანტიკურ ხანაში“. 2004-2005 წწ ა. კახიძე ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორის მომალეობის შემსრულებელია, სადაც ის 1969 წ-დან ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას. ამჟამად ის ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორ-ემერიტუსი და არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორია.

ჯერ კიდევ ასპირანტურაში სწავლისას (1961-1964 წწ.) აკად. ა. აფაქიძის თაოსნობით საფუძველი ჩაეყარა მის მომავალ სამეცნიერო კვლევის ძირითად მიმართულებას: ადგილობრივი მცხოვრებლებისა და ბერძენი კოლონისტების ურთიერთობები კლასიკურ და ელინისტურ ხანაში. 1966

წლიდან ის აწარმოებს სამეცნიერო-კვლევით და საექსპედიციო-საველე სამუშაოებს სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლის მიზნით. კვლევის უმთავრეს ობიექტს წარმოადგენს ფიჭვნარის ნაქალაქარი და ვრცელი სამაროვანი. ხანგრძლივი საველე სამუშაოების შედეგად აღმოჩნდა მდიდარი ნივთიერი მასალა კოლხური კულტურისა და კოლხეთის სამეფოს გენეზისის, ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების, ანტიკურ, კერძოდ ბერძნულ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობების კვლევისათვის. 1998 წლიდან შეიქმნა საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის პირველი საერთაშორისო ერთობლივი ექსპედიცია, რომელმაც მისი ხელმძღვანელობით დღემდე ნაქალაქარსა და სამაროვნების ტერიტორიაზე განახორციელა საველე სამუშაოების 10 სეზონი. ექსპედიციაში მონაწილეობას იღებდნენ ოქსფორდის უნივერსიტეტის აშშ-ის მუზეუმის ბერძნულ-რომაულ სიძველეთა დეპარტამენტის წარმომადგენლები, მსოფლიოს სხვადასხვა უნივერსიტეტის სტუდენტები. გამოქვეყნდა არაერთი ნაშრომი ქართულ და ინგლისურ ენებზე. მათ შორის მაიკლ ვიკერსის თანაავტორობით 2004 წელს ქართულ და ინგლისურ ენებზე დაიბეჭდა მონოგრაფია „ფიჭვნარი I“, რომელსაც საფუძვლად დაედო 1998-2002 წლებში მოპოვებული მდიდარი არქეოლოგიური მასალა. 2003-2007 წლების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი მონოგრაფია („ფიჭვნარი VI“) გამოვიდა 2014 წ-ს. 2007 წელს გამოსული „ფიჭვნარი II“ ეხება ძვ.წ. V ს-ის ბერძნული ნეკროპოლის გათხრების შედეგებს 1967-2006 წლებში, „ფიჭვნარი III“ ეხება ელინისტურ ნაქალაქარს, „ფიჭვნარი IV“- მინის ნაწარმს, ხოლო „ფიჭვნარი V“ ძვ.წ. IV ს ბერძნულ ნეკროპოლს.

ფიჭვნარის პარალელურად 1999 წლიდან ა.კახიძე ხელმძღვანელობდა გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედ არქეოლოგიურ ექსპედიციას. შეისწავლა ამ ძეგლის ხუროთმოძღვრული ნაშთები, საფორტიფიკაციო, წყალგაყვანილობისა და საკანალიზაციო სისტემები, სხვადასხვა ეპოქების კულტურული ფენები. თვალსაჩინოდ გაამდიდრა სამეცნიერო ბაზა რომაულ სამყაროსთან ურთიერთობების შესწავლისათვის. ამ ხნის განმავლობაში დაიბეჭდა კრებულ „გონიო-აფსაროსის“ 5 ტომი.

საკმაოდ ფართო მასშტაბის საველე სამუშაოები განხორციელდა პეტრა-ციხისძირის, ბათუმის-ციხის, ჩაქვისწყლის ხეობის და მახვილაურის შესწავლის მიზნით. 1970 წლიდან კვლევებთან ერთად დაიწყო აჭარისწყლის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლების გეგმაზომიერი კვლევა (კვამბა, ჭვანას ციხე, სხალთის ეკლესია, ხიხაძირი, თხილვანა, კალოთა, ვერნები და ა.შ.). მნიშვნელოვანი სამუშაოები განახორციელა სუფსა-ნატანების აუზში (გურიანთა, ზემოფარცხმა, ქვენობანი და ა.შ.).

მოპოვებული მდიდარი და მრავალფეროვანი მასალის შესწავლის საფუძველზე დაიწერა 150-ზე მეტი მონოგრაფია თუ სამეცნიერო ნაშრომი ქართულ და უცხოურ ენებზე. უახლესი აღმოჩენების შესახებ სისტემატურად გამოდის მოხსენებებით საინსტიტუტო, ეროვნულ თუ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებზე. არქეოლოგიური მასალის ერთი ნაწილი გატანილ იქნა ქ.მოსკოვის, საარბრიუკენისა და ვისბადენის გამოფენებზე. მეცნიერ-ხელმძღვანელობას უწევს ხარისხის მაძიებელთ, რომელთა ერთმა ნაწილმა უკვე დაიცვა სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაციები და წარმატებულ საქმიანობას ეწევიან სამეცნიერო, სასწავლო თუ სხვადასხვა სახელმწიფოებრივ დაწესებულებებში

2007 წლის ბოლოსათვის ა.კახიძის მიერ შემუშავებული კონცეფციის მიხედვით გაკეთდა ბათუმის სამეცნიერო-პოპულარული ექსპოზიცია, რომელიც ასახავს სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს უძველეს ისტორიასა და კულტურას. ამავე წელს განსვენებული მეცნიერის, პროფ. დ. ხახუტაიშვილისა და ამ.კახიძის რედაქტორობით გამოქვეყნდა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (აჭარა)“ - პირველი ტომი. დავით ხახუტაიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ასრულებს რედაქტორის მოვალეობას. დღეისათვის გამოქვეყნებულია ნარკვევების ოთხივე ტომი.

არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ახალი ეტაპი აჭარაში 2012 წლიდან იწყება. ამ. კახიძის მიერ მოპოვებული ინფორმაციის საფუძველზე ჩოლოქ-ნატანების აკვატორიაში, ზღვისპირა ზოლიდან 10 კმ-ის მოშორებით, 119 მ-ის სიღრმეზე მოპოვებულ იქნა ჩაძირული გვიანელინისტური ხანის სავაჭრო გემის ნაშთები: გემის კიჩო, ანძა, საჭე-რუმპელი, კორპუსის მოსაპირკეთებელი ძელი, ნიჩბის ჩასადებად განკუთვნილი რკინის ორკაპი, ბალანსირებისათვის გამოყენებული ქვები, თიხის ამფორა, ქოთანის, ჩაფი და სხვა დეტალები. მსგავსი მეტყველი მასალა ადრე უცნობი იყო ჩვენი სინამდვილისათვის. გაჩნდა სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ახალი ასპექტები.

ბოლო წლების უმთავრეს სიახლეს მაინც აჭარის ტერიტორიაზე მიკვლეული ბრინჯაოს მეტა-

ლურგის უძველესი კერები წარმოადგენს, რომლებიც, წინასწარულად, ძვ.წ. III-II ათასწლეულებით თარიღდება. ამ. კახიძემ მარტო 2014 წლისათვის, სადაზვერვო სამუშაოების შედეგად 9 ასეთი ძველი აღმოაჩინა. მისი აზრით, ჭოროხის აუზში მცხოვრებ მეტალოურებს ბრინჯაოს ხანაში ლითონის დაფუძნა-დაქუცმაცება ინდუსტრიულ დონემდე აუყვანიათ. ამასთან, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მსგავსი ფართო მასშტაბის სამუშაოები მარტო საკუთარი მოთხოვნილებებისათვის არ უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული. ამირან კახიძე ასკვნის, რომ, ჭოროხის აუზი მსოფლიოს ერთ-ერთ უძველეს მეტალოგურ კერას წარმოადგენდა.

ჟურნალის რედაქცია ულოცავს ბატონ ამირანს საიუბილეო თარიღს, ჯანმრთელობას და შემოქმედებით წარმატებებს უსურვებს.

ჟურნალის რედაქცია და კოლეგები

ამირან კახიძის ძირითადი სამეცნიერო შრომები:

მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის (ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები). – მსკა, თბილისი, 1965, ტ. 4, გვ. 67-94, სურ. 1-5, ტაბ. I-X.

Кистории городов Восточного Причерноморья в Античную Эпоху (Кобулети-Пичвнари). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тб., 1965, с.29.

კერამიკული ტარა ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარიდან. – სდსძ, ტ. 2, თბილისი, 1971, გვ. 28-66, სურ. 1-9, ტაბ. I-III.

კოლხეთსა და ათენს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების ისტორიიდან. – სდსძ, ტ. 2, თბილისი, 1971, გვ. 67-73, ტაბ. I-II. (თანაავტ. ზ. შატბერაშვილი).

საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები (ქობულეთ-ფიჭვნარი), თბილისი, 1971, 150 გვ. 14 ტაბ.

ფიჭვნარის ანტიკური ხელოვნების ძეგლები. – საბჭ. ხელოვნება, 1973 №9, გვ. 28-32.

ფიჭვნარის წითელფიგურიანი კრატერი. – სმამ, 1973, №2 (69), გვ. 505-508.

ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს სამაროვნისარქეოლოგიური გათხრების შედეგები. – სდსძ, ტ. 4, თბ., 1974, გვ. 49-93, ტაბ. I-X.

ფიჭვნარის სამაროვანზე 1967-1968 წლებში აღმოჩენილი უცხოური მონეტები. – მაცნე, ისტორიის სერია, 1974, №3, გვ. 79-85.

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი, 1975, 99 გვერდი, XXXტაბულა, სურ. 1-7.

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები. – სდსძ, ტ. 6, 1977, თბ., გვ. 25-53, ტაბ. IX-XXII. (თანაავტ. ნ. ვაშაკიძე)

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წ. განხორციელებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები. – სდსძ, 1978, ტ.7, გვ. 42-58, სურ. 1-2, ტაბ. XI-XX (თანაავ. ვაშაკიძე ნ.).

კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხები. – მაცნე, ისტ...სერია, 1978, №4, 48-61, (თანაავ. დუნდუა გ).

ფიჭვნარის ძვ.წ. IVს. ბერძნულ ნეკროპოლზე 1976 წ. განხორციელებული კვლევა-ძიების შედეგები. – სდსძ, ტ. 8, თბ., 1979, გვ. 42-67, ტაბ. VII-XVIII.

რქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვნის ტერიტორიაზე 1976 წ. – სდსძ, ტ. 8, თბ., 1979, გვ. 68-84, ტაბ. XIX-XXXVIII (თანაავტ. ვაშაკიძე ნ.).

ქვისარქიტექტურის უძველესი ნაშთები ფიჭვნართან. – სდსაძ, I, ბათუმი, 1980, გვ. 29-34, ტაბ. I-III.

არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1965 წ. – სდსძ, ტ. 10, თბ., 1981, გვ. 37-59, ტაბ. I-XVIII.

კოლხური ხელოვნების უძველესი ძეგლები აჭარისწყლის ხეობიდან. – საბჭ. ხელოვნება, 1980, №11, თბ., გვ. 60-63, სურ. 1-4. (თანაავტ. ი. დავითაძე, შ. მამულაძე).

ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფელ ხიხაძირიდან. – თბილისი, სდსძ, ტ. 10, თბ., 1981, გვ. 89-100, ტაბ. I-VI. (თანაავტ. ი. დავითაძე, შ. მამულაძე).

კოლხური კულტურის უძველესი ძეგლების ხალთისწყლის ხეობიდან. – სმამ, 1981, 101, №3, გვ. 737-740, სურ. 1-4. (თანაავტ. ი. დავითაძე, შ. მამულაძე).

აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის იონური და ატიკური ეტაპი. – სდსდ, ტ. 11, თბ., 1982, გვ. 44-77.

კრამიტსახურავიანი სამარხი ფიჭვნარიდან. – სდსდ, ტ. 12, თბ., 1983, გვ. 53-63.

ანტიკური ტორევეტიკის ნიმუშები ფიჭვნარიდან. – სდსდ, ტ. 16, თბ., 1987, გვ. 47-50.

კვაშტის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი. – სდსდ, ტ. 17, თბ., 1989, გვ. 47-61, ტაბ. XX-XXVII. (თანაავტ. შ. მამულაძე)

მასალები ბათუმის ძველი ისტორიისათვის (წინანტიკური და ანტიკური ხანა). სდსდ, ტ. 18, თბ., 1989, 139 გვ., 47 ტ. (თანაავტ. დ. ხახუტაიშვილი)

აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. ბათუმი, 1993, 86 გვ., 24 ტ. (თანაავტ. შ. მამულაძე).

ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფ. ვაიოდან. – ბსუ-სშრომები, №1, ბათუმი, 1995, გვ. 122-127.

ჭოროხის აუზი – კოლხური კულტურის უძველესი კერა. – საისტორიო მაცნე, ნაკ. I, ბათუმი, 1995, გვ. 8-9.

გონიო-აფსაროსში 1998 წ. წარმოებული არქეოლოგიური კვლევის ძირითადი შედეგები. – ბსუშრომები, ბათუმი, 1999, ტ. 3, გვ. 111-127, ილ. (თანაავტ. შ. მამულაძე).

გონიო-აფსაროსში 1998 წ. წარმოებული არქეოლოგიური კვლევის ძირითადი შედეგები. – ბსუშრომები, III, ბათუმი, ბათუმისუნივერსიტეტი, 1999, გვ. 187-194. (თანაავტ. შ. მამულაძე).

ჭოროხის აუზი – კოლხური კულტურის უძველესი კერა. ბათუმი, 2000, 125 გვ., 54 სურ., 34 ტაბ. (თანაავტ. შ. მამულაძე).

კოლხური კულტურის ისტორიიდან (წალდი). – ბამ-ის შრომები, ტ. 1, ბათუმი, 2000, გვ. 16-24, სურ. 1-9. (თანაავტ. ნ. კახიძე).

ადრეშუასაუკუნეების სამარხები ფიჭვნარიდან. – ბამ-ის შრომები, ტ. 1, ბათუმი, 2000, გვ. 70-89, სურ. 1-5, ტაბ. I-IV. (თანაავტ. მ. ვიკერსი, შ. მამულაძე).

საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი ექსპედიცია ფიჭვნარში 1998 წ. – ბამ-ის შრომები, ტ. 2, ბათუმი, 2002, გვ. 42-79, სურ. 1-22, ტაბ. I-XII. (თანაავტ. მ. ვიკერსი)

2000 წ. გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში. – გონიო-აფსაროსი, ტ. 3, თბილისი, 2002, გვ. 44-70, ტაბ. I-XIX. (თანაავტ. ტ. ებრალიძე, შ. მამულაძე)

სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წ-ში წარმოებული კვლევა-ძიების უმთავრესი შედეგები. – გონიო-აფსაროსი, ტ. 4, ბათუმი, 2004, გვ. 4-73, სურ. 1-55, ტაბ. I-XVIII. (თანაავტ. შ. მამულაძე)

ფიჭვნარი I – კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთშავი ზღვისპირეთში. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლ. ექსპედიციის შედეგები (1998-2002), თბ., 2004. (თანაავტ. მ. ვიკერსი)

ქიოსური ამფორების ერთი ჯგუფის დათარიღების საკითხისათვის (ფიჭვნარის ძვ.წ. VI. ბერძნული ნეცროპოლის მიხედვით). – ძიებანი საქარ-თველოს არქეოლოგიაში, 2005, №15-16, გვ. 170-172, ტაბ. I. (თანაავტ. მ. ხალვაში)

აჭარის უძველესი და ძველი ისტორიის საკითხები. ნივთიერი კულტურის ძეგლები. – სდსინ, I, თბილისი, 2007, გვ. 38-40.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა. – სდსინ, I, თბილისი, 2007, გვ. 135-139.

შუა და გვიანბრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. აჭარა შუაბრინჯაოს ხანაში. – სდსინ, I, თბილისი, 2007, გვ. 144-148.

აჭარის მთიანეთის წინაქრისტიანული ძეგლები. – სდსინ, I, თბ., 2007, გვ. 227-240. (თანაავტ. შ. მამულაძე)

აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. დიდი ბერძნული კოლონიზაცია და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი. – სდსინ, I, თბილისი, 2007, გვ. 241-246.

კახიძე ა. აჭარა-ადრეანტიკურხანაში. სამხრეთ-დასავლეთზღვისპირეთიძვ.წ. VI-IV სს. – სდსინ, I, თბ., 2007, გვ. 247-254.

აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. მეურნეობა, ხელოსნური წარმოება, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი // სდსინ, I, თბ., 2007, გვ. 255-267.

აჭარა ადრენტიკურ ხანაში. ანტიკური სამყარო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. – სდსინ, I, თბ., 2007, გვ. 268-295.

ყუაკვერიანი ცულების გენეზისის საკითხისათვის. – ბამ-ის შრომები, ტ.4, ბათუმი, 2007, გვ. 4-10, 86, ტაბ. I-IV.

საველე არქეოლოგიური კვლევა ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2003-2004. – ბამ-ის შრომები, ტ. 4, ბათუმი, 2007, გვ. 43-67, 88-89. (თანაავტ. მ. ვიკერსი, გ. თავამაიშვილი)

ფიჭვნარი II – ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.ნ. Vს. ბერძნული ნეკროპოლი), ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-1987). თბილისი, 2007.

ირანული მინის ჭურჭელი ფიჭვნარის ძვ.ნ. V ს. ბერძნული ნეკროპოლიდან. – ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №4. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის გამოცემა. 2008, გვ. 49-53.

ფიჭვნარი IV – გონიო-აფსაროსი IX. – მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალი, ოქსფორდის აშშ-ის მუზეუმი. „ტრიადა“. 2009(თანაავტ. შალიკაძე თ).

ბათუმი და მისი შემოგარენი ძვ.ნ. I ათასწლეულში (ბათუმის ციხე). – საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ბათუმი – წარსული და თანამედროვეობა“, I, საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტრო, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტი. გამომც. „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი, 2009, გვ. 146–152.

კოლხური თეთრის ნომინალები ფიჭვნარიდან (ჰემიტეტრატემორიონები). – კულტურულ-საისტორიო ძიებანი (გ. ლორთქიფანიძის სამეცნიერო მოღვაწეობის 50). ივ. ჯავახიშვილის სახელ. უნივერსიტეტი. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2010, გვ. 124–133. (თანაავტ.: მ. ვიკერსი, ი. ვარშალომიძე).

ფიჭვნარი III – ელინიზმი და კოლხეთი. სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციებისა და საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები(1965–2004 წწ). ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, ოქსფორდის აშშ-ის მუზეუმი, 2010. (თანაავტ. ნ. ვაშაკიძე).

კოლხური თეთრის ახალი ნომინალები ფიჭვნარიდან (ჰემიტეტრატემორიონები). – ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში. კონფერენციის მასალები. რუსთაველის სახელ. უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი. გამომც. „შოთა რუსთაველის სახ. უნივერსიტეტი“, ბათუმი, 2010, გვ. 500–503. (თანაავტ. მ. ვიკერსი).

საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ახალმშენებლობათა ტერი-ტორიაზე. – ძველი ხელოვნება დღეს (Ancient art today), №2. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, 2011, გვ. 4–15.

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბათუმის ციხეზე. – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია). კონფერენციის მასალები. აჭარის მთავრობის საქვეუნეებო დაწესებულება – საარქივო სამმართველო. თბილისი, გამომც. „უნივერსალი“, 2012, გვ. 153–157 (თანაავტ. ნ. სურმანიძე, თ. შალიკაძე).

საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულებზე. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, V, 2013:8–21 (რეზ. ინგლ. და რუსულ ენებზე) (თანაავტ. გ. თავამაიშვილი, ირ. ჩავლეიშვილი).

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, V, 2013:34–54 (თანაავტ. ნ. ვაშაკიძე, თ. შალიკაძე).

ბათუმის ციხის 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. – კრებ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. 2013: 8–51 (თანაავტ. ნ. სურმანიძე, თ. შალიკაძე).

ფიჭვნარის ექსპედიციის 2012 წლის საველე კვლევა-ძიების ანგარიში. – კრებ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. 2013: 52–126 (თანაავტ. ნ. ძენლაძე, თ. შალიკაძე, მ. თურმანიძე).

ჩოლოქ–ნატანების აკვატორიაში აღმოჩენილი გვიანელინისტური ხანის ჩაძირული გემის ნაშთები. – კრ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. 2013: 127–163 (თანაავტ: ნ. მგელაძე).

ჩაქვის ჩაისუბნის „შუამთის“ გორანამოსახლარის არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგები. – კრ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. 2013: 222–264 (თანაავტ: ნ. სურმანიძე).

ფიჭვნარი V – აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს. ბერძნული ნეკროპოლი). ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო–კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო–ბრიტანეთისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (1967-2012 წწ), ბათუმი–ოქსფორდი, 2014. (თანაავტ: ე. კახიძე).

ფიჭვნარი VI – კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. საქართველო–ბრიტანეთის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (2003-2007წწ). ბათუმი–ოქსფორდი, 2014 (ქართულ და ინგლისურ ენებზე). (თანაავტ: მ. ვიკერსი)

ატიკური მონუმენტური ვაზათმომხატველობის ნიმუშები ფიჭვნარიდან (წითელფიგურული კრატერი). – კრებ. ხელოვნებათმცოდნეობითი ეტიუდები, VI. საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტრო, ბათუმის ხელოვნების სახელ. სასწავლო უნივერსიტეტი, ბათუმი, 2015, გვ. 3–10.

Привозные монеты из могильника Пичвнари. - ВДИ, 1974, №36, сс. 88-92.

Раскопки могильника Пичвнари. - КСИА, Античные памятники Колхиды и Иберии, 1977, №151, М., сс. 4-11, рис. 1-9.

Раскопки в Пичвнари. - АО в 1977 г., М., 1978, с. 483, рис.1. (соавт. Ю. Давитадзе)

Древнегреческий могильник в Пичвнари (IV в. до н.э.). - СА, 1979, №1, сс. 171-180.

Восточное Причерноморье в античную эпоху (Колхские могильники), Батуми, 1981, 76 страниц, 26 таблиц.

Ausgrabungen in Kobuleti-Pitschnari. - Georgica, Zeitschrift fur Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens. Heft 15, Universitatsverlag Konstanz, 1992, S. 5-15, Abb.1-5. (co-author Plontke-Luning Annegret).

Древнеколхидское хозяйственное орудие - цалди. РА, 1993, №3, сс. 198-203. (соавт. Н. Кахидзе)

Macahel in Adlari ve Soyadlari. - Macahel, sayı 3, İstanbul 1996, s.23-24. (co-author N. Kakhidze)

Antike Welt und Ostpontos: Die Griechische Nekropole Klassischer Zeit in Pichvnari. – Phasis, Greek and Roman Studies, Hellenic Studies on the verge of Centuries. 2000, Vol. 2-3, Tbilisi, Logos, pp. 175-180. (Tbilisi Javakhishvili State University). (co-author M. Vickers)

Погребения раннесредневекового периода из Пичвнари. РА, №1, 2001, сс. 76-87. (соавт. Ш. Мамуладзе)

Silver Coins of Black Sea Coastal Cities from the Fifth Century BC Necropolis at Pichvnari. - Numismatic Chronicle, No. 161, London, 2001, pp. 282-288. (co-author. I. Iashvili, M. Vickers)

The British-Georgian excavation at Pichvnari 1998: the 'Greek and 'Colchian' Cemeteries. – Anatolian Studies, London, 2001, Vol. 51, pp. 65-90, Fig. 1-41. (co-autor: Vickers M.).

The Oxford-Batumi Pichvnari expedition, 1998. - Pontica. 2001, XXXII Muzeul de Istorie Nationala si Arheologie Constanta, pp. 19-38. (co-author M. Vickers).

Specimens of classical bronze toreutic from Pichvari. - Talanta XXXII-XXXIII (2000-2001), The Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Periods, 2001, pp. 41-60, Fig.1-12.

Recent Archaeological Finds in Gonio-Apsarus. – Pont-Euxin et Commerce. Actes du IXe Symposium de Vani, Paris, Presses Universitaires Franc-Compoises, 2002, pp.251-261, fig. 1-6. (co-author Sh. Mamuladze, N. Inaishvili, G. Tavamaishvili, M. Khalvashi, E. Kakhidze, T. Ebralidze, I. Varshalomidze).

Pichvnari – a contact zone of Greeks and Colchiens. – Actes du IXe Simposium de Vani. Paris, Presses Universitaires Franc-Compoises, 2002, pp. 227-234, Fig. 1-9. (co-author G. Tavamaishvili, M. Vickers).

Монеты Боспорского царства из Греческого некрополя Пичвнари. –Боспорский феномен, Санкт-Петербург. 2005. сс. 371-375.(соавт. Г. Тавамаишвили)

Фибулы Пичвнарского могильника. - Кавказоведение (Caucasiology), М., 2005, №8, сс. 57-66.

The principal results of the excavations conducted in 1998-2001 at Pichvnari by the joint Georgian-British Archaeological expedition // Metalla. Georgian - Schatze aus dem Land des Goldenen Vlies. Tagungsband zum Kolloquium, 2./3. Dezember 2002, Wiesbaden, Bochum, 2005, S. 114-124. (co-author M.Vickers, G.Tavamaishvili).

Athens and the Black Sea Area in the Late Archaic and Classical Periods. – Pont-Euxin et Polis. Actes du Xe Simpo-

sium de Vani. Paris, Presses Universitaires Franche-Comtoises, 2005, pp. 115-118.

Recent work by the joint British-Georgian Archaeological Expedition to Pichvnari. - A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherche archeologique a Orgame/ Argamum. Bucarest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre, 2005, Bucarest, 2006, p.37-45, Pl. (co-autor : Vickers M.).

Greek Necropolis of Classical period at Pichvnari. – Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2, Vol. II, British Archaeological Reports International Series 1675 (II), 2007, pp. 1143-1178, Fig. 1-68.

Iranian glass perfume vessel from the Pichvari Greek cemetery of the fifth century BC. – Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran, New Discoveries. Leiden-Boston, 2007, pp. 109-115, Fig.1.

Pichvnari 1967-2005: Recent work in a Colchian and Greek settlement. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference, Krakow, 18th of March, 2006, Jagiellonien University, Krakow, 2008, pp. 221-237, Pls. 31-32. (co-autor: Vickers M.).

Iranian Glass vessels from the 5th Century Greek Necropolis of Pichvnari. - Iberia-Colchis. researches on the Archaeology and history of Georgia in the Classical and Early Medieval Period, #4. Georgian National Museum of Otar lordkipanidze centre of Archaeology Supplement to – “Researches On The Archaeology of Georgia” 2008, pp. 49-53.

Chian Amphorae from Kobuleti – Pichvnari. – “Production and Trade of Amphorae in the Black Sea”. actes de la table ronde internationale de Batoumi et Trabzon. 2009, 135-137. (co-author M. Khalvashi)

Pichvnari, Georgia 2008-2009. – Anatolian Archaeology. British Institute at Ankara research reports 2009, volume 15 (2009). British Institute of Archaeology ar Ankara, 2009, p. 33 (co-author: Vickers M.).

Chian amphorae at Pichvnari– Patabs I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Varia Anatolica, XXI. Actes de la Table Ronde Internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006. Édites par Dominique Kassab tezgor ey Nino Inaishvili. Institut Fraçais D’etudes Anatolienne-Georgies Dumuzil, 2010, pp. 135-137. (co-author M. Khalvashi)

The Chorokhi (Coruh) basin – the oldest center of the Colchian culture. – Archaeology of Caucasus, #2-3, Georgian National Museum (Dedicated to the memory of member of Academy of Sciences of Georgia, Professor Otar Lordkipanidze), Tbilisi, 2009-2010 (co-author: Mamuladze S). pp. 187-207. ISSN 1512-3529.

Burial of Greek and local population of Pichvnari. – Ancient Sacral Monuments in the Black Sea. Publishing house. Kyriakidis Brothers s.a., Thessaaloniki, 2010. (co-author E. Kakhidze).

The 4th century BC Greek cemetery at Pichvnari: aspects of intercultural Relationship. - 2nd International Symposium of Georgian culture. The Caucasus: Georgia on the Crossroads. Cultural exchanges across the Europe and Beyond. Proceedings, November 2-9, 2009, Florence, Italy. Tbilisi, 2011 (co-author: E.Kakhidze), pp. 78-81.

ჩვენის პირა

ვერა ჩიხლაძე დაიბადა ხონის რაიონის სოფელ ხიდში. ხონის საშუალო სკოლის დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო ივ. ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც დაამთავრა 1969 წელს. 1970 წელს მუშაობა დაიწყო ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ლაბორანტად. დღემდე არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის მეცნიერ თანამშრომელია. წლების განმავლობაში მუშაობდა სხვადასხვა ექსპედიციებში (ვანი, კოდა, დიდი თბილისი, ჟინვალი, სვანეთი, ალგეთი, თეთრინყარო, წალკა), მაგრამ მისი ძირითადი საქმიანობა დაუკავშირდა ჟინვალის არქეოლოგიურ ექსპედიციას (შემდეგ კი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციას).

ქალბატონი ვერა ჩიხლაძე წლების განმავლობაში მონაწილეობდა და გამოდიოდა მოხსენებებით სხვადასხვა საერთაშორისო კონფერენციებზე. მისი ავტორობით და თანაავტორობით გამოქვეყნებულია ოთხმოცზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომი. 1999 წელს მან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: "არაგვის ხეობა ახ.წ. პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში." დისერტაციის ძირითადი ნაწილი: "ჟინვალის სამაროვნის წინაქრისტიანული ხანის სამარხეული კომლექსები" [კატალოგი და გამოკვლევა], რომელიც ახლახან გამოქვეყნდა, მაღალხარისხოვანი გრაფიკული ჩანახატებითა და ფოტომასალით არის ილუსტრირებული. იგი გვიანანტიკურ- ადრე შუასაუკუნეების არქეოლოგიით დაინტერესებული ყველა სპეციალისტისათვის სამაგიდო წიგნად იქცევა. მცხეთა-სამთავროს შემდეგ ხომ ასეთი მასშტაბის სამაროვანი სამხრეთ კავკასიაში არ გათხრილა. ჟინვალის სამაროვანი საგულდაგულოდ გათხრილი ძეგლია. განსაზღვრულია იქ დაკრძალული ყველა ინდივიდის სქესი, ასაკი, ხშირად გარდაცვალების მიზეზიც კი. სამარხეული ინვენტარი ველზე ისეა აღწერილი და ფიქსირებული, რომ შესაძლებელი გახდა დაკრძალულთა ჩაცმულობის (I-III სს-ის მეომრის) რეკონსტრუქცია და V-VI სს-ის ქართველი ქალის თავსამკაულისა და ვარცხნილობის აღდგენა.

ვერა ჩიხლაძემ წლების მანძილზე ისე გაითავისა ჟინვალის სამაროვანი და ისე ოპერირებდა იქ მოპოვებული ინფორმაციით, თითქოს სიცოცხლეშივე იცნობდა ანტიკური ხანის ჟინვალელებს და მათი დაკრძალვის ცერემონიალის თანამონაწილე იყო. ჟინვალის სამაროვანზე მოპ-

ოვებული ინფორმაცია კი იმდენად მდიდარი და მრავალმხრივია, რომ ძველის გამთხრელმა მართლაც თითქოს შესძლო საქართველოს მთისწინეთის პატარა ქალაქური ტიპის დასახლების 15–20 საუკუნის წინანდელ ყოველდღიურ ყოფაში ჩაეხედა.

ზემოაღნიშნული ძეგლების კვლევის საფუძველზე შეიძლება გაკეთდეს საყურადღებო დასკვნები:

1. ჟინვალს I-IV სს-ში მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა როგორც შიდა ეკონომიკურ ცენტრებთან, ასევე საზღვაგარეთის ქვეყნებთან. ამას ხელს უწყობდა ჟინვალზე გამავალი საერთაშორისო სავაჭრო-სატრანზიტო გზა. ამის გამო ჟინვალი იქცა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ცენტრად კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე.

2. ჟინვალი ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში წარმოადგენდა ქალაქური ტიპის სამოსახლოს, რაც კარგად ჩანს ქალაქური ყოფისათვის დამახასიათებელი მონაპოვრის მიხედვით. ამასვე ადასტურებს სამაროვანთან არსებული სინქრონული ნამოსახლარის ნაშთებიც.

3. ჟინვალი ახ.წ. პირველ საუკუნეებში წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ცენტრს, საიდანაც ხორციელდებოდა სახელმწიფო პოლიტიკის შესაბამისად მთის რეგიონების მართვა. სწორედ აქედან მოხდა ახ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს მთიანეთის ქრისტიანიზაცია.

4. ჟინვალის სამაროვანზე მონაპოვარი არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით აღდგა V-VI სს-ის ქალის თავსამკაული და ვარცხნილობა.

5. არქეოლოგიური გათხრებისას საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მუსიკალური ინსტრუმენტების განხილვის შედეგად ძველ საქართველოში დადასტურდა საკრავი და ჩასაბერი ინსტრუმენტების არსებობა, რაც მუსიკალური კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია.

6. ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი IV–VI საუკუნეების კატაკომბები, არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მასალების ანალიზის შედეგად, უნდა მივიჩნიოთ ახლად გაქრისტიანებული ადგილობრივი მოსახლეობის საკრძალავებად.

გარდა სამეცნიერო მოღვაწეობისა, ვერა ჩიხლაძე ეწეოდა საზოგადოებრივ საქმიანობას. იგი წლების მანძილზე იყო არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის პროფკავშირების თავმჯდომარე და “მეცნიერთა დაცვის ასოციაციის” საბჭოს წევრი.

ჟურნალის რედაქცია ქალბატონ ვერას ჯანმრთელობას და მომავალ შემოქმედებით წარმატებებს უსურვებს.

ჟურნალის რედაქცია და კოლეგები

ვერა ჩიხლაძის ძირითადი ნაშრომები:

ჟინვალის კატაკომბები, პრეპრინტი, 1990, თბილისი.

ქართველი ქალის თავსამკაული და ვარცხნილობა ადრეულ შუასაუკუნეებში, პრეპრინტი, 1992, თბ.

არაგვის ხეობის სამაროვნებზე აღმოჩენილი ქრისტიანული სიმბოლოებით შემკული ნივთები, – საერთაშორისო სიმპოზიუმი – “ქრისტიანობა, წარსული, აწმყო, მომავალი”, 2000, თბ.

წინწილები – მუსიკალური ინსტრუმენტი ძველ საქართველოში, ჟურნალი “ძიებანი”, №7, 2001, თბ.

გვიანანტიკური ხანის მეომრის სამარხი ჟინვალის სამაროვნიდან, ჟურ. “იბერია-კოლხეთი”, №7, თბ.

ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი ყვითელი ფერის მედალიონები და მძივები, ჟურ. “ძიებანი”, №9, 2005, თბ.

- ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები, ჟურ. “ ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, 15-16, თბ. 2005
- ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული მძივები. კრებ. საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, თბ. 2007.
- ჭორატის ადრექრისტიანული ხანის სამაროვანი, კრებ. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი. სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში, თბ. 2010.
- ჟინვალის სამაროვნის 375-ე ქვის სამარხში აღმოჩენილი ქალის თავსამკაული, ვარცხნილობა და ორგანული ნაშთების პალინოლოგიური კვლევის შედეგები, კრებ. “ანალები“, 7, (თანაავტორი ე, ყვავაძე). 2011.
- ჟინვალის საბეჭდავი ქრისტეს შობის არქაული სცენით, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. 48-. III, თბ. (თანაავტორი ე.კავლელაშვილი). 2012.
- არქეოლოგიური აღმოჩენები თბილისის წმ.სებასტიანელ მონამეთა მონასტრის ტერიტორიაზე 2011წელს. ჟურნალი „იბერია-კოლხეთი“, №8, თბ. (თანაავტორი). 2012.
- ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თიანეთიდან, 2012. ჟურ. “ იბერია-კოლხეთი“, №8, (თანაავტორი).
- არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საქართველოში აღმოჩენილი მუსიკალური ინსტრუმენტები, 2013. ჟურ. “ იბერია-კოლხეთი“, №9, თბ.
- თბილისის წმ.ორმოც სებასტიანელ მონამეთა ეკლესია. 2014. თბ. (თანაავტორი).
- Eine spatantike Hirsch Fiber aus Jinali, - Archaeologie Evrazier, Band 7, 2001, Berlin.
- Браслеты Жинвальского могильника, Сб. Археология, Этнология Кавказа, 2007. ст.25-29, Тбилиси.
- The Jinali cemeteri – Ancient near Estern stadiens suplement 19, 2008, Paris.
- Печать из Жинвали, Сб. Археология, Этнология Кавказа 2009. Тбилиси (соавтор Е. Кавлелашвили).

PAPERS IN ENGLISH

MUSICAL INSTRUMENTS DISCOVERED IN GEORGIA THROUGH ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Instrumental music was rather well-developed in ancient Georgia. Many types of instruments were part of Georgians' everyday life. These instruments did not completely reach us and we can only form impressions of them according to written sources, frescoes and the artifacts recovered during archaeological excavations. Since time immemorial humans were trying to satisfy their musical needs using sounds produced by various objects.

The following types of musical instruments have been known from ancient times: percussion (jingling and rattling), wind and string instruments. All of them were known and commonly used in ancient Georgia over centuries. According to ancient Jewish sources, (eponyms) ancestors of Georgian tribes are referred to as fathers and inventors of wind instruments [Janashia 1959:73].

Iv. Javakhishvili writes the following in his book '*Basic Problems of History of Georgian Music*': Some of them (musical instruments – V. Ch.) were around from ancient times; the names of some of them are local, while many of them gradually emerged in our country and were adopted from our neighbors. Most of them disappeared, and further generations did not know the original meanings of their names. Modern Georgians are aware of their names only thanks to old and new literary works, but but are unaware of their cultural history. Therefore, it is necessary to study the instruments' significance, the period of their presence and their origin according to the archaeological sites [Javakhishvili 1990: 90].

There are a few musical instruments recovered from archaeological contexts among archaeological findings. For example, an unreeded pipe made of swan (shin) bone found in the "grave of a little shepherd" at Samtavro cemetery in Mtskheta [Chubinishvili 1957: 40-41] dated back to the 14th -13th c. BC. In 2003, two fragments of a bone pipe were found on the floor of the room N11 of the palace complex at Dedoplist Gora (inv. N 27977). They date to the first century AD, and two holes have survived on each one. A ceramic statue of a musician with a harp has been recovered in a stratigraphic layer dated to the 7th-6th c. BC at the Bambebi settlement site in Uplistsikhe [Khakhutashvili 1989: 54-55]. In

1988, the same layer revealed another statue of a musician playing the drum [Khundadze 2007:17]. Kazbegi hoard includes a bronze statue of a musician holding a five-stringed instrument, probably a harp [Tsitanadze 1976:40]. A gold pendant, which is a miniature representation of a canopied tower, was discovered at Khaishi in Svaneti. The pendant depicts two figurines playing pipes and a three or fourstringed Georgian viol, sculpted under the canopy [Javakhishvili Al. 1958: 147-157]. A bronze figure of young Pan playing the pipe was revealed in the crypt near the railway station in Mtskheta [Lomtadze, Tsitsishvili 1951: 641-648]. There is a mosaic panel from Dzalisa which attracts particular interest. It shows a figure of Pan (*Ochopintre, Bochi*) represented alongside a harpist musician playing the panpipe [Bokhochadze 1981: 74-75. Pl. XVII, fig. 7; Odisheli 1995: Pl. I, II, III]. In 2001, a writing set was recovered from a burial (N14) excavated in the yard of Svetitskhoveli, Mtskheta. It is decorated with representations of the nine muses and Greek inscriptions. Euterpe, the muse of lyric poetry, is holding a trumpet in her right hand and a wind instrument (trumpet?) in her left one. Terpsichore, the muse of dance, is holding a lyre in one hand and a plectrum in the other. The muse of erotic poetry (Erato) has a lyre with extended arms in her left hand and an unidentified object in the right one. The burial (N14) excavated in the yard of Svetitskhoveli has been dated to the late 3rd c – early 4th c. AD [Apakidze, Nikolaishvili et al. 2003: pp. 81-110, pl. XIII]. The treasure revealed at the Vani settlement site in 2007 included a bronze lamp (inv. N 07: 1-07/327), ornamented with Eros' four figures. One of them is playing a three-stringed lute and another – the lyre. The treasure is dated to the late Hellenistic period, but it was buried in the first century BC [Akhvlediani. 2008:129, pl. IX].

Cymbals have been unearthed at various archaeological sites both in eastern and western Georgia [Chikhladze 2000; Nadiradze 1975] as well as bells, which have also been found in large quantities at various archaeological sites (pl. X).

Let us consider each in the chronological order.

Pipe (pl. I1,1,2,3,4,5). In 1938 a musical instrument – a pipe (*salamuri*) – was discovered in one of the burials at Samtavro cemetery in Mtskheta. In scientific texts, the burial is known as the ‘burial of a little shepherd’ [Chubinishvili 1957: 40-41]. The burial belonged to an adolescent, and according to the excavated artifacts, the burial was dated to the 14th -13th cc BC. The pipe is made from a swan shin tubular bone. It is unreeded and has three keys, measuring 20 cm in length and 1.8-1.3cm in diameter. This artifact is preserved in the Georgian National Museum (pl.I). In 1987, a pipe made of bone was found on the floor of one of the houses (8) at the Narekvavi settlement in the environs of Mtskheta, a construction that dates to the 6th c. BC. The pipe is unreeded and has three keys (inv. N 1254). It is 11cm in length, with a diameter of 1.8 cm, and is currently housed at the Mtskheta Museum (pl.I,2).

Two parts of a pipe were discovered on the floor of the Room N11 in the palace complex at Dedoplist Gora in 2003 (inv. N 27997, a.b.). This find is dated to the late first century AD, and two keys have survived on each piece. “The dimensions of the pipe are as follows a. the surviving length – 8.1 cm; diameter – 1.7 – 2 cm; thickness – 0.2-0.3 cm; diameter of the hole – 0.25cm, 8cm; b. diameter – 1.7-2cm; thickness – 0.2 – 0.3 cm; diameter of the hole – 0.25cm [Furtwangler,Gagoshidze 2008:1102-114] (pl,I,3).

The pipe (*salamuri*) is an ancient wind musical instrument found widely throughout Georgia. There are two types of pipes: reeded and unreeded; six or seven keys are commonly cut out of the surface. At the back there is one key made between two upper ones. Its timbre is soft and whistling, changing in accordance with the force of blown air. *Salamuri* is a shepherd’s instrument [Chkhikvadze 1984: 87]. Not only was it a musical instrument, but one of the means of communication between shepherds as well [Shamiladze 1979]. Flautist Sandro Nikoladze, who plays many instruments, played the ancient “Shepherd Boy’s” pipe on one occasion (at various times Grigol Chkhikvadze, Guia Chelidze and Omar Kelaptrishvili have played this pipe). It proved to have one oddity – its tone changes with alteration of the angle of inclination [Japaridze 2003: 44-45]. It is preserved in the Georgian National Museum.

A bone pipe was discovered among the objects donated to a female deity in a religious structure at Uplistsikhe. The layer that revealed the bone

pipe is dated back to the second half of the second millennium BC [Khakhutaishvili 1965. p. 56].

A bone pipe has been discovered at the Choloki settlement site in the Kobuleti municipality. It represents the earliest type of an unreeded pipe. It is 20 cm long. Three keys are cut out at the slightly curved end of the pipe. It dates to the 15th -14th c. BC [Chavleishvili 1988: 29] (pl,I,4)

The Khaishi hoard revealed a gold figure of a pipe-player (pl. III,3). The treasure included the following items: a small gold pendant, a gold brooch, two rings set with gems, two small thin round gold plates and fragments of a silver dish.

Among the gold items from the Khaishi complex, the most remarkable is a small pendant (weighing 22.52g) decorated with beads and suspended on chains. The pendant bears a representation of a tower-like house with a saddle roof; pigeons are set on its top and two human figures are placed on a small raised platform. One is playing a double pipe and the other is holding a scepter with a thickened head in the right hand [Javakhishvili 1958: 144-157]. The Khaishi treasure has been dated to the 1st -2nd centuries AD. The gold pendant is to have been produced at a local provincial workshop. It is preserved at the Georgian National Museum.

A presumed pipe player statuette was discovered in the crypt in Mtskheta (pl. I, 5) [Lomtadze, Tsitsishvili 1951: 641-648]. Among the numerous items found in the crypt, special attention has to be drawn to a hollow bronze statue of Pan-Faun, represented as an adolescent who is naked above the waist. He has a fat face, an oblong nose and pointed ears. His head is slightly inclined with his mouth open, brows and forehead frowning and eyes open wide; his muscular arms are bent at the elbow; his fingers are stretched, giving the impression of playing the pipe. The figure would have been attached to another object and fixed with a nail. The Pan-Faun sculpture is 18cm in height and 10cm wide. It is currently preserved at the Georgian National Museum.

A figure of Pan (*Ochopintre, Bocho*) playing the panpipe was revealed in the temple-palace complex at Dzalisi (pl. III,1,2); it is emphatically represented standing against a harpist [Janelidze 1980: 36-37].

Dionysus and Ariadne are central representations on the colored mosaic floor of the temple-palace. There is a figure depicted in the left profile

with a bunch of pipes in his hands, to the left of Dionysus' portrayal. This figure represents Pan. The mosaic was dated to the second century AD. This date is supported by the literary work of Claudius Ptolemy, who mentions the town of Dzalisi. Indeed, in the second century, in the time of Ptolemy, Dzalisi must have been famous with a strong economy, advanced culture and as an architecturally embellished town [Bokhochadze 1981: 74-77, pl. XVII, fig. 7; Odisheli 1995: pl. I-III].

An intaglio of reddish-brownish cornelian with black spots set in an iron finger-ring was excavated from burial N258 (inv. N 1033) at the Late Classical period cemetery (plot XXV) in Urbnisi.

The intaglio is oval with a convex surface, and with a dancing woman is depicted on it. The woman is wearing a short-sleeved, long peplos and the long end of her scarf is swirling behind her back. The woman is playing the double pipe. According to style of the representation and the shape of the ring, the intaglio can be dated to the second century AD [Javakhishvili 1972: 52]. The Urbnisi intaglio is a Roman import and is preserved at the glyptic department of the Janashia National Museum.

The Georgian National Museum houses a gem-intaglio, which was found by accident. The cornelian gem represents Silenus playing the double pipe [Lordkipanidze 1967:21; pl. III₂₁].

Harp (pl. I,6). A small grey ceramic figure playing the harp was discovered in a layer dated to the 7th-6th centuries BC at the 'Bambebi' settlement site in Uplistsikhe. The figure depicts a musician in the sitting position while playing the harp wearing a mask and a headdress, in the sitting position in the process of playing (inv. N 82-52). The figure is 6.5 cm in height, and 4.5cm in width.

A figure of a masked musician was found at Uplistsikhe, holding a harp-like instrument, which M. Shilakadze refers to as a lyre (harp) [Shilakadze 1970: 57]. It appears that as early as the 7th-6th centuries BC, a wide range of musical instrument types were found in Georgia, including multi-string instruments; this implies that musical culture was relatively advanced at this time in Georgia.

Decoration of the figure (garment, mask, head ornament) suggests that at this time, not only musical culture, but also the theatre and performing arts were well developed as well. The figure of the harpist musician from Uplistsikhe seems to be a part of a certain composition. It might have been

a scene related to a pagan festival [Khakhutaishvili 1989: 54-55]. It is preserved at the Sh. Amiranashvili Museum of Fine Arts.

In 1877, G. Filimonov discovered treasure during archaeological excavations at the village of Stepantsminda (Kazbegi). The treasure is referred to as the "Kazbegi treasure" in scientific literature. A bronze sculpture – a standard – draws special interest among the sizable inventory of the Kazbegi treasure. One side of the standard depicts a man playing the harp; he is holding the end of the instrument in one hand and touching the strings with the other, while perched on a pair of ram's horns. The other side of the same standard illustrates a man with a shield, posed as if preparing to jump. The total length of the bronze standard is 9.5 cm. The height of the man is 3cm; the ram's head is 3cm in length, while the horns are 4cm. This artifact is thought to date to the 6th-5th centuries BC [Tsitlanadze 1975:40] (pl.IV, III)

Ethnographer Niko Rekhviashvili suggested that the standard from Kazbegi, bearing the sculptures of the man with a harp and the man with a shield, represents the performance of a hymn to glorify God, while sacrificing an animal with a bell hanging from its neck. One man is holding a harp, while the other might be holding a cymbal. Together, they illustrate a ritual ceremony [Alavidze, Rekhviashvili N. 1964]. Musicologist Grigol Chkhikvadze suggests that the five-string instrument held by the musician in the Kazbegi standard resembles that of a lyre [Chkhikvadze 1955:65-57]. This artifact is preserved at the Janashia National Museum.

Drum. The drum is commonly regarded as one of the most ancient musical instruments. It has been theorized that primitive men noticed that, while searching for honey, striking a hollow tree produced a rather strong sound. This is how they 'discovered' the drum and began making it [Khutchua 1987: 27]. As mentioned above, stratigraphic layers dated to the 7th-6th centuries BC at the Bambebi settlement site in Uplistsikhe yielded a sculpture of a man playing the harp; a terracotta sculpture of a musician playing the drum was also recovered from this layer at Uplistsikhe. It shows a man in the seated position, holding a jug-shaped, leather-bound object in his left hand [Khundadze 2007:17]. This sculpture is 4.5cm in height, 3cm in width (pl.IV, 4).

Sistrum-Bell. The sistrum is an ancient Egyptian musical instrument used in religious ceremonies. It consists of metal plates fixed or strung on a hook or a rod. In Egypt, the sistrum was used in religious ceremonies dedicated to the Goddess Isis (pl. IV,1).

Iron plates were discovered in burials N5 and N9 at Modinakhe cemetery near Sachkhere. It was later found that these artifacts may have formed parts of a sistrum-bell their function was determined later on. Six massive round plates were found in the burial N5. They are twinned and pierced in the center. One of those pairs is united with an iron stem. The burial complex is dated to the fourth century AD [Nadiradze 1990].

Cymbals. As a result of recent archaeological excavations carried out in Georgia, musical instruments – particularly cymbals – have been discovered alongside numerous other artifacts. They have been found in burials and at settlement sites, mainly those dated to the Hellenistic and Late-Roman epochs.

A cymbal typically consists of two hemispherical, thin bronze plates with a needle or dotted ornament running round its edge. Some of the handles of flat cross-section are soldered to the convex outer surface, while others are fixed with a nail. Size: diameter – 11-22.5 cm, height – 8-20 cm, width of the handle – 1.5-2 cm.

About twenty cymbals have been recovered at various archaeological sites throughout Georgia, both in the east and in the west. Davit Tsereteli (brother of Akaki Tsereteli) reported the earliest discovery of a cymbal in an archaeological context. In 1875, he published an article in the magazine 'Droeba' under the pseudonym of 'Skhvitoreli', in which he describes gold objects, including cymbals, found by Zambakhidze on the slope of TodadzisT-sikhe. Tsereteli wrote that at that time, instruments resembling cymbals 'is called "tarelkebi" in Rott's orchestra" [Nadiradze 1990: 131]. In terms of shape and technology of production, all are almost identical. They have been excavated both at cemeteries and settlement sites. According to Sul Khan-Saba Orbeliani, the cymbal is a sweet sounding instrument [Orbeliani 1966: 378]. A cymbal was a metal plate, which was struck with another similar plate to produce sound. Apart from a regular cymbal, "copper cymbals" were also manufactured [Javakhishvili 1990: 194]. The cymbal is an ancient Georgian

musical instrument. It is mentioned in written sources [Chkhikvadze 1987: 330]. According to Davit Chubinashvili, the cymbal consists of "metal plates made to sound by striking against each other". The cymbal is found in Georgian literary texts too, such as 'Abdulmessiah' by Shavteli, 'The Knight in the Panther's Skin' by Shota Rustaveli, 'Shahnavizaini' by Peshangi and so on.

There is an interesting illustration in a 13th century manuscript of Psalm in which a Georgian artist depicted the consecration of Solomon, King of Israel, and a performance with string, wind, percussion, and jingling instruments, and with hymn-singers, clapping and dancing [Janelidze 1989: 16, pl. the first figure on the left is holding a cymbal].

The cymbals were found in burials dated to the 1st -4th centuries at Tsipranisdziri [Mukhigulashvili 1984:7-10, pl. 4 12, 13, 14] and Nedzikhi [Robakidze 1985: pl. XI, XXVII], and in Zhinvali [Chikhladze 2012: 74-85] in the Aragvi Valley, eastern Georgia. Cymbals were also excavated from burial N8 at the Dedoplist Gora cemetery dating to the Hellenistic period (4th -3rd centuries BC) [Furtwangler, Gagoshidze 2008:102-114]. Cymbals were also excavated from a floor level dated to the 2nd-3rd centuries AD in the royal residence of a Late-Roman period temple complex of Armaztsikhe in Mtskheta [Apakidze, Nikolaishvili 1996: 7]. In western Georgia, cymbals were revealed at the Late-Roman period cemeteries of Modinakhe [Nadiradze 1975: 50-51, pl. XVI] Rgani and Chxari [Bragvadze 2000: 91-151]. Accidentally found cymbals are preserved at the Kutaisi, Khoni and Tianeti Museums.

One plate of a cymbal was incidentally found in Kutaisi ('Gochoura' district) in 1926. Its outer surface features swastikas, carved using the method of punching, and very schematic representations of horses. An open-armed man is illustrated standing on one of the unsaddled horses.

According to the inventory (sword, spearhead, dagger, machaira, arrowhead) discovered in the burials containing cymbals belonged to warriors and cavalrymen. However, smaller size cymbals were placed in child burials, for those adolescents and boys who were probably considered future warriors [Chikhladze 2002: 76-79].

Music was widely used in military affairs. This opinion is evidenced by ancient fine art, which depicts warriors led by musicians playing wind and percussion instruments [Khutchua 1987:77].

Campaign, martial, assaulting and other types of military music were widespread in Georgia too. Another function of military instruments was to rapidly transmit information about how to proceed [Javakhishvili 1990: 215].

The Greek historian and geographer Strabo used the terms “warrior’s class” and “farmers” synonymously for Iberian Kingdom [Strabo 1964], and he ascribed these people to the third genus. However, it’s possible to distinguish one group within the warrior’s class – “musicians” among the burials studied at cemeteries in the Aragvi Valley, whose burials contain musical instruments, particularly cymbals, alongside other military and battle inventory. A musician-horseman playing the cymbal probably led a military unit or an army. The name itself ‘*tsin-tsilá*’ (cymbal) might have originated from this military role (*tsin* meaning ‘forward’ in Georgian) [Chikhladze 2009:167-175].

The cymbals excavated from the royal residence of the Armaztsikhe – Bagineti temple complex in Mtskheta demonstrate that the cymbal was not a musical instrument restricted to military use. Works of Georgian writers and poets described the use of cymbals in the kings’ palaces too. It is obvious that the cymbal, as a musical instrument, was common in Georgia from ancient times up until and including the 17th century.

Cymbals are preserved in particularly large amounts at the Dusheti archaeological base, at Sh. Amiranashvili Museum of Fine Art and the Janashia Museum in Tbilisi. They are also housed at the Kutaisi, Khoni and Tianeti Museums.

Harp (Lyre, Kithara). Musical instruments such as the lyre, harp, and kithara can be found carved on the intaglios of finger-rings. For instance, an incomplete bronze finger-ring with a bezel was discovered in a burial at the Varsimaantkari cemetery in the Dusheti municipality in 1983. The intaglio of this ring shows two ostriches standing with their backs to each other; a fire is lit at their feet, and a representation of a harp (lyre) fills the area between the two birds. [Mukhigulashvili 1983: pl. 14]. The bezel is 23 mm in length, 18 mm in width, and 0.3 mm thick. The finger-ring dates back to the 5th-4th centuries BC, and is likely to have been imported [Lordkipanidze 1996:41]. This artifact is preserved at Dusheti archaeological base.

In 1938, an intaglio of blue glass (inv. N 723) was retrieved from a pit burial (N2) in Bori. The intaglio

is flat and oval-shaped. The intaglio carved on its surface shows the right profile of Apollo’s head. A kithara (lyre) is depicted in front of Apollo, along his neck, between his chin and his chest. The intaglio is 11mm in length, and 16mm in width. This artifact is an Italic gem and dates to the 2nd-1st centuries BC [Lordkipanidze 1961: 131]. It is preserved at the glyptic department of the Janashia National Museum.

In 1960, an intaglio of reddish-brownish corneelian set in a silver finger-ring was recovered from burial N167 (inv. N1014) in the village of Urbnisi, Kareli municipality. The corneelian stone is shaped like a truncated cone, and has a slightly convex surface. The intaglio depicts Eros wearing a wide-brimmed hat, sitting on a rock and playing the lyre. This intaglio is 12 mm in length, 10mm in width, and 5mm in height. According to the style of the representation and the shape of the ring, the intaglio dates to the 3rd century AD [Javakhishvili 1972:69-70].

Bell and small bells. Bells belong to the group of jingling instruments [Javakhishvili 1990; Chikhladze 2009]. The bell has been used in Georgia since ancient times, a fact that is well supported by archaeological data. According to oral traditions, the bell is largely associated with liturgical activities. In the mountains, however, bells were used to adorn the community flag. A chieftain (*khevisberi*) held this flag with bells as an expression of the highest authority. It is probable that the bell was shifted from pagan rituals to Christian rites [Chikhladze 2009: 34]. Iv. Javakhishvili presumes that a metal bell had not been related to Christian church until the 13th century. It must have emerged in the early 14th century.

Male burials of the 3rd-4th centuries excavated at Tsipranisdziri and Nedzikhi cemeteries at Zhinvali, in the Aragvi Valley, revealed bronze and silver fibulae with realistic representations of deer, ibexes and horses with small bells hanging on chains (pl. V).

A fibula with a deer’s image was found at Zhinvali cemetery, associated with the burial of a 45-50 year old male of high social status. This man may have been the ‘*khevisberi*’ and the fibula may have represented the standard of his flag. It featured nine small bells suspended on chains [Chikhladze 1998:7-34]. The artifact is preserved at the Dusheti archaeological base. Small bells are considered

separately in specialized research papers [Tchanishvili 2005: 19-29; Tchanishvili 2007:97-108].

Conclusion. The development of Georgian folk music spans millennia, and reflects significant stages of the ethnic history of the Georgian nation in a peculiar way [Maisuradze 1989:72]. As discussed above, items such as bone pipes, panpipes, cymbals, bells and small bells have been evidenced at archaeological sites, and demonstrate the prominence of musical culture throughout Georgia's history [Apakidze 1970:779]. All these examples provide a strong basis to assume that musical culture was highly developed in Georgia's history, and suggests the presence of various musical instruments, as well as a wide distribution of Georgian polyphonic folk songs in the past.

REFERENCES:

- Akhvlediani 2008: ახვლედიანი დ. განძი ვანიდან, ჟურნალი. „იბერია-კოლხეთი“ №4, თბ. Treasure from Vani. journal. *Iberia-Colchis*, N4, Tbilisi.
- Alavidze, Rekhviashvil, 1964: ალავიძე დ., რეხვიასვილი ნ. ჩანგი, ჟურ. საბჭ. ხელოვნება, № 5, თბ. Harp. *Soviet Art*, N5.
- Apakidze 1970: ავაქიძე ან. თეატრი და მუსიკალური ხელოვნება,- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ. Theatre and Musical Art. *Studies of Georgian History*, I, Tb.
- Apakidze, Nikolaishvili et al., 1996: ავაქიძე ან., ნიკლაიშვილი ვ. და სხვ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1996 წ. ანგარიში, ხელნაბეჭდი. ინახება მცხეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე. Report of the Mtskheta Archaeological Expedition of 1996. Typed. Kept at the Mtskheta archaeological base.
- Apakidze, Nikolaishvili et al., 2003: ავაქიძე ან. ნიკლაიშვილი ვ. და სხვ. სვეტიცხოვლის ეზოში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები 2001 წ. IV სამეცნ. სესია, თბ. Archaeological Works Carried Out in the Yard of Svetitskhoveli in 2001. Scientific session IV, Tb.
- Bokhochadze 1981: ბოხოჩაძე ალ. არქეოლოგიური გათხრები ალაიანსა და ძალისში, თბ. Archaeological excavations in Aghaiani and Dzalisi, Tbilisi.
- Bragvadze 2000: ბრაგვაძე ზ. რგანის სამაროვანი, არქეოლოგიური ჟურ., ტ I, თბ. Rgani Cemetery – *Archaeological Journal*, v.I, 91-151.
- Chijavadze 2009: ჩიჯავაძე თ. საკრავები ძველ საქართველოში, თბ. Instruments in Ancient Georgia, Tb.
- Chikhladze 1998: ჩიხლაძე ვ. ირმისგამოსახულებიანი მშვილდსაკინძი ჟინვალის სამაროვნიდან, „ძეგლის მეგობარი“ 4, თბ. Fibula with a Deer from Zhinvali Cemetery, *Friend of Monument*, 4, Tb.
- Chikhladze 2000: **Чихладзе В.** Музыкальные инструменты в древней Гузии,- Международная конференция - Археология и Этнология Кавказ. Сб. Baky. Musical Instruments in Ancient Georgia. *International Scientific Conference. Archaeology and Ethnology of Caucasus. Collection of Abstracts of Reports.* Baku.
- Chikhladze 2001: ჩიხლაძე ვ. წინწილები (მუსიკალური ინსტრუმენტი), ძიებანი, 7, თბ. Cymbals (musical instrument), *Research papers of Archaeological Research Center*, N7, Tb.
- Chikhladze 2002: ჩიხლაძე ვ. წინწილები ჟინვალის სამაროვნიდან „ხელოვნება“, 5-6, თბ. Cymbals from Zhinvali Cemetery. *Art*, N5-6, Tbilisi.
- Chikhladze 2009: Chikhladze V., Musical Instruments - Cymbals from Archaeological Material of the 1st -4th Centuries. journal. *Iberia-Colchis*, N5.
- Chikhladze 2013: 74-85 არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საქართველოში აღმოჩენილი მუსიკალური ინსტრუმენტები, ჟურ. იბერია-კოლხეთი, № 9, The Musical Instruments Revealed in Georgia during the Archaeological Excavations, journal. *Iberia-Colchis*# 9.
- Chkhikvadze 1955: ჩხიკვაძე გ. სამუსიკო საკრავები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, თბ. Lyre - Musical Instrument and Its Essence, *Materials for Georgian Ethnography*, VII, Tb.
- Chkhikvadze 1987: ჩხიკვაძე გ. სალამური, ქსე, 11. Pipe, *Georgian Encyclopaedia*, v. 11.
- Chubinishvili 1957: ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ. Ancient Archaeological Monuments of Mtskheta, Tb.
- Furtwangler, Gagoshidze, 2008: *Iberia and Rome*, Berlin.
- Janashia 1959: ჯანაშია ს. თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, „შრომები“, III, თბ. Tubal-Tabali, Tibareni, *Iberi. Works*, III, Tb.
- Janelidze 1989: ჯანელიძე დ. სახიობა შუასაუკუნეების ქართულ რომანში, ჟურ. „კინო“, 3, თბ. Performance in the Medieval Georgian Novel. *Journal 'Cinema'*, 3. Tb.
- Japaridze 2003: ჯაფარიძე დ. პატარა მწყემსის სალამური – ჟურ. მუდმივი კავშირის სამყარო, „მაგთი“, 1(170). Pipe of a Little Shepherd. *The World of Constant Connection*, MAGTI, 1(170).
- Javakhishvili 1958: ჯავახიშვილი ალ. ხაიშის განძი, ჟურ. „მნათობი“, №3, თბ. *Khaishi Treasure*. journal. *Mnatobi*, N3, Tb.
- Javakhishvili 1990: ჯავახიშვილი ივ. ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ. Major Problems of the History of Georgian Music. Tb.
- Javakhishvili K. 1972: ჯავახიშვილი ქ. ურბნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები, თბ. Glyptic Monuments of Urbnisi City-Site. Tb.
- Jikia L. 2009: Bronze Buckle with Ram from Kutaisi Museum. *Works of the Kutaisi State Historical Museum*, N19.
- Khakhutaishvili 1965: ხახუტაიშვილი დ., კლდეში ნაკვეთი ქალაქი. City Carved in Rock, Tb.
- Khakhutaishvili 1989: ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე ქალაქი კლდეში, თბ. Uplistsikhe – City in Rock. Tb.

Khundadze 2007: ხუნდაძე ნ. უფლისციხე, კატალოგი, თბ. Uplistsikhe.Catalogue. Tb.

Khutchua 1987: ხუჭუა პ., მუსიკის სამყარო, თბ. The World of Music, Tb.

Lomtadze, Tsitsishvili, 1955: ლომთათიძე გ. ციციშვილი ირ., ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, საქართველოს მეცნ. კად. მოამბე, 12, თბ. Newly Found Crypt in Mtskheta. *Messenger of the Georgian Academy of Sciences*, 12, Tb.

Lordkipanidze 1961: ლორთქიფანიძე მარგ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I, თბ. *Gems in the Georgian State Museum I*, Tb.

Lordkipanidze 1996: ლორთქიფანიძე მარგ. არაგვის ხეობის გლიპტიკური ძეგლები, ხელნაბეჭდი. ინახება ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში. *Glyptic Monuments of the Aragvi Valley*. Typed. Kept in the glyptic department of the Georgian National Museum.

Lordkipanidze 1967: ლორთქიფანიძე მარგ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, IV, თბ. Lordkipanidze M., *Gems in the Georgian State Museum IV*, Tb.

Maisuradze 1989: მაისურაძე ნ., ქართული ხალხური მუსიკა და მისი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ასპექტები, თბ. *Georgian Folk Music and Its Historic-Ethnographic Aspects*, Tbilisi.

Mukhigulashvili 1984: მუხიგულაშვილი ნ. 1983 წ. ნიფრანის ძირში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში, ხელნაბეჭდი. ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის არქივში. Reports of archaeological works conducted at Tsipranisdziri in 1983. Typed. Kept in the archives of the Archaeological Research Center.

Mukhigulashvili N. 1984: მუხიგულაშვილი ნ. 1983 წ. ვარსიმაანთკარში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში, ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში. Reports of archaeological works conducted at Varsimaantkari in 1983. Typed. Kept in the archives of the Archaeological Research Center.

Nadiradze 1975: ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ. *Archaeological Monuments in the Kvirila Valley*, Tb.

Nadiradze J. 1990: ნადირაძე ჯ. საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბ. *Saikhe - Ancient Georgian City*. Tb.

Odisheli M. 1995: Spatantike und fruhchristlichemosaik in Georgien, Wien.

Orbeliani S. 1960: ორბელიანი საბა-სულხან. თბ-ზულებანი, IV, თბ. *Works, IV*, Tbilisi.

Robakidze, Chikhladze 1989: რობაქიძე ც., ჩიხლაძე ვ. ნეძიხის სამაროვნის არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიშები 1985-1987, 1989 ხელნაბეჭდი. ინახება არქ. კვლევის ცენტრის არქივში. Reports of archaeological works conducted at Nedzikh cemetery in 1985-1987, 1989; Typed. Kept in the archives of the Archaeological Research Centre.

Shilakadze 2001: შილაკაძე ვ. ქართული ხალხური

საკრავები და საკრავიერი მუსიკა, თბ. *Georgian Folk Instruments and Instrumental Music*, Tbilisi;

Strabo 1964: Страбон. География в 17 к., перевод Г. Стратановского, Ленинград, Strabo, *Geography in 17 b*. Translation by G. Stratanovskij, Len.

Tchanishvili T. 2005: ჭანიშვილი თ. ზარაკების ტიპოლოგია ქრონოლოგიის საკითხები აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, 2, თბ. *Problems of Typology-Chronology of Small Bells According to East Georgian Archaeological Material*. journal. *Iberia-Colchis*, N2, Tb.

Tchanishvili T. 2007: ჭანიშვილი თ. 2007: ზარაკების ტიპოლოგია ქრონოლოგიის საკითხები დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, 7, თბ. *Problems of Typology-Chronology of Small Bells According to West Georgian Archaeological Material*. journal. *Iberia-Colchis*, N7, Tb.

Tsitlanadze 1976: წითლანაძე ლ., ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ. *Archaeological Monuments of Khevi*, Tb.

ILLUSTRATIONS

I. Pipes: 1. *Samtavro*; 2. *Narekvavi*; 3. *Dedoplisgora*; 4. *Choloki*; 5. Pan playing the pipe from *Mogvtakari (Mtskheta)* crypt; 6. Harpist from *Uplistsikhe*.

II. Cymbals: 1. *Takhtidziri*; 2. *Modinakhe*; 3. *Kutaisi*.

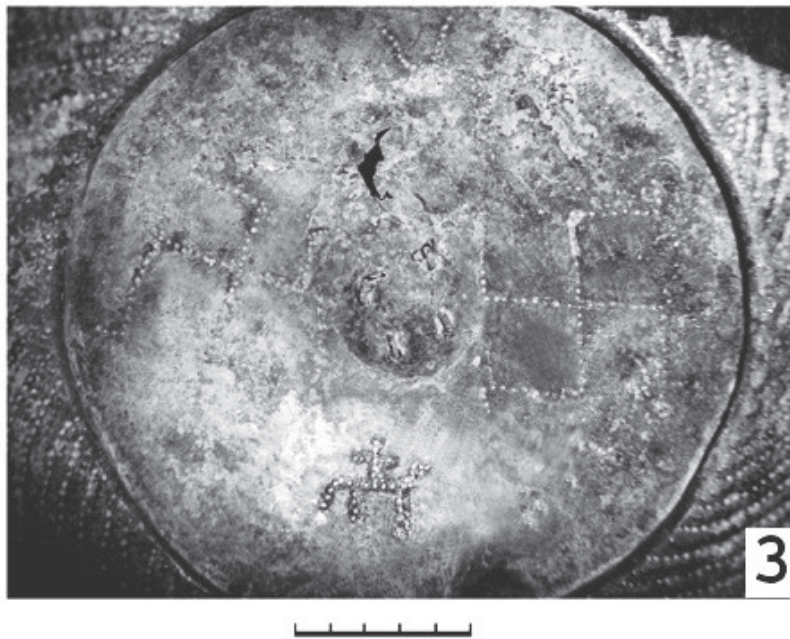
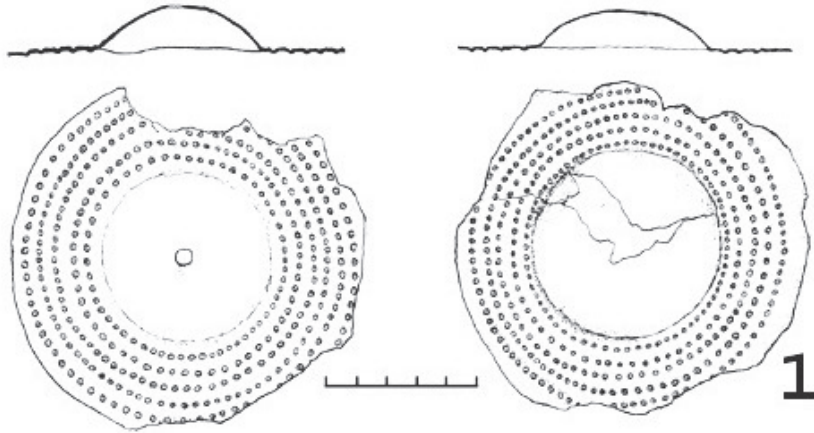
III. *Dzalisi* mosaic with musicians. 1. Figure holding a bunch of pipes; 2. Figure holding a harp-like instrument; 3. Player on a double pipe on the gold pendant from *Khaishi* treasure; 4. *Vani* treasure. Images of Eroses on a lamp, one holding a harp and the other – a three-stringed lute (*pandura*).

IV. 1. Sistrum player from Egypt; 2. Sistrum plates from *Saikhe*; 3. Harpist from *Kazbegi* treasure; 4. Drum player from *Uplistsikhe*.

V. Fibula with small bells from *Zhinvali* cemetery.

II

III

1

2

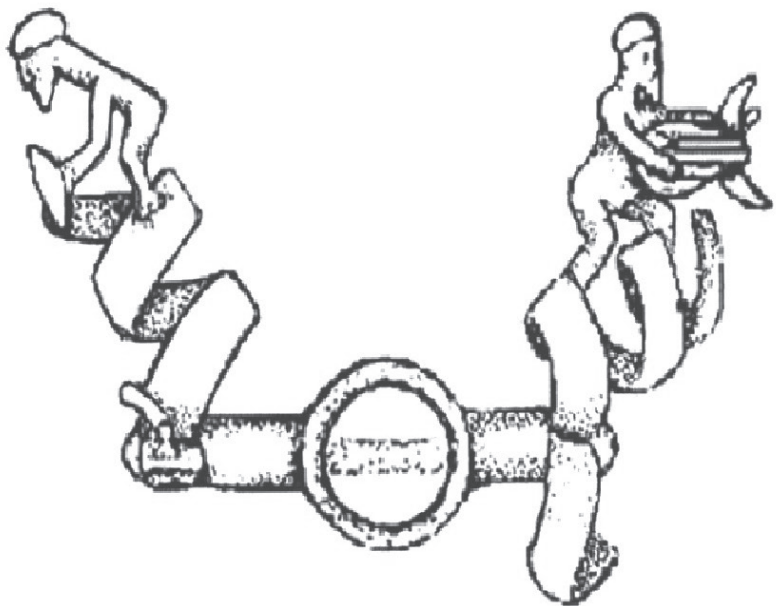
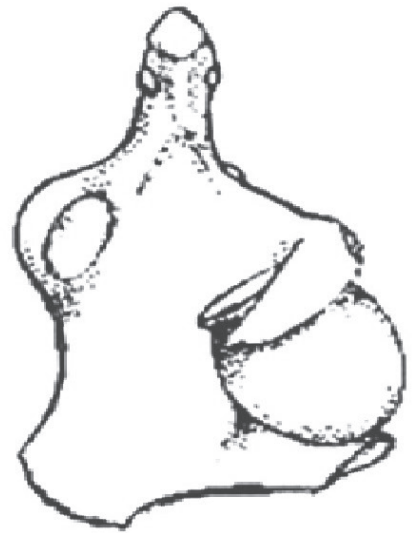
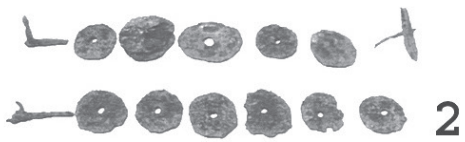

3

4

IV

V

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF GREATER MTSKHETA.

Archaeological researches of the ancient capital of Georgia, *Mtskheta* started in 1871 when F. Bayern, an Austrian natural historian, carried out excavations in the *Samtavro* valley [Bayern 1885]. In 1889 Ekvtime Taqaishvili carried out small-scale excavations at the royal residence of the Iberian Kings *Bagineti - Armaztsikhe* [Takaishvili 1968:371]. Later Taqaishvili resumed the archaeological study of *Mtskheta*, excavating to the west of the *Mtskheta* railway station, near Armaziskhevi, where he discovered burials and the remains of a structure which were dated to the first and eighth centuries AD. In the 1920's, small-scale excavations in *Mtskheta* were conducted by S. Makalatia, G. Chitaia, H. Phcelina, G. Nioradze. In 1937, archaeological excavations were reopened in *Mtskheta* by a team from the Institute of Language, History and Material Culture (ENIMKI); this expedition discovered an ancient bath on the right bank of the *Mtkvari* River, at the confluence of the r. Armaziskhevi. Formal excavations at *Mtskheta* began as a result of rescue excavations at *Samtavro*. On this basis, the *Mtskheta* Archaeological Expedition was formed in 1938, led by Ivane Javakhishvili and later by Simon Janashia. Archaeological excavations between 1937-41 and 1943-6 at *Armaziskhevi* revealed the residence (a palace, a temple, a bath-house and a wine-cellar) and the cemetery of the Pitiaces, dated to the Late Classical and Early Medieval periods. After 1938, thirteen archaeological campaigns were organized in the *Samtavro* plain. An area of 2 ha was excavated, yielding about three thousand artifacts of various ages. Archaeological excavations of *Armaztsike*, the Residence of Iberian (Kartli) kings, were undertaken from 1943 to 1948 and revealed a palace, bath, fortification system, etc. A sepulture built of ashlar found in 1951 and dated to the 1st cent AD is also an important site from the Classical period. Other significant findings dated to the Classical period include the sites of *Sarkine-Grdzeli mindori*, and *Tsitsamuri*. From 1974, the *Mtskheta* archaeological expedition, led by A. Apakidze, resumed work at previously excavated sites and also studied additional sites in the region [Apakidze 2003, Gamkrelidze 2010: 39, 47; Gamkrelidze 2014:

4-11] (*Kamarakhevi, Mukhatgverdi, Gartiskari, Svetitskhoveli*, and etc).

During the last 35 years, the *Mtskheta* archaeological expedition has revealed archaeological sites from the Classical period, which, together with those excavated previously, allow a more or less complete reconstruction of the historical topography of the ancient capital of the *Kartli* kingdom - *Mtskheta*. These archaeological sites provide important information about the populated areas of *Mtskheta* during the Classical period. It is also possible to identify the types of settlements, deployment of cemeteries, religious and fortification buildings. By analyzing these data, we can illustrate the demographic situation of ancient *Mtskheta*.

While summarizing the results of excavations in *Mtskheta*, namely *Gartiskari, Katsitavana (Armaziskhevi) Tsitsamuri*, we compared our data to that reported in Georgian and foreign written sources and it appears that they are identical to each other.

Sites excavated by the *Mtskheta* archaeological expedition, including: *Mukhatgverdi (Mukhatgverdi II), Katsitavana (Armaziskhevi), Tsikhedidiskhevi*, the main territory of *Armazi* town, *Gartiskari, Tsitsamuri*, and *Kamarakhevi*, help us to understand the chronology and cultural ties between pre-Classic and Classic period sites. The boundaries of the town, its fortification system (*Devisamukhli, Armazthikhe-Bagineti, Katsitavana, Tsikhedidiskhevi, Sarkine, Gartiskari, Tsitsamuri, Bebritsikhe, Avchaliskari*), and also the populated areas at the confluence of the *Mtkvari* (Kura) and *Aragvi* rivers became more visible.

Here is an example: Iron Age *Mtskheta* sites are connected with Early Classic and Early Hellenistic Age sites. This is well demonstrated at various archaeological sites in *Mtskheta*.

1. Construction methods were alike: adobe walls were built on cobblestone foundations at *Narekvavi* Early Iron age settlement *Narekvavi*, and at the Late Hellenistic houses at *Samtavro*, where adobe walls were built on stone foundations. Other examples are found at the *Narekvavi* Early Iron Age settlement with the walls built of cobblestone and wooden beams, and the Early Hellenistic *Gartiskari* fortification, which also features cobblestone and

wooden beam constructions for the foundation of adobe walls.

2. Some ties are observed in burial rituals: the individuals are laid on a stone pillow at the Early Iron Age *Narekvavi* cemetery, and at the Early Classical - Early Hellenistic cemetery of *Kamarakhevi*. Grave goods found at these sites are similar as well: cast bronze pins with grooved geometrical ornamentation, bronze bracelets with snake-like heads and golden earrings decorated with the imitation of grapes.

3. The tradition of building long furnaces (kilns), observed at the Late Bronze-Early Iron Age site *Khovlegora* is continued at the Late Classical Age site *Karsniskhevi*. These kilns are also encountered at an Early Hellenistic Age *Tsikhiagora* settlement.

4. Clay and adobe built ovens, consisting of two parts were unearthed at the Classical Age *Tsikhiagora* settlement and at *Karsniskhevi*, dating back to the 3rd - 4th centuries A.D. Such ovens are characteristic and necessary elements for Late Bronze - Early Iron Age interiors of so-called mound settlements.

5. The tradition of the making black burnished wares was characteristic for the Late Bronze - Early Iron Age; this practice continued into the Late Hellenistic Age (*Samtavro*, *Tsikhiagora*, *Urbnisi*, *Uplistsikhe* etc).

First century *Samtavro* settlement, especially the nearby temple and graves were constructed of elaborate stone slabs, joined by means of so-called "dove - tails", which were characteristic of Hellenistic Age architecture and directly points to the fact that this building was used for public purposes.

Late Hellenistic cultural layers at *Mtskheta* (on the right slope of *Monastris Khevi*), Early Hellenistic cemeteries at *Mukhatguerdi*, *Tsikedididskhevi*, (on the right bank of the *Mtkvari* river), synchronous cemeteries at *Tsitsamuri*, *Kamarakhevi* and *Mukhrani* valley (near *Natakhtari*), and the fortification system and settlements at *Katsistavana* (*Armaziskhevi*) and *Gartiskari*, are all very important for understanding the typology, general outline, town planning, and historical topography of *Kartli's* Classical period towns (and namely, of *Mtskheta*).

From this point of view, we suggest that *Gartiskari*, *Katsistavana*, and also some other recently unearthed settlements and cemeteries deserve exclusive attention.

Gartiskari is situated in the northern part of

modern *Mtskheta*. It is located between two deep, dry canyons along the right bank of the *Aragvi* River. The territory (309 hectares) is fortified and it is thought to have been *Mtsketa's* northern gate during the time that *Mtskheta* was the capital of the *Kartli* Kingdom. It is the narrowest point at the confluence of the *Mtkvari* and *Aragvi* rivers, and presents a strategic and convenient place to protect against invaders who could come from the *Mukhrani* valley. An adobe wall 3 meters in width was constructed for this purpose, built on stone foundations and fortified by towers. It ran along the slope from the top of *Gartiskari* to the river *Aragvi*. The fortification system was also unearthed on the left bank of the river *Aragvi*. It begins at the *Aragvi* bank and ends at *Saguramo* mountain ridge. Based on archaeological evidence, the appearance of the *Gartiskari* fortification system can be dated to the 4th - 3rd centuries B.C. – during the period that the *Kartli* kingdom was just established. Strabo, in describing this location states: It's about three days journey from the nomads living in the north, and then there's a path through the narrow ravine of the river *Aragvos*, where one has to continue to follow for about four days, and at the end of the path there is a fortification wall [Kaukhchishvili 1957:128-129].

Leonti Mroveli, the author of the Georgian Medieval chronicles "Life of the Kings" and "Conversion of *Kartli* by Nino", had described hostilities in this area which occurred during the reign of king *Amazasp*, who ruled *Kartli* somewhere in the seventies B.C. [Melikishvili 1978:54]. He wrote: "Then king *Amazasp* filled the citadels and *Mtskheta's* gates with troops and there were lots of men from *Mtskheta*, who defended the gates and the walls. Some of them were sent outside of these walls. In whole, there were thirty thousand soldiers. Then *Amazasp* sent ten thousand men to other forts, which were on both banks of the river *Aragvi*. He himself, together with cavalry, went to the place called *Sapurtsle*. So, the town and infantry at the town gates appeared behind him" [Kartlis Tskhovreba 1955: 55].

This fragment represents quite well how the *Gartiskari* fortification system functioned. Archaeological excavations showed that the walls were destroyed several times during the hostilities. This is well demonstrated by the first and the second towers that were destroyed by fire, and a Late Classical period burial under tower 4.

Written sources confirm the importance of Gartiskari, and its function as a gate to Mtskheta during its time as the capital of the Kartli Kingdom. In regards to this, there is an interesting fragment in *Leonti Mroveli's* work, "Conversion of Kartli by Nino", where he described the following event: "The king of Kartli, just converted, was met by queen Nana and "all the people" at the north approaches of the town... And queen Nana and all the people went to meet their newly converted king, and they greeted him at *Kindzara* and *Garta*" [Kartlis Tskhovreba 1955:110]. *Kindzara* and *Sapurtsle* are extant toponyms even today and there can't be any doubt about their locations at the northern approaches of Mtskheta. The word "*Garti - Garta*" attracts one's attention with regard to "*Gartiskari*". In the *Meskhian* dialect of SW Georgia, "*Garti*" means "a cover for body" (felt cloak). Another meaning of this word is "defence", or "fort".

Approximately half a kilometer of the *Gartiskari* fortification wall was unearthed. Along this wall, at about 50-55m intervals, quadrangular towers (outer dimensions: 7 x 7; inner dimensions: 4.5 x 4.5 m) jut out from the wall for one meter. All six towers were three-storied, and both the walls and the towers were built with adobe (dimensions 52 x 52 x 12cm) on a cobblestone foundation. There is evidence of terraces cut into the steep slope, and the cobblestone foundations (2.80 x 1.40 x 3.008m) are arranged on these leveled terraces. In some places, wooden beams were added to reinforce the foundations. On these constructions, the adobe walls were built raised. The adobe bricks were laid in rows and fixed with clay mortar.

Some synchronous sites to the fortification system were unearthed at the inner territory of *Gartiskari*. A sanctuary (or temple) came to light at the central terrace, which has an area of 1000 sq. meters. The sanctuary was built of stones, wooden beams and adobe, and consisted of three parts. The clay floor was compacted, and at the back wall of the temple, there were altars built of adobe. The plan of this temple is similar to other characteristic Classical period temples of Eastern Georgia (*Dedoplis Mindori* and *Samadlo*). A large quantity of reddish and yellowish pottery fragments were found on the floor of the temple, among them were also vessels painted with white engobe. The pottery is analogous to pieces found in *Samadlo*, *Tsiskhiagora*, and *Uplistsikhe*.

At the inner territory of *Gartiskari*, near the bridge that crosses the river *Aragvi*, a 200 sq. meter building (palace?) dated to the Classical period was excavated, constructed of cobblestones and roofed with red painted tiles. A mill dating to the same period was also unearthed very near this building, with a preserved area of 26 sq. In its interior, hand mills were arranged in rows, at which twelve millers could work together. Two large vessels for keeping wheat or flour were discovered on the floor; there was also a clay seal with a stamp on it. We suggest that the mill was producing wheat for the *Gartiskari* temple.

Along the left bank of the river *Aragvi*, at ***Tsitsamuri***, a multilayer site was unearthed. The lower layers contained Middle Bronze Age kurgan and catacomb burials. The upper layers contained a Classical period settlement and cemetery. Among the artifacts found in the first century A.D. layer was a terracotta sculpture (height 22cm) of hermaphrodite, and/or possibly "*Anthropos*"; quite a common figure in the Classical world.

To the west of *Tsitsamuri* Mountain, a Late Classical period settlement consisting of two layers, and a 1st century cemetery was excavated. The burials were represented by pithos and pit-burials. Items recovered from a platform near the settlement include the handle of a bronze drinking vessel decorated with sculptures of deities, gold earrings, a glass perfume-bottle and a bronze ornamented ritual vessel (length 22cm).

At Mtskheta's environs, ***Narekvevi***, Early Iron Age (9th -8th cent. B.C.) settlements were unearthed on the hillocks along the *Narekvavi* riverbank. These houses were constructed on artificial terraces and built of half-dug adobe, wood and stone, with flat roofs. The houses of *Narekvavi* settlements demonstrate. Here we can see all the well-known interior details, characteristic of these types of buildings: the oven in the left corner and sacrificial altar at the back wall, horned altars, hand-mills, different kinds of pottery, metal sickles, corn remains and etc. Here agriculture and cattle-breeding were highly developed. The fact of discovering of a large number of sites at *Narekvavi*, and at almost all of the environs of Mtskheta, testifies the suggestion, that demographical situation in Early Iron Age significantly determined the acceleration of those changes which caused the origination of the town in the Classical period at the confluence of the *Aragvi* and *Mtkvari* rivers.

Katsistavana is situated on the right slope of *Armaziskhevi* canyon, on a small hill. It appears to have been protected by a fortification. In its eastern section (an area 400 sq.m.), six layers were excavated spanning from the Early Hellenistic to the Early Medieval Period. The excavations unearthed parts of an adobe tower built on a stone foundation (6 x 20 x 6.40) and the remains of a fortification wall (23m long). The early construction layer contained red painted vessels of the so-called "Samadlo type" dated to the Early Hellenistic Age.

An Early Hellenistic cemetery was excavated at **Tsikhedidiskhevi**, near Dzegvi village. The burials were made of small stone slabs, and the deceased were interred with their heads to the north in a crooked position. Grave goods, including iron axes, three winged bronze arrow-heads, massive bronze bracelets, beads of different shapes, rhomboid iron spearheads and etc. are analogous and synchronous to *Kamarakhevi*, *Mukhatgverdi*, *Gomareti*, *Kavtiskhevi* "Dachrilebi" cemetery contents, and can be dated to the Early Hellenistic period.

Within **Mtskheta** itself, along the southwest wall of **Svetitskhoveli** (Life-giving Pillar) cathedral (An area of 600sq.m.), a multilayer settlement containing six houses and a segment of street between them was unearthed in 1984-1985. Four layers were detected at this site. The earliest of them, or the first layer, is dated to the turn of the eras - B.C. and A.D. Storage pits and large pithoses characteristic to pithos-burials, also engobed pieces of tiles and clay vessels were found in this layer. The next layer (2nd layer) contained four construction levels. The six houses of the 1st layer were overlaid by a graveled street, which was 4 meters in width and 14 meters in length. The walls of the houses were constructed of cobblestones and clay mortar up to about a meter in height, while the upper part of walls were made of adobe and its roofs were tiled. A lot of broken tiles and pot-shards were found on the compressed clay floor. These houses appear to have been destroyed by a fire, and reconstructed several times. According the contents found there, including building ceramics, house-hold vessels, crockery and kitchen utensils, and monochrome painted pottery, the houses can be dated to the Late Classical - Early Medieval periods (3rd-5th centuries). So, an important example of Late Classical - Early medieval Age town planning was unearthed at the wall of Svetitskhoveli Patriarch cathedral.

A large architectural complex was unearthed at **Samtavro**, with an area of 100 sq.m. which consisted of two rooms. Building dimensions, altar remains, ash and votive horns of deer led us to believe that this was a building for cult purposes. A heap of broken tiles found on the floor of the central building, indicated that it had a sloping roof. Red colored and painted pottery, found inside this building, can be dated to the 1st century B.C. Pieces that were found in a trench excavated at the south plot of *Samtavro*, can be dated to the Late Classical period.

The Armaztsikhe royal residence of the Kartli kingdom. Excavations resumed at *Armaztsikhe* in 1993, 1995-1997 and in 2011- 2014. Information on the *Armaztsikhe* royal residence (4th-3rd centuries B.C., 4th – 5th centuries A.D.) in *Mtskheta*, the Capital of the Kingdom of Iberia is available both in the Georgian sources ("*Moktsevai Kartlisai*" The Conversion of Kartli of the 5th-7th centuries and "*Kartlis Tskhovreba*" - the Georgian Chronicles of the 11th century) as well as foreign sources, namely, Greek, Roman and Armenian authors - Strabo (1st century A.D.), Plinius (1st century A.D.), Ptolemaius (2nd century A.D.), Cassius Dio (3rd- 3rd centuries A.D.), Moses Horenatzi (5th century) etc. In the Georgian historical sources, it is referred to as Kartli, the city, the capital, the fortress, *Armazi*, *Bagineti*, while in the foreign texts it is described as an acropolis, *Harmozike*, *Hermastus*, *Armactica* etc. [Apakidze, 1963]. However, most of the information on the history of *Armaztsikhe* was obtained as a result of archeological excavations.

The six apsed pagan temple. In 1996, the remains of a quadrangular pagan temple were unearthed on the first terrace of *Armaztsikhe*, north-east of the two-cell building at the site. The area of its central hall is approx. 200 sq. m. The temple had adobe brick walls strengthened by well-hewn sandstone ashlar and was roofed with grooved, red painted tiles. The facade of the temple is inclined to the east (this part of the structure is damaged). There are a couple of apses in the western and eastern parts of the central hall, with just a single one in the southern and the eastern parts. Between the apses, the remains of the wooden carcasses can be seen. In terms of its six-apsed layout, the interior of the central hall is similar to the Asclepion uncovered in Pergamum. Corridors link the central hall with an extension to the west and a wine cellar par-

allel to it. There are 16 grounded wine jars arranged in two rows, with a total capacity of over 20 tonnes. The wine cellar seems to have been an essential part of the temple. The same holds true for Tsikh-iagora (3rd cent. B.C.) and Vani (3rd-4th centuries B.C.), where the sacramental wine was kept in wine cellars, as evidenced by the measuring vessels. Food and drink in the temples would have been an essential part of the Georgian religious rites. An ornamented sandstone base was discovered in the middle of the temple's central hall, measuring 1.27m in size. The base would have held a vertical wooden column capped with an ornamented stone capital. The column unearthed some 6-7m from the base had a similar diameter. In the southwestern part of the temple, the capital was broken into three pieces. Both the base and the capital are adorned with embossed volutes arranged in three waves. The volutes of the base are ornamented with ivy, while the capital was decorated with "pearl beads" corresponding to the volutes. Small capitals were also discovered in the apses. Also, there were about 10 details of a pattern, which would have been integrated into the woodwork to form a dentilated frieze. Both the base and the capital are equilateral hexagons.

There used to be a statue in the temple, which stood on a magnificent pedestal decorated in the order typical to the Classical and Oriental art. Human feet and soles are engraved on the 0.7m x 0.7m x 0.32m pedestal. The plains on the facets are divided into three sectors. There are columns on the "stylobate" of 7 eight-sheeted rosettes. The tops of the columns are connected by garlands. There are rosettes among the columns relying on the "entablement" consisting of dentils, a frieze and netting. The order on the pedestal plains does not belong to any classical system. The bases are somewhat like those of the so-called classical-oriental type [Kipiani 2006:211-234].

A number of minor architectural details were discovered on the floor and around the six-apsed pagan temple. As said above, stone "dentils" would have decorated the lower part of the cornice. The fragments of a small marble statue, a highly stylized head and paws of a lion would have decorated the legs of an armchair or a bed. Similar artefacts are preserved in the Vatican and Berlin museums and, also, in the Hermitage [Kipiani 2006:211-234].

A large quantity of reddish and yellowish pot-

tery characteristic for the Kingdom of *Kartli* in the Late Roman period was retrieved from the temple. Among the most significant artefacts found here are the jugs for the sacramental wine, a clay bulla with an image of a Pantheistic deity on it, iron plates of armor, the stone kerns for a catapult, three-winged and double-edged arrows and a silver coin from the 1st century (Orodes II) etc.

The archaeological evidence found in the six-apsed temple of *Armaztsikhe* indicates that the temple was functioning in the first centuries A.D. and was destroyed in the first half of the 4th century - at the time when the new religion - Christianity, became the official religion of *Kartli*.

The baths of *Armaztsikhe*.

Bathroom no. 1. Bathroom no. 1 was excavated in the 1940s.

Bathroom no. 2. The excavations at the *Armaztsikhe* site resumed in 1993 (A. Apakidze, the head of the excavations, V. Nikolaishvili, team leader). A Roman type enfilade bathroom (11.3 x 3.40-3.90), discovered in 1995, is an ashlar, mortar-bound structure inclined E-W. Initially it had a 0.9 m entrance to the south, which was demolished later to be replaced with the one to the south-east. Its changing room (Apoditerium) and the cold bath (Frigidarium) used to be combined in the same space (4.60x3.80=17.48 m²). There was a bathtub in the western part of the frigidarium, from which a 1m door opened into the warm bath (Tepidarium of 2.4x3.40=8.8 m²), which on its part was connected with the hot bath (Caldarium of 4.30x3.90=16.87 m²) by a 1m door opening. The hot bath had 2 semicircular exedras for the bathtubs, with a small, square one to the north. All the bathtubs were made from brick plates (37x18 cm) and plastered with hydraulic mortar. Also, the walls of the warm and hot bathrooms were thermo-insulated, with the heat insulator designed to take the hot air from the heating area (Hypocaustum) on the first floor. The hypocaustum was made from four-flanged plates (Mamatae) fastened to the exedra walls with iron brackets. Outside the caldarium, on the eastern wall of the first floor level, there was a furnace (Prefurnium) made up of large ashlar topped with a brick plated arch (dimensions of the brick plates: length - 28.5 cm and depth - 4.1 cm). The west side of the hot bath featured an extension of a well (27x 15 cm) with a ceramic pipe conduit laid to the south. The conduit runs 9 m from the 6.0 x 6.0 cm collector. Another, smaller conduit was

connected with the cold bath house. From the east, the collector was linked with a canal some 10 m from the water reservoir (2.4 x 2.20 m). Only its foundation of mortar-plastered cobblestone with ceramic plate insertions has been preserved. Bathhouse no. 2 of Armaztsikhe (outer dimensions: 15.4 x 6 m) is mainly a sledged stone structure with some ceramic plates inserted into it. Two construction strata were detected within in its 0.7 m walls: the initial later is made up of brick plates up to 0.7 m, followed by a second layer of sledged stone up to 1.7 m. Above the bathtubs and also on the exedrae lies the base of an arch cover. It would have been conch-shaped and tiled. Two cultural layers were distinguished in the bathhouse area. The lower 0.8-1 m deep layer contained material dated to the 2nd -1st centuries B.C (white engobed painted pottery, bowls with inverted rim). The upper layer, consisting of the bathhouse with evidence of two construction periods, contained the ceramics typical of the 2nd – 3rd centuries.

Bath House no. 3. Bathhouse no. 3 is located on the second terrace to the northwest of the six-apsed temple, and was discovered in 1997. It consists of 5 sections: a changing room (Apoditerium), a cold bath (Frigidarium), a warm bath (Tepidarium), a hot bath (Caldarium) and a furnace room (Prefurnium). The first floor under the warm and hot baths was designed for the heating system, which consists of large clay tiles (55 x 58 cm) resting upon 55-60 cm tall brick columns. There are 5 bathtubs in the bathhouse (24 x 8) from which the waste water flowed into a drain pit and then a collector to the east. Bathhouse no. 3 received its water supply from a conduit to the west. A larger part of its building material is mortar-bound ashlar, with cobblestone inserts. It is plastered with a thick layer of hydraulic mortar (Opus signinum). The thresholds and sidewalls of its various sections are surfaced with a very well hewn ashlar. To the west of the changing room (Apoditerium), there is a gymnasium (Palestra) approximately 50 sq. m. in size. The bathtubs and arches are decorated with profiled pilasters, flutes and statues (mortar masks) and vegetation ornaments. Similar to bathhouse no. 2, it is an enfilade type structure which made it possible to enter and leave the bath house through the same spaces. The unearthed items (glass bowls, rimmed-neck and spouted pitchers, monochrome, glazed pottery, the bronze quivers etc.) make it clear that bathhouses no. 2 and 3 date back to 3rd and the early 4th centuries A.D.[Nikolashvili 1993]. More than

the others, bathhouse no. 3 meets the standards of the Roman bathhouses set out in the treatise by Vitruvius, the Roman architect of the 1 century A. D. The width of bathhouse no. 3 is three times less than its height, the floor is inclined towards the furnace room and the hypocaust columns are approx. 2 ft. (61 cm) tall. Along with the other facilities of its kind, the *Armaztsikhe* bathhouses testify to the high hygiene standards in Georgia of the late Roman times, and the close cultural relationships with the rest of the civilized world.

The Armaztsikhe epigraphics. The excavations resumed in 1993 revealed three epigraphic monuments. They were made of sandstone in the Greek language. Two of these were damaged. The content of all three epigraphs relate to the construction works of the *Kartli* (Iberia) Royal Court. The inscription discovered in 1996 speaks about *Amazasp*, the great King of Iberia, and *Anagranes*, the Court confessor and the King's advisor, who led the construction of a bathhouse, which was granted to the Queen, the daughter of *Vologez*, King of *Armenia*. *Amazasp* the Great, presumably *Amazasp II* of the Georgian chronicles, is mentioned in the trilingual inscription of *Shapur I*, the Shah of Iran (242-272), found at *Naqsh-e Rostam*, on the *Kaba-ye Zardosht* (the Cube of Zoroaster). The inscription specifies that *Amazasp II* reigned in the mid-third century. The translation: "I, *Anagranes*, the Court confessor and the mentor, granted to the daughter of King *Vologez* of *Armenia* and the wife of *Amazasp*, the great King of the Iberians, a bathhouse I have had built at my own expense". So, it is a dedicatory inscription [Kaukhchishvili 2004: 228]. The other inscription speaks about *Anion*, the head servant and the Queen of *Darkont*. Translation: "at his own expense, the King's mentor and the Court confessor had the conduit laid and the bathhouse (or its piping) built and granted it to the Queen of *Darkont*". Except for *Amazasp*, all the other names do not occur in the Georgian narrative sources. The third inscription, significantly damaged, also relates Iberian King and presumably his activities [Kaukhchishvili 1996: 91].

The excavations in Armaztsikhe are still under way. From 2011, the Armaztsikhe archeological expedition of the Georgian National Museum resumed their work on the site. West of the temple and wine cellar uncovered in 1998, the archeologists found ashlar structures. Among the discovered items, there were: the mortar, profiled architectural details, the

bronze adornment of an armchair, a bronze mirror, iron tools for masonry (pickaxes, grinders, poles), an iron sword and arrowheads, fragments of glazed or unglazed crockery etc. Most of the recovered items are of local origin, though several of them were imported (eg. bronze adornment of the armchair leg, amphoras). These findings provide further evidence of the dynamic commercial and cultural ties the Kingdom of Kartli (Iberia) maintained with the outside world, especially so, the powerful Roman Empire in the first centuries A.D.

The excavations also resulted in uncovering the temple complex of the first centuries A.D., which was significant for the exploration of Georgia's cultural heritage. It should be said that the remains uncovered as a result of the excavations are going to be conserved by the National Agency for Cultural Heritage Preservation, to be displayed to the numerous visitors of *Mtskheta*.

So, as we have already seen, *Gartiskari* and *Katsistavana* together with *Tsikhediskevi*, *Sarkine-Grdzeli Mindori*, *Tsitsamuri (Sisamora by Strabo)*, *Armaztsikhe (Harmozike)*, *Avchaliskari* and *Devis Namukhli* formed the united fortification system of Classical period *Mtskheta*. The territory itself, surrounded by these sites, seems to be heavily populated at different periods of the time when *Mtskheta* was a capital.

We hope that the permanent archaeological expeditions in *Mtskheta* will further elucidate the plan of the town itself, and allow its boundaries to become more clearly defined.

REFERENCES:

Apakidze 1958: ა. აფაქიძე, არმაზციხის ლოკალიზაციის საკითხისათვისათვის. „ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. IV. ნაკვ. I. თბილისი 1958;

Apakidze 1963: ა. აფაქიძე, „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში“. თბ., 1963;

Apakidze 1999: ა. აფაქიძე, ვ. ნიკოლაიშვილი, გ. ყიფიანი, არქეოლოგიური გათხრები არმაზციხეზე. III სესია. „1998 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“. მცხეთა-თბილისი, 1999, გვ.11-15;

Apakidze1997: ა.აფაქიძე, ი.ციციშვილი, ვ. ნიკოლაიშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არმაზციხის რეზიდენციაში. „კავკასიის არქეოლოგია: უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები,საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოკლე შინაარსები“. თბილისი, 1997, გვ. 5-7;

Apakidze 1998: აფაქიძე, ა., ციციშვილი, ი., ნიკოლაიშვილი, ვ., - მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუ-

ტის 1995-97 წწ. საველე მუშაობის შედეგები. „კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები“. თბ., გვ. 9-10;

Apakidze 2003: Apakidze A, *Archaeology of Greater Mtskheta in the XXth century* მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტის 2002-3 წწ. საველე მუშაობის შედეგები. სამეცნიერო სესია VI;

Apakidze 1973: გ. აფაქიძე, ბაგინეთის კლდეკარის სარკოფაგი, „ძეგლის მეგობარი“, №33;

Bayern 1885: Bayern, F., 1885 Kuppelgräber der untern Etage von Samthawro. Ueber-gangsperiode von Bronze zu Eisen, R. Virchow (ed.) *Untersuchung enüberdiealtesten Gräber-und Schatz funde in Kaukasien (Zeitschrift-fürEthnologieSupplement):27-40. A. Asher&Co;*

Gamkrelidze 2014: Gela Gamkrelidze, *Archaeology of the Roman period of Georgia (Iberia-Colchis), (Essay and Catalog)*, Tb., 2014, (in English). <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/40056/1/ArchaeologyOfTheRomanPeriodOfGeorgia.pdf>;

Gamkrelidze 2010: Gamkrelidze G., *The development of archaeology in Georgia, Rescue Archaeology in Georgia: Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipelines*, pp 33-47;

Kartlis Tskhovreba 1955: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილიმა, ტ. I;

Kipiani 2006: Кипиани Г., *Новые находки в древней столице Грузии Мцхете*, *Археология Кавказа* № 1, с. 211-234;

Kaukhchishvili 1996: ყაუხჩიშვილი თინათინ, ახალი ბერძნული წარწერები არმაზციხე-ბაგინეთიდან, მცხეთა XI, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. გვ. 81-93;

Kaukhchishvili 2004: ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი;

Lomtadze 1952: ლომთათიძე, გ., წინაპართა ნაკვალევი;

Melikishvili 1978: მელიქიშვილი გ., ქართლის (იბერიის) მეფეთა სიებში არსებული ხარვეზების შესახებ, მაცნე, № 3. გვ 54;

Nikolaishvili 1993: ნიკოლაიშვილი ვ., „კარსნისხევის მეთუნე ხელოსანთა დასახლება“;

Nikolaishvili 1996: ვ. ნიკოლაიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები არმაზციხეზე. *ჟურ. ძეგლის მეგობარი*. 4 ;

Nikolaishvili 2005: ნიკოლაიშვილი ვ., დიდი მცხეთის ისტორიული ტოპოგრაფია (არქეოლოგიურ მონაცემთა მიხედვით). *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №5. გვ. 93-108;

Nikolaishvili 2011: Armazcixe – kartlis samefo rezidenzia, Tbilisi;

Takaishvili 1968: თაყაიშვილი ექვთიმე, რჩეული ნაშრომები, ტ. I, თბ.

Takaishvili 1952: თაყაიშვილი ექვთიმე, ილია და საქართველოს ისტორია, არქეოლოგია და სიძვე-

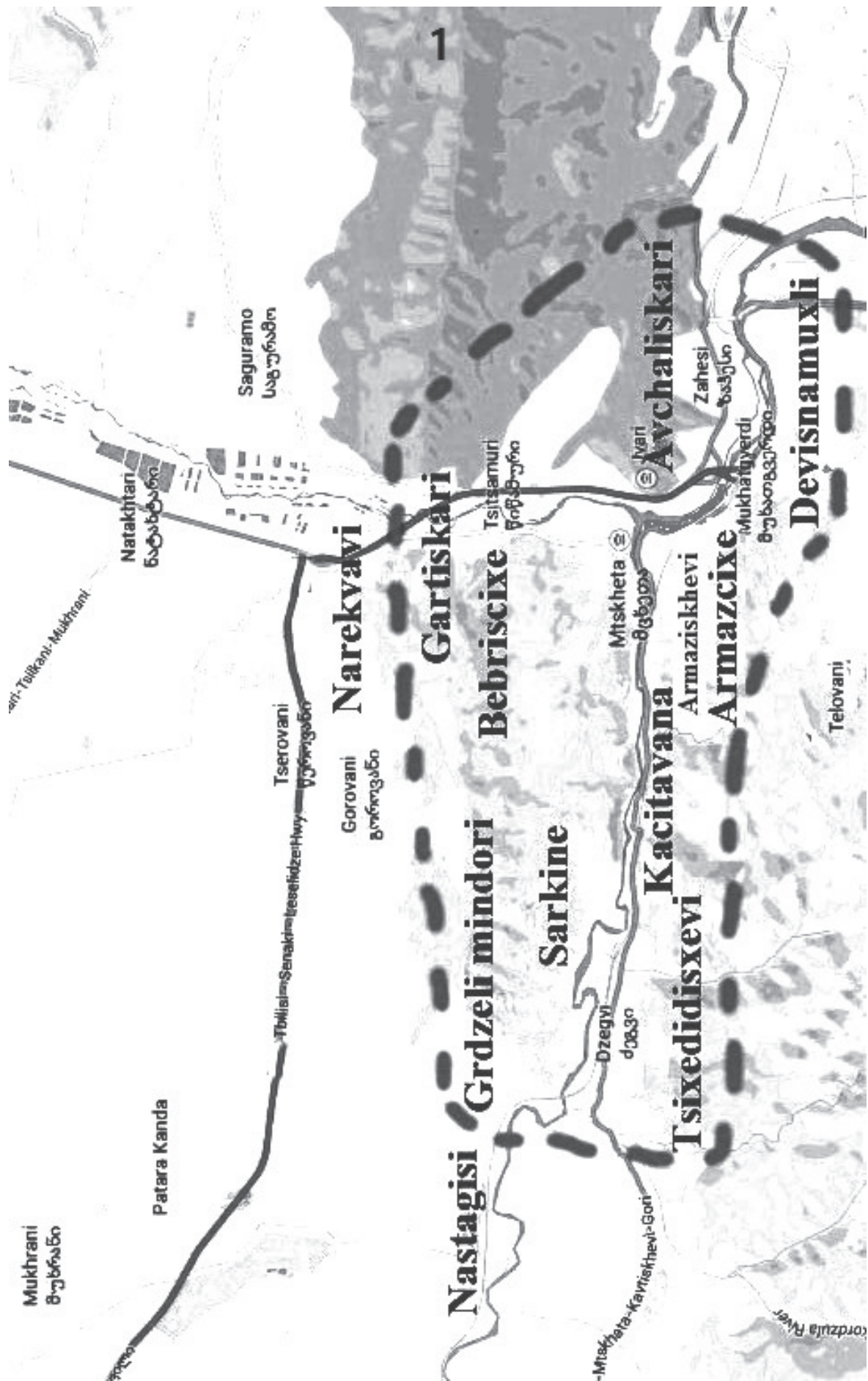
ლენი”,– მოგონებანი ქართველ მწერლებზე. „ლიტერატურული მატრიანე“. ნ. 6, ნაკვ. I ;

Tsitsishvili 1950: ციციშვილი ი., ანტიკური დროის აკლდამა ბაგინეთში. – აკადემიის მოამბე, III ;

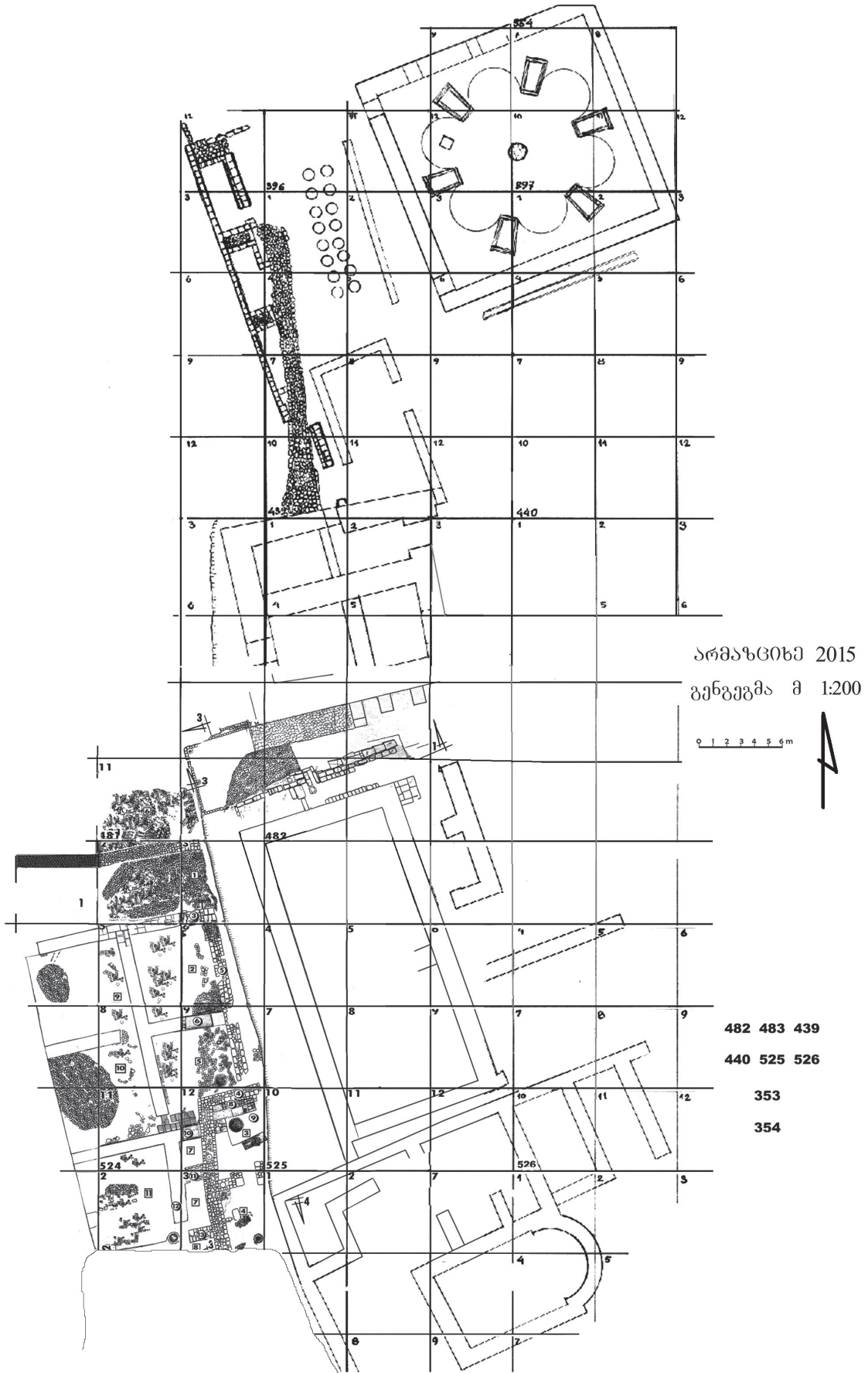
Javakhishvili 1960: ჯავახიშვილი ივანე, ქართველი ერის ისტორია, ნიგ. I.

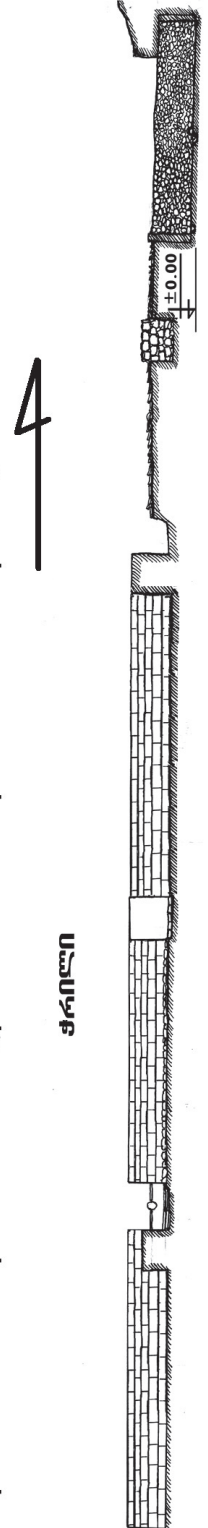
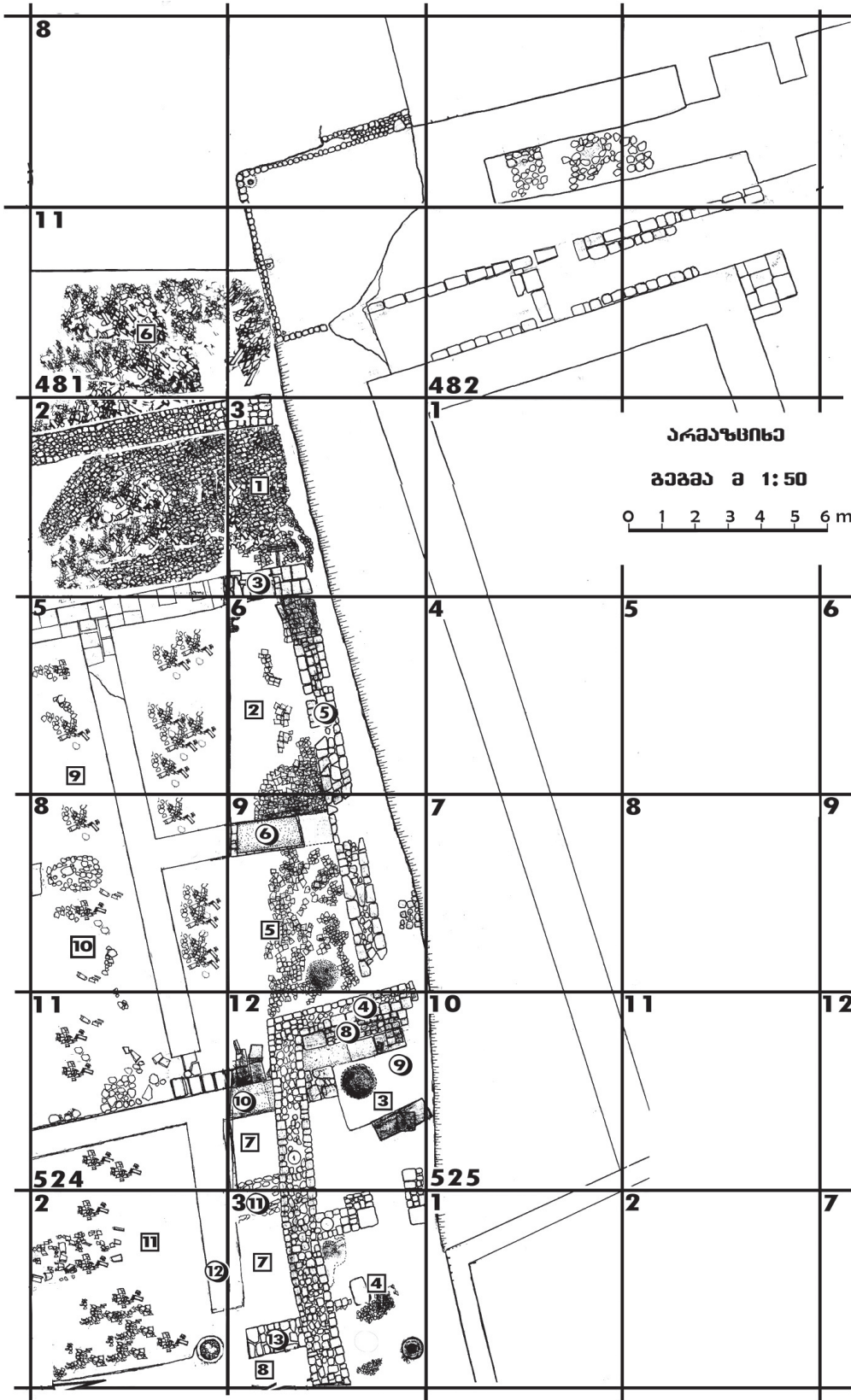
ILLUSTRATIONS:

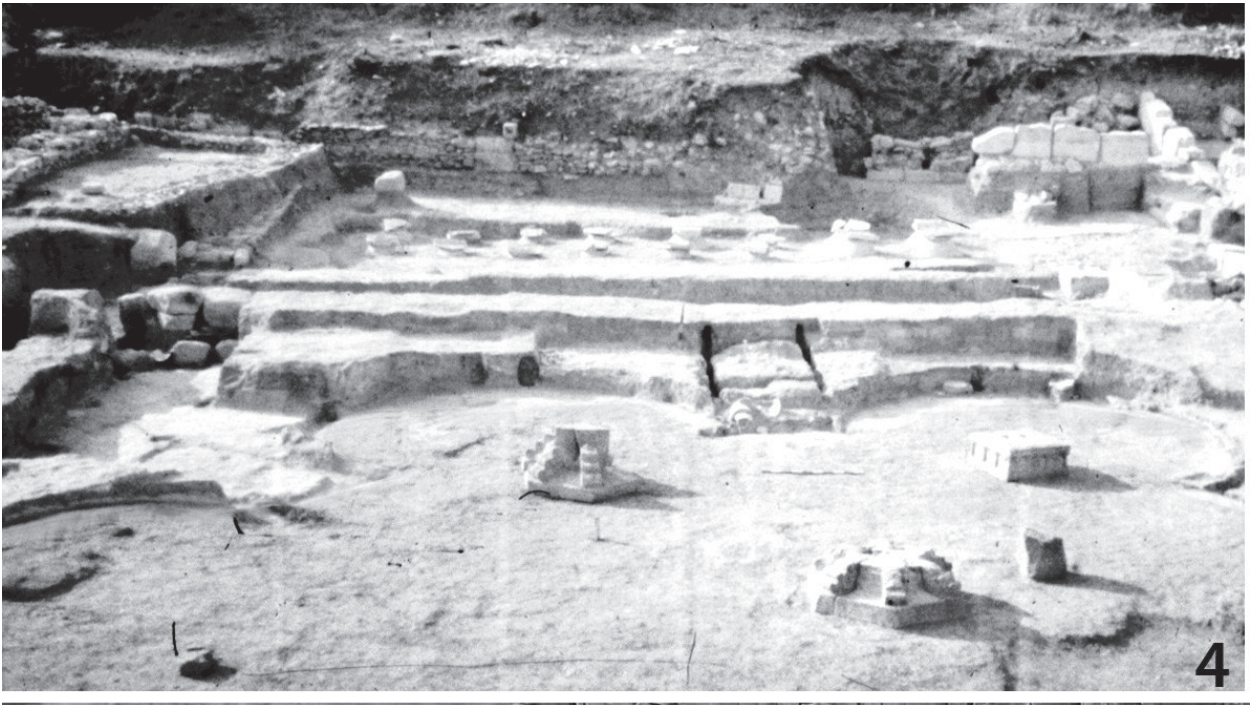
1. Historical Greater Mtsheta in the Classical period;
2. The royal residence of Amartzikhe, SW part, general plan;
3. The royal residence of Amartzikhe, SW part, plan and section;
4. Armaztsikhe – the six apsed temple after the excavations;
5. Armaztsikhe – the hall with columns;
6. Armaztsikhe – the water drainage system to the N of the hall with columns;
7. Mtskheta – the town, the part of the street ;
8. Gartiskari, the fortification system of the Classical period, reconstruction;
9. Gartiskari, tower # 4, plan;
10. Gartiskari, the part of the wall built of adobe on the stone foundation;
11. Gartiskari, Architectural complex, plan;
12. Samtavro, the temple, plan;
13. Armaztsikhe, architectural detail - the protome of the calf;
14. Armaztsikhe, architectural detail;
15. Gartiskari, the fragment of the fortified wall.

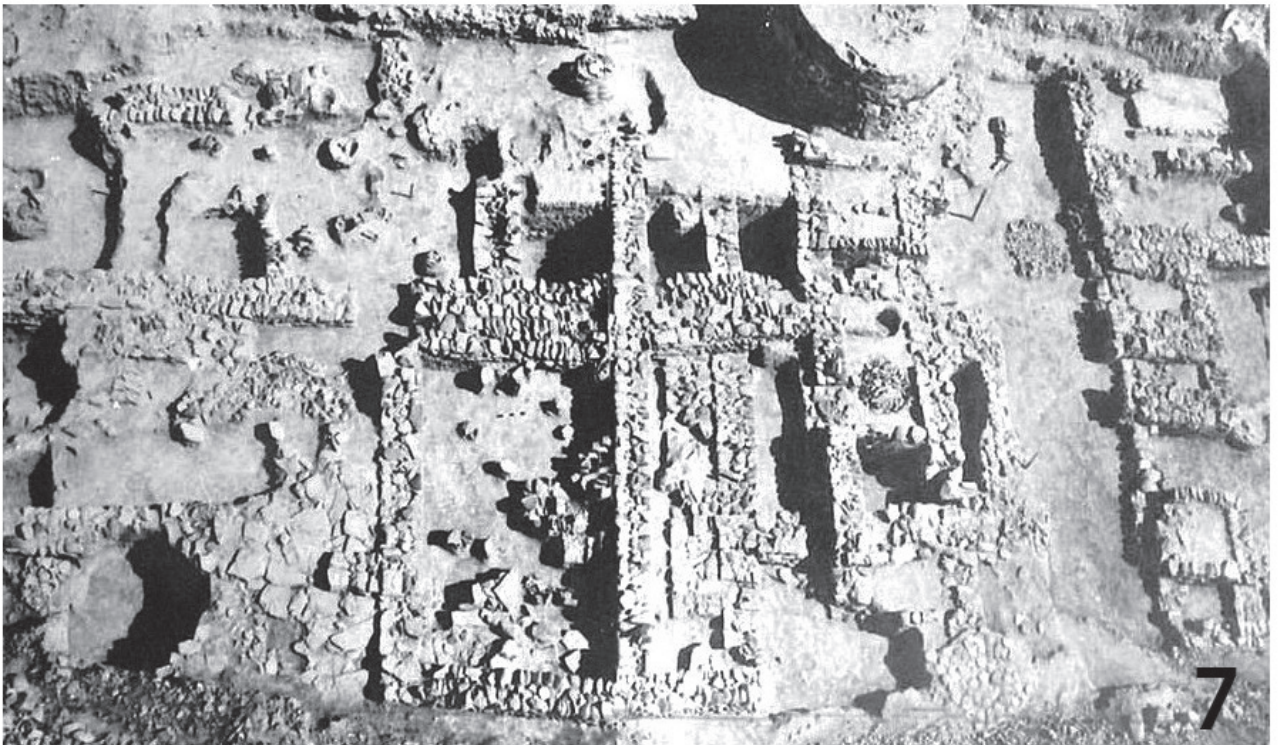

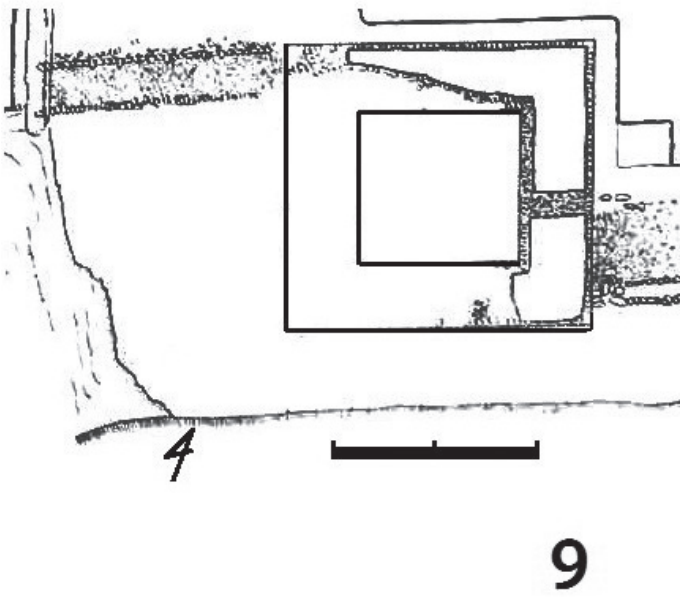
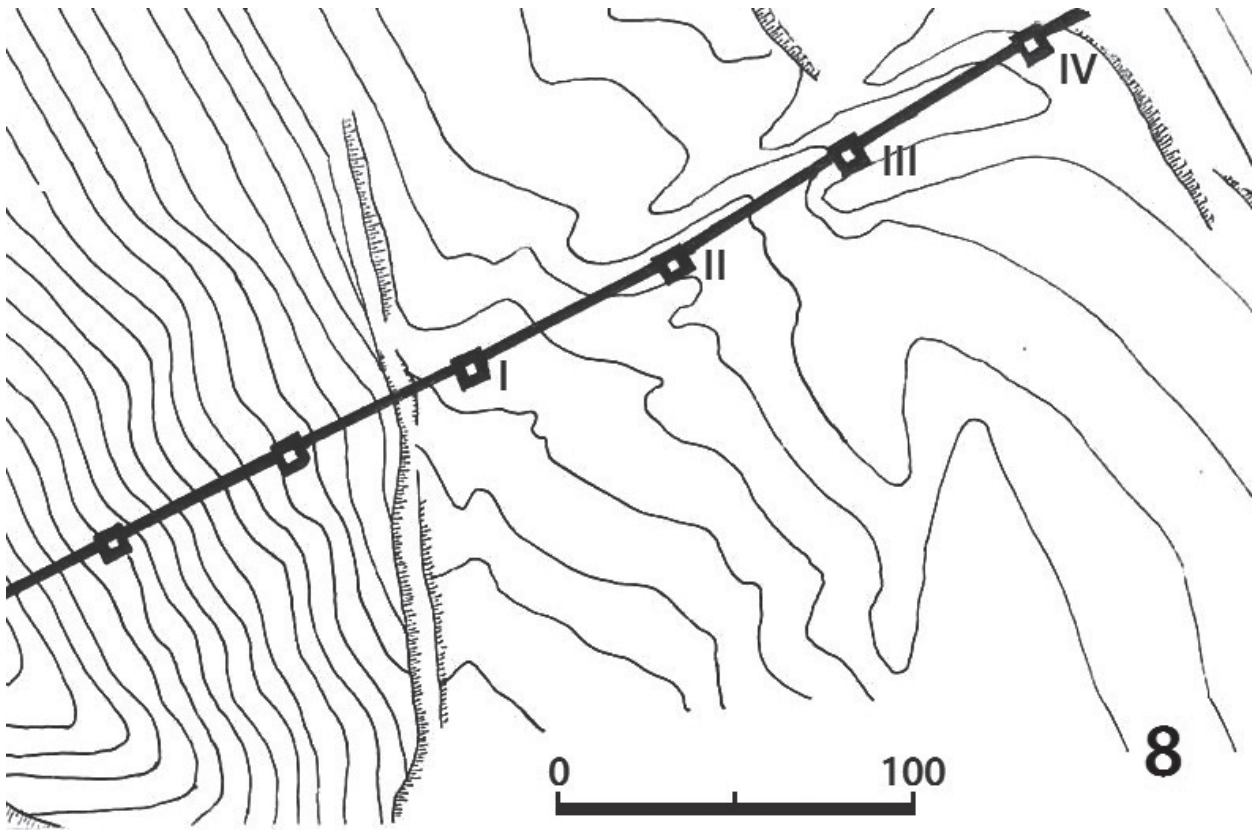
2

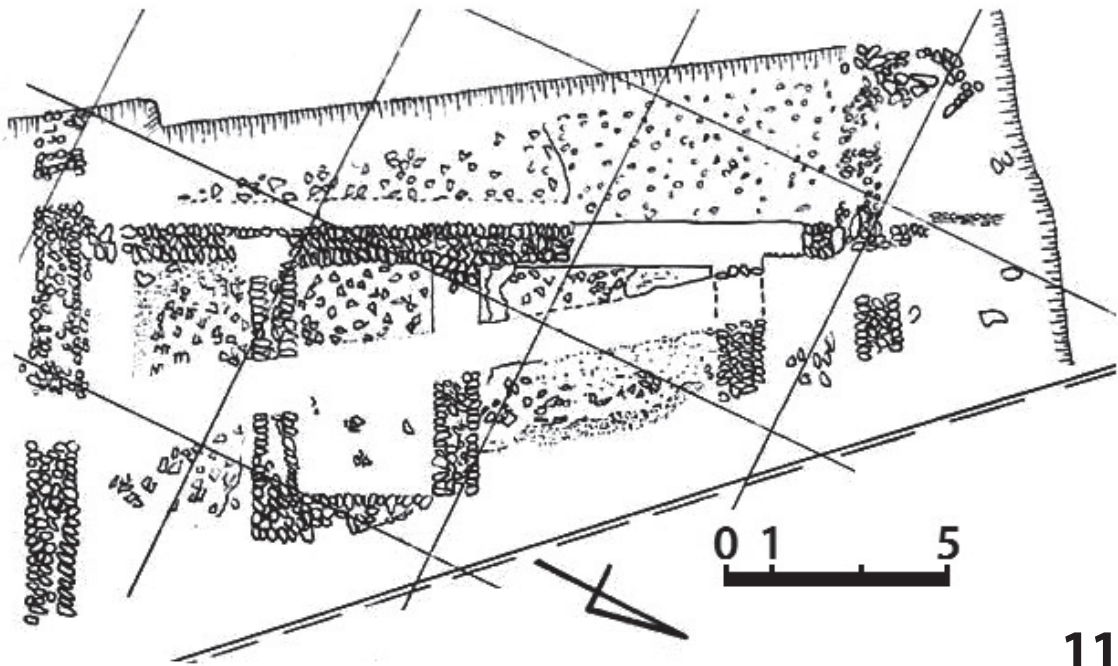

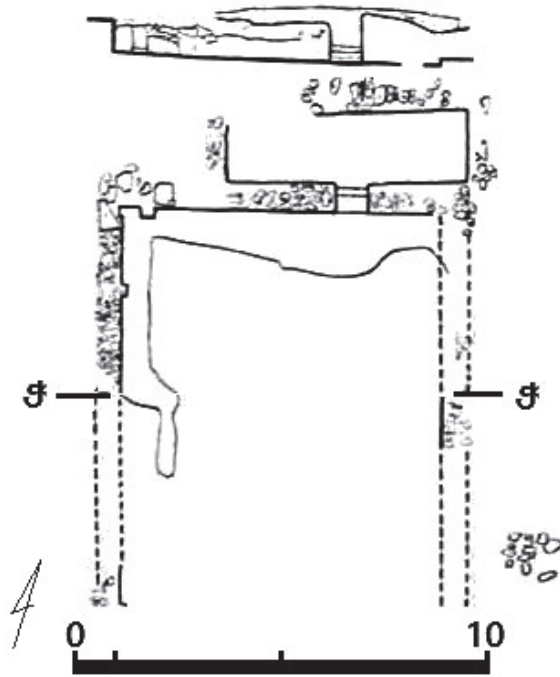

11

12

13

14

15

COLCHIS IN THE SYSTEM OF THE PONTIC KINGDOM OF MITRIDATES

Following the death of Alexander the Great – in the period of the Diadochi – a number of independent states arose in Asia Minor at the turn of the 4th–3rd c. BC. including Bithynia, Cappadocia and the Kingdom of Pontus.

Originally, the Kingdom of Pontus occupied an insignificant area. Its boundaries extended from the Thermodon to Amastris, without access to the Black Sea. In the 180s-70s, during the reign of Pharnaces the 1st, the kingdom expanded appreciably. Pharnaces succeeded in occupying Sinope, a major trading centre of the Black Sea; he also founded Pharnacia and established close contacts with Hereclea, Cyzicus, Messembria and Odessos [Maksimova 1956:179-180]. It was in the reign of Pharnaces that relations of the Kingdom of Pontus with the Kingdom of Colchis started, being limited to trade and economic contacts [Gamkrelidze 2012: 38-74]. These links were carried on through Amisos and Sinope – traditional partners of Colchis. Archeological material shows that the contacts between Sinope and the Kingdom of Colchis became especially intensive in the 2nd c. BC. Among wares discovered on the territory of 2nd-1st c. BC Colchis Sinopean manufacture dominates - amphorae, lutheria, tiles, etc. They occur both in coastal cities and settlements and in the hinterland as well [Todua 1990: 45-46]. The Kingdom of Colchis was linked to Amisos by trade relations, the latter being a city of Pontus. These contacts strengthened the economic influence of the Kingdom of Pontus. It is known that Colchis was a sphere of economic interest of Sinope from the 4th cent. BC and had an important role in the economy of this city. These economic ties were continued in the times of Pharnaces the 1st, who was interested in importing timber, wax, cannabis, flax and metals from Colchis. Besides, stimulating these links the king was trying to increase the economic influence of Pontus on Colchis. The measures taken by Pharnaces laid the foundation of the process of uniting the Black Sea area into a single economic and political system.

This process was continued and completed by Mithridates VI Eupator. Ascending the throne in 120 BC, in a brief period of time, he succeeded in incorporating the Black Sea regions. The Kingdom of Colchis became one of the first victims of his aggression. The

written sources contain a fair amount of evidence on his aggression in Colchis (App., Mithr., 101, Strabo, XI, 2,18; XI. 3,1, 28; Just XXXVIII, 7,10), but these authors fail to indicate the date of this action, which causes the difference of views among the researchers. The incorporation of Bosphorus by Pontus is well dated to the 107 BC (Jebelev 1953:49-71; Gaidukevich 1949:298).

Part of researchers believes that Mithridates conquered Colchis in 111-110 B.C., prior to the incorporation of the Bosphorus [Lordkipanidze 1970:17; Shelov 1985:555]. In the view of others, this action took place after 107 B.C., following the annexation of the Bosphorus [Nemirowskii 1980: 63-70; McGing 1986: 45-47]. In my opinion the coins made in Dioscurias - the residence of Mithridates - may prove a reliable source. The copper coins of Dioscurias are today dated solidly to 105-90 [Golenko 1977: 59-61]. However, I believe that the annexation of Colchis by Mithridates should be assigned to 105-90. The circulation of coins of the Kingdom of Pontus itself began precisely in 105 [Todua 1990: 53]. From this time Colchis lost independence and was converted into a province of Pontus kingdom.

The status of Colchis within the system of the Kingdom of Pontus is also an arguable problem. In the opinion of one part of researchers, Colchis was a satrapy of the Kingdom of Pontus [Reinach 1890: 78; Castagna 1983: 113]. Others consider it to have been a vassal country [Janashia 1949:175-176].

Some researchers see two stages in this period of history of Colchis: on the first stage - from the concurring until 85-83 BC Colchis was the satrapy of Pontus and was ruled by the «friends» of the King; on the second stage it became a vassal state and was ruled by the the son of Mithridates - Mithridates Philopator-Philadelphus [Lordkipanidze 1970:22].

The evidences of Strabo, Appian and Memnon are of special significance in elucidating this question. According to Strabo, Mithridates always sent one of his friends as a ruler of Colchis (Strabo, XI, 2, 18). Strabo appears to describe the political status of Colchis for the entire period when it was involved in the system of the Kingdom of Pontus. Appian reports of the uprising in Colchis in 83 B.C. The Colchians demanded Mithridates to appoint one of his own sons

as their King. He met their demand and Mithridates Philopator Philadelphos became the King of Colchis. The Colchians were pacified. However, Mithridates Eupator was mistrustful of his son's intentions, suspecting that he wanted to seize power, He ordered his son to come to him and soon had him executed (App., Mithr, 64). The realness of the report should not cause doubts, for in one passage the term "Βασιλεα" is used twice rather than "διοικετες" or "υπαρχος". Apart from this, Appian refers to Mithridates second son Machare, who was the ruler of the Bosphorus with the same title (App., Mithr. 67). This allows one to assume that Mithridates the junior received the title of king formally but in reality he was subject to Mithridates, for Mithridates the Junior did not own all the prerogatives of royal power, e.g. he did not have the right to mint coins.

As an argument of temporarily restored royal power in Colchis during the 85-83 BC some researchers bring the existence of anonymous copper coins of the 1st century BC – the period, when the circulation of foreign coins in Pontus was suspended and only local, city coins were minted. This circumstance makes them to believe that the coins found in Vani were minted in Colchis. The period of their minting is dated by these scientists to the period of ruling of Mithridates the Junior and what suggests them to think that it was the expression of the separatism of the Colchian king, what, in turn brought him to death [Dundua 1974].

If, supposedly, the period of emission of coins found in Vani will be dated to the period of ruling of Mithridates the Junior in Colchis, this can not serve as an argument to prove that Mithridates the Junior was really the king of Colchis. These anonymous coins indicate that he was ruling Colchis as a viceroy of Mithridates VI Eupator. It is known that before Mithridates VI Eupator anonymous copper coins were minted by viceroys.

Mithridates VI Eupator stripped this right to viceroys and handed it to the cities. The names of cities were assigned on the coins. Mithridates the Junior appropriated the right of coin minting, what caused his fathers discontent. Anyway, Mithridates the Junior seems to be not a king, but a viceroy. We think that Mithridates the Junior was not the ordinary satrap as his predecessors which were sent by the king and belonged to the circle of the "friends" of King.

The Appian's report about the uprising in Colchis in 83 B.C shows that the Colchians demanded Mithridates to appoint one of his own sons as their King.

When the King met their demand Colchians were pacified. The opinion of Shelov, who thinks that the uprising was caused by some incorrect action of the Pontian administration in Colchis [Shelov 1980: 39] seems to be unconvincing. We think that this action of Colchians could be linked to their will to maintain the royal traditions of their country. The above stated opinion does not mean that these events can be considered as a process of National liberation. The fact that they demanded Mithridates to appoint one of his own sons as their King, shows that they were fighting not for the independence, but were trying to restore their kingdom nominally, under the domination of Pontus. It is to be stated that the uprising of Colchians took place simultaneously with the rebellions of Bosphorus and some cities of Asia Minor. This was a favorable moment for Colchians to receive at least the formal independence. Mithridates, who was facing the fact of losing the control under Bosphorus forced himself for some concessions.

It should be noted that between the first and second Mithridatic wars there was a Bosphorian rebellion. According to Appian after the pacification of Colchians Mithridates subdued Bosphorus and appoint one of his own sons – Machare as their King (App., Mithr. 67). As we see, Appian states that Machare was appointed as a King. Some researchers believe that he had no title of King and was a viceroy [Shelov 1980:38-39]. As an assertion of this suggestion the researcher bring the fact that during the ruling of Machare the "oboles" were circulating in Bosphorus as the anonymous copper coins were circulating in Colchis during the reign of Mithridates the Junior [Shelov 1980:38].

This problem is not so easy to understand. The information of Appian seems to be real and he while mentioning the term "Βασιλεα" means the king and not a viceroy or satrap. He uses this term twice and in both cases for the sons of the king Mithridates the 6th. It also should be noted that Appian says "when the King was convinced in his son's betrayal . . . he put him to death" (App., Mithr. 64). Here the King Mithridates is mentioned as "βασιλευς". It is hard to believe, that in one small part of the text Appian used two senses of the term "βασιλευς". Thus, we can say that Mithridates the Junior and Machare received the title of king formally but in reality they were subjects to their father - Mithridates Eupator. We underline, that in both cases Appian speaks about the sons of the king and they bear the title of king ("βασιλευς"), while the "friends of king" were viceroys and were bearing the titles of

“υπαρχος” or “διοικητης”.

Some researchers think that the execution of Mithridates the Junior was caused by his separatism and one sign of this was a minting of anonymous copper coins [Dundua 1974:155]. He did not obey the order of the king and did not arrive to his court, that's why Mithridates Eupator conducted military action against rebellious son and during this action ruined Vani, which was the residence of Mithridates the Junior [Dundua, Lordkipanidze 1977:199]. This supposition has no argumentation - Appian says that this battle happened before the enthronement of Mithridates the Junior and after that Colchis was pacified. It is also hard to believe that the king's wrath was caused by the minting copper coins. By this times the anonymous copper coins were also minted by Machare in Bosphorus what did not cause king's anger.

It is noteworthy that the silver anonymous coins which are identic with the anonymous copper coins were found in Eshera and Tsebelda. As we have stated above, the right of minting of silver and gold coins was the priority of the king of Pontus, but these coins should not be minted by the King. If the copper coins were minted by Mithridates the Junior the silver ones could be also minted by him. This fact can be explained by the separatist inclination of Mithridates the Junior. The fact is that there are no analogous silver coins in Vani and only few such coins are found can make us to think that this attempt was unsuccessful and Mithridates the Junior was executed very soon after this action.

Thus, the reign of Mithridates the Junior in Colchis was not too long but it can be distinguished as a separate stage in the history of Colchis under the rule of Mithridates. Reviewing the political situation of Colchis during the period of Mithridates Eupator, it seems to overview the problem of localization of the residence of the ruler of Colchis – Mithridates the Junior. According to some researchers, it should be Vani, which was first ruined by Mithridates Eupator, when he subdued his rebellious son using military force [Dundua 1974:157]. The military buildings – barracks and storages found in Vani and dated to the 1st century BC, can be used as an argument for proofing that Vani was one of main military bases for Pontian army, but we can not believe that it was the residence of Mithridates the Junior. To support this supposition the researchers bring the fact of existance of anonymous coins in Vani. As we have seen the same type coins (some of them silver ones) were found in Eshera

and Tsebelda. In addition, the fact of revealing of coins at any site does not mean that they were minted in this place. The destruction of Vani which is dated by some researchers to the period of military collisions between Mithridates Eupator and his rebellious son is not a good argument for this supposition as the war against Colchis was conducted by Mithridates Eupator before the ruling of Mithridates the Junior.

Thus, the supposition of researchers that the Pontian garrison was stationered in Vani seems to be plausible, but we can not agree with the supposition that it was the residence of Mithridates the Junior. We think, that the residence of Mithridates the Junior was Dioscurias, which was the main city of Pontus from the beginning of Pontian expansion in Colchis.

As to the problem of destruction of Vani, the city was destroyed several times. First was in the 2nd c. BC, during the annexation of Colchis by Mithridates the VI. It did not harm the city too much. The destroyed parts of the city were restored very soon and during the late 2nd- early 1st centuries were characterized by intensive construction works. In the middle of the 1st century the city was destroyed twice : by Pharnaces the 2nd (nearly in 49 BC) and by Mithridates of Pergamum (47 BC). The evidence is well preserved in archaeological material : the first invasion caused the destruction of the City gates, the temple with mosaic floor and the altar with stairs, the trace of severe fire – burnt tiles and wooden beams are seen everywhere – and the life was continued only on the Central terrace. Soon it was destroyed again and as a result ceased to exist. It is notable that during the invasions of Pharnaces the 2nd and Mithridates of Pergamum the other main place of Pontian government in Colchis - Eshera was also ruined. Thus, in the period of 85-83 B.C. the status of Colchis changed in a short time and from a province ruled by the “Circle of the king's friends it formally turned into a vassal state.

We have no precise knowledge of what happened here following the recall and execution of Mithridates the Junior. It would be logical to assume that the prior situation was restored in Colchis - it again turned into a satrapy governed by a viceroy of Pontus.

However, a piece of information is preserved by Memnon which leads some researchers to a different view. In particular, Memnon writes that in 70 BC, when the troops of Lucullus besieged Sinope, Mithridates' son Machare, being in Colchis at the time and gathering provisions for the besieged Sinopeans, be-

trayed his father and sent an envoy to Lucullus with the proposal of friendship and alliance, and later sent the provisions designed for the Sinopeans to Lucullus (Memn, 53-54). On the basis of their evidence, T. Reianch assumes that a little earlier, in 71 BC, Machare conquered Colchis [Reinach, 1890:355]. E. Minns also concurs with this view, though with a small difference: he believes that Machare seized Colchis prior to the betrayal of his father, joining it to his own domain [Minns 1913:587]. However, in the views of some researchers, Machare arrived in Colchis to collect the provisions for the Sinopeans [Inadze 1968: 234; Lordkipanidze 1970: 94].

Some researchers believe that the Bosporus and Colchis were united under Machare for a definite period of time (Memn, pp.53-54: n1ut; Luc, 24). Indeed, the sending of a gold crown to Lucullus by Machare and establishing a friendly "alliance" with him must mean that in this case Machare acted not as a private person but a ruler of the country. This may also account for the action of the defense chiefs of Sinope: Cleochares and Seleucos, who sent ships to Machare in Colchis, shortly before Machare's treason (Memn. 53). If Machare was in Colchis for a short while, it is doubtful for the said commanders to act as they did. Thus, for a definite period of time the Bosporus and Colchis constituted a single administrative unit under Machare's rule. It is unknown when their union took effect and how long it lasted.

In the opinion of some researchers, Machare was invested with power in Colchis after the execution of Mithridates the Junior [Shelov 1978:59]. As Machare was given the right to govern the Bosporus in 80 BC, it may be assumed that the Bosporus and Colchis became united early in the 70s BC. As noted above, Memnon attests to the fact of Machare ruling Colchis in 70 BC. It is hard to say how long his rule lasted.

As is known, Mithridates Eupator, defeated by Lucullus, escaped to Armenia and continued to fight the Romans jointly with Tigranes II. In 69 BC. the united forces suffered a serious defeat at Tigranakert. By this time, the coastal cities of Pontus surrendered to the Romans: Amisus fell in 71 BC, in the summer of 70 the Romans took Heraklion and Sinope, and in the autumn of the same year, Amasya [Maksimova 1956: 259]. Through this time Machare could stay in Colchis without incensing his father. In the autumn of 69 BC, with the approach of the winter Lucullus was forced to abandon the central region of Armenia and to retreat southward to Mesopotamia. Now Lucullus was actu-

ally inactive, and Mithridates VI and Tigranes II, taking advantage of the situation, restored their authority on the territories occupied by the Romans. Mithridates VI regained the entire territory of the Kingdom of Pontus.

Meanwhile, Machare came to face the real threat of being punished for betrayal of his father. Having restored his rights over the Kingdom of Pontus, Mithridates could obviously not allow Machare to stay in Colchis and the latter should protect himself from his father's wrath. Presumably Machare left Colchis and found asylum in the Bosporus, where his father's punishing arm could not reach him.

In any case, when in 66 BC. Mithridates routed by Pompey, fled first to Colchis, and then to the Bosporus, Machare, who was in the latter city, either committed suicide (Appian, The Mithradatic Wars, 102) or was killed by the order of the king. (Dion Cassius XXXVI, 50, 1-2).

We have no knowledge of who became the ruler of Colchis after Machare's death. According to Strabo, for some time Colchis was governed by Moaphernes, his mother's uncle on his father's side (Strabo XI, 2, 18). According to researchers, Moaphernes ruled the country following the death of Mithridates the Junior [Reinach 1890: 301]. However, one report of Strabo speaks of the opposite: After Dorilaos Mithridates' relatives on his mother's side remained for a long time in shamed and humiliated condition, and Moaphernes attained a respected status after a long time – when the fall of the kingdom was near and he and his relatives shared the king's lot. Apparently, Moaphernes must have been the ruler of Colchis much later, for the king's wrath fell on Dorilaos after the First Mithridatic War (Strabo XII, 3, 33). At the end of this war he commanded the army of Mithridates VI in Greece, jointly with Archelaos.

As noted above, the conflict between Mithridates VI and the Colchians arose after the end of the First Mithridatic War. Therefore, it is impossible that Moaphernes became the ruler of Colchis at this time; the more so that peace between him and the king of Pontus had been established not long ago. Strabo gives direct evidence: "After a long period of time, Moaphernes again reached a respected status." According to this evidence I think that Moaphernes must have been the ruler of Colchis in the last years of the existence of the kingdom of Pontus. And Strabo's report on "Moaphernes having shared the king's lot " must probably mean that when Mithridates fled to the

Bosporus via Colchis, Moaphernes followed him and probably perished in unknown circumstances.

Thus, in the period of Mithridates' rule the following stages may be singled out in the history of Colchis:

1. From the annexation of Colchis (105-90 BC) to the ascent of the throne by Mithridates Philopator-Philadelphus (between 85 and 83 BC). At this stage Colchis was ruled by Mithridates' viceroys from the "friends" of the king of Colchis.

2. From 85-83 BC to circa 80 BC, when Colchis was ruled by Mithridates the Junior – formally bearing the title of king but actually subject to his father, the king of Pontus.

3. The time that followed the recall of Mithridates the Junior from Colchis, when Colchis joined the Bosporus and was ruled by the "king" (actually viceroy) Machare. Presumably, this stage lasted to 68-67 BC, when Machare was forced to flee to the Bosporus.

4. The stage that followed Machare's escape, when the initial situation was restored and Mithridates' "friends" were again appointed to govern the country. At this time Moaphernes emerges as a governor, though his rule proved short lived: he fled to the Bosporus along with Mithridates. Supposedly, Moaphernes, other representatives of the Pontus administration and Pontian troops had presumably left the country before the appearance of Pompey in Colchis, for he encountered no resistance there. Perhaps due to this fact that Pompey did not leave his troops behind, nor did he carry out any reorganization in the country. As reported by Appian, Pompey soon left Colchis, appointing a certain Aristachus as its ruler. (App. Mithr. XII, 114). The rule of Aristarchus in Colchis was not long-lived. From 49 BC Colchis came under the rule of Pharnaces II. In 47 BC Pharnaces II was deflated by Gaius Julius Caesar, and all his possessions, including Colchis, were transferred to the king of Bosporus, Mithridates of Pergamum. His rule in Colchis also proved short-lived. In the same year of 47 BC he perished in a battle with Asandrus. The written sources are silent about who ruled Colchis after Mithridates of Pergamum. Later, Colchis became a province of the Pontic kingdom of Polemonids.

Colchis performed an important strategic and economic role in the system of the Kingdom of Pontus. It ensured the dominance of Mithridates in the eastern and northern Black Sea area; as reported by Strabo, Mithridates received from Colchis: timber, flax, hemp - all raw materials needed in shipbuilding (Strabo, XI, 2, 18). Preparing for new conquests and new wars against Rome, Mithridates severely exploited the country, stored up a stock of food-stuffs and military equip-

ment. According to the ancient authors, Colchians, together with Iberians and Cappadocians, formed the main contingent of the Pontus army (Plut., Luc. 14).

A considerable part of the Pontus fleet was equipped and manned in Colchis. The inhabitants of the coastal regions of Georgia were considered excellent sailors. Mithridates probably received gold too from Colchis; Colchis earned the name of a country "rich in gold" in Greek and Roman writings (Strabo, XI, 2, 17; Plin., NH; XXXIII).

The involvement of Colchis in the system of the Kingdom of Pontus facilitated the revival of urban life, finding clear reflection in building. At the turn of the 2nd - 1st in Vani and Eshera fortification, public and cultural structures were built [Lordkipanidze, 1972:188; Shamba, 1980:10]; ceramic manufacture developed. At the same time, unification of some types of amphorae and pithoi is noticeable in this sphere. New forms of kitchen-ware appear: painted jugs, round bottomed plates, etc. [Lordkipanidze, 1970:80, Todua, 1990: 95-96]. In the 2nd-1st B.C. the trade and economic contacts with the outer world was broadened. Dominant position in Colchian import was held by Pontian cities, Sinope and Amisos. Sinopean amphorae appear to have been widespread throughout Western Georgia [Lordkipanidze, 1966: 125-128].

Relations continued with Rhodes. Rhodian import in Colchis was represented in the form of amphorae [Lordkipanidze, 1966: 130]. At the first stages of the dominance of Mithridates in Colchis black-glazed tableware from Delos becomes widespread in the country; trade relations starts with Cos and Cnidus [Lordkipanidze: 1983; Todua, 1990: 99]. From the end of the 2nd century B.C. relations were restored with Attica. Attic import to Colchis is mainly represented by cantharoi. Athenian tetradrachms circulated on the Colchian market [Todua, 1990: 99].

In Colchis of the 2nd- 1st centuries B.C. not only Mithridatic issues of gold, silver and copper coins were in circulation, but also coins of other lands and cities. The numismatic evidence from Vani suggests that Athenian tetradrachms, of the so-called new style, Cappadocian, and more rarely, Parthian drachmae, Roman Republican denarius and other coins were in circulation on the markets in Colchis. By this period the local so-called "Colchian coins" had gone out of circulation. During the reign of Mithridates local gold imitations of Alexander and Lysimachus staters were not minted in Colchis, though the old coins may have continued in circulation for a long time. This revival in Colchis proved

short-lived. The war between Pontus and Rome had an adverse effect on Colchian economy: urban construction diminished, contacts with the outer world were limited. The involvement of Colchis in the system of Mithridates' Kingdom also facilitated the spread of elements of Hellenistic culture in the country. Impulses of Hellenism are noticeable in Colchian architecture, art, pottery, jewelry [Lordkipanidze, 1979: 208-209]. The Greek language reaches into the middle stratum of Colchian society as well. The process of Hellenisation is felt especially in the ideology of the Colchians. From the end of the 2nd c B.C., the cults of Mithras and Isis are widespread [Lordkipanidze, 1970: 121-122], they were especially revered in the Kingdom of Pontus. At the same time the cults of Dionysus and Heracles also were spread [Todua, 1990: 116], whose worship was linked to the name of Mithridates Eupator. He was called "New Dionysus" and "New Heracles". Nevertheless, Hellenistic culture was not a leading one in Colchis – either before the advent of Mithridates or in his period.

Elements of Hellenistic culture in Colchis merged with the local old traditions. Thus, Hellenistic culture in Colchis was of superficial nature, failing to penetrate deep into the country. To be sure, Mithridates' brief and rather superficial dominance did not bring a radical change in the political, economic and cultural situation in Colchis, yet this period was a significant stage in the history of Colchis: in the first place, Colchis became involved in the Near East and the Black sea region; further, the involvement of Colchis in the Kingdom of Mithridates contributed to the broadening of trade and economic contacts with the outer world, the development of craftsmanship and spread of Hellenistic culture. Finally, the involvement of Colchis in the Kingdom of Pontus determined the future historical destiny of the country: the Romans, who replaced the Pontians here, considered Colchis as a constituent part of Pontus. Here they didn't restore the royal power, and actually subjected the country to the system of Roman provincial administration.

REFERENCES:

- Castagna 1938: Castagna M.**, Mithradates VI Eupator rei del Ponto. Portici.
- Dundua 1974: დუნდუა გ.**, იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში, საქ. მეცნ. აკად. "მაცნე" (ისტ... სერია), №2, თბ., გვ. 146-159.
- Dundua, Lordkipanidze 1977: დუნდუა გ., ლორთქიფანიძე გ.**, მონეტები ვანიდან, კრებ. ვანი, III ტ., თბ., გვ. 119-152.

- Gaidukevich 1949: В. Гайдукевич** Боспорское царство, М-Л.
- Gamkrelidze 2012: Gela Gamkrelidze**, Researches in Iberia-Colchology, Published by Georgian National Museum, Tbilisi, 2012, (in English). <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/11759/1/Iberia.pdf>
- Golenko 1977: К. Голенко**, К датировке монет Диоскуриады, НС, Тб.
- Inadze 1968 : М. Инадзе**, Причерноморские города древней Колхиды, Тб.
- Janashia 1949: ჯანაშია ს.**, შრომები, I ტ., თბ.
- Jebelev 1953: С. Жебелев**. Боспорские этюды. Северное Причерноморье, Мос-Лен.
- Lordkipanidze 1970: Лордкипанидзе Г.**, К истории древней Колхиды, Тб.
- Lordkipanidze 1966: ლორთქიფანიძე ოთ.**, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ.
- Lordkipanidze 1979: Лордкипанидзе О.**, Древняя Колхида (Миф и археология), Тбилиси.
- Lordkipanidze, ... 1972: ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ.**, არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარზე 1968 წელს, ვანი I, გვ. 186-197.
- Lordkipanidze, ... 1983: ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., კაჭარავა დ., გამყრელიძე გ., ფირხალავა მ., ჭყონია ა.**, ანტიკური (ბერძნული) იმპორტი ვანსა და მის მიდამოებში - ვანი VII, თბ.
- Maksimova 1956: М. Максимова**, Античные города Юго-Восточного Причерноморья, Мос.-Лен.
- Minns 1913: E. Minns**, Scythians and Greeks. Cambridge;
- McGing 1986: D. McGing**, The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. Leiden;
- Nemirovskii 1980: А. Немировский**, Понтийское царство и Колхида. сб. Кавказ и Средиземноморье, Тб., с.154-160.
- Reinach 1890: Th. Reinach**, Mithridates VI Eupator roi de Pont, P.
- Shamba 1980: Г. Шамба**, Эшерское городища, Тб.
- Shelov 1978: Д. Шелов**, Махаре, правитель Боспора. - ВДИ, № 1, Мос., с. 55-79.
- Shelov 1980: Д. Шелов**, Колхида в системе понтийской державы Митридата VI. ВДИ, № 3, Мос., с. 28-43.
- Shelov 1985: Д. Шелов**, Понтийской держава Митридата Евпатора. – Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Симпозиума по древней истории Причерноморья, Тб., с. 551-571.
- Todua 1990: Тодуа Т.** Колхида в составе понтийского царства, Тб.

გთავაზობთ, ცნობილი სემიტოლოგის აკადემიკოს კონსტანტინე წერეთელის
ორ სტატიას, რომლებიც არქეოლოგიურ მონაცემებს უკავშირდება.

Konstantine TSERETELI

ARMAZIAN SCRIPT

1. In 1940 during the archaeological excavations in the district of Armazi, not far from Mtskheta, the old capital of Georgia, two tomb-stelae with inscriptions were found. One of them is the monolingual Aramaic inscription, while the second one is the bilingual Greek-Aramaic inscription. Aramaic inscriptions were studied by G. TSERETELI, who established a previously unknown type of Aramaic script, which he called "Armazian" after the place the stelae had been found (G. TSERETELI 1943:51). Though, according to G. TSERETELI, inscriptions with this script are also found outside Armazi (namely in the village of Bori, West Georgia), "...but inasmuch as Armazi is the centre of the ancient Iberian culture... it is convenient to call the peculiar Georgian-Aramaic writing, disclosed by these monuments, by this name" (G. TSERETELI 1943:51, note 1). In the same work we read about the Aramaic writing: "... we have full grounds for separating it off as an independent branch of Semitic writing and to add to the terms "Palmyrene writing", "Nabatean writing" etc., used in science, the new name "Armazian writing" (G. TSERETELI 1943:51).

G. TSERETELI describes in detail the Aramaic signs of the bilingual inscription, comparing it with similar signs of other inscriptions and establishes peculiarities of the Armazian writing (G. TSERETELI 1943:53-55). In the same work exact stelae dating is given: the Armazian monolingual inscription is dated from the first century, while the bilingual inscription - from the second century A.D. (G. TSERETELI 1943:56-57). It was found out that the inscription on a silver dish from the village of Bori was written also with Armazian characters. This allows the scientist to use the terms "Georgian-Aramaic" or "Ibero-Aramaic" along with "Armazian" (G. TSERETELI 1943:51, note 2), but as is noted by the author, "the first, although convenient, may cause a somewhat incorrect idea of the Armazian writing" (ibid.).

For description of the Armazian script the Aramaic inscriptions found in Garni and Sisian (Armenia) are of particular importance. Garni inscription was found in 1961 and like the Armazian bilingual inscription was attributed to the second century A.D. (PERIKHANYAN 1964:126). Another Aramaic inscription, made on a silver bowl, was found later, in 1970, not far from Sisian, and may be attributed to the first century B.C. (NAVEH 1982:80). In Armenia Aramaic inscriptions of the earlier period were also found (the second century B.C.), but it is impossible to consider them as the source of the inscription from Garni (PERI-

KHANYAN 1964:126). The same should be said about the Sisian inscriptions. Besides, the writing of the inscription from Garni is paleographically the most similar of all Aramaic scripts to that of the Armazian inscription. Moreover, in spite of some distinctions between certain letters of these scripts (*g*, *s*, *r*) it should be regarded as the same, i.e. Armazian script. A.G. PERIKHANYAN was the first to establish this similarity. It should be noted that later the Armazian origin of this inscription was never open to question. And this is quite reasonable. And the fact that 3 of 12 letters of the Garni inscription differ from the corresponding Armazian letters is not striking at all. Two of them display a similarity to signs (e.g. *s* is similar to *s* from Sari and Hassan-Kef, and *r* with a point is similar to that of Palmyrene inscriptions. Besides just the same sign, but without point exists in the Palmyrene and other abovementioned inscriptions from Sari and Hassan-Kef). It should be noted that the languages of the texts, written on stelae from Armazi and Garni are also very similar.

After the discovery of the Aramaic inscription in Garni it became clear that the Armazian script is characteristic not only of Georgian reality. It is also met in neighbour Armenia. This suggests that the inscriptions on the Armazian stelae and the dish from Bori as well as the Garni inscription are written in the same script, i.e. Armazian. These monuments show chronological limits of Armazian script usage: the first-third centuries (the Armazian monolingual inscription - the first cent. A.D., the Armazian bilingual and Garni inscriptions - the second cent. A.D., the inscription from Bori - the third cent. A.D.). The same holds true for other scripts related to Armazian. In this connection NAVEH writes, that in the second half of the third century (and naturally later) the North-Mesopotamian type of writing has already disappeared (cf. NAVEH 1982:141). But NAVEH might have not taken into account the Armazian monolingual inscription: "all these inscriptions (from Hatra, Sari, Hassan-Kef, Armazi, Garni - K.Ts.) belong to the second half of the second century and the first half of the third century A.D." (ibid.). A definite resemblance to the Armazian writing is observed in the writing from Sisian (PERIKHANYAN 1971), whose script can be conventionally referred to as "Early Armazian" (see below). Here the so-called "Late Armazian" script (*spätarmazisch*) can be mentioned, the term used by FR. ALTHEIM and R. STIEHL for the inscriptions on the bowls, found in Mazenderan (Iran). The inscriptions are made in Middle-Persian and according to the abovementioned scientists belong to the eight-ninth centuries (ALTHEIM & STIEHL 1968:89). But these inscriptions do not reflect the Armazian script as a whole, since along with letters, peculiar to Middle-Persian, there are letters, which display a certain relation to those of the Mtskheta-Armazi inscriptions.

2. G. TSERETELI noticed the resemblance of the Armazian script with other types of the Aramaic writing ("Some signs bring it near to Pahlavic, others to Parsic and to Palmyrene" - G. TSERETELI 1943:56). But establishing the interrelations between different types of the script better accuracy is required. Pahlavic (or rather Parthian) and Parsic (Middle-Persian) are not similar to Palmyrene from the paleographic standpoint. Therefore G. TSERETELI's statement that "the general character of the writing is original to such an extent, that we have a right to separate it off as an independent branch of Semitic writing" (G. TSERETELI 1943:56) requires refinement. The scientist is quite right when he uses the term "Armazian writing" together with "Palmyrene writing" or "Nabatean writing" (G. TSERETELI 1943:51), but none of them can be treated as an independent branch of Semitic writing, as is noted by A. PERIKHANYAN (1964:127, note 11). Though later (G. TSERETELI 1948a: 95, 1948b:53), TSERETELI speaks about the origination of the Armazian writing from Aramaic, he nevertheless separates it off as an independent branch of the Semitic writing (G. TSERETELI 1948b:53). In fact, the Aramaic writing is a branch of Semitic writing, which in its turn divides into separate varieties grouped on the basis of their interrelations. A. PERIKHANYAN, while analysing the Garni inscriptions, indicates the similarity of the inscriptions from Garni and Armazi to Syriac Estrangella, Hatra, Assur and Hassan-Kef inscriptions as well as to Palmyrene script, to the script of Manichaean documents and inscriptions on magic bowls from Nippur. North Mesopotamia was recognized to be the origin of these writings (PERIKHANYAN 1964: 127). It is very difficult to agree with G. TSERETELI (1948a:99-100) that the Armazian alphabet is "mixed" since "... one part of Armazian signs is attributed to Pahlavic and the other one - to Parsic". (Though he notes that by the term "mixed" a really existing situation rather than genetic aspects is meant [1948a:101]). But in these cases it cannot be regarded as a "mixture" of both Aramaic writings, used for Iranian languages only due to the fact that some letters of the Armazian writing display resemblance to letters in the Aramaic script of Parthian type or to the later Parsic writing.

In 1972 NAVEH specially discusses this problem in the paper "The North-Mesopotamian Aramaic script-type in the Late Parthian period" (1972). The author notes that the Aramaic writing, used in Assyria, Babylon and Persian empire was the official writing and did not represent a group of local writings, developed later in remote provinces, part of which was created only in the first century B.C. (NAVEH 1972:293). Basing on the available material NAVEH gives the classification of Aramaic scripts. In the West 2 scripts were created: Jewish and Nabatean, while the East Aramaic script was more developed, forming 4 principal types of writing: (1) Palmyrene and Syriac, which were spread in Syria and North Mesopotamia. The scientist attributes the writing on magic bowl from Nippur to these scripts, treating it as an ancestor of Manichaean writing; (2) North-

Mesopotamian branch, involving the scripts of the inscriptions found in Hatra, Assur, Sari and Hassan-Kef, as well as in some regions of the Upper Tigris. This (Armazian) type of script was witnessed in Armenia and Georgia; (3) South-Mesopotamian branch, including the scripts, used in Elymais and Khuzistan as well as by the Mandaeans; (4) Parthyan type (the ostraca from Nissa) (NAVEH 1972: 294). Thus the Armazian script of interest, according to NAVEH'S classification, forms one type of writing - North-Mesopotamian (A. PERIKHANYAN joins the Palmyrene and Syriac scripts to them, grouping them as "North-Mesopotamian" (cf. NAVEH 1972:294, note 151).

NAVEH compared North-Mesopotamian writings with the unified Old Aramaic writing and arranged them according to the degree of their distinction from the latter. Hence in the top of the table there are the inscriptions from Hatra and in the bottom - those from Armazi (including the inscription from Bori). Thus the script of the Armazian inscriptions shows the greatest deviation from Old Aramaic among the members of this group. In the table the Armazian inscription is preceded by the inscription from Garni. The author tries to explain the local variations in the script: the script migrated from one region to another, and those, who adopted it, used to make some alterations to distinguish between similar letters (NAVEH 1972: 298). Basically, these alterations include the addition of two or three bars to a letter on the right (NAVEH 1972:300). The Armazian script prefers Parthian letters *š* and *p*, rather than North-Mesopotamian forms of these signs (NAVEH 1972:300, note 30). And here the author notes that after adoption of this type of script in Armenia and particularly in Georgia dissimilar forms were created. E.g. the letters *r* and *d* were distinguished by a diacritic point (evidently under the influence of Syriac): in Armazian inscriptions *d* has another form, while in North-Mesopotamian the both signs - *d* and *r* have one and the same form (NAVEH 1972:300). And further he writes that in spite of local variations, as far as the majority of letters of North-Mesopotamian inscriptions are of the form peculiar to this type, they should be considered to belong to one and the same branch (ibid.). Later NAVEH recurred to the same problem and described the process of development of North-Mesopotamian type of the Aramaic script (NAVEH 1982:138-143).

This interpretation of the Armazian script's development (← the North-Mesopotamian branch, group) is supported by J. OELSNER (1973), the German Semitist, who states that a single type of writing was used in all the provincial offices of the Persian Empire alongside with the cursive. After abolishment of these offices cursive forms with their writing traditions prevailed. For development of local forms some time is needed, and it begins approximately in 250 B.C. (OELSNER 1973:9). According to NAVEH the script of Ashoka inscriptions (the third century B.C.) might have been the early ancestor of North-Mesopotamian type from the

viewpoint of its development (1982:143). As far as the history of the writing is concerned, the period from this time on up to 150, according to OELSNER, can be regarded as a transitional one (OELSNER 1973:9). Unfortunately, as stated by PERIKHANYAN (1964:127), very few Aramaic monuments of that time are left, and it is very difficult to find the Armazian script in the available material.

3. The general paleographic review of the Armazian monolingual inscription is given in G. TSERETELI'S report at the 25th International Congress of Orientalists (G. TSERETELI 1962). He noted that "... an engraver did not try to give to every letter its peculiar form or to follow size proportions" (1962: 375). Some letters unlike the bilingual inscription have little (if any) distinction from each other: cf. *k, n* and *r; b, n* and *y; ' and š; m, q* and *s; t* and *y; h, h* etc. (ibid.). These are not the only peculiarities of the monolingual inscription in contrast to the bilingual one, where almost every letter has its definite form, dissimilar to other letters. The matter is that in the monolingual inscription each letter undergoes stronger variations compared to letters of the bilingual inscription of an Aramaic text. E.g. the letter א (alef) in the monolingual inscription has 5 versions: א, א, א, א, א, only one of which is found in the bilingual inscription (א). Sometimes the same happens with other letters (cf. *w*: in the monolingual inscription ו, ו, ו and the bilingual one - ו). There is a clear distinction between *s* and *p* of the monolingual and bilingual inscriptions (*p*: mon. פ, bil. פ; *s*: mon. ש, ש, ש and bil. ש). But all these distinctions are observed within a unified writing system and do not affect the identity of scripts of monolingual and bilingual inscriptions. This suggests that the Aramaic bilingual inscription has more perfect writing than that of monolingual, and besides there are almost no cases of letter mixing. As G. TSERETELI states the script of monolingual inscription is likely to be more archaic than that of the bilingual inscription, whose script presents the next step in the Armazian script development.

4. The inscriptions on the dish from Bori and on the Armazian stelae differ mainly in the script style. "The inscription from Bori shows a certain tendency to mannerism and stylization. The lines are broken and in the break places sharp angles are formed..." (G. TSERETELI 1948a:93). It should be noted that this graphic style of inscriptions is met on other objects as well, which is also due to material (metal) of which these inscriptions are made. E.g. according to G. TSERETELI the letters of the inscription made on a gold bracelet tend to cursive. The lines are broken, in the junction of horizontal and vertical lines sharp angles are formed beyond which the lines are sometimes prolonged (*s, š, š*; ibid); cf., e.g., ש.

5. In Georgia many objects (bowls, dishes, decorations, fragments of pitchers, fragments of temple capitals) with Aramaic inscriptions were found at different times. It should be noted that most of them were written in Armazian script (cf. G.

TSERETELI 1948b:54). Unfortunately up to now not all of these inscriptions have been published (some information about them can be met in reports of archaeological expeditions and in archaeological investigations), except for a dish with Aramaic graphical inscription found in Mtskheta-Samtavro in 1985 (K. TSERETELI 1990) and the inscription on a pitcher fragment from Urbnisi (K. TSERETELI 1989), Uplistsikhe (K. TSERETELI 1991), and Dedoplis Mindori (K. TSERETELI 1993) and 3 inscriptions from Zguderi (East Georgia) (CHELIDZE 1991). Reading and publication of Aramaic inscriptions presented a problem due to their fragmentariness, scarcity and damaged state. Often these inscriptions were represented only by one word, making reading and understanding of the text more difficult. Nevertheless, the study of the script of these inscriptions suggests that this is a script of the same type, i.e. Armazian script, which up to now has been known only through the inscriptions on the Armazian stelae, the dish from Bori and the stela from Garni.

5.1. The longest of the abovementioned inscriptions is the inscription scabbled on a gold bracelet (except for Aramaic inscriptions on the temple capital in Dzalisi, East Georgia, preserved in fragments, but yet no conclusion can be made). The bracelet was found in one of the tombs in Armaziskhevi (Armazi), which is dated by archaeologists from the sixth century A.D. (MTSKHETA 1955:119-120). It was shown to G. TSERETELI, who revealed that the words on the bracelet were scabbled in Armazian script (ibid, cf. also 1948a:941). In the inscription there should be 48(?) signs including 15 different letters, but until complete deciphering this assumption is open to question. Most letters are similar to the Armazian and Bori inscriptions (e.g. cf. η , mon. η - *m*; ϵ , bil. ϵ - *s*; γ mon. γ , bil. γ - *l*; φ , mon. φ , bil. φ , Bor. φ - *z*; ψ , mon. ψ - *c* etc.). However, there are characters, whose identification is still difficult. But on the whole, the general character of the script is beyond any doubt - this is the Armazian script. Dating of the inscriptions on paleographical basis will be possible only after its complete deciphering, but still it seems that the inscription might have been made not later than in the third century A.D.

5.2. According to G. TSERETELI the inscription scabbled on the fragment of a pitcher was written in Armazian bilingual script. It was discovered during the archaeological excavation near the village of Urbnisi (East Georgia). The information on this fact was published by the chief of the expedition L. CHILASHVILI (1964). Thus this inscription is also written in Armazian script and comes closer to the bilingual inscription than other "Armazian" monuments (cf. *d*: Urb. δ and bil. δ ; *r*: Urb. ρ and bil. ρ ; *w*: Urb. ω and bil. ω). This suggests that the inscription is written in the second century A.D. (perhaps, by one and the same person - K. TSERETELI 1989).

5.3. Among the latest discoveries of Aramaic graphical inscriptions the abovementioned inscriptions on the temple capital in Dsalisi and the "playing plates" with hunting scenes and animals found in Dedoplis Mindori (Field of King's Daughter) in Kartli, as well as in West Georgia, should be noted. On seven plates in the top left angle and sometimes in the bottom above and under the mentioned pictures there are inscriptions, whose script is similar to the Armazian writing (cf. ⚡ and bil. ⚡ - ' ; ⚓ and ⚓ - b ; Ⓜ and mon. Ⓜ - h ; Ⓝ and mon. Ⓝ - s ; ⚡ and bil. ⚡ - ' etc.). It should be also noted that the script of the inscriptions has some distinction from that of other "Armazian" inscriptions, which can be definitely stated after their complete deciphering.

6. The Armazian script experienced rather a long process of development. Like all North-Mesopotamian scripts it originates from the Aramaic writing of the Achaemenid epoch (so-called Official or Imperial Aramaic). Later on, after the fall of the Persian Empire the local scripts are created, which develop into different types of writing during the Hellenic-Rome period. One of them might have been formed in the Georgian-Armenian region on the local basis, which was most clearly reflected in the Armazian inscriptions and together with the scripts of the inscriptions from Hatra, Assur, Hassan-Kef and some others, formed a North-Mesopotamian type of script, which is the most similar to so-called Parthian type of the Aramaic writing used during Arsacides and Sassanian epoch (the third cent. B.C. - fifth cent. A.D.) for Middle-Iranian languages. Proceeding from the peculiarities of the Armazian script the scientist states that it is a script, which experienced a long and specific process of development (KUTSCHER & NAVEH 1970:307, cf. OELSNER 1973:429).

From the viewpoint of history of Aramaic script the most attention should be paid to the inscription from Sisian, which is dated by A. PERIKHANYAN from the first cent. B.C. (1971:80). The inscription contains 16 letters, half of which is completely similar to the Armazian script (⚡ - ' ; ⚓ - b ; ⚓ - l ; Ⓜ - m ; ⚓ - n ; Ⓝ - s ; Ⓝ - q ; ⚡ - t) and part of the rest is similar to other types of North-Mesopotamian script; some of them (*k, p, r, h*) are of older (archaic) type (cf. MTSKHETA 1955:811). The inscription from Sisian represents mainly the signs peculiar for the Armazian script. Its genetical relation with other scripts of North-Mesopotamian type and their common "ancestor" - the Old Aramaic script, represented in the writing monuments of the Achaemenid period (the fifth-fourth cens. B.C.) is also evident. Here we think that the script of the Sisian inscription as well as the script of the inscription on a pitcher from Dedoplis Mindori (K. TSERETELI 1993) can be regarded as a previous stage in the development of the Armazian script in the Georgian-Armenian region, namely as "Early Armazian script". Therefore the time of formation of the Armazian script in this region which according to OELS-

NER is the first centuries A.D. should be shifted backwards. Hence the Armazian script is a variety of North-Mesopotamian type of Aramaic writing, whose formation started in the first century B.C. (and perhaps earlier) and might have been completely finished in the first century A.D. (the Armazian monolingual inscription).

In Georgia as well as in Armenia, the Armazian script had been used before their own scripts were introduced (the fourth cent. A.D.), which must be due to the official approval of Christianity in these states. This script also might have been originated from Mtskheta, the capital of Iberia, from which it spread to other regions (including, perhaps, West Georgia and a part of Armenia). (According to R. STIEHL 1964:78 "the Armazian alphabet might have been created in Old Iberia"). This explains, perhaps, the fact that greater number of inscriptions in Armazian script was found in Georgia. Only new discoveries of Armazian inscriptions in Georgia and Armenia can either argue against this statement or introduce some corrections.

References:

- ALTHEIM, F. & STIEHL, R., 1968: Zwei Inschriften in spätarmazischen Alphabet. In: Die Araber in der Alten Welt, Bd. Y, I Teil. Berlin.
- CHELIDZE, M. 1991: The Aramaic inscriptions from Zguderi (Georgia). *Studia Semitica*, V, Tbilisi.
- CHILASHVILI 1964: Urnisi site. Tbilisi.
- KUTSCHER, I. & NAVEH, J. 1970: The bilingual inscription (Greek-Aramaic) from Armazi. *Lešōnēnū* 34, Jerusalem 1970 (in Hebrew).
- MTSKHETA 1955: = Mtskheta. The results of archaeological investigations, v.I. Tbilisi.
- NAVEH, J. 1972: The North-Mesopotamian Aramaic script type in late Partian period. *Israel Oriental Studies II*, Tell-Aviv.
- NAVEH, J. 1982: *Early history of the alphabet*. Leiden.
- OELSNER, J. 1973: Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Armazi. *Wiss. Z. der Fr.-Schiller-Uni-Jena. Ges.-u.Sprachwiss.* R.22.
- PERIKHANYAN, A. 1964: The Armazian inscription from Garni. *Historical-Geographical Jr. of the Academy of Sciences of ASSR*, 1964, 3.
- PERIKHANYAN, J. The Aramaic inscription on a silver dish from Sisian. *Historical Geographical Jr. of the Academy of Sciences of ASSR*, 1971, 3.
- STIEHL, R. 1964: *Aramäisch als Weltsprache. Neue Beiträge zur der Alten Welt. Bd. I*. Berlin.

- TSERETELI, G. 1943: The Bilingual inscription from Armazi near Mtskheta in Georgia. *Bulletin de l'Institut Marr de langues d'histoire et de culture materielle*. Tbilisi.
- TSERETELI, G. 1948a: Epigraphical discoveries in Mtskheta. *Epigraphica Vostoka*. Leningrad.
- TSERETELI, G. 1948b: Epigraphical discoveries in Mtskheta - the old capital of Georgia. *VDI*.
- TSERETELI, G. 1962: The Armazian inscription of the Mithridates Iberian period. *The 25th International Congress of Orientalists. Reports*. Moscow.
- TSERETELI, K. 1989: The Aramaic inscription from Urbnisi (Georgia). *Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR*, v. 133/1. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1990: A new inscription in Aramaic script from Mtskheta-Samtavro. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1991: Aramaic inscription from Uplistsikhe. *Near East and Georgia*. Tbilisi.
- TSERETELI, K. 1993: The Oldest Armazian Inscription in Georgia. *Bulletin of the Academy of Sciences of Georgia*, v. 146/1. Tbilisi.

The Oldest Armazian Inscription in Georgia

1. In September 1989 a fragment of a wine pitcher with Aramaic inscription was found in the Dedoplis Mindori (East Georgia) during the archaeological expedition (directed by I. Gagoshidze). In Georgia it is the third occasion when the Aramaic inscription is met on a wine pitcher (Urbnisi, Uplistsikhe) (K. Tsereteli 1989, K. Tsereteli 1991).

This inscription consists of one word with four letters:

ⲱ ⲛ ⲉ ⲙ

1.1. The sign ⲙ must denote the alep (א), whose exact analogy is met in the Sisian inscription. It should be mentioned, that the alep of exactly this outline has not been evidenced in other Aramaic inscriptions. The Sisian inscription was found in 1970 not far from Sisian (old Sisakan, Armenia) burial. It is executed in dots on a silver bowl. According to numismatical material found in this burial (including the oldest coin of Orod II. dated to the 1st cent. B. C.) the inscription must be not older than the 1st cent. B. C. (Perikhanyan 1971: 78-80).

Thus, among the arameographic inscriptions well-known to us the sign ⲙ for the alep is met only in two inscriptions: on the Sisian silver bowl (Armenia) and on the fragment of a wine pitcher from Dedoplis Mindori (Georgia). Though, no alep of exactly this outline is found in other inscriptions, executed in Armazian script, its similar form can be still found, e. g. on the plates from Dedoplis Mindori (ⲙ) (Gagoshidze-Tsotsolia 1991: 69, pl.20) and in Armazian monolingual inscription (ⲙ) (K. Tsereteli 1991: 100). The alep ⲙ of Nisa inscriptions shows greater similarity to the alep of the given inscription (M. Dyakonov 1954: 171, cf. K. Tsereteli 1991: 100).

The sign ⲙ is not found in any other Aramaic inscription, including the North-Mesopotamian type of Aramaic scripts (Naveh 1970, Naveh 1982: 142).

1.2. I think, that ⲛ sign may be the letter g, as it is in Armazian monolingual inscription (ⲛ) and in bilingual inscription (ⲛ) (g is not met in Sisian inscription). In Old Aramaic quite a different sign exists for g: Ⲙ, ⲙ (9-3th cent. B. C.). Among the Aramaic scripts of Old-Mesopotamian type this sign is met only in the Armazian script (Naveh

1982: 142). Thus, this second letter, which among the Aramaic inscriptions is met only in Armazian stelae (it might be also found in Sisian-type script, but unfortunately we have not texts containing *g* letter).

1.3. The third letter, represented by the sign \curvearrowright , is the letter *n*, though *w* can also have a similar outline.

Such \curvearrowright (*n*) is met in Armazian bilingual inscription (G. Tseretheli 1942: 4 and tab. II), as well as in Dedoplis Mindori plates (plate Nu 13). Its exact copy is *n* - \curvearrowright in the Sisian script (Perikhanyan 1971: 80). Close to this outline is *n* (\curvearrowright) of the Nisa script and the corresponding letter - \curvearrowright of Kumis ostrakon, whose early predecessor is *n* of the Elephantine (Egypt) papyri - \curvearrowright \curvearrowright (Naveh 1970: Fig. 4).

1.4. The last letter of the given word is *y* (\succ). It is met in all inscriptions executed in Armazian script (Armazian monolingual and bilingual, Garni and Bori inscriptions). Similar is also the letter *y* of Nisa, Merv, Avroman as well as Nippur ostraca (\succ , \succ , \succ , \succ , \succ , cf. K. Tsereteli 1990: Tab. of Aramaic letters).

2. Thus, the word inscribed on the pitcher found in Dedoplis Mindori is read in Aramaic as 'gny ('-g-n).

The word, consisting of the abovementioned consonants, is widely spread in Aramaic: it had been met as far back as the so-called Imperial (Official) Aramaic before it appeared in Modern Aramaic dialects. Namely in Imperial Aramaic in texts executed both in cuneiform and Aramaic scripts, in Warka cuneiform text: *ag-gan-nu*, in texts, executed in Aramaic scripts - 'gnn (pl. status absolutus) - "bowl" (Jean-Hoftijzer 1965: 3), Palmyrene Aramaic - 'gn' (pl. status emphaticus) "bowl" (Vinnikov 1959: 188), in Targumic Aramaic - 'aggānā (Levy 1969: 8) "bowl; round dish; water pool", pl. 'aggānē , in Syriac - 'aggānā "a large bowl or wine vessel" (Payne Smith 1976: 3), in Mandaic - *agania* "bowls; wine-pots" (also *agania hamra* "bowls of wine") (Drower-Macuch 1963: 5), in Modern Aramaic - *agāna*, *aganta* "a large pot, bowl, through" (MacLean 1901: 3). The same word is found in magic Aramaic bowls (the 4th-6th cent.) - 'gny , 'gnhw (Naveh-Shaked 1985: 200, 202), in the meaning of religious bowls (Naveh-Shaked 1985: 265).

As is seen from the foregoing, the word 'GN is common Aramaic and means "bowl" or "wine pitcher, wine pot". (The same word in the same meaning is also found in other Semitic languages, Cohen 1970: 7).

If we take into account that our inscription is executed on a fragment of a wine pitcher, its meaning should be obvious: "wine pitcher". Since the word's ending *y* has the meaning "my" (possessive pronoun, 1st person), we obtain: 'gny (= 'aggānī) "my wine pitcher". (Cf. the inscription on the silver bowl from Zghuderi *qytny* "my bowl" (Chelidze 1991: 73-74).

3. According to the archaeological data the material from Dedoplistskaya Mindori excavations is dated to the 1st cent. B.C. - 1st cent. A.D. Naturally a question arises: in what relation with this dating is our inscription and what gives the paleographical analysis of the inscription from this viewpoint.

The script, in which this inscription is executed, is obviously Armazian. This is supported by the fact, that its all four letters find analogy in Armazian script. Three of them (*g*, *n*, *y*) are absolutely identical by their outline to the corresponding signs of Armazian bilingual or monolingual inscriptions. At the same time, it should be noted, that the sign ζ for the letter *g* is characteristic only for the abovementioned Armazian stelae. If we take into account that these inscriptions are made in the 1st (monolingual inscription) and the 2nd (bilingual inscription) centuries, the inscription should be dated to this period, according to the letters *g*, *n*, *y*. However, the fourth letter with which the word begins - 𐌖 (') attracts our attention. As has been mentioned above, its exact analogy is met in Sisian inscription, belonging to the first half of the 1st cent. B.C. (or, may be, to the beginning of the 2nd cent. B.C.). In the Armazian inscriptions the sign 𐌖 of monolingual inscription among the letters denoting ' is most close to our sign 𐌖 (cf. 𐌖 and 𐌖), whereas the Armazian monolingual inscription is assumed to be the earliest of Georgian Armazian inscriptions (the 1st cent. A.D.). Therefore, the sign, which in the Sisian inscription is 𐌖 (the 1st cent. B.C.), in the 1st cent. A.D. takes the form 𐌖 . Among other inscriptions most close to it (nearly identical) is the sign ' (𐌖) of Nisa inscriptions, which also belongs to the 1st cent. B.C. Since the rest letters of the given word (*n* and *y*) are also met in early inscriptions of the 1st cent. A.D., they do not hinder the dating of our inscription according to the sign 𐌖 . As to the sign ζ (*g*) peculiar to Armazian, since the letter *g* is not found in the Sisian inscription, it is not excluded, that there the sign ζ was also used for the letter *g*.

Thus, the dating of our inscription to the 1st cent. B.C. according to paleographic analysis verified by the archaeological data, seems quite possible. Therefore, the present inscription is the oldest of the Armazian inscriptions found in Georgia.

Bibliography

- Chelidze, M.: Epigrafiḳuli ṣeniṣvnebi. In: *Studia Semitica V* (1991).
- Cohen, D.: *Dictionnaire des racines sémitiques*. Fasc. 1. Paris 1970.
- Drower, E. S./Macuch, R.: *A Mandaic Dictionary*. Oxford 1963.
- Dyakonov, M.: Nadpisi na parfyanskikh pechatkakh iz Drevney Nisy. *Vestnik Drevney Istorii*, 1954/4.
- Gagoshidze, I./Tsotselia, M.: Arameuli çarçeriani pirpiṣebi Dedoplis Goridan. In: *Amierḳavḳasiis istoriis problemebi*. Tbilisi 1991.
- Jean, Ch.-F./Hoftijzer, J.: *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Uest*. Leiden 1965.
- Levy, J.: *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*. Köln 1959.
- MacLean, J. A.: *Dictionary of Vernacular Syriac*. Oxford 1901.
- Naveh, J.: *Early History of the Alphabet*. Leiden 1982.
- Naveh, J.: *The Development of the Aramaic Script*. Jerusalem 1970.
- Naveh, J./Shaked, Sh.: *Amulets and Magic Bowls. Aramaic Inscriptions of Late Antiquity*. Jerusalem/Leiden 1985.
- Payne Smith, J.: *A Compendious Syriac Dictionary*. Oxford 1976.
- Perikhanyan, A. G.: Arameyskaya nadpis na serebryanoy chashe iz Sisiana. *Istoriko-filologicheski zhurnal AN ArmSSR*. Yerevan 1971, 1971/3.
- Tseretheli, G.: The Bilingual Inscription from Armazi near Mçheta in Georgia. *Bulletin de l'Institut Marr de langues, d'histoire et de culture matérielle*. Tbilisi 1942.
- Tsereteli, K.: A New Inscription in Aramaic Script from Mtskheta-Samtavro. Tbilisi 1990.
- : Aramaic Inscription from Urbnisi (Georgia). *Bulletin of the Georgian Academy of Sciences*, 133/1. Tbilisi 1989.
- : Aramaic Inscriptions from Uplistsikhe (Georgia). *Akhlo Ağmosavleti da Sakartvelo*. Tbilisi 1991.
- Vinnikov, I. N.: *Slovar arameyskikh nadpisey*. *Palestinskiy Sbornik 4*, Moskva/Leningrad 1959.

კოტე მელითაურის ხსოვნას

(გარდაცვალებიდან 25-ე წლისთავის გამო)

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის წამყვანი მეცნიერ თანამშრომელი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, კონსტანტინე (კოტე) მელითაური დაიბადა თბილისში 1911 წელს. 1934 წელს დაამთავრა ამიერკავკასიის ინდუსტრიული ინსტიტუტი ინჟინერ-არქიტექტორის სპეციალობით. მცირე ხანს მუშაობდა მოქმედ არქიტექტორად. განხორციელდა მის მიერ დაპროექტებული რამდენიმე საცხოვრებელი და სასტუმრო საქართველოს სამხრეთ მთიანეთში. ტიპური პროექტების შექმნისას კოტე მელითაური ცდილობდა გაეთვალისწინებინა ქართველი ხალხის მიერ სუკუნეთა მანძილზე შემნილი სამშენებლო ტრადიციები. ამ მიზნით იგი გულმოდგინედ სწავლობდა ხალხური ხუროთმოძღვრების შემორჩენილ ნიმუშებს თბილისში, თელავსა და ახალციხეში. ამის გამო, სულ მალე მან მთელი თავისი მოღვაწეობა დაუკავშირა ქართველი ხალხის მიერ შექმნილი მატერიალური კულტურის კვლევას, კერძოდ კი ქართული ხუროთმოძღვრებისა და სამშენებლო ხელოვნების ისტორიის შენახვას. სწორედ ქართული ქალაქური ხუროთმოძღვრების ისეთ დამახასიათებელ ელემენტს, როგორცაა ძველი თბილისის აივნები, მიუძღვნა მან თავისი საკანდიდატო დისერტაცია – “ძველი თბილისის სცხოვრებელი სახლების აივნები.”

1939 წელს კოტე მელითაური მუშაობას იწყებს ვარძიის მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომლად. 1953 წლიდან კი ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის დირექტორია. იქ მან აზომა 200-ზე მეტი კლდეში გამოკვეთილი ნაგებობა, შეისწავლა კლდეში ნაკვეთი ამ უნიკალური ციხე-ქალაქის მონოგრაფიაში – “ვარძიის მშენებლობა და არქიტექტურა”, რომელიც გახდა მისი სადოქტორო დისერტაციის შემადგენელი ნაწილი.

1953 წლიდან გარდაცვალებამდე – 1990 წლამდე კოტე მელითაური მუშაობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში. იგი დაინტერესდა საქართველოს ციხე-ქალაქების მშენებლობის ისტორიით. ამ და სხვა ძეგლების კვლევისას მას დიდ დახმარებას უწევდა მაღალკვალიფიციური არქიტექტორის ცოდნა და დიდი გამოცდილება. კოტე მელითაურს თვითონ აქვს აზომილი თითქმის ყველა გამოცემული ძეგლი, რაც განსაკუთრებულ ღირსებას სძენს მის ნაშრომებს.

საქართველოს ციხე-ქალაქებს მიუძღვნა კოტე მელითაურმა ორი მონოგრაფიული ნაშრომი – «Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии», т. 1969, I, 1972, II. Т6, რომლებიც ძველი საქართველოს სამშენებლო ხელოვნების შესწავლისათვის დიდ შენახვას ნარმოადგენს. აღნიშნულ ნაშრომებში ახლებურადაა გაშუქებული ხუროთ მოძღვრების, მშენებლობის

ტექნოლოგიისა და სხვა სამშენებლო ტექნიკის მრავალი მხარე.

კოტე მელითაური ძველი საქართველოს არქეოლოგიური და ხუროთმოძღვრული ძეგლების მშენებლობის ისტორიის შესწავლის დარგში წამყვანი სპეციალისტი იყო. უაღრესად მაღალკვალიფიციურია მისი ნამუშევრები არმაზციხე-ბაგინეთის, რუსთავის ნაქალაქარის, ახალქალაქის, ვარდციხის, ბედენის და სხვა არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილი ძეგლების შესწავლისა და რეკონსტრუქციის დარგში. ამ მხრივ განსაკუთრებულია კოტე მელითაურის წვლილი დიდი მცხეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლების, კერძოდ კი ანტიკური ხანის მცხეთის ძეგლების ფიქსაციისა და კვლევის საქმეში. ამ თემას უძღვნა მან თავისი ბოლო ნაშრომი – ”დიდი მცხეთის ანტიკური ხანის ხუროთმოძღვრული ძეგლები.” – რომელიც წინამდებარე კრებულში იბეჭდება. აქ იგი ახლებურად წარმოადგენს საზოგადოებრივი, საცხოვრებელი, საკულტო და სამეურნეო ნაგებობების სპეციფიკურ მხარეებს.

კოტე მელითაურმა მეორე მსოფლიო ომი გამოიარა დასაწყისიდან დასასრულამდე, რაც მრავალი ჯილდოთი აღინიშნა. ბატონი კოტე იყო უაღრესად სპეტაკი, სათნო, კეთილი, კომპეტენტური და პრინციპული კაცი. ასეთად დარჩა იგი მისი ახლობლების, მეგობრების, თანამშრომლებისა მოწაფეების ხსოვნაში.

ვახტანგ ნიკოლაიშვილი

კოტე მელითაურის ძირითადი ნაშრომები:

- საქართველოში აღმოჩენილი საცხოვრისის ერთი სახეობა.–სმამ, XIV, №5.1953.
- ვარძიის კლდეში ნაკვეთი გამოქვაბულებების აღდგენისათვის.– სმამ, XIV, №10. 1955.
- ბერთუბნის მონასტრის სამშენებლო ორგანიზაცია.– სმამ, XXIV, №1,1960.
- ვარძიის ერთი ნაგებობის დანიშნულებისათვის.– სმამ, XXVI, №3,1961.
- ვარძიის სამშენებლო-არქიტექტურული საკითხების შესწავლისათვის, თბილისი, 1961.
- დურგლობის ზოგიერთი ნიმუში საქართველოში.– სმა “მაცნე”, ტ. 52, №2.1969.
- ურემი და ეტლი ძველ საქართველოში. – სმა “მაცნე”, ტ. 55, №1.1969.
- Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии». 1969,1972 .Т. 1 и 11. Тбилиси.
- თბილისის აივნები. – “ძეგლის მეგობარი”, 12,1967.
- ბრინჯაოს ოთხთავალა ეტლი ძველ საქართველოში. – “ძეგლის მეგობარი”, 21,1970.
- ბედერნის აკლდამის კონსტრუქციისათვის. – სმა “მაცნე”, ტ.72, №3.1973.
- ახალქალაქის ციხე-სიმაგრის ნაშთები. – “ძეგლის მეგობარი”, 40,1975.
- ვარძიის მშენებლობა და არქიტექტურა, თბილისი,1975.
- ბედენის ხის აკლდამის კონსტრუქცია. – “ძეგლის მეგობარი”, 35,1974.
- ვარძიის საცხოვრისის ტიპური გეგმა. – “ძეგლის მეგობარი”, 40-44,1976.
- ვარძიის გამოქვაბულების არქიტექტურა. – “ძეგლის მეგობარი”, 45,1977.
- ძველი საცხოვრისი სოფ. ხოვლესთან. – “ძეგლის მეგობარი”, 50,1979.
- ძვ. წ. II-I ათასწლეულების საცხოვრისი სამთავროზე. – სმა “მაცნე”, ტ. 96, №2.1979.
- ვარძია (რუსულ და ინგლისურ ენებზე) თბილისი,1968.
- თბილისის საცხოვრებელი სახლების აივნები, ავტორეფერატი,1955.
- რუსთავის ადრეფეოდალური ციხე-სიმაგრის კონსტრუქციები. – “ძეგლის მეგობარი”, 51,1979.
- გამოქვაბულთა და საფორთიფიკაციო ნაგებობათა სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი,1982.

ნელი მუხიგულაშვილის გახსენება

ნელი მუხიგულაშვილი დაიბადა თბილისში 1947 წელს. 1966 წელს დაამთავრა თბილისის მე-15-ე საშუალო სკოლა, ხოლო 1974 წელს თბილისის ივ.ჯავახიშვილის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

1976 წლიდან მუშაობა დაიწყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ჟინვალის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში, სადაც ძირითადად წარიმართა მისი სამეცნიერო საქმიანობა. 1981 წელს მას დაევალა სოფელ ვარსიმაანთკართან აღმოჩენილი ანტიკური ხანის სამაროვნის შესწავლა. არქეოლოგიური გათხრებისა და კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლინდა 179 სამარხი და სინქრონული ნამოსახლარის ნაშთი, რომელიც ძვ. წ. VI - III საუკუნეებით დათარიღდა. შემდეგ წლებში ნელი მუხიგულაშვილმა შეისწავლა ჟინვალის ხერთვისის გვიანელინისტური ხანის, წიფრანისძირის ახ. წ. II-IV სს-ის და არღუნის ძვ. წ. VI-V სს-ის სამაროვნები.

ნელი მუხიგულაშვილის მიერ წარმოდგენილი საველე კვლევა-ძიების ანგარიშები და წლიური ნაშრომები მაღალ მეცნიერულ დონეზე არის შესრულებული. მას მონაწილეობა აქვს მიღებული არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ახალგაზრდა მეცნიერ თანამშრომელთა სესიების, არქეოლოგიური სემინარებისა და დუშეთის საკავშირო კონფერენციის მუშაობაში. გამოქვეყნებული აქვს სტატიები სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში: «Полевые археологические исследования», «Археологические открытия», არქეოლოგიური ძიებანი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ეწეოდა არქეოლოგიის პოპულარიზაციას ადგილობრივ პრესაში – აქვეყნებდა სტატიებს.

არაგვის ხეობაში ნელი მუხიგულაშვილის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგები თავმოყრილია მონოგრაფიაში: “ აღმოსავლეთ საქართველოს მთისწინეთი ძვ. წ. VI-III სს-ში”. იგი შეიცავს ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების პერიოდის მნიშვნელოვან მასალებს.

კოლეგები

თემურ თოდუას გახსენება

2014 წლის 22 დეკემბერს ქართველ არქეოლოგთა რიგებს და სამეცნიერო საზოგადოებას მოულოდნელად გამოაკლდა თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის უნივერსიტეტის სრული პროფესორი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი თემურ თოდუა.

თემურ თოდუა დაიბადა 1954 წლის 15 ივნისს ქალაქ ზუგდიდში ტარიელ თოდუასა და ფუფული მესხიას ოჯახში. 1971წ. დაამთავრა ქ. ზუგდიდის მე-7-ე საშუალო სკოლა და ამავე წელს ჩაირიცხა თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც წარჩინებით დაასრულა 1977წ. 1977-1978 წლებში იგი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის ასპირანტია მსოფლიო ისტორიის განხრით.

1985 წ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის მსოფლიო ისტორიის სადისერტაციო საბჭოზე, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმატებით დაიცვა დისერტაცია. ხოლო ათი წლის შემდეგ 1995 წელს, ამავე საბჭოზე დაიცვა ისტ. მეც. დოქტორის ძიებული ხარისხი. ჩვენი მეგობრის ცხოვრების გზა არ ყოფილა იოლად გასავლელი. საზოგადოებრივი წარმატებები და სამეცნიერო წინსვლა თავდადებული შრომის შედეგს წარმოადგენდა.

ჯერ კიდევ 1977-1979 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი მსოფლიოს ისტორიის ლაბორატორიაშია, სადაც სრულიად ახალგაზრდა, პერსპექტიულ ლექტორს მიანდეს სასემინარო კურსის ჩატარება. 1981-1983 წლებში აფხაზეთის სახ. უნივერსიტეტის მსოფლიო ისტორიის კათედრის უფროსი მასწავლებელია. 1983-1985 წწ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის უმცროსი მეცნიერ-თანამშრომელი. 1991 წლიდან საქართველოს ტექნიკურ უნივერსიტეტში საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ისტორიის კათედრის უფროსი მასწავლებელია. 1998-2005 წწ. სასულიერო აკადემიისა და სემინარიაში კითხულობს ლექციების სრულ კურსს. 1986-2005 წლებში პარალელურად მოღვაწეობს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში უფრ. მეც. თანამშრომლის თანამდებობაზე. ხოლო 2006 წლიდან ამ დანესებულების წამყვანი მეცნიერ თანამშრომელია. იმავე წლებში (1997-2006) საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის სახელმწიფო მართვის კათედრის ჯერ ასოცირებული, შემდგომ (2009-2012წწ) კი

სრული პროფესორია. შედარებით გვიან თემურაზ თოდუა, როგორც მსოფლიო ისტორიისა და ქართული კულტურის მაღალი დონის სპეციალისტი და პედაგოგი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მსოფლიო ისტორიის მიმართულების სრულ პროფესორად მიიწვიეს. აღსანიშნავია მისი განსაკუთრებული დამოკიდებულება სტუდენტების მიმართ. იგი მუდამ ყურადღებიანი იყო მათ მიმართ. ეხმარებოდა და სწორ მიმართულებას აძლევდა მომავალ საქმიანობაში.

იგი გარდაცვალებამდე ერთგულად ემსახურა ქვეყანას, მშობლიურ უნივერსიტეტსა და საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიის ცენტრს.

ბატონი თემურის საქმიანობა მრავალმხრივი იყო. არქეოლოგიის ცენტრში მუშაობისას იგი ერთმანეთში კარგად უთავსებდა პედაგოგიურ და საველე არქეოლოგიურ საქმიანობას.

1984-1989 წწ. ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრი იყო. აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ამ ექსპედიციის მიერ წარმოებულ სამუშაოებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

2003-2006 წწ. აქტიურად იყო ჩართული ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენისა და გაზსადენის მშენებლობასთან დაკავშირებით მიმდინარე არქეოლოგიურ ექსპედიციებში – კლდე, ტაბანყური, ჭორატი, ორჭოსანი. გვახსენდება მისი მზრუნველი დამოკიდებულება საველე თანამშრომლებისადმი,

მრავალმხრივია თემურ თოდუას სამეცნიერო მემკვიდრეობა. იგი მოიცავს 120-მდე სამეცნიერო ნაშრომსა და ექვს მონოგრაფიას. არაერთი გამოკვლევა, მათ შორის მონოგრაფია, აქვს გამოცემული საზღვარგარეთ სამეცნიერო ჟურნალებსა, თუ კრებულებში. იგი ფართო დიაპაზონის მეცნიერი იყო, გააჩნდა საოცარი ანალიტიკური კვლევისა და სწორი დასკვნების გამოტანის უნარი. სწორედ ამიტომაცაა მისი გამოკვლევები უაღრესად საყურადღებო. ბუნებრივია, ამ მცირე მოცულობის წერილში სრულად ვერ წარმოვაჩინთ ყველა იმ დამსახურებას, რაც ბატონ თემურს მიუძღვის გვიანრომაული ხანის არქეოლოგიისა და ისტორიის პრობლემური საკითხების შესწავლის საქმეში.

მკვლევარის მიერ დატოვებული სამეცნიერო მემკვიდრეობიდან მნიშვნელოვანია ყველა გამოკვლევა, რომელთაც ვერ გამოვარჩევდით. ის იყო უღალატო, პრინციპული, საოცრად ყურადღებიანი, გაჭირვების დროს ყოველთვის გვერდზე მდგომი პიროვნება. მუდამ უხაროდა სხვების წარმატება. სხვა თვისებებიდან განსაკუთრებით გამოვყოფდით მისი საოცარი იუმორის გრძობას, რომელსაც პოზიტიურ განწყობაზე მოყავდა ყველა მის გვერდით მყოფნი. გულსატკეპნია, რომ ჯერ კიდევ ჯანღონით აღსავსე საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, წყაროთმცოდნე, არქეოლოგი და პედაგოგი დააკლდა სამეცნიერო საზოგადოებას და ოჯახს. მსუბუქი იყოს მისთვის ქართული მიწა.

კოლეგები

SUMMARIES

GLYPTICAL MONUMENTS OF GEORGIA

The spreading of glyptical artifacts in Georgia was depended on Political and economic relationships with outer world. Georgia's location at the crossroads between East and West significantly determined the character of glyptical artifacts. According to the political situation, glyptical artifacts in Georgia were disseminated from West or East. The earliest glyptical artifacts of local workshops of Georgia are rectangular or circular clay seals with the depictions of swastika, meander, cross and etc. were found at Khovlegora, Gudabertka, Uflistikhe-Katnalikhevi, Chognari, Tskhinvali, Samadlo and are dated to the 14th – 7th centuries. During the 6th-4th centuries BC Iberian artisans easily mastered the art of making metal ring seals with bezels. Metal ring seals with bezels made in local workshops have depictions of fish, the tree of life, and eagles, horses, deer, spear, a bull's head, and etc. The most prevalent depiction on these seals is a Gryphon. The Glyptical artifacts made by Iberian artisans are usually reflected by Achaemenian art. Glass tabloids appeared in Kartli from the 1st century. The scenes of hunting, the humans struggling with animals and animals are depicted on these seals. A clear picture of how local Iberian and Roman seals were coexisting give the discoveries of ruins of the palace of the 2nd half of the 1st century BC - 1st half of the 1st century AD, where clay bullae, have imprints of local large-size seals and also imprints of Roman seals.

Glyptical materials of Kartli are clearly reflected by the main trends of Roman Glyptic of the turn of our era - on the one hand a small glass or stone Italic and Roman intaglios, including the gemmes of interesting group of Roman historical figures: Julius Caesar's daughter Julia, Gnaeus Pompey Jr., Secstus Pompey, Octavius Augustus and etc. In some cases, according to the portray style and own names it was possible to determine local artifacts.

Sassanian gemmes appear in Georgia from the 4th century. Most of them are found in Mtskheta, also at Karsniskhevi, Telovani, Vashlijvari, Rustavi, Kogoto, Kachreti, Korbouli and etc.

On the Roman gemmes of 3rd-4th centuries AD early Christian symbols - Crosses, anchors, fishes and Christian monograms are engraved. The glyptical artifacts which were widely spread in Georgia for centuries played an important role in everyday life. They had a practical use. This is proved by numerous imprints of seals of various periods.

ILLUSTRATIONS:

I

1. Uflistikhe; 2. Khovle; 3. Khovle; 4. Khovle; 5. Vani; 6. Mtskheta-Samtavro; 7. Vani; 8. Vani; 9. Vani; 10. Svaneti, Larilari; 11. Vani; 12. Racha. Joisubani; 13. Jimiti; 14. Baiatkhevi; 15. Bronze quadrangular seal; 16. Bronze triangular seal; 17. Urbnisi; 18. Urbnisi; 19. Urbnisi; 20. Urbnisi; 21. Urbnisi; 22. Armazishevi; 23. Mtskheta-Samtavro; 24. Mtskheta-Samtavro; 25. Mtskheta-Samtavro; 26. Qvemo Alevi; 27. Qvemo Alevi; 28. Mtskheta-Samtavro; 29. Mtskheta-Samtavro; 30. Mtskheta (Svetitskhoveli); 31. Mtskheta-Samtavro; 32. Darcheti (Gurjaani munic.).

II

1. Khovle; 2. Uflistikhe; 3. Safar-Kharaba; 4. Khovle; 5. Khovle; 6. Khovle; 7, 8. Vani; 9. Vani; 10. Pichvnari; 11. Vani; 12. Vani; 13. Vani; 14. Kamarakhevi; 15. Kogoto; 16-19, 28. Atskuri; 20. Grmakhevistavi; 21. Akhalgori; 22. Kanchaeti; 23. Takhtidziri; 24. Racha. Joisubani; 25. Baiatkhevi; 26. Vani; 27. Batnaokhoru; 29-31. Vani; 32. Vani; 33. Batnaokhoru; 34. Trialeti; 35. Vani; 36-38. Svaneti, Larilari; 39. Vani; 40. Saikhe; 41. Dablagomi; 42. Pichvnari; 43. Dablagomi; 44. Pichvnari; 45. Eshera; 46. Dapnari; 47. Batnaokhoru; 48. Vani; 49. Vani.

III

1. Kogoto; 2-4. Akhalgori; 5. Kanchaeti; 6. Svaneti, Larilari; 7. Tskhinvali, qviana; 8. Dedoflis Gora; 9. Pichvnari; 10. Dedoflis Gora; 11. Rikianebis veli; 12. Svaneti; 13. Mtskheta-Samtavro; 14. Kldeeti; 15. Rikianebis veli; 16. Marganeti; 17. Bori; 18. Svaneti; 19. Bolnisi munic.; 20. Jimiti; 21. Lochini; 22. Tsalka, Neron-deresi; 23. ArkneTi; 24. ArkneTi; 25. ArkneTi; 26. Kavtiskhevi; 27. Samtavisi; 28. Shroma, Gurjaani

munic. 29. Sairkhe; 30. Urbnisi; 31. Shroma; 32. Tetrtskaro munic. 33. Roqj; 34. Tsikhiagora.

IV

1. Armaziskhevi; 2. Armaziskhevi; 3. Armaziskhevi; 4. Mtskheta-Samtavro; 5. Urbnisi; 6. Armaziskhevi; 7. Armaziskhevi; 8. Armaziskhevi; 9. Armaziskhevi; 10. Zguderi; 11. Tsilkani; 12. Jinvali, Aragvispiri; 13. Kldeeti; 14. Urbnisi; 15. Urbnisi; 16. Kldeeti; 17. Urbnisi; 18. Zguderi; 19. Armaziskhevi; 20. Urbnisi; 21. Kldeeti; 22. Urbnisi; 23. Zguderi; 24. Urbnisi; 25. Urbnisi; 26. Mtskheta-Samtavro ; 27. Urbnisi; 28. Urbnisi; 29. Bori ; 30. Mtskheta-Samtavro; 31. Mtskheta-Samtavro; 32. Urbnisi; 33. Urbnisi; 34. Urbnisi; 35. Bichvinta; 36. Bichvinta; **37.** Bichvinta; 38. Urbnisi; 39. Mtskheta-Samtavro; 40. Urbnisi; 41. Urbnisi; 42. Urbnisi; 43. Urbnisi; 44. Bichvinta; 45. Zemo Avchala.

V

1. Armaziskhevi; 2. Paris, medal office; 3. Mtskheta-Samtavro; 4. Mtskheta-Samtavro; 5. Mtskheta-Samtavro; 6. Mtskheta-Samtavro; 7. Mtskheta-Samtavro; 8. Mtskheta-Samtavro; 9. Mtskheta-Samtavro; 10. Mtskheta-Samtavro; 11. Samtavro; 12. Samtavro; 13. Karsniskhevi; 14. Mtskheta-Samtavro; 15. Mtskheta-Samtavro; 16. Mtskheta-Samtavro; 17. Mtskheta-Samtavro; 18. Mtskheta-Samtavro; 19. Mtskheta-Samtavro; 20. Tbisi ; 21. Mtskheta-Samtavro ; 22. Mtskheta-Samtavro ; 23. Mtskheta-Samtavro; 24. Akhaltsikhe ; 25. Mtskheta-Samtavro ; 26. Armaziskhevi; 27. Tbilisi, Erekle square) ; 28. Samtavro; 29. Urbnisi; 30. Mtskheta-Samtavro; 31. Mtskheta (Svetitskhoveli); 32. Mtskheta-Samtavro ; 33. Mtskheta-Samtavro; 34. Mtskheta-Samtavro ; 35. Darcheti ; 36. Qvemo Alevi; 37. Qvemo Alevi.

VI

Cameos

1. Akhaldaba; 2. Zguderi; 3. Bagineti; 4. Armaziskhevi; 5. Armaziskhevi; 6. Bichvinta.

Bullae

7-9. Tsikhiagora; 10-18. Dedoflis Gora ; 19, 20. Urbnisi .

Zurab Bragvadze

COLCHIS KINGDOM AND IRAN IN 5th-4th CENTURIES BC.

The archaeological excavations, carried out in the western part of Georgia showed that in the 5th-4th centuries BC the relations between Georgia and Iran were rather intensive and interesting. From this point of view Sairkhe excavations gave us plenty of material. Especially fruitful were the excavations of rich graves of Colchian nobles, where separate artifacts, characteristic for art and life of Achaemenian Iran were revealed. They specify on close cultural, religious and economic relations between these countries. Besides, there should be close political mutual relations between Achaemenid Iran and Colchis.

In the scientific literature there exists the opinion that Colchis, as a state, was founded in the 6th century BC and the flourishing period of this kingdom is considered to the 6th -5th centuries B C - the mightiest period of Achaemenid Iran. The organization of the state meant both: the arrangement of ruling of the country and creation of administrative units. According to Strabo Colchian kingdom was divided into Sceptuchies. I would like to express a very cautious opinion that the unity which was called "Sceptuchy" by Strabo could be called otherwise. It had been connected with Iranian onomastic, as considerably, Colchian Sceptuchies should be created by direct intervention of Iranian shah courtyard. Moreover, at the given investigating phase I assume that the creation of the state organization of Colchis is directly connected with the military-political interests of Iran in South Caucasus. Herodotus described in details of fights which Darios the First had with Scythian nomads. They caused great problems to the neighbors and, amidst them, to Iran. Apparently, the Iranian court needed strong force in South Caucasus by means of which it could resist aggression of Scythians and Sarmatians. Colchis directly bordered with the Caucasian ridge. Therefore, the existence of a strong state there was necessary in order that the transitions though Caucasus would be firmly barred. Therefore, Iran itself was interested in strong and well organized, friendly to

Iran Colchian state, as it gave a good guarantee role. The direct participation of Iran in creation of Colchian state was in the interest of Iran, as it was better for them to have the strong political unity in the western part of Georgia than the association of separate weak tribes. That is why the political organization of Colchian state is so similar to Achaemenian Iran. Now it is very difficult to approve if the Iranian officials (skeptuchs) or local notable persons were the governors of administrative units of Colchis. Considering to the archaeological data, the second seems more valid as giving administrative functions to local promoted persons was more admissible for Iran and would not cause discontent in the local population.

It appeared that the nobility of Sairkhe weren't true followers of Iranian official religion-Zoroastrianism, as they themselves were buried in the earth. It is necessary to note that in Sairkhe and, generally, in the eastern Colchis, we deal with the local variant of Zoroastrianism. After the collapse of Achaemenid Iran the branch of Skeptuchs in Sairkhe ceased its existence. The latest rich grave from Sairkhe burials dates to the turn of 4th-3rd centuries B.C. that is when Achaemenian dynasty stopped its existence. At that time rich burials in Sairkhe absolutely disappeared. In the scientific literature this phenomenon is connected with the loss of political and social continuity of Skeptuch brunch. Proceeding from this reasoning it is possible to take out the following conclusion that the artifacts found in Sairkhe could be considered as the result of military-political and cultural-religious relations. Iranian shahs and satraps used to send precious gifts to Colchian Skeptuches as a token of fidelity as to the subordinates and allies. In my mind, gold and silver artifacts of Achaemenian origin, reveled in Sairkhe, represent a part of those gifts.

Gela Giunashvili

THE OVENS WITH TWO SECTIONS

One of basic element of houses (##1,2, 4, 5, 6, 7) unearthed at Samtavro 1- the settlement of Late Bronze – early Iron Age is the oven with two sections which is usually situated to the left corner of the back of the room (##1,2, 4, 5, 6). It is quite rare when the oven is situated in the front part of room (4) or in the right corner (7). The oven has the arched roof, the bakery to the left and fire section to the right, one or two sections for ash and a small niche. The first discovery of oven in Georgia happened at the Late Bronze –Early Iron Age settlement Tskhinvali Natsargora (excavated in 1945-48). Nowadays, the ovens are found in E Georgia, NE Caucasus (Dagestan), NW Iran and Azerbaijan at the settlements Various periods - Akhaltsikhe Amiranis Gora, Berikldeebi, Chirkei, Megek, Galgalatli I, Sigitma, Ovchular-tepesi, Qiul-Tepe II, Yannick-Tepe, Gunib (Early Bronze Age), Upper Gunib, Irganai, Usisha (Middle Bronze Age), Khovlegora, Katnalikhevi, Mchadijvari, Sajoge, Ghrmakhevistavi, Samtavro, Narekvavi, Treligorebi, Nastagisi, Berikldeebi (Late Bronze - Early Iron Age), Ktsia field, Daraqoi (6th-4th centuries BC), Nastagisi, Skhalta, Akhalsopeli, Bambebi, Tsikhiagora (3rd- 1st centuries BC), Aradeti Dedoflis Gora, Makin (1st-3rd centuries AD), Katnalikhevi and Aradeti Dedoflis Gora (Early Medieval period). It appeared that the characteristic feature of interiors of houses excavated at these sites (beginning from Early Bronze until Early Medieval Period) was the oven with two sections which was used for heating, for baking and cooking. Supposedly it was used for baking the ritual bread.

ILLUSTRATIONS:

I. Samtavro 1 **1.** Houses ## 1-5; Plan (K. Melitauri); **2.** The oven from house #2; **3.** The oven from house #2 reconstruction (K. Melitauri); **4.** The oven from house #7, reconstruction (K. Melitauri); **5.** The oven from house #7, section (G. Giunashvili); **6.** Interior of house #1.

II. 1. Akhaltsikhe Amiranis Gora, the oven of house # 22 [Chubinishvili 1963: 33, pict. 7]; **2.** Berikldeebi, platform # 10 [Jalabadze 2014: 222, fig. 3]; **3.** Chirkei Early Bronze Age settlement, oven [Гаджиев М. Г. 1991: 158, pict. 43]; **4.** Sigitma Early Bronze Age dwelling plan [Гаджиев М. Г. 1991: 162, pict. 49]; **5.** Qiul-Tepe II, clay oven from circular dwelling [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 88, pict. 33]; **6.** Qiul-Tepe II – the plan of dwellings with ovens from horizons 2 and 3 (д-symbol=oven) [Кушнарёва К, Чубинишвили

T. 1970: 88, pict. 34]; **7.** Yannick-Tepe, oven from circular dwelling #7 [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 91, pict. 37]; **8.** Yannick-Tepe, houses of transition period from Early to Middle Bronze Age, plan [Кушнарёва К, Чубинишвили Т. 1970: 94, pict.39].

Ketevan Digmelashvili

THE HOUSE OF A 5th CENTURY RESIDENT FROM MTSKHETA

In 1989-1992 remains of a settlement were excavated on the territory of Mtskheta town. Two architectural complexes and the remains of a street were studied. On the basis of the archaeological material, one of the houses was dated to the 5th c. The house was built of cobblestones and whitewash, and was roofed with tiles. The building covered two construction periods. Initially a small house stood here, which had a living room and a wine cellar. Later the house was widened: the wine cellar was expanded. Two generations should have lived in the house. In the house of the second construction period, wooden couches were placed along the walls of the living room, and the fireplace was arranged in the middle. In the wine cellar 7 pitchers (*kvevri*), a clay vessel and two Sassanian clay bullae were found, which indicates the existence of trade relations with Iran. In the living room a gold scroll bearing an Aramaic inscription was discovered – this was a Hebrew incantation which served as an amulet to turn away the evil eye. The house belonged to a Jewish resident of Mtskheta - Abraham, son of Sarah. He was a follower of the Judaism, and was a representative of merchant circles.

Neli Mukhigulashvili

IRON WEAPONS OF 6th-3rd CENTURIES BC FROM ARAGVI VALLEY

Among the artifacts revealed at Varsimaantkari necropolis weapons are represented by almost all types of which were used by a warrior of the mentioned period - 68 spears, 7 daggers, 1 akkinaki, 13 arrows, 63 knives, 2 shields, 2 helmets, 3 armors were found here. At this necropolis the weapons were found in all graves of males (118 graves total and 66 graves with weapons). The site is dated to the 5th – 4th centuries BC. It is to be noted that no tools were found here. While comparing the results of excavations with other synchronous sites it appeared that the number of weapons found at Varsimaantkari necropolis is the largest. The analysis of material from Varsimaantkari necropolis showed that the shapes of iron weapons of 5th-3rd centuries BC began their existence from 8th -6th centuries BC and retained their shape for long time.

ILLUSTRATIONS:

- I. 1.** 1st, 2nd and 3rd type spearheads; **2.** 2nd 4th and 6th type spearheads;
- II. 3.** 3rd 7th and 8th type spearheads; **4.** 4th and 6th subtype spearheads, bridles, akkinakai, daggers (4th type);
- III. 5.** Spearheads; Daggers of 1st, 2nd, and 3rd type; **6.** Knives of 1st, 2nd, and 3rd type, bronze, iron and bone arrowheads.
- IV. 7.** Shields from graves ## 65 and 18; **8.** Helmet of type 2 from grave # 101; Helmet of type 1 from grave # 18; **9.** Details of bronze armor.

ARCHITECTURAL MONUMENTS OF MTSKHETA OF CLASSICAL PERIOD

The establishment of Mtskheta at the confluence of rivers Mtkvari and Aragvi was conditioned by the existence of crossroads of trade routes. The article analyzes fortifications, temples, houses, baths and stellas found at the territory of historical Mtskheta. The fortifications of Classical period Mtskheta - Armaztsikhe, Mta-Kartli, Sarkine, and Gartiskari are notable with the mightiness and high technique of construction. Although the fortification walls are similar with the technique of construction, but still differ from each other, which is well seen during the consideration of each monument. The cultic monuments of 7th-6th centuries BC are represented by Samadlo fire worshipping and Tsitsamuri round temples.

The houses of Greater Mtskheta are represented by Karsniskhevi buildings, here Armaztsikhe and Armazi baths are considered too. Samadlo, Mogvtakari, Bagineti, Armazi, Tsilkani mausoleum type crypt-sechoes with temples and houses of Ancient Georgian architecture. The memorial tables and stellas give us important information. This is an approximate picture of reconstruction of architectural monuments of Classical Period Greater Mtskheta. Among them the most impressive are fortifications, especially Armaztsikhe, which is built of ashlar and mud brick.

ILLUSTRATIONS:

1. Mtaqartli. Plan. 2. Mtaqartli. The ancient structure found under the S wall. 3. Mtaqartli. The second layer of construction, plan. 4. Mtaqartli. The E facade, reconstruction. 5. Mtaqartli. The third layer of construction, plan. 6. The view of Karsniskhevi and Armaztsikhe (Bagineti). 7. Armaztsikhe. The fragment of wall and the towers of 5th-8th centuries, plan. 8. Armaztsikhe. The fragment of wall and the towers of 5th-8th centuries, reconstruction. 9. Armaztsikhe. The 1st, 2nd and 4th floors of the tower # 7, plan and section. 10, 11. Armaztsikhe. The columned hall. Plan, sections, reconstruction. 12. Armaztsikhe. The columned hall. Plan, axonometry. 13, 14. Sarkine. Plan and reconstruction of the gates of the fortress. 15. Nabagrebi. The fragments of columns of Classical period. 16. Samadlo. The plan and reconstruction of mausoleum. 17. Karsniskhevi. The pottery workshop, reconstruction. 18. Karsniskhevi. Wine cellar, reconstruction.

Iulon Gagoshidze

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT DEDOFLIS GORA IN 2013 -2015 (EXPRESS INFORMATION)

The Multilayer archaeological site Dedoflis Gora is located in the central part of Georgia, in Kareli municipality, on the left bank of river West Prone; near its confluence with the r. Mtkvari. Here the archaeological expedition of Georgian National Museum works since 1985. The thickness of all Cultural layers found here is almost 15 meters (the layers of Chalcolithic, Bronze, Early Iron, Achaemenid, Hellenistic and Early Middle Ages). During the Chalcolithic and Bronze ages Dedoflis Gora was the central settlement of the biggest populated area in Shida Kartli. In the 2nd century BC on the territory of Royal domain, to the N of Dedoflis Gora on the big field, which is called Dedoflis Mindori the grandiose temple was built by the order of king of Kartli (Caucasian Iberia). At the same time the palace was built on the Dedoflis Gora, where, apparently the governor of the Royal domain lived. From time to time, when the king was visiting the royal temples this castle was becoming the Royal residence. In the last quarter of 1st century AD the palace was destroyed by a powerful earthquake and conflagration. That is why the site had preserved a surprisingly rich and varied archeological findings. In 2013-2015, in the west part of the palace 3 rooms were exca-

vated. Room # 22 appeared to be a kitchen and room #21a staircase which went up to the upper floors. Room # 20 was a chapel. The fire altar (Ateshga) was cleaned in the center of room #20. Small statuettes of Greek deities (Apollo –Phoebus, Artemis-Diana, Leto-Latona, Tyche- Fortuna, and Silenus) and also silver and bronze statuettes of dolphin, eagle, and raven were placed on the altar. Two eggs of Pheasant, silver Thymiaterion (censer) and 13 denarii of the Emperor Augustus and 1 imitation of stater of Alexander the Great placed in the glass vessel were found here also. Such coincidence of Zoroastrism and Greco-Roman beliefs were very common for Iberia of Roman period. From 2013 the expedition of Ca' Foscari University of Venice (led by E. Rova) joined the excavations, which was aimed to study the stratigraphy of the site.

ILLUSTRATIONS:

1- Map. Dedoflis Mindori; In the NW corner Dedoflis Mindori Temple complex, to the S Dedoflis Gora. 2- Dedoflis Mindori Temple complex; master plan. 3- The fragments of capitals from Dedoflis Mindori Temple complex west gates, photo. 4- Dedoflis-Gora, view from E. 5- Dedoflis-Gora, First cultural layer, toilet. 6- Dedoflis-Gora palace, plan. 7- Dedoflis-Gora palace, room #22, kitchen, bakery in the SE corner. 8- The boat –shaped hand mill from Dedoflis-Gora palace, room #22. 9- The quadrangular hand mill from Dedoflis Gora palace, room #22. 10- Dedoflis Gora palace, room with altar #20. 11- Altar, room #20. 12- Room #20, the surface of the altar with sacrificed items. 13- Artemis-Diana, silver. 14- Apollo –Phoebus, bronze. 15- Leto-Latona. silver, with gold crown. 16- Silenus, bronze. 17- Tyche-Fortuna, bronze. 18- Plinth, bronze. 19- Plinth, bronze. 20- Eagle, bronze. 21- Raven, silver. 22- Branch, gold. 23- The eggs of Pheasant. 24- Thymiaterion (censer), silver. 25- Thymiaterion (censer), silver. 26- Coins: denarii of Augustus (silver) and imitation of stater of Alexander the Great (gold). 27- Bulla, clay.

შემოკლების განმარტება:

ABBREVIATIONS:

აკც – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

აძ – არქეოლოგიური ძიებანი.

ბამ შრომები – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ბათუმი

გ.კ. — გლიპტიკის კაბინეტი.

ენიმკი – ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის ინსტიტუტი.

იბერია-კოლხეთი – საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საქართველოს კლასიკური და ადრე-მედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი.

კაე შრომები – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები.

კაძ - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები.

მსე – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიაში.

მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

საკძ – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.

სდსძ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.

სიკძა – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა.

სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია.

სსმაე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

სსმმ – ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, თბილისი

ქც - ქართლის ცხოვრება.

ძმ – ძეგლის მეგობარი.

ძიებანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში.

АО – Археологические Открытия.

ВДИ – Вестник древней истории.

МАК- Материалы по археологии Кавказа.

МАР - Материалы по археологии России.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПАИ – Полевые археологические исследования.

СА – Советская археология.

САИ - Свод археологических источников, Москва

AA – Archäologischer Anzeiger.

LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

RM – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts , Römische Abteilung

AGSM – Annual of Georgian State Museum

ინფორმაცია ავტორებისათვის

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიის ცენტრის ჟურნალში — „იბერია-კოლხეთი“, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული (IBERIA-COLCHIS, *Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and Early Medieval Period*), სამეცნიერო ხასიათის სტატიები იბეჭდება. სტატიები ქართულ (ინგლისური რეზიუმეით) და ინგლისურ ენაზე მიიღება; დაახლოებით 15 გვერდი. ამ რაოდენობაში შედის: ძირითადი ტექსტი, ლიტერატურის სია, ტაბულების აღწერილობა და ტაბულები. რედაქციას უნდა ჩაბარდეს სტატიების ელექტრონული ვერსია და მისი ამონაბეჭდი. გვერდის ზომა, სტანდარტული, A4; ფონტი (შრიფტი) – !_ Kolhety, AcadNusx, LitNusx. ზომა – 11. სტრიქონებს შუა ინტერვალი — 1,15.

დამონმებული ლიტერატურის მითითების წესი: ტექსტში მითითება კვადრატულ ფრჩხილებში უნდა იყოს. **მაგალითად** — [ლორთქიფანიძე ოთ. 1987: 129, ტაბ. I, სურ. 5]. ბოლოში, ლიტერატურის სია უნდა იყოს ანბანზე დალაგებული (ქართული, ლათინური და სხვ.) — ავტორის გვარი, ინიციალები, გამოცემის წელი, სათაური, გამოცემის ადგილი. **მაგალითად** — ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი. პერიოდული გამოცემის ან კრებულის მითითებისას წინ დაურთე — **კრებ. ჟურ.** და თუ შესაძლებელია რედაქტორის გვარი; აუცილებელია გვერდების მითითება. **მაგალითად** — Gamkrelidze G. 1998: Ein Rhyton mit Gutterdarstellung aus der Kolchis. Archdologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, Berlin, S. 211-216. თუ ერთსა და იმავე ავტორს ერთ წელიწადში ორი ან მეტი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული, ისინი უნდა დალაგდეს ანბანზე. **მაგალითად** — Шелов Д. 1956 ა: Шелов Д. 1956 ბ: ცალკე გვერდზე უნდა იყოს წარმოდგენილი გამოყენებულ შემოკლებათა განმარტების სია.

მოთხოვნები ილუსტრაციული მასალის მიმართ: ფოტოების ელექტრონული ვერსია, მაღალი ხარისხის, არანაკლებ 300 რეზოლუციის. გრაფიკა — TIFF ან JPEG ფორმატში, არანაკლებ 500 რეზოლუციის. ტაბულებს თან ახლდეს აღწერა.

სტატია უნდა ჩაბარდეს არქეოლოგიის ცენტრის, ჟურნალ — „იბერია-კოლხეთი“-სარედაქციო საბჭოს მდივანს მაია ჩარკვიანს ან მარინე კვაჭაძეს.

9771512420006